

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Серія соціологічна

ВИПУСК 2

Львів 2008

Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2008. – Вип. 2. – 372 с.

Зібрано статті з актуальних питань історії та теорії соціології, соціологічних досліджень посткомуністичних трансформацій у політичному та соціокультурному вимірах. Видається з нагоди 60-річчя професора Наталії Йосипівни Черниш.

Для науковців, викладачів, студентів.

Visnyk of L'viv University. Series Sociological. – 2008. – N 2. – 372 p.

The second issue consists of articles dealing with the problems of history and theory of sociology as well as with empirical studies on postcommunist transformations in political and socio-cultural dimensions. The volume is published in honour of the 60s birthday of professor Natalia Chernysh.

It is for scholars, teachers and students.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

РЕДАКЦІЯ:

Н. Черниш	голова редколегії
В. Серeda	відповідальний редактор
О. Демків	науковий редактор
В. Сусак	науковий редактор
Т. Бурейчак	відповідальний секретар

д-р соціол. наук, академік АПН України,
проф. В.С. Бакіров (Україна);
д-р соціології, проф. К. Вудз (Польща);
д-р філос. наук, проф. Є.І. Головаха (Україна);
д-р іст. наук, проф. Я.І. Грицак (Україна);
д-р політ. наук, проф. В.М. Денисенко (Україна);
д-р іст. наук, проф. Л.О. Зашкільняк (Україна);
д-р філос. наук, проф. А.Ф. Карась (Україна);
д-р соціол. наук, проф. Н.В. Костенко (Україна);
д-р соціол. наук П.В. Кутуєв (Україна);
д-р соціол. наук, проф. О.Д. Куценко (Україна);
канд. психол. наук В.С. Магун (Росія);
д-р соціол. наук, проф. А.М. Маковецький (Україна);
д-р соціол. психології О.Маланчук (США);
д-р філос. наук, проф. В.П. Мельник (Україна);
д-р соціології, проф. М.Наджафізадег (США);
д-р соціол. наук, проф. Ю.Ф. Пачковський (Україна);
д-р соціол. наук, проф. В.М.Піча (Україна);
д-р філос. наук, проф. А.О. Ручка (Україна);
д-р соціол. наук, старший наук. співр. О.Г. Стегній (Україна);
д-р соціології, проф. В. Дж. Стейплз (США);
д-р соціол. наук, проф. Н.Й. Черниш (Україна);
д-р соціол. наук, проф. Ю.І. Яковенко (Україна).

EDITORIAL BOARD

Chernysh Nataliya (editor-in-chief), Sereda Viktoriya (responsible editor), Bureychak Tetyana (responsible secretary), Susak Viktor (editor), Demkiv Oleh (editor); Bakirov Vil', Denysenko Valeriy, Golovakha Yevhen, Hrytsak Yaroslav, Karas' Anatolij, Kostenko Nataliya, Kutsenko Olga, Kutuev Pavlo, Magoun Vladimir (Russia), Makovets'kyj Adam, Malanchuk Oksana (USA), Mel'nyk Volodymyr, Najafizadeh Mehrangiz (USA), Pachkovs'kyj Yuriy, Picha Volodymyr, Ruchka Anatoliy, Staples William G. (USA), Stehniy Olexandr, Wydz Katarzyna (Poland), Yakovenko Yuriy, Zashkil'nyak Leonid.

Адреса редакційної колегії:

Львівський національний університет
імені Івана Франка, історичний факультет,
вул. Університетська, 1,
79000 Львів, Україна.
Тел. + (38) (032) 239-42-80
E-mail: sociology_chair@yahoo.com

Editorial office address:

Ivan Franko National University of Lviv,
History Faculty,
1 Universytetska str.,
79000, Lviv, Ukraine
Tel. + (38) (032) 239-42-80
E-mail: sociology_chair@yahoo.com

Відповідальний за випуск В. Серeda
Редактор М. Мартиняк
Комп'ютерна верстка Г. Сумик, М. Яковенко

Друкується за ухвалою Вченої Ради Львівського національного університету імені Івана Франка

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

Маємо за честь привітати на сторінках нашого видання відомого соціолога сучасної України, доктора соціологічних наук, професора Наталію Йосипівну Черниш, якій у березні 2008 року виповнилося 60 років. Цей ювілей є важливою подією у житті всієї соціологічної спільноти України.

Саме Наталя Йосипівна є одним із найактивніших творців нашої академічної громади, її справжньою сподвижницею. Будучи одним із перших докторів соціологічних наук в Україні, професор Черниш відкрила дорогу багатьом відомим ученим та стала одним із фундаторів українських наукових соціологічних студій, промотором їхнього успішного розвитку.

Наталія Йосипівна Черниш народилася 30 березня 1948 р. у Львові у сім'ї істориків. Після закінчення середньої школи 1966 р. Наталя Йосипівна вступила на історичний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка (з 1999 р. – Львівський національний). Після закінчення навчання відпрацювала два роки за скеруванням як молодий спеціаліст на кафедрі філософії Львівського політехнічного інституту. Після цього у 1973 р. вступила до аспірантури Львівського державного університету за спеціальністю “філософія”, яку закінчила 1976 р. і цього ж року успішно захистила кандидатську дисертацію (керівник – проф. О. П. Веремєєва), яка була пов'язана з поняттям “національний егоїзм”. У червні 1991 р. Наталя Йосипівна успішно захистила докторську дисертацію на тему “Зрілість свідомості молоді як філософсько-соціологічна проблема” (науковий консультант – О. О. Якуба).

Так розпочалася яскрава наукова кар'єра професора Н. Черниш. У різні часи вона викладала у Львівському політехнічному інституті, Українському Католицькому Університеті, виступала з лекційними курсами в університетах Болгарії, Польщі, США, Канади. Однак основним місцем праці був і є Львівський національний університет імені Івана Франка, в якому вона працює вже понад тридцять років.

Особливий внесок Наталії Йосипівни Черниш полягає у формуванні потужного соціологічного осередку у Львові, основу якого заклало створення у 2002 р. кафедри історії та теорії соціології у Львівському національному університеті імені Івана Франка. Численні публікації, захисти дисертацій аспірантами кафедри, започаткування Львівського соціологічного форуму, заснування наукового Вісника Львівського національного університету. Серія соціологічна – усе це лише невеликий перелік тих вагомих справ, які можна записати до доробку завідувача кафедри Наталії Йосипівни. За такий короткий період їй вдалося сформувати львівську соціологічну школу, надати їй потужного звучання.

Професор Черниш належить до дослідників, чий науковий доробок є відомим не тільки в Україні, а також далеко за її межами. Як учений-соціолог Наталя Йосипівна займається переважно поглибленим вивченням таких напрямів, як історія соціології, етносоціологія, соціологія молоді. Вона була ініціатором та керівником багатьох важливих колективних міжнародних наукових проєктів. Серед них найвідомішим є

трендове соціологічне опитування “Львів - Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей”. Н. Черниш є автором і співавтором багатьох наукових праць, зокрема одного з перших україномовних підручників нової генерації – курсу “Соціологія”, який перевидавався вже п’ять разів.

Наталія Йосипівна – один з найкращих викладачів, якими гордиться Львівський національний університет імені Івана Франка. Найліпше підтвердження її наукового та педагогічного талантів є повага і любов студентів та аспірантів, яка є відповіддю на чималу працю Наталії Йосипівни, яку вона вкладає в кожного учня.

З величезною приємністю вітаємо Наталію Йосипівну з ювілеєм. Зичимо подальших звершень у науковій, викладацькій, а також адміністративній діяльності. Очікуємо від неї нових справ, цікавих ідей та звершень у соціологічних наукових студіях. Бажаємо міцного здоров’я, радості від друзів і колег, вдячності та поваги від учнів. Соціологічна спільнота України є гордою, що її творять такі люди, як Наталія Йосипівна Черниш.

Ще раз вітаємо і дякуємо за Вашу працю!

Колектив кафедри історії та теорії соціології

УДК 316.2

**Я ЗМАЛКУ ВІДЧУВАЮ ЧАС ДУЖЕ ДОБРЕ. Я МОЖУ БУТИ БЕЗ
ГОДИННИКА І ЗНАТИ, КОТРА ГОДИНА, ТОМУ ЩО В МЕНЕ
ВСЕРЕДИНІ ЦОКАЄ ЯКИЙСЬ СВІЙ ГОДИННИК**
(сторінки зі *життєвої історії професора Наталії Йосипівни Черниш*)

В. І. Сусак

Львівський національний університет імені Івана Франка
vi.susak@gmail.com

Наведено глибинне автобіографічне інтерв'ю з професором Наталією Йосипівною Черниш. Дискусія сфокусована на розповідях Наталії Черниш про її наукову діяльність та головні дослідницькі зацікавлення. Як завідувач кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка професор Н. Черниш відіграла вагомую роль у формуванні львівської соціологічної школи.

Ключові слова: професор Наталія Йосипівна Черниш, розвиток львівської соціології.

Професор Наталія Йосипівна Черниш народилася 30 березня 1948 р. у Львові. Мати – Марія Андріївна Чупракова – і батько – Йосип Дем'янович Черниш – були істориками: мама займалася питаннями індустріалізації міста Львова, а батько – аграрною політикою. Мама походила з багатодітної селянської родини з околиць міста Благовещенська (Далекий Схід Російської Федерації), а батько – родом з села Копилів Макарівського р-ну Київської обл. (тепер ця місцевість у 30-кілометровій Чорнобильській зоні). Батько матері був писарем у сільраді; його вбили семенівці. Мати Наталії Йосипівни була наймолодшою чотирнадцятою дитиною у сім'ї. Її разом з іншими братами і сестрами ставила на ноги бабуся в умовах надзвичайної нужди й бідності. Дід Наталії Йосипівни по батьковій лінії був наглядачем державної дороги на Київ. Наталія Йосипівна згадує:

“Мав прізвисько Пузій напевно за те, що не працював тяжко на полі, а займався насадженням дерев уздовж дороги на Київ і зажив слави такого собі сільського мудрагеля... Мені він дуже запам'ятався тим, що на все мав свій погляд, на все мав свої приповідки, і люди до нього йшли, щоб він їх якось розсудив чи дав добру пораду. Викинули його з цієї посади царські чиновники – бо йому наказали садити при дорозі тополі, а він насадив яблуні та грушки. Казав: “А от іде людина до Києва, стане на нашому горбі, побачить золоті маківки Софії – краса яка... Ото зірве яблучко чи грушку, з'їси – і легше ноги несуть до Києва... А тополі – то що... Самий пух від них, ніякої користі подорожньому...”¹.

¹ Тут і далі наведено цитати з інтерв'ю Наталії Йосипівни Черниш, проведеного Віктором Сусаком у м. Львові 17 січня 2008 р.

Батьки Наталії Йосипівни завжди багато й систематично працювали як науковці і викладачі.

“Переважно їхня праця була за письмовими столами. У нас була окрема кімната, де стояли два їхні столи і стелажі з книжками. Коли я пішла до школи, вони поставили поряд третій стіл. Вони нічого мені не казали, просто поставили його і я знала, що це моє місце і що так, як вони живуть, мушу жити і я. Вони багато не говорили. Я так тепер розумію, що вони діяли більше власним прикладом... Вони постійно працювали, а я це постійно бачила, а тому й собі вважала, що це – абсолютно нормальний спосіб життя. Навіть тепер, коли я нічого не роблю, мені якось не по собі, тому що я звикла весь час щось робити”.

Батьки також з дитинства заохотили свою доньку до спорту. Спочатку це сталося з потреб зміцнення її здоров'я, а потім переросло у серйозне захоплення.

“У семирічному віці мене спровадили до басейну. Там я почала займатися в спортивній секції, де за рік уже мала спортивні розряди і перші значні перемоги... За якийсь час я навіть увійшла до складу кандидатів до олімпійської збірної СРСР від України. Це потребувало багато часу. День мій був розписаний до хвилин... Я вставала дуже рано, ще на вулиці було темно, йшла до басейну, там перед школою плавала, потім – школа, після якої я вдома трохи уроки робила, потім знову ввечері – басейн і так далі... Тому я змалку відчуваю час дуже добре. Я можу бути без годинника і знати, котра година, тому що в мене всередині цокає якийсь свій годинник... Часто сниться – мороз, сніг, басейн, на бортику стоїть тренер із секундоміром і кричить: “Скоріше! Давай! Давай!” А сили вже нема, а плисти треба, і тільки пам'ятаєш оте “треба”. Спорт навчив мене терпіти, мучитися і витримувати довгі тренування, часто у холодній воді: взимку у відкритому басейні, падає сніг, ти пливеш і мрієш про теплий душ... Терпіти довго, аби на якусь коротку мить стояти у яскравому світлі і розглядати свою медаль... А ще також бабуся любила, коли я потрапила до олімпійського резерву, бо тоді перед скиненням Хрущова влада влаштувала штучний голод і люди забули, що таке білий хліб – та й хліб узагалі. Я от як тепер бачу, як наша староста у фартушку приносила до класу ті білі булочки по три копійки – нам їх видавали по одній на брата... А “збірникам” давали по три кілограми білої муки в місяць і шоколад – уже не пам'ятаю скільки. То ми пекли вдома хліб, а бабуся стидалася, що люди запах почують, бо в них того не було”.

Після закінчення середньої школи 1966 р. Наталія Йосипівна вступила на історичний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка. Під час навчання дуже захоплювалася археологією, на першому курсі брала участь у розкопках давніх слов'янських поселень біля с. Зелений Гай на Дністрі під керівництвом відомого археолога проф. В. Барана. Із доповіддю на археологічну тематику посіла перше місце на студентській міжнародній науковій конференції у Москві. Однак на третьому курсі під впливом професора кафедри філософії Олени Петрівни Веремєєвої захопилася вивченням теоретичних питань життя та розвитку суспільства. Правда, в той час студенти могли провадити наукові пошуки винятково

в рамках історичного матеріалізму, тому дипломна робота Наталії Йосипівни була присвячена полеміці В. Леніна і Г. Плеханова.

“Плеханов був представником класичного марксизму, мав псевдо “Ортодокс”, і між ним та Леніним йшла постійна дискусія. В той час, коли я писала дипломну роботу, ще були доступні праці Г. Плеханова в бібліотеці... такий темно-зелений десятитомник. Дуже цікаво було зіставляти, наприклад, статтю Г. Плеханова, де він дорікає В. Леніну за досить сильний відхід від ортодоксального марксизму, і відповіді В. Леніна на закиди щодо цього... Згодом, пригадуючи це, я повною мірою зрозуміла Пера Монсона, який писав, що В. Ленін був одним з перших ревізіоністів марксизму. Коли я закінчувала університет, то з подивом дізналася, що праці Г. Плеханова – це багатотомне видання – вилучили з бібліотеки, і доступу до них вже не було”.

Після закінчення навчання на історичному факультеті 1971 р. Наталія Черниш відпрацювала два роки за скеруванням як молодий спеціаліст на кафедрі філософії Львівського політехнічного інституту. У 1973 р. вступила до аспірантури Львівського державного університету за спеціальністю “філософія”, закінчила її 1976 р. і цього ж року успішно захистила кандидатську дисертацію (керівник проф. О.П. Веремєєва), яка була пов’язана з поняттям “національний егоїзм”.

“Тепер, коли я розмовляла з Євгеном Івановичем Головахою, то він звернув увагу на те, що у мене кандидатська була фактично з соціальної психології. Це справді так, бо національний егоїзм – це не витвір ідеології, а почуття, яке та чи інша людина має, думаючи про свою належність до певної етнічної групи. Правда, це була тема за працями В. Леніна: що він там писав про національний егоїзм. Звичайно, що з погляду марксизму все, що було пов’язане з націоналізмом, з національними почуттями, з національною психологією, воно все мало дуже негативну конотацію. Тепер Е. Гідденс пише: біда цілої західної науки полягала в тому, що вона займалася пошуком відповідей на Маркса... Отже, якщо К. Маркс чи марксизм не торкалися якихось питань, суспільно дуже важливих, то вони залишалися не розробленими. Отак було і з нацією. Оскільки для Маркса нація – це було поняття історичне, яке з’явилося тільки за умов капіталізму, і нація мала розчинитися після перемоги світової революції, то в працях Маркса, Енгельса, Леніна національним питанням приділено досить мало уваги. Тези були звичайні: “Пролетаріат як робітничий клас, що не має батьківщини, об’єднаним загоном виступає проти об’єднаної безнаціональної буржуазії”. Тому національне питання в марксизмі не досліджували як проблему, і моя дисертація була приречена бути такою просто спробою переповідання того, що з приводу національного егоїзму думав Ленін. Але я багато для себе чого повчального почерпнула з цих матеріалів, власне, переконання в тому, що марксизм-ленінізм завжди трактував питання, пов’язані з етносом, з нацією, як другорядні, не гідні уваги, і з осудом ставився до будь-яких проявів любові до своєї нації...”

От така була кандидатська дисертація, яка спричинилася до того, що уже в соціологічних розвідках я дуже часто поверталася до питань, пов’язаних з етносом,

нацією й уважно стежила за полемікою довкола цього. Тому для мене не був дивним ренесанс, який стався в останній чверті ХХ ст., коли раптом питання етнічні, національні вийшли на чільні позиції в соціогуманітарних науках. Одна з причин, що ними не займалися серйозно вчені ні з марксистського табору, ні їхні ідеологічні супротивники, була в тому, що основоположники марксизму їх не розробляли... Відтак усе, що пов'язане з нацією, з етносом, воно не було добре досліджене... Будь-який спалах національних почуттів чи націоналізму неминуче зумовлював посилення інтересу до цієї проблематики. Мало хто із середовища провідних вчених думав, що навіть перехід до постіндустріального суспільства підштовхне ренесанс етнічного. Проте так сталося. Глобалізація, навпаки, не призвела до відмирання різноманітних національних проявів, вона породила іншу тенденцію – відповідь у вигляді пожвавлення всього етнічного і національного. І це нормально. На виклики глобалізації мала бути якась рівноцінна відповідь. Вона виявилася в зацікавленнях до всього локального, локальних культур, етнічних культур у тім числі, ідентичностей і іншого... Бачите, проблеми національного життя виявилися дуже значущими, незважаючи на перші враження від переможної ходи глобалізації, коли здавалося, що ті глобалізаційні, уніфікаційні процеси розтрощать усе національне. Не сталося... Тому, мені здається, що глобалізація, а також підйом усього локального, глокалізація – це теми, дуже цікаві для соціологів, оскільки порівняно з іншими темами в соціальних і гуманітарних науках вони опрацьовані недостатньо”.

Після успішного захисту кандидатської дисертації 1976 р. Наталію Йосипівну залишили працювати на кафедрі філософії асистентом для викладацької роботи та керівником лабораторії соціологічних досліджень, заснованої у Львівському державному університеті 1964 р. внаслідок Хрущовської відлиги. Її головним завданням було дослідження на заводах і підприємствах міста Львова.

“Ці дослідження проводили як втілення зв'язку науки з виробництвом. Переважно ми виконували теми, які полягали в розробці планів соціального розвитку підприємств. Завдяки цьому я дуже добре знала Львівський автобусний завод, “Прогрес” із виробництва взуття, заводи фрезерних верстатів, алмазного інструменту. Була низка львівських провідних підприємств, які співпрацювали з нашою лабораторією, де проводили дослідження, пов'язані з умовами праці, підвищенням соціальних стандартів на виробництві, поліпшенням умов праці працівників. Скільки я себе пам'ятаю, у мене навантаження на кафедрі складалося так: я викладала філософію (історичний матеріалізм власне), а половину часу займалася дослідженням поза університетом на львівських підприємствах, а також були поодинокі дослідження в межах університету на замовлення парткому, наприклад, як студенти працюють у бібліотеці, чи вистачає їм книжок, які є умови для навчання. Правда, внутрішні університетські дослідження не мали далекосяжних висновків. Пам'ятаю, що коли ми придумали провести опитування студентів, звичайне як за теперішніми мірками, що називалося “Викладач очима студентів”, то дуже великим був спротив серед керівництва університету. Мене підтримав, фактично, один проректор – Омелян

Іванович Бобик, який сказав, що він звіт з того дослідження читав до 4–5-ї години ночі, тому що його вразило, наскільки точно та адекватно студенти відгукувалися про викладачів. Однак це була тільки одна схвальна думка, а решта – критичні відгуки, тому ми, здебільшого, проводили дослідження в межах тематики, пов'язаної з соціальними замовленнями з підприємств”.

З огляду на сучасні стандарти щодо практичних соціологічних студій дуже своєрідною була технологія досліджень, які проводила тогочасна соціологічна лабораторія на підприємствах м. Львова.

“Звичайно роботу ми починали з того, що йшли в партком і в відділ кадрів. У парткомі нам розповідали, що вони хочуть, щоб ми дослідили, які питання їх там цікавили. А в відділі кадрів ми починали роботу з карточками. Приблизно два-три місяці, а то й більше, тривало опрацювання карточок працівників того чи іншого заводу. Це була колосально трудомістка робота, сенс якої я досі не можу збагнути. Коли я прийшла в лабораторію, то вже потрапила в “накатаний цикл”. На підставі того, що ми знали всю генеральну сукупність, ми тоді дуже детально виділяли вибіркочку сукупність, тому що у нас були дані по всіх працівниках на карточках. Ми мали колосальні кількості тих журналів, де на кожного працівника за певними параметрами виписували його характеристики, наприклад, розряд, вік, стать, підвищення кваліфікації, ще там щось. На великих підприємствах це була дуже трудомістка робота. Однак потім, коли ми робили вже вибірку, то була змога зробити її дуже скрупульозно, там закладали декілька параметрів квоти. Тому одержані результати були досить репрезентативними для сукупності працівників. А партком нам задавав, так би мовити, перелік запитань, які треба було вивчати. Водночас партком так само не мав дуже великої свободи, тому що на кожному підприємстві існував (переважно п'ятирічний) план його розвитку, один з розділів якого – план соціального розвитку підприємства, де йшлося про поліпшення умов праці, рекреацію, табори відпочинку, заміну обладнання, підвищення кваліфікації тощо. Опитували також про соціально-психологічний клімат на підприємстві. До речі, я ніколи не забуду, наприклад, як на фірмі “Прогрес”, яка займалася пошиттям взуття, за нашими пропозиціями внаслідок опитування робітників змінили керівництво середньої ланки, тобто двох начальників цехів. У нашому опитуванні робітники висловилися дуже різко проти цих двох людей, і їх зняли з посади. Тоді це була дуже голосна справа... Переважно ми проводили кількісні дослідження. Отриману інформацію опрацьовували на таких довгих перфораторах, у які вставляли картки. Дані з анкет переносили на ці картки, у яких спеціально навчені лаборанти у відповідних місцях пробивали дірки за допомогою перфораторів. Потім ті картки з отворами обробляли на величезних за розмірами та гучних у роботі обчислювальних машинах, які виводили нам звітні числа та відсотки на довгих рулонах паперу”.

Наталія Йосипівна пропрацювала в соціологічній лабораторії при кафедрі філософії з 1977 по 1988 рр., після чого перейшла на посаду старшого наукового співробітника університету для завершення роботи над докторською дисертацією. Докторська

дисертація стосувалася студентської молоді, оскільки під час роботи в лабораторії накопичився значний доробок на цю тему головню завдяки тому, що з 1978 р. соціологічна лабораторія Львівського державного університету дуже тісно співпрацювала з соціологами Харківського державного університету. Початком була участь у всесоюзній темі, присвяченій студентству, українську частину якої очолювала професор Олена Олександрівна Якуба. Львівський університет відповідав за дослідження в західному регіоні УРСР.

“Поштовх до активного розвитку соціології у Львові дали харківські соціологи. Я завжди це визнаю, тому що Харків є батьківщиною української соціології... Науковим консультантом моєї докторської дисертації була професор О. Якуба... Ніколи не забуду її постави, інтелігентності, глибини її знань. Думаю, що саме вона найбільше спричинилася до того, ким я тепер є як фахівець... Назва моєї дисертації “Зрілість свідомості молоді як філософсько-соціологічна проблема”. Цю назву я шукала довго, бо вона мала стосуватися молоді і моєї участі в тих різноманітних соціологічних дослідженнях. Я вже тоді добре розуміла, з чим має справу соціолог. Якщо він не працює методом включеного спостереження або якщо він не є прихильник біхевіоризму, то він, звичайно, має справу з якимись вербально висловленими мисленнєвими конструкціями. Тому “зрілість свідомості” так виринула. Я здавна для себе дуже чітко розділила те, що людина скаже, про що вона думає, від того, що вона робить, тому так і тема звучить. Важливо й те, що докторську дисертацію я завершувала в період перебудови. Це ж був час змін: 1985-й рік – Горбачов прийшов до влади, внаслідок чого в суспільно-політичному житті дуже змінилися акценти. В радянські часи представники влади цікавилися молоддю тільки з одного погляду – як резервом трудової сили, все... А в часи Горбачова ставлення до молоді змінилось. Почали цікавитися: а якою вона є? Якою мірою вона сприймає перебудову? Наскільки вона готова взяти участь у соціальних змінах, реформах, новаціях? Тоді вперше на молодь почали дивитися як на суб’єкт. Я б може так і назвала свою дисертацію. Однак тоді, 1988 р., до того суб’єкта ледве тільки доходило. Тому – “зрілість свідомості”. У якому сенсі?

Мене завжди цікавила і досі цікавить така річ: “Наскільки те, що людина подумає чи скаже, співвідноситься з її реальною поведінкою?” І для мене зрілість свідомості полягала в тому, щоб не було того розриву – між словом і ділом, між тим, що людина думає, і як вона поводить. виявляється, що я була трохи романтичною, тому що, як засвідчують дослідження навіть сьогоднішнього дня, існує колосальний розрив між тим, які відповіді дають респонденти, і тим, чим вони насправді живуть, як вони діють. Тобто ця проблема для мене і нині є дуже важливою. Мені здається, що навіть виник такий феномен, як артикуляція своєї позиції, своєї постави, а насправді – нереалізація того, що людина думає чи мала б говорити насправді. Звідси розрив – думаємо одне, говоримо інше, а робимо ще інше. І цей розрив не меншає з часом. Ця проблема є дуже гострою для соціології; якщо раніше ми мали справу переважно з кількісними дослідженнями, то люди вже просто навчилися

відповідати не те, що вони думають, а те, що від них хотіли б почути. Тим зумовлений інтерес соціології до якісних методів, щоб якось намагатися все ж таки зрозуміти людину глибше, якось відійти від стандартних відповідей...

Для мене досі є така проблема: вдосконалення технології соціологічних досліджень. З чим має справу соціолог, коли працює з людьми, навіть якщо це є фокус-групи чи глибокі інтерв'ю? Все одно це те, що люди скажуть, що вони подумали. Але наскільки це відповідає внутрішньому світові людини, якою мірою людина після цього реалізує висловлені положення? І ще одна проблема. Є такий влучний вираз російською мовою, з поезій Тютчева: “Мысль изречённая есть ложь...” Ми, соціологи, маємо справу з раціональними висловлюваннями людей, які пройшли через їхню свідомість. А що робити з позасвідомим? От десь я прочитала, що людина тільки на 7% складається з раціонального, а на 93 – з позасвідомого. Як це дослідити засобами соціології? Коли людина дає відповідь, це вже є те, що пройшло через її свідомість; отже, це не є позасвідомим. Тому мені здається, що головною проблемою соціології вже найближчого майбутнього буде проблема дослідження отих бездонних глибин людського ества. Тут доведеться виходити на якийсь новий рівень досліджень, коли кількісні та якісні методи будуть тісно переплітатися та взаємодіяти. Очевидно, соціології доведеться будувати дуже тісні контакти з соціальною психологією, тому що йдеться про стани неусвідомлені, позасвідомі, надсвідомі, несвідомі. Соціологія не буде виконувати своїх завдань, якщо вона не навчиться працювати з такими потаємними глибинами людського ества, які навіть не надається виразити словами. З огляду на це актуальним є питання новітніх методологій та технологій соціологічних досліджень”.

У 1989 р. Наталія Йосипівна вперше поїхала до Канади в рамках наукового обміну між університетом провінції Альберта і Львівським державним університетом. Її стажування проходило в Канадському інституті українських студій та на соціологічному факультеті. Там уперше дослідниця отримала доступ до широкого наукового доробку західних учених про ситуацію в СРСР, про особливості свідомості та поведінки радянських людей, про проблеми молоді тощо.

“Перебуваючи тоді в Канаді, я вперше замислилась над такою проблемою: як розуміння молоді в СРСР періоду Горбачовської перебудови відрізняється від розуміння молоді і молодіжних проблем на Заході? Чому на Заході так пізно з'явилося поняття “молодь” узагалі? Це ж поняття 70-х років ХХ ст. Раніше людей поділяли на дітей і дорослих. Проте вже пізніше з'явилося поняття “молодь”, оскільки, щоб стати до праці, тим дітям треба було вчитися щораз більше й більше, а це забирало час, і утворився період між дитинством і дорослістю, тоді й виникло поняття “молодь” і почали звертати увагу на суто молодіжні проблеми. Я з подивом для себе там читала, що, виявляється, батьків треба вчити розмовляти з дітьми, розуміти їхні проблеми тощо. Наприклад, як батькам розізнати, які наркотики вживають їхні діти, як це виглядає, як конкретно той чи інший наркотик руйнує людину – і що з тою дитиною чи підлітком робити... Водночас у Радянському Союзі про це практично

нічого не говорили... Мені дуже пощастило, тому що в Канаду я поїхала одною людиною з достатньо простими поглядами на науку та й на життя загалом, а повернулася іншою, в якій голова розривалася від суперечливих думок – незручних і незвичних...

Мене завели у тамтешню бібліотеку і сказали – читай, бо у вас того нема. То я й читала цілими днями і ночами – і Осадчого, і Стуса, і Мороза, і всіх зарубіжних українців, що після війни перебралися до Канади або що їх вислали з Союзу... Також інших дисидентів... Солженіцина... Пам'ятаю, там було три шафи: у першій – праці Сталіна, у другій – все про “великого керманіча усього прогресивного людства, мудрого вождя усіх часів і народів”, у третій – все про жертви сталінських репресій, коштом яких будували “світле майбутнє”, про те, як батогом заганяли до того “комуністичного раю”... І тамтешні студенти беруть книжку з першої шафи, з другої-третьої та й читають, порівнюють, міркують... У них тоді виробляється свій погляд, своя позиція, не нав'язана, не запозичена...”

На підставі отриманого наукового багажу під час другої поїздки до Канади – Едмонтону – 1990 р. Наталія Йосипівна ініціювала інноваційне соціологічне дослідження з порівняння ціннісних орієнтацій канадських та українських студентів. Проект було реалізовано у співпраці з Гарві Краном – професором соціологічного факультету університету Альберти і докторантом Аланом Лоу. Коли 2002 р. Наталія Йосипівна отримала грант на третє видання свого підручника з соціології і знову приїхала до Едмонтону, то професор Кран був уже деканом соціологічного факультету. А 12 років до того одержані результати багато в чому здавалися дивними.

“Ми були, наприклад, дуже здивовані, що канадські студенти є значно старшими від наших, і що їх цікавили абсолютно інші проблеми. Тому наша спільна стаття так і називалася: “Як живеш, студенте?”, яку покійний Юрій Прилюк помістив в журналі “Філософська і соціологічна думка”.

Наталія Йосипівна успішно захистила докторську дисертацію в червні 1991 р. і отримала диплом доктора соціологічних наук спеціалізованої Ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій Харківського державного університету; це був перший захист докторської дисертації на цій Раді. Цікаво, що захисти докторських дисертацій Наталії Йосипівни Черниш, Єлизавети Ананіївни Подольської та Віля Савбановича Бакірова були першими захистами в Харківському університеті як в українській академічній установі та останніми в СРСР, який незабаром припинив існування. Свого наукового консультанта – Олену Олександрівну Якубу Наталія Йосипівна згадує як яскраву, непересічну особистість.

“Я можу згадати її колосальний інтелект. Вона була третім професором у родині. Професорами були її батько і дід. Передусім це людина інтелігентна... Інтелігентність та інтелект – це два слова, які її колосально характеризують. Вона була надзвичайно вихована, світилася розумом. Я фізично відчувала, як вона отак дивиться на тебе і вирішує – цікаво їй з тобою чи ні. І коли їй було не цікаво, вона просто відверталася,

після чого вже було важко привернути її увагу. Якимось дивом я утримувала ту увагу, і їй було цікаво зі мною. За її безпосередньою участю відбувалося моє зростання, тому що як керівник вона давала дуже цікаві завдання, які неможливо було однозначно та просто вирішувати. Вона постійно спонукала до наукового зростання, випитувала, хто останнім часом про це прочитав, що про це думає, як це дослідити. Її однаково цікавили питання як методології, так і методики... Вона одна з перших відкрила для українських науковців західних дослідників. Серед усіх соціологічних праць їй найбільше подобалися книжки Масіоніса, тоді як росіяни ознайомлення із західною соціологією починали зі Смельзера... Вона мала смак до того, добре орієнтувалася в західній соціології... Вона постійно проводила наукові семінари, біля неї постійно була молодь, яка читала та реферувала це все, а потім розповідала. Професор О. Якуба дуже чітко орієнтувалася в тому багатоголоссі західної наукової думки... Це була унікальна людина, яка більше тяжіла до густої філософської теорії. Мені було з нею легше, ніж іншим, тому що я все ж таки працювала на кафедрі філософії, я говорила філософською мовою, я була в курсі тих проблем, які так чи інакше обговорювали в філософії. У нас мова багато в чому була споріднена...

Я ніколи не забуду, як вона ще в тих 70-х роках завжди говорила про роль культури. Вона багато разів повторювала, що культура – це те, з чого починається суспільство, а не закінчується. Я не знаю, наскільки вона тоді знала праці Сорокіна (мабуть, усе ж достатньо добре), зокрема, його ідею про те, що культура вивиснується над суспільством і задає суспільству його риси. Однак її особиста думка була така, що роль культури невинно зростає. Уявіть собі, що то був СРСР, де панували тези про науково-технічний прогрес, про все уречевлене, детерміноване економікою і так далі, і раптом вона говорить про культуру, духовність, цінності. Вона навіть вивела формулу, що культура – це якість суспільства. Вона говорила так: “Всі суспільства однакові. От візьміть Конта, який каже, що є сім’я, церква і держава. Всі ці елементи є у всіх суспільствах, але суспільства є різними. Чому? Тому що культура вносить свої забарвлення. Наприклад, у різних суспільствах сім’я є різною – моногамною, полігамною, патріархальною, малою, великою. Так само з державою чи релігією”. На фоні раціонального техніцизму та сцієнтизму ця думка про культуру як якість суспільства мене дуже приваблювала. Вона також була надзвичайно талановитим організатором. Вона, фактично, зробила соціологію інституціоналізованою в Україні. В радянські часи це було фантастично важко зробити, тому що на соціологію дивилися як на дуже підозрілу науку, що має західне коріння, коли соціології відводили дуже вузький коридор, яка мала поставляти ілюстрації для марксизму-ленінізму. Так от, у таких умовах вона домоглася створення кафедри, а потім відділення на економічному факультеті Харківського державного університету, а потім – окремого факультету. Це було фантастично важко. Проте вона – дуже м’яка інтелігентна людина – в цьому організаторському плані була як

сталевий кулак. Вона чітко знала свою місію й ішла до того. Тому я її дуже поважаю і ціную”.

Попри те, що після захисту 1991 р. Наталія Йосипівна була єдиним доктором соціологічних наук у Львівському державному університеті імена Івана Франка, вона не мала змоги працювати за спеціальністю понад десять років.

“Будучи дипломованим соціологом, до філософії я вже не хотіла повертатися. У 1990 р. створено кафедру соціології на економічному факультеті внаслідок реформування кафедри управління народним господарством. Туди перевели також і лабораторію соціологічних досліджень. Там були переважно економісти, і вони мене на цій кафедрі не бачили... Після захисту дисертації мене перевели наказом на кафедру теорії та історії культури... Тоді тій кафедрі передали культурологію, етику й естетику. Там я займалася питаннями культури, бо проблеми її розвитку мене дуже цікавили, читала курси з естетики, з питань розвитку української культури, спецкурс про українську ментальність і національний характер українців, а також соціологію для студентів історичного факультету”.

У 1993 р. Львівський національний університет імені Івана Франка відвідав професор Майкл Кеннеді з Мічиганського університету (США). Він запросив Наталію Йосипівну, а також молодого політолога Костянтина Маліновського до свого університету для проходження наукового стажування. У 1997 р. Наталія Йосипівна протягом восьми місяців перебувала в Канзаському університеті (США) як Фулбрайтівський стипендіат, де викладала історію східноєвропейської соціології і спецкурс про розвиток української соціології для американських студентів. Ще одним важливим етапом у професійному житті Наталії Йосипівни стала участь у міжнародному трендовому соціологічному дослідженні “Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей і ієрархій суспільних лояльностей”.

“Якось дуже запам’ятався 1993 р., коли до Інституту історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка приїхала доктор соціальної психології Оксана Маланчук з Інституту соціальних досліджень Мічиганського університету. Фондація IREX надала їй кошти для викладацької і науково-дослідної діяльності в Україні. У співпраці зі мною, Ярославом Грицаком, Наталкою Пацюрко, Віктором Сусаком, іншими співробітниками Львівського університету, із залученням до проекту студентів 1994 р. вона зорганізувала першу хвилю кількісного соціологічного опитування одночасно у Львові і Донецьку. В Донецьку нашим партнером був Центр політологічних досліджень Григорія Немирі, від імені якого з нами плідно співпрацювала Катерина Іващенко. Головна мета проекту – порівняти ідентичності й атитуди жителів Львова і Донецька. Перші ж результати, які ми отримали в рамках цього дослідження, були зовсім несподіваними... Зокрема, мене особисто вразила дуже чітко окреслена ідентифікаційна модель львів’ян і досить розмита – донеччан... Пам’ятаю, як важко було інтерпретувати отримані результати, особливо після одержання даних від наступних хвиль опитування... Велику допомогу в опрацюванні тої величезної

кількості чисел надала нам усім Оксана Маланчук. Її українська мова була дуже слабенька, і вона нас вчила англійською, буквально крок за кроком дуже терпляче вчила тих незнайомих нам методів досліджень, давала уроки... Перші наші знання про SPSS були від неї... Потім ми провели подібні дослідження в 1999 і 2004 роках. Отримані результати ми узагальнили в колективній монографії, яку випустило у світ видавництво "Критика". Наступну хвилю цього дослідження ми запланували на кінець 2009–початок 2010 рр. Водночас хочемо значно розширити географію нашого опитування, щоб воно охопило не тільки західний і східний регіони України, а також центральний і південний. Так що плани й надалі є дуже амбітними".

У 1995 р. Наталія Йосипівна обійняла посаду професора кафедри етнології історичного факультету.

"Я погодилася перейти на роботу в іншу структуру, тому що тема етносу і нації мене, як Ви вже зрозуміли з цього інтерв'ю, завжди дуже цікавила... За якийсь час потихеньку на цій кафедрі етнології за ініціативи ректора, а також активного сприяння її завідувача професора Степана Арсентійовича Макарчука та декана історичного факультету доцента Романа Мар'яновича Шуста була створена спеціалізація "Соціологія" в рамках спеціальності "Історія", з якої за два роки виросла кафедра історії та теорії соціології, яка отримала право випускати спеціалістів-соціологів. З квітня 2002 р. і до тепер я є її завідувачем".

У вересні 2002 р. кафедра історії та теорії соціології зробила перший набір студентів-соціологів. З того часу ця структура дуже динамічно розвивається. Тепер на кафедрі працює 12 викладачів, навчається сім аспірантів і 140 студентів, а серед викладачів вісім осіб мають захищені дисертації, серед яких чотири – колишні аспіранти Наталії Йосипівни. В перспективі – створення факультету соціальних наук Львівського національного університету імені Івана Франка, ядром якого буде кафедра історії та теорії соціології, яку в співпраці зі своїми колегами-одномумцями започаткувала професор Наталія Йосипівна Черниш – талановитий педагог, визначний учений-соціолог, громадянин, чуйний до потреб студентів викладач, уважний до різних питань колег завідувач кафедрою. Наталія Йосипівна – це Людина, бути поруч з якою і приємно, і відповідально, а співпрацювати з нею – це велика честь!

Многая Літа Вам, Наталіє Йосипівно!

**FROM THE CHILDHOOD I FEEL TIME VERY WELL. I CAN BE
WITHOUT A WATCH AND KNOW WHAT IS A TIME NOW, BECAUSE
INSIDE OF ME IS TICKING MY OWN WATCH**

(Life Story of Professor Natalia Chernysh)

V. I. Susak

*Ivan Franko National University of Lviv
vi.susak@gmail.com*

Author presents an in-depth biographical interview with Professor Natalia Chernysh. The interview outlines scholarly activities of Natalia Chernysh and discusses main fields of her research interests. As the current head of the Department of History and Theory of Sociology of the Ivan Franko National University of Lviv she has been playing essential role in the development of Lviv sociology.

Key words: Professor Natalia Chernysh, development of Lviv sociology.

Стаття надійшла до редколегії 12.03.2008
Прийнята до друку 22.03.2008

Історія і теорія соціології

History and Theory of Sociology

УДК 316.2

СУБ'ЄКТ ПОМЕР!?! ХАЙ ЖИВЕ СУБ'ЄКТ! СОЦІОЛОГІЯ У ПОШУКАХ ВТРАЧЕНОГО СУБ'ЄКТА

Л. Г. Сокурянська

*Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
sokur@univer.kharkov.ua*

Розглянуто суб'єктний дискурс класичної та сучасної соціології, зокрема, теоретичні доробки таких учених, як Е. Дюркгейм, А. Етціоні, А. Турен, Е. Гідденс, М. Арчер, У. Бек, П. Штомпка, Т. Заславська, В. Ядов, О. Злобіна; виконано порівняльний аналіз проблеми суб'єкта та соціальної суб'єктності у філософському та соціологічному знанні; акцентовано увагу на ідеї “смерті суб'єкта”, описаній у працях М. Фуко, Р. Барта та інших філософів-постмодерністів; наведено аргументи на користь суб'єктної парадигми дослідження посткомуністичних трансформацій; надано авторську інтерпретацію концептів “суб'єкт” та “соціальна суб'єктність”.

Ключові слова: суб'єкт, соціальна суб'єктність, “смерть суб'єкта”, постмодерністський філософський дискурс, соціологічні теорії суб'єкта і суб'єктність, суб'єктна парадигма посткомуністичних трансформацій.

Однією з найважливіших характеристик сучасного етапу розвитку людського суспільства є дедалі швидший темп соціальних змін, стрімкість трансформаційних процесів як у світі загалом, так і на посткомуністичному просторі, що становить величезний дослідницький інтерес.

Пильна увага до “процесуального образу” (П. Штомпка) соціального світу, зокрема, представників різних галузей соціогуманітарного знання, зумовлена потребою в пізнанні рушійних сил суспільної динаміки, її джерел і механізмів. На наш погляд, це актуалізує (не тільки і не стільки в академічному, скільки в практично-політичному плані) проблему формування соціальної суб'єктності різних елементів суспільної системи, пошук тих соціальних суб'єктів, діяльність яких зумовлює соціокультурні зрушення як у глобальній перспективі, так і на локальному рівні.

Усвідомлення надзвичайної важливості вирішення цієї проблеми виявляється в тому, що саме дія соціальних суб'єктів є сьогодні однією з головних одиниць соціологічного аналізу. Як писав В. О. Ядов, аналітичною одиницею соціального стає “подія як дія суспільного суб'єкта (виділення наше. – Л. С.), або соціального агента, в сенсі діяльного творчого початку, включеного в складну систему соціальних взаємозв'язків” [1, с. 26-27].

У процесі власного пошуку суб'єктів трансформаційних процесів на пострадянському просторі ми перш за все намагалися виявити ті елементи

соціального цілого (на індивідуальному, груповому та інституційному рівні), яким найбільше властиві такі характеристики, як трансформаційна активність і динамічний потенціал¹. Концептуалізуючи пошук, ми зіткнулися з тим, що, незважаючи на зростання інтересу до суб'єктної парадигми посткомуністичної трансформації, в академічному дискурсі практично нема спеціальної, глибоко розробленої теорії суб'єкта² і суб'єктності, що значно ускладнює дослідження таких соціокультурних феноменів. І це на тлі того, що питання суб'єкта і соціальної суб'єктності ніколи не було чужим соціально-філософській думці. У її контексті суб'єктність то належала винятково до сфери надприродного, яка формувала і контролювала індивідуальне та суспільне життя, то зазнавала секуляризації, зводилася до природних сил, то гуманізувалася. З виникненням соціології, як наголосив П. Штомпка, з'явилася можливість говорити про соціалізованого суб'єкта. Теоретичні й емпіричні дослідження радянського суспільства (нижче ми схарактеризуємо їх детальніше) виявили зникнення суб'єкта, точніше його відхід у "тінь" (у тіньову структуру, тіньову економіку). Сучасне філософське знання, зокрема його постмодерністська гілка, стверджує, що суб'єкт помер.

Зі спробою відшукати причину смерті суб'єкта ми звернулися до аналізу окремих публікацій відомих філософів-постмодерністів, а також дослідників їхньої творчості. Ознайомлення з їхніми працями дало нам змогу зробити деякі висновки про особливості філософської свідомості останніх десятиліть, про її відмінності від іншого виду спеціалізованої свідомості – соціологічної.

Перш за все наголосимо, що філософський дискурс ХХ ст., особливо його другої половини, містить немало метафор, що відображають песимістичне бачення філософами майбутнього людського суспільства. "Кінець історії", "присмерк Європи", занепад людської цивілізації загалом стали лейтмотивними темами філософського аналізу соціокультурних процесів ХХ ст. Якщо названі вище метафоричні терміни ("кінець історії", "присмерк Європи") головно відображали стурбованість філософської свідомості аксіологічними проблемами суспільства, його моральним здоров'ям, то метафора "смерть суб'єкта" викликана до життя іншою логікою аналізу. Увійшовши до філософської мови завдяки публікаціям М. Фуко і Р. Барта³, це поняття в постмодерністській парадигмі означає "загибель традиційного (стабільного, однозначно центрованого і лінійно детермінованого з боку загального соціального порядку) суб'єкта дюркгеймівського типу" [7]. Ф. Джеймсон у праці "Постмодернізм, або культурна логіка пізнього капіталізму" писав про те, що постмодерністський суб'єкт розпався на потік ейфорійних енергій, фрагментарних і

¹ Обидва поняття введені Т. І. Заславською.

² Останніми роками суттєвий внесок в розвиток такої теорії робить О. Злобіна, в працях якої зроблено акцент на дослідженні особистості як суб'єкта соціальних змін (див., наприклад [2]).

³ Крім названих авторів, концепт "смерть суб'єкта" і тотожні йому поняття (наприклад, "смерть автора", "смерть героя", "смерть надлюдини" і т. п.) проаналізовані в працях таких філософів, як М. Бланшо, М. Грессе, Ж. Лакан, К. Брук-Роуз, А. Роб-Грійє, Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Е. Левінас, Ж. Батай тощо (див. наприклад, [3-6]).

незв'язних, позбавлених тієї глибини, субстанціональності, когерентності, які були ідеалом і досягненням особи епохи модернізму (наведено за [8, р. 144]). Як зазначив А. Турен, якщо модернізм проголошував ідею цінності (і цілісності. – Л.С.) “Я”, то постмодернізм – ідею його розщеплення [7].

Філософська концепція постмодернізму, руйнуючи ідеологічний постулат модерну, ґрунтованого на уявленні про суб'єкт як центр всесвіту, таким способом руйнує теоретичну традицію розгляду індивіда як суверенної, незалежної, самодостатньої і рівної своїй свідомості особи. Такий погляд на людину представників цього напрямку став неспроможним, більш того, безглуздим. Доводячи неможливість незалежного індивідуального існування постмодерністи виходять з того, що індивід постійно і здебільшого несвідомо зумовлюваний у процесі свого мислення мовними структурами (див. про це детальніше в [9]).

Відмова від концепту “суб'єкт” характерна як для ґносеологічно, так і для соціально орієнтованих методологій постмодернізму. Наприклад, у контексті останніх, зокрема теоретичних, побудов М. Фуко соціальні ролі, що припускають визначеність їхнього суб'єкта-виконавця як версії самоідентифікації – це не що інше, як маски, наявність яких зовсім не гарантує наявності прихованого за ними “Я”, що претендує на статус ідентичності (за [7]).

Як уважають дослідники постмодерністського філософського дискурсу, аксіоматичність ідеї “смерті суб'єкта” робить постмодернізм безсуб'єктною філософією (див., наприклад, [10, 11]). Однак сучасний етап її розвитку дещо зміщує акценти в проблемі суб'єкта: вона щораз більше орієнтується на “воскресіння суб'єкта”, тобто “повернення у фокус дослідницької аналітики проблемних полів, що центруються навколо феномена індивідуальності” [7]. Однак до повного “воскресіння”, як видається, ще далеко. Можливо, це зумовлене тим, що західна соціально-філософська думка, як уважає, наприклад, О. Злобіна, перебуваючи на постсуб'єктній стадії, все ще концентрує увагу на деконструкції суб'єкта. У цьому контексті наголосимо, що в соціологічному дискурсі проблема суб'єкта артикулюється далеко не так, як у сучасній філософії. На наш погляд, це пов'язано з особливостями сприйняття перспектив розвитку людства різними видами спеціалізованої свідомості. Один з них (філософський), як зазначено вище, вирізняється песимізмом і негативізмом в оцінках цих перспектив, абстрактністю (що, звичайно, природно для цього виду спеціалізованої свідомості) уявлень про джерела соціальних змін. Соціологічна ж рефлексія з приводу суб'єкта і суб'єктності видається нам конкретнішою, реалістичнішою, менш драматизованою і конотованою, що детермінована зверненням соціології до наукового аналізу актуальних проблем сучасного суспільства, зокрема рушійних сил його трансформації.

Особливий інтерес до проблеми суб'єкта вирізняє соціологічний дискурс пострадянського простору, утім числі розвиток соціологічного теоретизування і емпіричні дослідження в Україні. Пояснюючи цей інтерес, О. Злобіна писала про те, що вітчизняна соціологія, як і пострадянська загалом, перебуває в досуб'єктній

позиції. З огляду на це “і в теорії, і, головне, в суспільній практиці вельми актуальною є проблема “конструювання” суб'єкта як зрілого відповідального індивіда, який своєю діяльністю власне і повинен здійснювати перетворення суспільства” [12, с. 144].

Мета цієї статті – аналіз суб'єктного дискурсу соціології в її класичному і актуальному контекстах. Такий аналіз видається нам вельми важливим, по-перше, тому, що завдяки йому можна глибше пізнати зміст і спрямованість соціологічної рефлексії суспільства, по-друге, простежити відмінності між соціологічним і філософським баченням проблеми суб'єкта. Вище ми описали (дуже коротко) погляд постмодерністської філософії на цю проблему. Тепер же звернемося до аналізу суб'єктного дискурсу соціології в його ретроспективі і, головне, сучасному стані, акцентуючи увагу на ролі концептів “суб'єкт” і “соціальна суб'єктність” в пізнанні процесів посткомуністичної трансформації.

Перш за все наголосимо, що різні напрями соціологічного знання по-різному описували проблему соціального суб'єкта. В контексті організмичних теорій відбувалася своєрідна дегуманізація суб'єкта дії. Як уважає П. Штомпка, це було характерно і для різних варіантів соціологічних концепцій еволюціонізму, теорій розвитку, ортодоксального функціоналізму, в яких були представлені “дивні моделі суспільства без людей” [13, с. 243]. Ми не погоджуємося з шанованим метром соціології. Деякі представники перерахованих вище соціологічних концепцій не завжди ігнорували роль індивідуальних суб'єктів у соціальній динаміці. Наприклад, навіть Е. Дюркгейм з його уявленням про індивіда як про переважно суспільний “продукт”, а не творця суспільства, вважав, що людина далеко не завжди пасивно сприймає соціальні норми, звичаї тощо, нав'язувані їй ззовні суспільством. “Осмишуючи колективні інститути, пристосовуючи їх до себе, ми їх індивідуалізуємо, ми так чи інакше позначаємо їх своєю особистою міткою... Різні суб'єкти по-різному адаптуються в одному і тому ж фізичному середовищі. Ось чому кожний з нас до певної міри створює собі *власну* мораль, *власну* релігію, *власну* техніку” [14, с. 405].

Суттєві відмінності характеризують суб'єктний дискурс різних напрямів соціологічної думки на рубежі ХХ-ХХІ ст. Як наголосила О. Злобіна, “сучасна пізнавальна ситуація репрезентує кризу уявлень про суб'єкта, запропонованих новоевропейським класичним раціоналізмом. Суб'єкт, який теоретично мислився як уособлення цілераціональності, втілення рефлексивності і свободи, виявився досить далеким від реальних прототипів” [2, с. 103]. Змінюються і уявлення про носіїв суб'єктності. Зокрема, згідно з концептами сучасного структурного функціоналізму, суб'єктність перш за все властива девіантам, що підривають сталу систему цінностей і норм соціальної взаємодії. Саме вони, на думку представників цього напрямку, “відповідальні” за зміни суспільства загалом (на відміну від змін у суспільстві). У контексті сучасного структуралізму поняття “суб'єкт” трактують вельми суперечливо. “Воно припускає як діяльність, дію і *авторство* (виділення наше. – Л.С.), так і підпорядкування” [15, с. 326].

У рамках нашого власного вивчення проблеми суб'єкта і соціальної суб'єктності⁴ особлива увага приділена соціологічній традиції поширення ідеї “суб'єкта вниз”, тобто на рівень кожного індивіда, а не тільки на вибрану меншину, оскільки в цьому контексті соціальна трансформація є “сукупний, історично акумульований результат того, що роблять всі члени суспільства зі своїх особистих причин і в егоїстичних цілях” [16, р. 145-155]. Водночас нашу увагу привернули ті теорії, наприклад, концепції колективної, групової дії, які вбачають рушійні сили соціокультурних процесів перш за все в колективних (корпоративних) суб'єктах дії.

Звернувшись до концепту “соціальна суб'єктність”⁵, ми не могли обійти увагою і новітні соціологічні теорії, які акцентують увагу як на індивідуальних, так і на колективних (групових) соціальних суб'єктах, намагаючись виявити “механізми, за допомогою яких вони продукують і відтворюють соціальну реальність” [13, с. 245]. Це, зокрема, теорія соціальної спрямованості, одним з авторів якої є А. Етціоні. Він трактував “мобілізаційні сили колективів і суспільств як основне джерело їх власних перетворень і трансформацій їх відносин з іншими соціальними одиницями” [17, р. 393]. У рамках цієї теорії порушено питання про те, як той або інший суб'єкт спрямовує процес і змінює структуру або межі соціального цілого [17, р. 78]. Дійсним суб'єктом соціальної самотрансформації А. Етціоні назвав колективи різних типів.

Особливе місце в суб'єктному дискурсі соціології належить концепції “самовідтворюваного суспільства” А. Турена, у якій акцентовано увагу на тому, що суспільство й історія є похідними колективних дій, головними носіями яких стають соціальні рухи [18]. На думку А. Турена, становлення суб'єктності соціальних рухів пов'язане з виникненням індустріального суспільства, що значно збільшило “здібності до самодіяльності” і розширило діапазони можливостей і варіантів вибору. Міркуючи про чинники, що детермінують єдність сучасного суспільства, А. Турен наголошував, що, на відміну від класичної соціології, яка надавала центральне значення раціоналізації і модернізації, сучасна наука повертається до свободи як центру соціального життя “і навіть, якщо дивитися ще глибше, до поняття *суб'єкта*, оскільки він відображає здатність людей одночасно звільнитися і від трансцендентних принципів, і від комунітарних правил” [19, с. 56]. Далі французький учений зазначав,

⁴ Ми маємо на увазі дослідження проблем життєдіяльності пострадянського, у тому числі українського, студентства, проведені під нашим керівництвом кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в 1995-2007 рр. Серед них: “Сучасні університети як центри формування інтелектуальної еліти українського суспільства” (2000-2001), “Вища школа як суб'єкт соціокультурної трансформації” (2002-2004), “Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств” (2005-2007).

⁵ Зазначимо, що соціальну суб'єктність ми визначаємо як соціокультурний феномен, сутнісну якість суб'єкта (індивіда, групи тощо), що перш за все виявляється в його ціннісних орієнтаціях, стратегічному життєвому виборі, соціальнотворчій самодіяльності, цілеспрямованій активності. Поняття ж “суб'єкт”, на наш погляд, відображає самодіяльність, самостійність індивіда (соціальної групи), його авторство конкретної соціальної дії, тобто інноваційність, творчий характер його діяльності, якій обов'язково повинно бути притаманне начало, що продукує ті чи інші соціокультурні форми.

що “акцент на суб'єкті і свідомості становить цілком секуляризований принцип сучасної єдності суспільного життя, який може визначатися відтепер незалежно від втручання держави” [19, с. 57].

А. Турен щодо проблеми теоретико-методологічного протистояння в соціології ХХ ст. вважає, що “саме в боротьбі проти натуралістичної концепції суспільства, яка ще зберігає силу, особливо корисно наполягати на ідеї суб'єкта, ... творча здатність якого замінює колишні принципи єдності суспільного життя” [19, с. 57-58]. Наголосимо, що поняття *суб'єкт*, за А. Туреном, обов'язково припускає “дистанцію, зайняту індивідами і колективами відносно інститутів, практик і ідеологій” [19, с. 60]. Визначаючи головні елементи суспільного життя (суб'єкт, історичність, суспільні рухи), французький соціолог уважав, що, можливо, “ми перебуваємо на порозі нового рівня історичності, входимо після довгого періоду політичних вірувань і короткого періоду чисто критичної думки в нову фазу свідомості – романтичного утвердження свободи суб'єкта. Це необхідна фаза для відтворення дистанції між сталими формами практики і колективною дією, необхідна умова для нових відкриттів, нових звершень і формування нових суспільних рухів” [19, с. 61].

Приймаючи позицію французького дослідника, ми услід за ним вважаємо, що перехід від індустріального до постіндустріального суспільства наймовірно актуалізував проблему суб'єктності особи. Це зумовлено тим, що, на відміну від людини традиційного і навіть індустріального суспільства, де життєвий вибір часто був зроблений його попередниками, причому настільки жорстко, що практично не було ніяких альтернатив, постіндустріальна людина повинна самостійно робити вибір, визначаючи життєві стратегії і способи їхньої реалізації. Тому навряд чи можна погодитися з деякими сучасними філософами-постмодерністами, які вважають, що постмодерністський суб'єкт розпадається на потік фрагментарних ейфорійних енергій. На думку Ф. Джеймсона, це зумовлено втратою самототожності сучасної особи. Проте, на наш погляд, це зовсім не означає її розпад, зникнення або деструкцію. Швидше розпадається не особа як суб'єкт соціального, а ті елементи її системи, які не були предметом *власного* вибору. Людина, що вибудовує своє життя за власним сценарієм, робить самостійний і відповідальний стратегічний вибір та реалізовує його, стає справжнім соціальним суб'єктом. Крім того, остання обставина, як виглядає, одночасно є і показником, і джерелом розвитку постіндустріалізму.

Дуже чітко, на наш погляд, ця думка проведена в соціологічній теорії сучасного англійського соціолога Е. Гідденса (див. [20-22]), що акцентує увагу на діях і взаємодіях соціальних суб'єктів (перш за все індивідів), які детермінують *постійні* зміни соціальної реальності. З огляду на це Е. Гідденс уважав некоректним використання “статичного”, з його погляду, поняття “структура” і пропонує ввести в науковий ужиток “динамічну” категорію “структурація”, що означає опис колективної поведінки людей. “Усе наше життя проходить в трансформації” [20, р. 3], – писав Е. Гідденс, бачачи її (трансформації) основний зміст у виробництві і відтворенні суспільства. Головною рушійною силою структурації, за Е. Гідденсом, є люди-діячі

(або “агенти”), безліч індивідів у їхній повсякденній поведінці. Як писав Дж. Рітцер, “агенти у Гідденса мають здатність змінювати соціальний світ” [23, с. 450].

Мабуть, з сучасних авторів саме Е. Гідденс так переконливо й аргументовано доводив, що людське суспільство формує не якась тенденція системи або орієнтовані на зміни колективи, класи, рухи, а повсякденна поведінка звичайних людей, часто далеких від будь-яких реформаторських намірів, що, однак, виявляють якості соціальної суб’єктності.

У контексті вибраної нами теми особливий інтерес становить “теорія морфогенезу” М. С. Арчер. Згідно з цією концепцією, унікальною межею, що відрізняє соціальні системи від органічних або механічних, є їхня здатність піддаватися радикальному переструктуруванню [див. 24]. М. С. Арчер виділила два типи суб’єктів (“корпоративних агентів” і “первинних агентів” – індивідів), що мають різні характеристики з погляду їхнього морфогенезу. Вона назвала такі найважливіші риси суб’єктності, як здатність до роздумів, цілеспрямованість, прагнення до просування іновачій, пов’язані з можливістю реалізації людської здібності до пізнання або всезнання.

Інший сучасний соціолог У. Бек, відомий перш за все завдяки теорії суспільства ризику, писав про те, що в умовах цього суспільства виявляються затребуваними, життєво необхідними такі характеристики соціальних суб’єктів, як “здатність *передбачати небезпеки, переносити їх, поводитися з ними на біографічному і політичному рівні...* Суб’єкти повинні навчитися долати страх і невпевненість. З цього наростаючого примусу до *самотійного* подолання невпевненості раніше або пізніше повинні виникнути нові вимоги до суспільних інститутів у сфері освіти, терапії і політики.... Таким чином, у суспільстві ризику поведження зі страхом і невпевненістю стає в біографічному і політичному плані ключовою *цивілізаційною кваліфікацією*, а вироблення відповідних навиків – суттєвим завданням педагогічних установ” [25, с. 93].

Отже, суспільство ризику актуалізує специфічні характеристики соціальної суб’єктності індивідів і груп, зумовлені глобальною соціокультурною ситуацією, названою російськими дослідниками В. Козловським, А. Уткіним і В. Федотовой “способом вижити” [26].

Величезний внесок у соціологічний дискурс соціальної суб’єктності зробила праця П. Штомпки “Соціологія соціальних змін”. Польський соціолог, аналізуючи суб’єктні характеристики, розділяє їх на дві групи. Одна з них “визначає, чи будуть люди прагнути змінити своє суспільство (змінні, що входять до цієї групи, формують мотивації, орієнтацію на дію), друга – чи будуть люди здатні діяти (змінні цієї групи формують поведінкові можливості, спрямовані на дію). Діяча можна вважати прогресивним, якщо він поєднує обидві передумови: мотивації і можливості, іншими словами, якщо він *хоче і може* діяти” [13, с. 64]. У цьому разі польський учений вважає, що “така ситуація досягається завдяки злиттю низки умов на початкових полюсах кожної дихотомії, тобто за такої комбінації: 1) творчі, незалежні діячі, що

адекватно усвідомлюють реальність; 2) багаті й гнучкі структури; 3) сприятливі й активно сприймані природні умови; 4) довга і поважана традиція; 5) оптимістичний, довготерміновий погляд на майбутнє і його планування” [13, с. 64].

Така комбінація, з погляду П. Штомпки, детермінує ідеальний (орієнтований на прогресивну самотрансформацію) тип “активного суспільства”⁶, яке генерує прогресивно орієнтовану діяльність. Саме така діяльність, на нашу думку, відповідає характеристикам справжньої соціальної суб'єктності.

Названі вище характеристики П. Штомпка зачислює до якостей суб'єкта, які розглядають з погляду зовнішньої перспективи, зовнішніх чинників діяльності. На жаль, у сучасному українському суспільстві ця факторна комбінація виражена ще дуже-дуже слабо. Це, на наш погляд, зумовлене тим, що більшість із перерахованих вище чинників-умов детермінована макросоціальною ситуацією загалом. Деяко оптимістичніша перспектива нашого суспільства вимальовувалася завдяки аналізу “дії прогресивно орієнтованого суб'єкта, так би мовити, зсередини”. Як наголошує П. Штомпка, в процесі такого аналізу дослідник повинен відповісти на запитання, “який *modus operandi* (образ дії) суб'єкта, що поміщений у певні умови і зазнає структурних, особистісних, природних та історичних впливів” [13, с. 64-65]. У цьому разі перш за все необхідно звернутися до двох всеохопних понять: “свобода” і “самотрансценденція” (тобто здатність виходити за межі власних можливостей). Як написав польський учений, “життєздатний, орієнтований на прогрес діяч до певної міри вільний. Мається на увазі і негативна свобода (“свобода від”), яка дає змогу зберігати свою незалежність від тяжючих над ним обставин, діяти в межах певного поля потенцій, виборів і шансів; і позитивна свобода (“свобода розуму”, тобто “свобода робити що-небудь”), яка дає змогу впливати, модифікувати, долати труднощі і забезпечує певний ступінь влади і контролю над обставинами” [13, с. 65].

П. Штомпка, звертаючись до поняття самотрансценденції, уважає, що саме його феномени (здатність виходити за власні межі, прориватися через труднощі, перешкоди, “переступати межу”) є вирішальним чинником соціальної суб'єктності. “...Самотрансценденція відбувається по трьох “межах” умов людського існування: трансценденція природи за допомогою її підкорення, контролю і регулювання; трансценденція соціальних структур за допомогою відмови від колишніх, перегляду реформ і революцій; і остання за місцем, але не за значенням – самотрансценденція за допомогою навчання, тренування, самоконтролю, просування вперед тощо” [13, с. 65]. Остання з названих “меж” життєдіяльності особи (точніше, здатність переступити цю “межу”) в контексті нашого дослідження студентства як суб'єкта пострадянської трансформації набуває особливої актуальності, оскільки перш за все пов'язана з реалізацією особистісного потенціалу, можливостями його розвитку, самотрансформації. Це впливає з природи самотрансцендентності (або тенденції до самотрансцендентності), яка, уважає П. Штомпка, детермінована двома головними рисами людини: по-перше, схильністю до інновацій, генерування нових

⁶ Термін уведений А. Етціоні.

ідей; по-друге, кумулятивним характером людського досвіду, що постійно розширюється і збагачується, який на індивідуальному рівні набувають шляхом навчання, а на історичному – завдяки соціальній сфері і культурі. У цій, по суті, “необмеженій здатності людини до творення і навчання, можливості сприймати або створювати новації, а також успадковувати і постійно нарощувати багаж знань, майстерності, стратегій, технологій тощо” [13, с. 65] П. Штомпка бачить не тільки джерело соціальної суб’єктності, а й головну умову прогресу людства, усупереч всім песимістичним поглядам з приводу його майбутнього.

Звичайно, польський учений усвідомлює те, що самотрансцендентний соціальний суб’єкт – це ідеальний тип, і що прогрес людства залежить від того, чи зможуть люди реалізувати свої креативні здібності. Різні природні й соціокультурні чинники⁷, що пригнічують активність, можуть перешкодити розвитку здатності суб’єктів до творення. Так само, на думку дослідника, може бути перерваний процес накопичення, передачі традицій (як на індивідуальному, так і на історичному рівні). Вирішальну роль у процесі культурної трансмісії П. Штомпка відводить таким соціальним інститутам, як сім’я, церква, школа, засоби масової інформації тощо.

Концептуальне бачення соціальною суб’єктності П. Штомпкою мало значний вплив на наші власні уявлення про цей феномен, допомогло сформулювати, уточнити дефініцію цього поняття, і нарешті, головне, – унаслідок аналізу отриманої нами якісної інформації розробити так звану міні-теорію, що описує чинники і головні тенденції динаміки ціннісного поля сучасного українського студента. Основні положення цієї теорії є в наших попередніх публікаціях (див., наприклад, [27]).

Проаналізуємо деякі аспекти суб’єктного дискурсу вітчизняної соціологічної думки.

Перш за все зазначимо, що у вітчизняній соціології проблема соціального суб’єкта набула особливої актуальності в роки перебудови. Дослідники цієї проблеми використовували різні критерії соціальної суб’єктності: від економічних (перш за все відносин власності) до світоглядних, зокрема політичних.

Звертаючись до аналізу соціальної структури радянського суспільства зразка 1980-х років, відомі російські соціологи Т. І. Заславська і Р. В. Ривкіна виявили обставину, що вразила їх: безсуб’єктність навколишнього соціуму. Міркуючи про дивацтва безсуб’єктного світу, Р. В. Ривкіна писала: “Суб’єкт – це перш за все той, хто виявляє активність, має власну позицію, стратегію поведінки і реалізує її. Оскільки нас цікавила справжня соціальна структура радянського суспільства, то ми шукали ті соціальні групи, які виявляють самостійність і цілеспрямовану активність, перш за все, як і належить, у діяльності економічній, господарській щодо власності. Так от, ми цих суб’єктів не знайшли” [28, с. 124]. Пошуки втрачених суб’єктів за часів перебудови почали вести, за Р. В. Ривкіною, на підставі світоглядної класифікації, а

⁷ Як приклад таких чинників, П. Штомпка наводить, зокрема, пасивність, сформовану внаслідок соціалізації, “підключення адаптивних, захисних механізмів і жорсткі уроки, “шрами” від минулих неуспіхів” [13, с. 66].

не з урахуванням об'єктивного положення соціальної групи в суспільстві. Тому з'явилися такі "суб'єкти", як прихильники і противники перебудови, консерватори, революціонери, авангардисти тощо. Підміна соціальних суб'єктів псевдосуб'єктами не усунула безсуб'єктності суспільства, правильніше, як зазначили Т. І. Заславська і Р. В. Ривкіна, не змінила тіньового характеру соціальної структури радянського суспільства.

Про безсуб'єктність суспільства, в основі якого є безсуб'єктність індивідів, писав і В. О. Ядов, вважаючи, що саме цим (безсуб'єктністю індивідів) радянське тоталітарне суспільство було тотожне традиційному [29]. Наголошуючи на ролі суб'єктних чинників трансформації пострадянського простору, В. О. Ядов визначив суб'єктність як "здатність соціальних суб'єктів (від пересічних громадян до національних урядів і міжнародних акторів сучасної історії) реагувати на внутрішні (у рамках цих суспільств) і зовнішні (з боку світ-системи) виклики, попереджувати або стримувати небажані і небезпечні тенденції природних, соціальних, економічних і політичних зрушень і сприяти бажаним" [30, с. 11]. Отже, для В. О. Ядова соціальний суб'єкт – це і пересічний громадянин, і національний уряд, і міжнародні організації.

Автори колективної монографії "Модернізація: зарубіжний досвід і Росія" (1994), аналізуючи процеси трансформації російського суспільства першої половини 1990-х років, як потенційні суб'єкти постіндустріалізації Росії називали деякі соціально-професійні групи. Зокрема, до таких груп були зачислені:

- "найбільш освічена і кваліфікована частина науково-технічної і гуманітарної інтелігенції, зосередженої в цивільних сферах, зокрема, у фундаментальній науці;
- інтелігенція, висококваліфіковані робітники і технократи з тієї частини ВПК, яка здатна за технічним та інтелектуальним потенціалом успішно конкурувати на світовому ринку;
- вузький прошарок висококваліфікованих робітників цивільних галузей промисловості, частина виробничих підприємств і фермерів, представників банківських кіл, особливо тих, що вийшли з лав науково-технічної інтелігенції ("підприємці-доценти");
- офіцерський корпус, перш за все тих видів військ, де використовують найновішу техніку і де постійно відчувається брак кваліфікованих фахівців, тобто та частина військових сил, яка в перспективі повинна скласти кістяк кадрової, професійної армії" [31, с. 101].

Як бачимо, у цьому випадку акцент роблять перш за все на інтелектуальній складовій суб'єктного потенціалу соціокультурної трансформації пострадянського суспільства. Реалізуючи названі вище дослідницькі проекти, ми також виходили з того, що найважливішим елементом ресурсного забезпечення є інтелектуальний потенціал особи або соціальної групи (у нашому випадку – студентської молоді). Ми намагалися визначити, наскільки властиві сучасному студентству якості соціальної суб'єктності, який зміст цієї суб'єктності, її типи. Виконаний нами аналіз

дав змогу виявити різні типи суб'єктності, точніше, суб'єктні диспозиції майбутніх фахівців (див. про це детальніше [32, с. 155-166]). Один з них ми означили як "тусовочний". Цей тип суб'єктності може бути властивий різним видам соціальної суб'єктності, виділеним нами відповідно до сфер людської життєдіяльності: професійна, політична, наукова, релігійна тощо. Величезну небезпеку, на наш погляд, становить тусовочна суб'єктність у професійній сфері. Наше вивчення засвідчило, що сьогодні через як об'єктивні, так і суб'єктивні причини дедалі більше поширюються орієнтації на цей тип суб'єктності ("тусовочний" професіоналізм). Соціологічні дослідження і реальна соціальна практика свідчать про те, що тусовочність проникає сьогодні в багато сфер професійної діяльності. На жаль, не уникає цього і наукове співтовариство. Яскравим прикладом цього можуть бути, на наш погляд, численні конференції, з'їзди, симпозиуми, семінари, які після декількох років затишшя, що настало після розпаду СРСР, стали знов проводити в містах і селах тепер уже пострадянського простору. Звичайно, не все з них можна віднести до розряду тусовок. І все-таки для багатьох наукових (точніше псевдонаукових) форумів це характерно. Коли ми говоримо про тусовочність подібного роду заходів, то маємо на увазі, що їхніх організаторів і учасників часто цікавить не стільки конкретний науковий або практичний результат (достовірне наукове, творче спілкування, зокрема в дискусійній формі, що перш за все приводить до такого результату), скільки можливість зустрітися з "потрібними" людьми, опублікувати статтю, загалом створити видимість бурхливої наукової діяльності.

Особливо небезпечно, на наш погляд, якщо такий тип суб'єктності буде формуватися серед молоді, що тільки починає сьогодні свій професійний шлях, зокрема в науці. Наслідки можуть бути вельми згубними як для особи, так і для суспільства, особливо пострадянського, що так гостро потребує становлення справжніх суб'єктів змін і перетворень.

-
1. Ядов В. Социологическое исследование: методология, программа, методы. – Самара: Самар. ун-т, 1975. – 245 с.
 2. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 400 с.
 3. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / Работы разных лет. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.
 4. Бланшо М. От Кафки к Кафке. – М.: Логос, 1998. – 237 с.
 5. Левинас Э. Время и другой. Гуманизм другого человека. – СПб.: Высшая религиозно-филос. школа, 1998. – 272 с.
 6. Derrida J. Donner la Morte // Points de Suspension: Entretiens / Jacques Derrida; choisis et présentés par Elisabeth Weber. – Paris: Editions Galilee, 1992. – 410 p.
 7. Можейко М. История философии. Энциклопедия // Доступно на: velikanov.ru.
 8. Kellner D. Popular culture and the construction of Postmodern Identity // S. Lasch, J. Friedman ed. Modernity and Identity. – Oxford, Cambridge: Blackwell, 1992. – 379 p.

9. Социальная теория постмодернизма: исходные постулаты // доступно на: www.chemnet.ru/rus/teaching/sociology/2.html.
10. Гурко Е. Тексты деконструкции. Деррида Ж. Differance. – Томск: Водолей, 1999. – 160 с.
11. Мордовцева Т. Идея смерти в культурфилософской ретроспективе. – Таганрог: ТИУиО, 2001. – 120 с.
12. Злобина О. Програма спецкурсу “Соціологія особистості” зі спеціальностей: соціологія, соціальна робота, соціальна психологія // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 142-150.
13. Штомпка П. Социология социальных изменений. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
14. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1990. – 575 с.
15. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. Социологический словарь. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1997. – 420 с.
16. Merton R. Sociological Ambivalence. – New York: Free Press, 1976. – 287 p.
17. Etzioni A. The Active Society. – New York: Free Press, 1968. – 698 p.
18. Touraine A. The Self-Production of Society. – Chicago: University of Chicago Press, 1977. – 488 p.; Touraine A. Social Movements and Social Change // Orlando Fals Borda (ed.). The Challenge of Social Change. – London: Sage, 1985. – P. 77–92.
19. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. – М.: Научный мир, 1998. – 204 с.
20. Giddens A. Central Problems in Social Theory. – London: Macmillan, 1979. – 294 p.
21. Giddens A. A Contemporary Critique of Historical Materialism. Vol. 1. – London: Macmillan, 1981. – 294 p.
22. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the theory of Structuration. – Cambridge: Polity Press, 1984. – 402 p.
23. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
24. Archer M. Culture and Agency. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 343 p.; Archer M. Structuration Versus Morphogenesis // S.N. Eisenstadt, H.J. Helle (eds.). Macro-Sociological Theory. Vol. 1. – London: Sage, 1985 – P. 58–88; Archer M. The Morphogenesis of Social Agency. – Uppsala: SCASSS (mimeo), 1989.
25. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
26. Козловский В. Модернизация: от равенства к свободе / В. В. Козловский, А. И. Уткин, В.Т. Федотова. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1995. – 280 с.
27. Сокурянская Л. Ценностное поле личности как проявление амбивалентности индивидуального сознания // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць: Т. 1. – Харків: ВЦ імені В. Н. Каразіна, 2006. – С. 225-232.
28. Рывкина Р. Персонажи и признаки социального мира // В человеческом измерении / Под ред. А. Г. Вишневого. – М.: Прогресс, 1989. – С. 118-129.
29. Ядов В. Социальная идентификация в кризисном обществе // Социологический журнал. – 1994. – № 3. – С. 35-52.
30. Ядов В. А все же умом Россию понять можно // Россия: трансформирующееся общество / Под ред. В. А. Ядова. – М.: КАНОН-пресс-Ц, 2001. – С. 9-20.
31. Модернизация: зарубежный опыт и Россия. – М.: Агентство инфомарт, 1994. – 114 с.
32. Сокурянская Л. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. – Харьков: ИЦ Харкову ун-та, 2006. – 576 с.

**THE AGENT IS DEAD!? VIVA AGENT!
SOCIOLOGY IN SEARCH FOR THE LOST AGENCY
L.G. Sokuryanskaya**

*V. N. Karazin National University of Kharkiv
sokur@univer.kharkov.ua*

The article proposes the analysis of the agency discourse in the classical and modern sociology, in particular in theoretical works by E. Durkheim, A. Etzioni, A. Tourine, A. Giddens, M. Archer, U. Beck, P. Sztompka, T. Zaslavskaya, E. Zlobina. The comparative analysis of the problem of “agent” and “social agency” in philosophical and sociological knowledge is done in order to argue about the idea of the “death of the agent” discussed in works by M. Foucault, R. Barthes and the other post-modernist philosophers. The agency-centered paradigm is seen as the very adequate for the research of post-communist transformations within the frame of the author’s interpretation of the concepts of “agent” and “social agency”.

Key words: agency, social subjectivity, “death of agent”, postmodern philosophical discourse, sociological theories of subject and subjectivity, agency-centered paradigm of post-communist transformations.

Стаття надійшла до редколегії 12.02.2008

Прийнята до друку 22.02.2008

*Трансформації політичного простору
в сучасній Україні*

*Political Space Transformations
in Contemporary Ukraine*

УДК 321.01.+323.174 (477).

ТИПИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ РЕГІОНАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ УКРАЇНИ

О. Г. Стегній

*Інститут соціології НАН України
olexander_stegniy@yahoo.com*

Наведено перелік досліджень регіональних відмінностей політичної культури. З використанням матеріалів соціологічних досліджень підтверджено, що на процес формування політичної культури регіональних спільнот впливають такі чинники, як регіональна ідентифікація, регіональні інтереси і цінності, спільний історичний та політичний досвід, етноконфесійні особливості, наявність регіональних “агентів”. Виконано регіональну класифікацію типів політичної культури.

Ключові слова: політична культура, регіон, класифікація.

Регіональні відмінності політичної культури як предмет соціологічного дослідження.

У соціологічній літературі регіон постає насамперед як простір певної соціальної структури, організації влади та культурних традицій, що дає змогу соціологам говорити про територіально диференційовану спільноту людей. З позиції соціологічного підходу територіальну організацію можна описати як сукупність територіальних спільнот різного рівня та відносин між ними [1, с. 6; 2, с. 178-179]. Завданням соціологічного дослідження є вивчення регіональних відмінностей умов життєдіяльності територіальних спільнот. У соціологічному аналізі соціально-територіальної структури суспільства дослідник акцентує увагу на соціальному механізмі функціонування і розвитку соціально-територіальних спільнот.

Як свідчать результати масових соціологічних опитувань¹, для однозначної більшості респондентів поняття “регіон” набуває двох значень: це місцевість, де вони постійно проживають та частина території України, яка відрізняється від області історією, культурою, економікою та розмірами.

Українські соціологи приділяють достатню увагу впливові історично відмінних шляхів суспільного розвитку територіальних спільнот на відмінності ставлення цих спільнот до подій історичного минулого нашої країни, атрибутів її державності, вибору векторів зовнішньої політики та стратегічних партнерів [3–10].

Регіональні субкультури в Україні, як правильно зазначив С. Макеєв, “є продуктом історичного розвитку, поселенської, освітньої та вікової структур населення, що

¹ Національне опитування 1200 респондентів, проведене Центром “СОЦІС” 1997 р. та національне опитування 1800 респондентів, проведене Інститутом соціології НАНУ 2004 р.

укоренилися у звичках, способі життя, сприймання та пояснення індивідами дійсності, їхнього соціального й економічного становища” [9, с. 8].

Серед вітчизняних соціологів також є думка про існування політичної географії України, яку конституціювали вибори 1994 р.², коли на посаду президента вперше обрано Л. Кучму. Це означає, що “..історико-культурні, економічні, поселенські відмінності набрали політичної форми й понижені до ролі засобів політичної боротьби за домінування, а їх акцентуація стає одним із правил політичної гри” [11, с. 6].

Соціальні дослідники зазначають про існування регіональних відмінностей політичної культури не лише по осі схід – захід. Наприклад, Н. Погоріла висунула гіпотезу про існування “горизонтального” (захід – схід) та “вертикального” (північ – південь) культурального поділу України. Дослідниця, аналізуючи політичну культуру як комбінацію політичної компетенції, довіри політикам та політичній активності, зазначила про відсутність лінійного зв’язку цих елементів політичної культури з віссю захід – схід. Крім того, на її погляд, протистояння політичних культур на зразок громадянська–відчужена є характерним скоріше для центру і півдня [12, с. 64, 78].

З урахуванням геополітичного параметра політичної культури політологи вказують на два “геополітичні вектори” в політичному просторі України: південно-західний – вектор впливу на культурні й релігійні процеси; південно-східний – вектор впливу на економічні рішення; південний (включно з АР Крим) – вектор впливу на сепаратистські й автономні тенденції в українській політиці [13]. Відповідно, В. Полторак виокремив у сучасному українському суспільстві три політичні субкультури – російську, українську та західну, відмінності між якими пояснюють насамперед різним рівнем соціально-економічної активності та ставленням до національних інтересів [14, с. 142-143].

Наведений далеко неповний перелік досліджень регіональних відмінностей політичної культури слугує підтвердженням сегментації політико-культурного простору України. Наявні регіональні спільноти вирізняються особливою регіональною свідомістю, в основі якої – регіональна ідентифікація, регіональні інтереси і цінності, спільний історичний та політичний досвід, етноконфесійні особливості, наявність регіональних “агентів” формування політичної культури.

Відтак правомірно говорити про відсутність у сучасному українському суспільстві *консенсусної політичної культури* з узгодженим ставленням громадян загалом усієї країни до певних політичних сил, які відстоюють відповідні ідеологічні цінності й політичний вектор розвитку. Варто окремо наголосити на особливому значенні для внутрішньонаціональної консолідації рівня підтримки зовнішньополітичного курсу за умов розгортання глобалізаційних процесів.

Натомість є підстави стверджувати факт існування в нашій країні *конфліктних політичних культур* у регіональному вимірі. Наукова проблема полягає в тому,

² Нагадаємо, що того року в Україні відбулися парламентські та дострокові президентські вибори.

наскільки суттєвим є рівень зазначеної конфліктності, передусім які саме показники політичної культури заторкують і протягом якого періоду.

Для вирішення поставленої проблеми ми використали функціональний підхід у дослідженні політичної культури. Предметом дослідження є вплив регіоналізму на окремі функції політичної культури територіальних спільнот України. З урахуванням масового соціального збурення наприкінці 2004 р. (Помаранчева революція) та можливих нових сценаріїв соціально-політичного розвитку країни поміж різних функцій політичної культури найактуальнішими є орієнтаційна, а конкретніше – ставлення до демократії, та активаційна. Комбінація цих функцій дає змогу побудувати чотири типи політичних культур: активно-демократичну; пасивно-демократичну; активно-недемократичну і пасивно-недемократичну³.

Наведена типологізація має значення передусім для визначення перспектив побудови в Україні громадянського суспільства з відповідно достатнім рівнем соціальної самоорганізації, а також для суспільної підтримки демократичного шляху суспільного розвитку.

Як чинник впливу на зазначені функції політичної культури регіон нас цікавитиме насамперед як принцип територіальної організації соціально-політичних та соціокультурних аспектів життєдіяльності людської спільноти. Сумісність спільних соціально-культурних цінностей та рівень політичної солідарності проаналізуємо на підставі політичної самоідентифікації за шкалою праві – ліві, наявних соціально-політичних практик з урахуванням відмінностей історичних умов формування соціокультурних середовищ та особливостей соціально-політичної інфраструктури територіальних спільнот.

Вплив регіонального чинника на політичну культуру розглянемо на підставі чотирьох макрорегіонів: центру, заходу, сходу і півдня. Доцільність такого розподілу полягає у збільшенні вибіркової сукупності для статистичного аналізу та збіжності території названих макрорегіонів з географічним розподілом електоральних відмінностей під час парламентських і президентських виборів останнього десятиріччя. Всі розрахунки стосуються респондентів віком 18 років і старших з урахуванням вікового цензу для участі у виборах. Відтак, статистичному аналізу підлягає 1973 одиниці спостереження.

Для аналізу динаміки можливих змін у політичній культурі регіональних спільнот України протягом 2005–початку 2006 рр. використано емпіричні дані моніторингового дослідження “Українське суспільство” за 2006 р. Отже, у табл. 1 стовпці ЄСД наведено склад макрорегіонів Європейського соціального дослідження за 2005 р., а в стовпці УС – дані зазначеного моніторингу за 2006 р. Окремо зазначимо, що побудова макрорегіонів (склад за областями) в обох опитуваннях є ідентичною.

³ Таку типологізацію запропонував Є.І. Головаха під час виконання планової теми відділу соціально-політичних процесів ІС НАНУ “Політична культура українського суспільства: тенденції та закономірності розвитку” (2002–2005).

Таблиця 1

Склад макрорегіонів України за областями

Макрорегіони	ЄСД	УС	Склад за областями
Центр	634	568	Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Київська (разом з Києвом), Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська
Захід	608	340	Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька
Схід	297	394	Харківська, Донецька, Луганська
Південь	434	481	Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська, АР Крим
Разом	1973	1783	

Методологія соціологічного вимірювання типів політичної культури.

Чотири типи політичної культури, притаманні українському суспільству, розглядають у просторі ознак “демократична/тоталітарна” та “активна/пасивна”. Для класифікації респондентів за їхньою близькістю до певного типу політичної культури розроблено дві шкали. На попередньому етапі створення інструментарію емпіричного дослідження сформульовано 50 суджень стосовно ставлення до демократії, та 50 суджень стосовно ставлення до політичної активності. Інструмент фіксував ступінь згоди з кожним із цих суджень за п’ятибальною шкалою. Щоб уникнути монотонності у відповідях на послідовність питань до першого блоку включено 25 суджень, згода з якими є індикатором підтримки демократії, та 25 таких суджень, незгода з якими є індикатором підтримки демократії. Відповідно, до другого блоку увійшли 25 суджень, згода з якими є індикатором позитивного ставлення до політичної активності, та 25 суджень, незгода із якими свідчить про позитивне ставлення до політичної активності респондента.

Після відповідного перекодування обчислювали адитивні індекси підтримки демократії та політичної активності. Обидва індекси змінюються в інтервалі від 1 до 5. У цьому разі 1 означає повну підтримку демократії або ж високий ступінь готовності до активних політичних дій, а 5 – неприйняття демократії та, відповідно, неготовність до активних політичних дій.

Для визначення конструктивної валідності інструменту вимірювання проведено пілотажне опитування десяти респондентів з різними соціально-демографічними характеристиками. Опитування засвідчило, що формулювання запитань не викликали в респондентів складнощів у розумінні або несприйняття. Після цього виконано два пілотажні опитування для оцінки надійності, вдосконалення та оптимізації інструменту

вимірювання. Аналізували стійкість окремих показників, надійність адитивних індексів (модель надійності, що ґрунтується на узгодженості окремих пунктів шкали і оцінюється коефіцієнтом альфа Кронбаха), кореляцію адитивного індексу з відповідним однофакторним рішенням (фактори виділяли методом головних компонентів). Враховували також змістовну збалансованість шкали та показники зовнішньої валідності, яку оцінювали кореляцією отриманих у ході аналізу варіантів шкали зі спеціально включеними в опитувальник питаннями стосовно політичних орієнтацій респондентів. За результатами пілотажних досліджень побудовано дві шкали, кожна з яких містила по шість пунктів (тобто шість суджень). Побудовані на підставі цих суджень обидва індекси мали високу надійність (вимірювалися в рамках моделі альфа Кронбаха) та дуже високо корелювали з відповідними однофакторними рішеннями (фактори виділяли методом головних компонентів). Саме цей інструмент застосовано в загальноукраїнському дослідженні і саме в такому двовимірному просторі виконували емпіричну класифікацію респондентів для віднесення їх до одного з чотирьох виділених теоретично типів політичної культури.

Опитувальник створювали за безпосередньої участі та під керівництвом Є. І. Головахи. Аналіз результатів пілотажу, оцінювання надійності та оптимізацію інструменту – за безпосередньої участі та під керівництвом А.П. Горбачика.

Регіональний чинник рівня демократичності політичної культури.

Аналіз регіонального чинника орієнтаційної функції політичної культури, свідомо обмеженого в нашому випадку показником рівня демократичності, ґрунтується на політичній ідентичності територіальних спільнот з урахуванням особливостей лінгвоетнічної структури, тривалості політичної соціалізації в соціокультурному середовищі певного регіону, а також їхній загальній оцінці реального функціонування демократії в Україні.

Регіональна класифікація типів політичної культури за шкалою демократія–не демократія суттєво відрізняється залежно від методу аналізу. Зокрема, класифікація на підставі ділення навпіл шкали демократичності за точкою 18,5 приводить до переважання демократичного типу масової політичної культури в усіх чотирьох макрорегіонах України. Відповідно, використання методу швидкого (K-means) кластерного аналізу з рухливими (нефіксованими) центрами демонструє реалістичнішу картину, а саме: переважання цього типу політичної культури лише в західному макрорегіоні. У табл. 2 наведено дані Європейського соціального дослідження за 2005 р.

Таблиця 2

**Регіональне поширення емпіричних типів політичної культури
за шкалою демократія–не демократія, %**

Макрорегіони	Емпіричні типи політичної культури			
	демократичний		недемократичний	
	швидкий кластерний аналіз	точка ділення 18,5	швидкий кластерний аналіз	точка ділення 18,5
Захід	57,8	87,7	42,2	12,3
Центр	47,1	80,8	52,8	19,2
Схід	34,0	67,1	65,0	32,9
Південь	41,5	71,9	58,5	28,1
По Україні	47,1	77,2	52,9	22,9

Наведені відмінності регіональної класифікації залежно від обраного методу аналізу поєднують зі збереженням ієрархії поширення емпіричного типу демократичної політичної культури в регіональному розрізі.

Наприклад, найбільше респондентів, які поділяють цінності демократичного типу політичної культури, припадає на західний макрорегіон (значимість відмінностей з рештою регіонів на один відсотковому рівні). На другій – центральний макрорегіон, який, відповідно, за кількістю респондентів з демократичним типом політичної культури обійшов південний і східний макрорегіони. Швидкий кластерний аналіз дає змогу виявити п'ятивідсоткову значимість розбіжностей між східним та південним макрорегіонами, тоді як ділення навпіл шкали за точкою 18,5 не фіксує таких відмінностей. Однак саме останній метод аналізу виявився чутливішим у виявленні значимості розбіжностей поширення демократичного типу політичної культури в центрі і півдні. Якщо швидкий кластерний аналіз не зафіксував значимості відмінностей між зазначеними макрорегіонами, то поділ шкали навпіл виявив один відсотковий рівень значимості розбіжностей.

Діаметрально протилежну картину спостерігаємо щодо макрорегіонального розподілу респондентів, які поділяють цінності недемократичного типу політичної культури. Тут на перші дві сходинки піднімаються східний та південний макрорегіони, тоді як на третій опиняється центральний, а на останній західний. Ділення шкали навпіл за точкою 18,5 дає змогу зафіксувати між всіма макрорегіонами статистично значиму розбіжність, а швидкий кластерний аналіз не “помічає” значимості відмінностей між сходом і півднем.

Аналіз динаміки регіональних відмінностей у поширенні політичної культури за шкалою демократія–не демократія за період 2005–початок 2006 рр. з використанням двох наших методів виявив значні відмінності. Якщо швидкий кластерний аналіз засвідчує відсутність будь-яких статистично значимих змін між усіма макрорегіонами за цей проміжок часу, то ділення шкали за середньою позначкою

18,5 дає протилежний результат. Виняток становить лише східний макрорегіон, у якому обидва методи аналізу не виявили значимих зрушень у поширенні емпіричного типу демократичної політичної культури.

У табл. 3 цифрами позначені: 1 – швидкий кластерний аналіз, 2 – ділення шкали за середньою позначкою 18,5. За 2005 р. наведені дані Європейського соціального дослідження, а за 2006 р. – результати моніторингу “Українське суспільство”.

Таблиця 3

Динаміка регіональних відмінностей у поширенні емпіричних типів політичної культури за шкалою демократія–не демократія, %

Макрорегіони	демократичний тип				недемократичний тип			
	1		2		1		2	
	2005	2006	2005	2006	2005	2006	2005	2006
Захід	57,8	57,7	87,7	80,0**	42,2	42,4	12,3	20,0**
Центр	47,1	46,8	80,8	69,9**	52,8	53,2	19,2	30,1**
Схід	34,0	37,8	67,1	61,1	65,0	62,2	32,9	38,8
Південь	41,5	38,2	71,9	61,1**	58,5	61,8	28,1	38,9**
По Україні	47,1	44,6	77,2	67,5**	52,9	55,4	22,9	32,5**

** Розбіжність даних значима на рівні 0,01

Ціннісне ядро політичної культури, невід’ємним елементом якого є ставлення до демократичних цінностей, формується протягом довготривалої політичної соціалізації і не може бути суттєво змінено під впливом зовнішніх політичних подій за короткий часовий проміжок⁴, навіть якщо ці події спричинили емоційне збурення. Тому відсутність значимих відмінностей у рівні демократичності емпіричного типу політичної культури регіональних спільнот за 2005–початок 2006 рр., яку фіксує швидкий кластерний аналіз, не викликає особливих заперечень.

Для орієнтаційної функції політичної культури важливе значення також має *політична ідентичність* регіональних спільнот. Політична ідентичність за природою раціональна та рефлексивна водночас і тісно пов’язана з політичною ідентифікацією як механізмом становлення ідентичності та способом її розпізнавання. В політичних відносинах ідентифікація одного агента з іншим не відбувається без ідентифікації одного з одним. Розрізняють ситуаційну та надситуаційну політичну ідентичність. Якщо ситуаційна пов’язана з актуальною політичною практикою і може змінитися під впливом дискурсу або рефлексії суб’єкта на відповідну конфігурацію політичної ситуації, то надситуаційна політична ідентичність детермінована передусім власною політичною позицією суб’єкта, всім його попереднім політичним досвідом [15, с. 116-119].

⁴ У нашому випадку йдеться про відставку уряду Ю. Тимошенко, розпад “помаранчевої коаліції” та перемогу Партії регіонів на парламентських виборах у березні 2006 р.

Операціоналізація політичної ідентичності в Європейському соціальному дослідженні відбувається через самоідентифікацію політичних поглядів за традиційною шкалою праві–ліві.

Вимірювання за шкалою праві–ліві проводили за 11-бальною шкалою, де 0 означає цілковито ліві політичні погляди, а 11 – відповідно, праві. Для зручності подальшого аналізу та побудови базових груп респондентів згідно з їхніми політичними поглядами всі значення шкали умовно розділено на три категорії. Перша – значення від 0 до 3 балів – означає ліві погляди, друга – від 4 до 6 балів – центристські погляди, далі – від 7 до 10 балів – респондент дотримується правих політичних поглядів.

Отримані дані фіксують доволі чіткі макрорегіональні відмінності щодо політичної самоідентифікації за шкалою праві–ліві. Зокрема, на різних полюсах виявились західний і східний макрорегіони. Якщо на перший припадає найбільша група респондентів правих поглядів, то у другому такою є категорія опитаних, що ідентифікують себе як ліві. Що ж до центрального і південного макрорегіонів, то вони виконують функцію своєрідного буферного політичного простору. Привертає увагу і той факт, що прихильники центристських поглядів загалом рівномірно розподілені між усіма макрорегіонами і становлять фактично половину від загальної кількості респондентів, які визначились щодо своїх політичних поглядів. Середнє значення шкали (5,54 бала) також свідчить про достатнє поширення в сучасному українському суспільстві центристських політичних поглядів. Ця тенденція особливо знакова для респондентів сходу і півдня, де протягом останніх двох років частка прихильників центристів перевищила кількість прихильників лівих [16, с. 108-109].

Відмінність у кількості респондентів (табл. 4) порівняно з кількістю вибіркової сукупності Європейського соціального дослідження можна пояснити, що далеко не всі учасники опитування змогли ідентифікувати свої політичні погляди за шкалою праві–ліві, а відтак не були включені до цієї таблиці.

Таблиця 4

Політична самоідентифікація за шкалою праві–ліві, %

Макрорегіони	N	Політична самоідентифікація		
		ліві	центристи	праві
Захід	343	5,0	40,2	54,8
Центр	373	17,4	49,6	33,0
Схід	272	30,5	53,3	16,2
Південь	315	22,9	55,2	21,9
По Україні	1303	18,2	49,3	32,5

Пошук можливого пояснення зафіксованих відмінностей у кількості носіїв демократичного і недемократичного типів політичної культури в *особливостях поселенської структури* макрорегіональних спільнот виявився невдалим. Справді,

найбільша частка сільського населення припадає на західний макрорегіон⁵, тоді як у східному і південному виявилось найбільше респондентів з великих міст із населенням понад 100 тис. жителів. Однак статистичний аналіз (тест хі–квадрат) не виявив залежності типу політичної культури від типу населеного пункту.

Також можливим варіантом пояснення макрорегіональних відмінностей могла б стати *демографічна структура місцевого населення*, оскільки загалом по масиву опитаних серед молоді віком до 35 років зафіксовано найменше пасивних не демократів. Водночас серед респондентів пенсійного віку, навпаки, найбільшою, порівняно з іншими віковими групами, виявилась частка пасивних недемократів з найменшим представництвом активних демократів.

Однак віковий макрорегіональний розподіл не виявив яких-небудь значимих розбіжностей. Іншими словами, всі три вікові групи загалом рівномірно розподілені по макрорегіонах і тому віковий чинник не має значимого впливу на зафіксовані розбіжності щодо типів політичної культури регіональних спільнот.

Вплив *лінгвоетнічної структури* населення на типи політичної культури в макрорегіональному вимірі об'єктивно ускладнений тим, що в інструментарії дослідження нема запитання щодо національної самоідентифікації респондентів. Однак опитування дає змогу простежити вплив мови на типи політичної культури за умов білінгвізму. Більшість громадян України володіє українською та російською мовами і рішення, якій мові віддавати перевагу у спілкуванні, приймає в результаті ідеологічно обумовленого вибору. Як зазначає М. Міщенко, “вибираючи мову для спілкування, людина фактично робить вибір на користь певного соціального стереотипу ... соціотворення, який уже “прописаний” традицією вживання мови у даному соціокультурному середовищі” [17, с. 126]. Ментальні та емоційні стереотипи реагування регіональних спільнот на соціально-політичні події визначені соціокультурними нормами і закріплені у мові. Мова є частиною соціальної пам'яті та сукупністю значень, які становлять орієнтовну основу діяльності. Відтак, мовна картина світу відіграє важливу роль у формуванні ставлення регіональних спільнот до суспільних подій та суб'єктів соціально-політичного життя.

Є погляд, згідно з яким “ментальна революція” дасть змогу українській мові проникнути в суспільне життя радше не як мовному, а як соціальному феномену за нових соціальних реалій посттоталітарної політичної системи. Створений за часів радянського режиму стереотип “антикомуністичності” української мови в період краху соціалістичної системи став їй у пригоді, оскільки українська стала мовою “антикомуністичної революції”, отримавши у політичній сфері імідж “прогресивної” [17, с. 130].

⁵ Традиційно західний регіон за складом населення є найбільш сільськогосподарським, в якому питома вага сільського населення сягає половини загальної чисельності його мешканців. Детальніше див.: Шатохін А. Українське село: поселенська мережа в регіональному аспекті // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002.– №1. – С. 180-189.

Лінгвоетнічна структура населення також вирішальним чином впливає на електоральний вибір наших громадян і слугує однією з передумов доволі помітного політичного протистояння по лінії схід–захід, що переконливо доводів В. Хмелько [18].

Отримані результати Європейського соціального дослідження, відповідно, фіксують відчутний вплив мови міжособистого спілкування в найближчому соціальному оточенні на типи політичної культури.

Зокрема, найбільша частка носіїв демократичного типу політичної культури (не залежно від рівня активності в її відстоюванні) припадає на респондентів, які найчастіше спілкуються вдома українською. Відповідно, недемократичний тип політичної культури набув найбільшої підтримки серед тих, хто спілкується вдома переважно російською.

У західному та центральному макрорегіонах зафіксовано найбільшу частку україномовних респондентів, тоді як у східному і південному – російськомовних.

Оскільки, за винятком 28 осіб, усі учасники опитування спілкуються в найближчому соціальному середовищі українською або російською, у табл. 5 наведено результати макрорегіонального розподілу лише за цими мовами.

Таблиця 5

Макрорегіональний розподіл мови спілкування вдома, %

Регіони	N	Мова спілкування вдома	
		українська	російська
Захід	409	95,4	3,9
Центр	669	76,2	23,4
Схід	424	18,1	81,5
Південь	454	24,9	70,9
По Україні	1956	55,4	43,1

Для визначення шляхів формування політичних цінностей і передавання політичної культури від одного покоління до іншого використовують поняття політична соціалізація (безпосередня та опосередкована). Соціалізація є безпосередньою коли вона передбачає безпосереднє передавання інформації, цінностей або думок щодо політики. Політична соціалізація опосередкована, тобто формування політичних поглядів відбувається під впливом власного досвіду в конкретних соціальних умовах включно з умовами проживання в певних регіональних спільнотах.

На тип політичної культури регіональних спільнот за шкалою демократія–не демократія впливає факт народження в Україні, тому вірогідно припустити *тривалість процесу політичної соціалізації в певному соціокультурному середовищі*, територіально окресленому межами певного регіону. Саме тут доцільно враховувати регіональні політичні ідентичності.

Відмінності між регіональними політичними ідентичностями формуються під впливом довго- і короткотривалих чинників. Перші охоплюють особливості поселенської мережі, етнічного складу, релігійності, історичної ідентичності, установок на демократію або тоталітаризм, стереотипи щодо регіональної автономії та збереження унітарного устрою національної держави. Відповідно, короткотривалі чинники пов'язані з ситуативними інтересами регіональних еліт, розміщенням загальнонаціональних інформаційних ресурсів та конфігурацією регіонального медійного простору, поточними політичними процесами (типовий приклад – виборчі перегони).

Регіональний простір, або соціальне середовище, – це не тільки специфічні матеріально-екзистенційні умови життя, описувані економічними, структурними та політичними величинами. Навколишній фізичний і соціальний простір є також інформаційним і мотиваційним простором, у рамках якого індивіди артикулюють й інтерпретують події, що відбуваються.

Соціологічні дослідження регіональних відмінностей українського суспільства дають підстави говорити, передусім, про вагомість впливу регіональних засобів масової інформації, які не тільки постачають інформацію про політичні події, а й поширюють найважливіші цінності, що їх сприймають регіональні спільноти. ЗМІ можуть подавати окремі події як символічний загальнонаціональний капітал, або навпаки, здатні стати могутнім інструментом формування політичних переконань [6, 8].

Аналіз окремих газетних видань Львова і Донецька [8] засвідчив суттєву відмінність нарративного і дискусійного опису окремих свят та історичних персоналій. У Львові центральне місце в історичній пам'яті та схвальну оцінку мають традиційні та нові українські свята, історичні персоналії та події дорядянської доби. І навпаки, у Донецьку в газетних публікаціях домінують та позитивно висвітлювані історичні постаті та події радянського періоду. Введення нових українських свят не створило спільного бачення минулого, а лише підтвердило регіональні відмінності в історичних ідентичностях населення України.

Отже, унаслідок взаємодії зазначених чинників може виникати “патерн регіонального розвитку – історично утворювальний тип відтворення регіональної ідентичності, своєрідний “соціокультурний код” регіону, який визначає тип його розвитку” [19, с. 79].

Виявляється, що демократичний тип політичної культури поширений передусім серед респондентів, які народилися в Україні, тоді як недемократичний тип більше характерний для учасників опитування, які народилися поза межами нашої країни.

Макрорегіональний розподіл результатів Європейського соціального опитування свідчить, що серед респондентів, які народилися в Україні, найменше представництво мають опитані мешканці сходу. Поряд з цим, саме в цьому макрорегіоні, а також на півдні, виявилось найбільше респондентів, які народилися поза межами України (табл. 6).

Таблиця 6

Макрорегіональний розподіл респондентів за країною народження, %

Регіони	N	Країна народження	
		Україна	інша країна
Захід	412	95,1	4,9
Центр	672	90,6	9,4
Схід	426	77,5	22,5
Південь	473	82,5	17,3
По Україні	1983	86,8	13,2

Проведені соціологічні дослідження [3,16] фіксують, що вагомість впливу регіонального чинника на орієнтаційну функцію масової політичної культури в Україні головно визначена *відмінностями історичних умов формування соціокультурних середовищ*. Різниця в історичних умовах формування соціокультурних середовищ на різних територіях України призводить до відчутних регіональних ідеологічних відмінностей, зокрема щодо ставлення до ідеї українського національного відродження. Ця ідея, як зазначає В. Степаненко, певною мірою легітимізувала революційні акції протесту під час президентських виборів 2004 р. [20, с. 83].

Заслугове на увагу погляд львівського соціолога В. Середи, яка зазначає про існування в сучасній Україні двох базових парадигм історичного минулого: “радянської”, що презентує українську історію як регіональну версію російської, та традиційної української, яка наголошує на відокремленості та незалежності історичного процесу в нашій країні. Якщо перша парадигма набула поширення передусім на сході і півдні, то друга – серед мешканців заходу і, частково, центру.

Коли територіальна спільнота оголошує, що вона має певну спільну пам’ять на підставі спільного досвіду, то це передбачає обґрунтування того, що надає уявній спільноті наявну реальність. Тому варіабельність оцінок історичного минулого, зумовлена соціокультурними стереотипами сприймання історичних подій, продовжує помітно впливати на сьогодишнє сприйняття політичного життя, зокрема політичні орієнтації та електоральний вибір регіональних спільнот⁶.

Вірогідно припустити, що на кількість тих, хто поділяє демократичний тип політичної культури, впливає також рівень задоволеності тим, як працює демократія в Україні.

Для вимірювання рівня задоволеності в Європейському соціальному дослідженні використовували 11-бальну шкалу, значення якої інтерпретували так: від 0 до 3 балів –

⁶ Про історичне підґрунтя теперішніх регіональних ідеологічних особливостей свідчить масове порушення громадського порядку на центральній вулиці столиці України у жовтні 2007 р. внаслідок зіткнення прихильників та противників Української повстанської армії (УПА), які таким способом висловили своє протилежне ставлення до 65-ї річниці її утворення.

загалом незадоволений, від 4 до 6 – наскільки незадоволений, настільки й задоволений, від 7 до 10 балів – загалом задоволений.

Отримані дані свідчать, що найбільша частка незадоволених тим, як працює демократія в Україні, припадає на схід і південь, які на останніх президентських виборах переважно підтримували кандидата, який програв, і відчувають певну психологічну травму. Відповідно, у цих макрорегіонах найменша частка задоволених реальною практикою демократії в нашій країні. І зовсім протилежну картину спостерігаємо в західному і центральному макрорегіонах, які надали найпомітнішу електоральну підтримку чинному Президенту України. Проте з огляду на перспективи демократичного розвитку країни на окрему увагу заслуговує той факт, що в жодному з макрорегіонів частка задоволених тим, як працює демократія в Україні, не перевищує половини. Крім того, навіть у бастионі підтримки В. Ющенка, цей показник становить менше третини від загальної кількості респондентів західного макрорегіону (табл. 7).

Таблиця 7

Рівень задоволеності тим, як працює демократія в Україні, %

Регіони	N	Рівень задоволеності		
		загалом незадоволені	наскільки незадоволені, настільки й задоволені	загалом задоволені
Захід	377	27,1	43,5	29,4
Центр	527	32,1	38,9	29,0
Схід	350	70,3	24,0	5,7
Південь	408	55,1	33,3	11,5
По Україні	1662	44,6	35,4	19,9

Серед незадоволених тим, як працює демократія в Україні найбільше пасивних недемократів, а також пасивних демократів, і навпаки, найменше активних демократів. Середній рівень задоволеності практикою реальної демократії фактично не впливає на тип політичної культури. Натомість серед загалом задоволених демократією зафіксовано найбільшу частку активних демократів і водночас найменшу – пасивних демократів та недемократів.

Отже, рівень задоволеності реальною демократією впливає на рівень поширення такого типу політичної культури, як активні демократи та пасивні недемократи. З урахуванням макрорегіонального розподілу рівня задоволеності реальною демократією стає зрозумілим, чому саме в західному та центральному макрорегіонах більше активних демократів, а на сході і півдні – пасивних недемократів.

Регіональний чинник активаційної функції політичної культури.

Як і у випадку дослідження емпіричних типів політичної культури за шкалою демократія–не демократія, регіональне поширення цих типів уже за шкалою пасивність–активність також помітно відрізняється залежно від обраного методу аналізу.

Наприклад, ділення шкали за середньою позначкою 18,5 чітко (на рівні однавідсоткової значимості) відокремлює всі чотири макрорегіони за рівнем емпіричного виявлення як пасивного, так і активного емпіричних типів політичної культури. Цей же метод аналізу відображає відчутну перевагу пасивного типу над активним в усіх макрорегіонах, за певним винятком заходу, і, як наслідок, його однозначне переважання в загалом по Україні (майже вдвічі над активним типом). Водночас, використання швидкого кластерного аналізу фактично нівелює регіональні відмінності між заходом і центром та майже вдвічі скорочує розбіжність між рівнем поширення пасивного й активного типів політичної культури.

Незалежно від обраних методів аналізу в Європейському соціальному дослідженні загалом зберігається ієрархія розміщення макрорегіонів на шкалі пасивність–активність. За рівнем поширення пасивного типу однозначно першим є схід, за ним – південь, тоді як найбільше носіїв активного типу політичної культури виявилось серед мешканців заходу і центру (табл. 8).

Той факт, що максимальний рівень поширення пасивного типу припадає саме на респондентів східного та південного макрорегіонів, і пояснює головну причину відсутності реального опору електорату В. Януковича під час буремних подій навколо переголосування результатів другого туру президентських виборів 2004 р. Саме з причини домінування пасивного типу політичної культури в зазначених макрорегіонах електоральна підтримка В. Януковича була переважно декларативною і тому не стала справді масовою в сенсі акцій політичного протесту [21, р. 19-20].

Таблиця 8

**Регіональне поширення емпіричних типів політичної культури
за шкалою пасивність–активність, %**

Макрорегіони	Емпіричні типи політичної культури			
	пасивний		активний	
	1	2	1	2
Захід	34,2	49,5	65,8	50,5
Центр	33,2	57,3	66,7	42,7
Схід	63,3	88,8	36,7	11,2
Південь	49,3	72,4	50,7	27,6
По Україні	41,6	66,1	58,4	34,0

Примітка. 1 – швидкий кластерний аналіз; 2 – точка ділення 18,5.

Динаміка регіональних відмінностей у поширенні емпіричних типів політичної культури за шкалою пасивність–активність протягом 2005–2006 рр. свідчить про системні зрушення. Незалежно від обраного методу аналізу даних для респондентів заходу і центру характерне відчутне зменшення рівня активності на протигагу такому ж істотному зростанню активності учасників опитування на сході й півдні.

Отриманий результат цілком зрозумілий з огляду на перебіг подій на політичному Олімпі, а саме – перемогою Партії регіонів над тандемом “помаранчевої” коаліції. Перемога Партії регіонів на парламентських виборах 2006 р. сприяла поширенню активного типу політичної культури серед її прибічників, які сконцентровані на сході й півдні країни. І дзеркально протилежна ситуація після поразки “помаранчевих” була на заході і частково в центрі.

У табл. 9 за 2005 р. наведені дані Європейського соціального дослідження, а за 2006 – результати моніторингу “Українське суспільство”.

Таблиця 9

Динаміка регіональних відмінностей у поширенні емпіричних типів політичної культури за шкалою пасивність–активність, %

Макрорегіони	пасивний тип				активний тип			
	1		2		1		2	
	2005	2006	2005	2006	2005	2006	2005	2006
Захід	34,2	43,6**	49,5	69,1**	65,8	56,5**	50,5	30,9**
Центр	33,2	43,7**	57,3	73,6**	66,7	56,3**	42,7	26,4**
Схід	63,3	54,8*	88,8	85,0	36,7	45,2*	11,2	14,9
Південь	49,3	49,9	72,4	81,9**	50,7	50,1	27,6	18,1**
По Україні	41,6	47,8**	66,1	77,5**	58,4	52,2**	34,0	22,5**

Примітка. 1 – швидкий кластерний аналіз; 2 – точка ділення 18,5.

* Розбіжність даних на рівні 0,05

** Розбіжність даних на рівні 0,01

Вимірювання впливу регіонального чинника на активаційну функцію політичної культури ґрунтується на інфраструктурі суспільної активності населення, регіональних агентах формування політичної культури та політичних практиках регіональних спільнот.

Наявність розгалуженої зазначеної *інфраструктури* на регіональному рівні важлива з огляду на створення відповідного середовища для залучення широкого загалу в суспільно-політичне життя, передусім можливості соціально-політичної самоорганізації територіальних спільнот.

Доступні інформаційні джерела⁷ свідчать про достатню кількість зареєстрованих громадських організацій та політичних партій і об’єднань в усіх макрорегіонах

⁷ Веб-портали Творчого центру Каунтерпарт <http://ccc.kiev.ua> та інформаційного проекту Комітету виборців України “Політична Україна”: www.polit.com.ua.

України. Однак проведені спеціальні дослідження [22, 23] фіксують проблематичність виявлення реальних громадських організацій з двох причин. По-перше, трирівнева система реєстрації без належного обміну інформації між державними органами реєстрації, а по-друге, складна процедура ліквідації, що створює передумови для існування значної кількості фіктивних організацій. У підсумку серед близько 40 тис. зареєстрованих недержавних організацій лише кожну десятку можна вважати дієздатною в сенсі соціальної діяльності [22, с. 3].

Громадські організації та об'єднання використовують широкий арсенал тактичних підходів, нерідко надаючи перевагу неконвенційним формам протестної активності та прямій дії. Подібні утворення можуть відкривати перед громадянами можливість відкритого висловлення своїх цілей у політичній сфері та сприяти таким формам співробітництва громадян, які необхідні для демократичного суспільства.

Однак масове соціальне збурення під час президентських виборів 2004 р. засвідчило, як слушно зауважує В. Степаненко, “що статистика громадських організацій, показники участі в них та організаційні структури громадянського суспільства є ... недостатнім чинником, який сам по собі не пояснює того, що робить (або не робить) формальну демократію дієвою” [19, с. 84].

Політичні партії, як спеціалізовані політичні структури, намагаються сформувати вподобання, ініціювати інтерес до політичного життя. Партії мають виконувати функцію агрегації інтересів, коли політичні інтереси окремих індивідів (потенційних виборців) та соціальних груп поєднують у партійні програми. Партії також нерідко виконують функцію політичної соціалізації, активно впливаючи на формування політичної культури населення під час дискурсу щодо актуальних суспільно-політичних проблем.

Проте, як свідчить досвід парламентських виборів останнього десятиріччя, партійна соціалізація в Україні виконує функцію скоріше роз'єднання, оскільки політичні партії і блоки намагаються заручитися підтримкою виборців і апелюють до різних ідеологічних орієнтацій та соціально-культурних відмінностей. Крім того, за незначним винятком, зазначені агенти політичної соціалізації залишаються малопотужними, хоча, згідно зі статутом і вимогами законодавства, мають первинні організації в більшості областей України.

Відтак на регіональному рівні існує номінально достатня інфраструктура для соціально-політичної самоорганізації територіальних спільнот, проте фактична спроможність цієї інфраструктури сприяти суспільній самоорганізації громадян є скоріше, відкритим питанням.

Наявні в сучасному українському суспільстві моделі політичної соціалізації можуть бути як уніфікувальними, так і роз'єднувальними. Зафіксовані відмінності свідчать, що в регіональних спільнотах є *агенти*, які використовують особливі моделі *політичної соціалізації*. Функцію таких агентів можуть виконувати інститути та організації, групи інтересів (економічні об'єднання, трудові колективи), які впливають на політичні установки регіональних спільнот. Соціологічні дослідження регіональних

відмінностей українського суспільства дають підстави говорити передусім про важливість впливу такого агента формування політичної культури, як регіональна еліта.

Регіональні еліти прийшли до незалежності цілком прагматичним шляхом. Ті, хто мав реальну владу в Радянській Україні, бачили в незалежності оптимальний спосіб збереження того, чим володіли за умов загальної економічної кризи, яка почала поступово охоплювати всі сфери радянської економіки. Регіональним елітам було що втрачати, тому вони так оперативні пішли на поступки націонал-демократам у тому, що стосувалося формування ідеологічного та культурного фасаду держави.

Ставлення регіональних еліт до центральної влади України як до спадкової системи передбачає дві лінії стратегії та зразків взаємодії: модерністську і консервативну. Відтак у кожному з макрорегіонів України окремі представники регіональних еліт демонструють модерністські установки, тоді як інші тяжіють до авторитаризму радянського зразка.

Політичних акторів у такій системі можна розглядати як “своїх” або як “чужих” у відношеннях з політичною структурою щодо власного політичного довголіття. “Свої” зацікавлені в збереженні існуючого статус-кво, тоді як “чужі” мають прореформістські погляди і часто воліють законодавчих змін, сподіваючись у такий спосіб змінити на ліпше своє становище. У цьому разі “чужі” підтримують реформи до тієї межі, доки зміни не торкаються їхньої власної безпеки. Тому власне політичне довголіття є важливішим, ніж політичні програми та концепції. Політику не розглядають як реалізацію суспільного блага, а в ленінському сенсі як логіку отримання влади.

Схильність регіональних еліт до модерністської або авторитарної моделі поведінки може бути визначена, як пропонують німецькі соціологи, на підставі ставлення й оцінки сучасної трансформації режиму і регіональної політики; політичних цілей та стратегії щодо їхньої реалізації; уявлення про дискурс у територіальній спільноті; власне місце в політичній структурі країни та наявні зовнішні контакти [24, р. 168].

Ілюстрацією наведеного підходу є типологізація регіональної еліти Львівської обл. на дві головні групи. Перша група – моральні націоналісти, а друга – функціонально-прагматичні актори. До складу першої групи входять дві підгрупи: авторитарні націоналісти, які акцентують увагу на сильній централізації влади й авторитарній формі правління державою, та громадянські націоналісти з демократичним уявленням про державний устрій. Обидві частини були пов’язані з мобілізацією громадянської активності кінця 80–початку 90-х років і, цілком вірогідно, під час Помаранчевої революції. Відповідно, другу групу формують радянські адміністратори, зазвичай працевлаштовані в органах виконавчої влади, та політично активні бізнесмени, серед яких поширений прагматичний підхід до політики [24, р. 168].

Незважаючи на відмінності, серед місцевої еліти Львівщини є консенсус щодо національного питання. Ставлення еліти не відрізняється від ставлення пересічних громадян, що позначається на електоральній поведінці, зокрема, підтримці правих і

правоцентристських партій⁸. Профіль регіональної еліти Донбасу визначений надмірною концентрацією промислових підприємств, які ще за радянських часів були інструментами політичного та соціального контролю над робочою силою. Колектив визначає життя робітника і підприємство сприяє як об'єднанню, так і роз'єднанню робочої сили. За радянських часів це ще був символічний колективізм, оскільки колектив не перетворився в самоорганізацію робітників, але був організований і визначений згори. Робітники залежали від управлінців, через яких очікували на захист на робочому місті від зовнішніх загроз. Одночасно, стратегії всередині підприємств мали ефект індивідуалізації. Профспілки створювали також згори, їхні організації на підприємствах були частиною керівництва цих підприємств.

Сьогодні недостатня робоча мобільність, професійна та територіальна ідентичність є особливо відчутною у вугільній промисловості, де більшість робітників ідентифікують себе зі своїм підприємством та місцевим населенням. Вони, як і раніше, залежать від шахтоуправлінь не тільки у сенсі роботи, а й отримання палива та інших форм соціального захисту. За таких соціально-економічних умов головним регіональним актором формування політичної культури населення східного макрорегіону є, насамперед, директорський корпус найпотужніших промислових підприємств.

Місцева еліта висловлює гордість за свою належність до “старого індустріального регіону”, посилаючись на традиції фізичної праці та компетенції у техніці. Відсутність будь-якого альтернативного бачення розвитку регіону, поза традиційним індустріальним, супроводжується пасивним ставленням до змін.

Показником власне активаційної функції політичної культури регіональних спільнот є *наявні політичні практики*. Для операціоналізації цього показника використовували такі емпіричні індикатори, як досвід звернення до політиків та представників влади; робота в партійних, громадських та інших недержавних організаціях; власна участь у політичних акціях (поширення листівок, підпис петицій, участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях), а також членство в політичній партії (табл. 10).

⁸ Однак треба визнати недостатню потужність власне місцевої еліти. Перемога національно-демократичних сил у Галичині на початку 90-х років XX ст. усунула від влади управлінську, інженерно-технічну та наукову еліту, здебільшого, немісцеву за походженням. Нова зміна не мала необхідного економічного та управлінського досвіду і в середині 90-х років була замінена переважно колишніми керівниками районного рівня. За півтора десятиліття державної незалежності України в Галичині, передусім унаслідок економічної відсталості від індустріальних регіонів, так і не виникло потужної регіональної еліти.

Таблиця 10

Регіональний вимір наявних політичних практик, %

Наявні політичні практики	Регіональний розподіл				По Україні (n-1971)
	захід (n-407)	центр (n-670)	схід (n-425)	південь (n-469)	
Звертатися до політиків, представників влади	11,3	9,1	5,4	11,3	9,3
Працювати у політичній партії або русі	6,1	3,5	4,0	4,0	4,3
Працювати в іншій організації або об'єднанні	5,7	1,5	1,0	1,9	2,4
Носити політичні атрибути або клеїти листівки	26,9	11,4	5,7	5,4	12,0
Підписувати петиції	18,6	6,8	9,0	5,6	9,4
Брати участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях	41,0	17,1	16,3	7,5	19,6
Членство в політичній партії	3,4	2,1	6,6	3,6	3,7

Унаслідок стійкого посттоталітарного стереотипу щодо неможливості захисту громадян України своїх прав перед державою, поєднаного з критично низьким ресурсом довіри до її основних інститутів та нерозвиненістю механізмів суспільного діалогу і зворотного зв'язку суспільства і влади, за останній рік до проведення опитування доволі незначна частка респондентів безпосередньо зверталась до політиків та представників влади. На тлі загального незначного поширення подібної практики найменший показник мав східний макрорегіон.

Що стосується досвіду *праці в політичній партії або русі*, то отримані результати не виявили скільки-небудь статистичних розбіжностей у регіональному вимірі. Учасники опитування із західного макрорегіону частіше, ніж респонденти з інших макрорегіонів, працювали в інших організаціях або об'єднаннях. Хоча інструментарій не передбачав уточнення, яких саме організацій та об'єднань, однак скоріше за все йдеться про громадські або неурядові, і з меншою часткою вірогідності про конфесійні, виходячи з логіки формулювання запитання.

Знову-таки в західному макрореґіоні виявилась найбільшою кількістю респондентів, які *носили політичні атрибути або клеїли листівки*, на протипагу мінімальному поширенню подібної соціально-політичної практики на сході та півдні. Якщо пригадати символіку Помаранчевої революції (передусім помаранчеві стрічки), то цей результат стає цілком зрозумілим. Інша річ, що електорат В. Януковича не відрізнявся адекватною до прихильників В. Ющенка активністю в поширенні “символічного капіталу” свого претендента на посаду глави держави. Серед усіх опитаних найчастіше за останній рік *підписували петиції* респонденти знову-таки в західному макрореґіоні.

Однією з найвиразніших та візуальних форм громадянської активності є *участь у санкціонованих мітингах і демонстраціях*. Стимулом до участі в політичному протесті прямої дії є малоефективність інших легітимних каналів висловлення своїх інтересів. Найбільше учасників санкціонованих мітингів та демонстрацій припадає на респондентів західного регіону, а найменше – півдня. Цей результат цілком збігається з географією соціально-політичної активності під час подій Помаранчевої революції. А тому виваженішою може бути соціологічна інформація, отримана не за форс-мажорних обставин, а після завершення виборчих кампаній.

Дослідження фіксує *незначний рівень членства в політичних партіях* України, який суттєво відрізняється від офіційних даних самих партій, якими вони апелюють до широкого загалу з метою демонстрації своєї потужності, а відтак, і привабливості для пересічного виборця. Отриманий результат доволі прогнозований і не тільки є наслідком недостатньої соціальної активності учасників опитувань, а й пояснюється малопотужною організаційною інфраструктурою зазначених суб’єктів політичної діяльності на регіональному рівні.

Регіональний розподіл виявив значимість розбіжностей лише зі східним макрореґіоном, де виявилась найбільша частка респондентів – членів політичних партій. Проте змістовний аналіз відповідей цієї категорії опитаних ставить під сумнів коректність їхніх відповідей.

Наприклад, лише половина респондентів зі сходу зазначила своє членство в політичних партіях, називаючи переважно Партію регіонів. А решта визнали, що є членами виборчих блоків політичних партій, передусім блоку “За єдину Україну”. Однак, такі блоки є за природою ситуативними і на момент проведення опитування у Верховній Раді фактично цього виборчого блоку не існувало.

Зазначимо, що респонденти, відповідаючи на запитання про своє членство в політичних партіях, використовували відповідну картку, яка містила перелік лише тих політичних партій та виборчих блоків, які офіційно зареєструвались для участі в останніх парламентських виборах 2002 р. Подібної процедури відбору вимагали організатори Європейського соціального дослідження для уніфікації емпіричних результатів серед усіх країн-учасників цього проекту. Однак у такій ситуації респондентам-членам політичних партій логічно було б скористатися відкритою альтернативою відповіді “інша” і записати назву відповідної політичної партії, навіть якщо вона входила у виборчий блок “За єдину Україну”.

Останній результат, окрім зафіксованих регіональних відмінностей, слугує також ілюстрацією принаймні двох фактів: невідповідності оголошеного респондентами членства в політичних партіях реальному рівню членства в цих організаціях та знову-таки невідповідності партійної статистики більшості політичних партій України фактичній кількості їхніх обласних партійних організацій.

Отже, розвиток соціально-економічних та політичних процесів в Україні після проголошення її державного суверенітету надав гостроти проблемі соціально-просторової структури країни. Як це звичайно буває за умов кризових розламів, латентні структури виходять на поверхню, приховані ж набувають очевидності. Сучасна “регіоналізація” України постає передусім як продукт розпаду централізованої економіки та державно-політичних структур. Цей процес стимулює тенденції локальної самоорганізації різних соціальних, економічних, комунікативних та владних структур.

Однак вагомість впливу регіонального чинника на формування політичної культури населення України головно визначена ембріональною стадією регіоналізму в Україні, коли поняття регіону та локальної спільноти в масовій свідомості є, здебільшого, невизначеним, а тому не береться до уваги інший потенціал дієздатності у вирішенні проблем суспільного життя країни.

Регіон, вагомість ближнього соціального простору набувають серед населення України значення етнокультурного регіоналізму як джерела напруженості. Історична пам’ять нації виявлена в двох “іпостасях”. У західній Україні і невиразно в центрі її розглядають як імпульс для самостійної, незалежної української нації. Ознаками такого розуміння є увага до відродження української культури, української мови як мови державної, етнокультурне відокремлення. Інші регіони, особливо схід та “нова Україна” (південь і Крим), схильються радше до іншої пам’яті. Вони бачать Україну як фрагмент російської історії та державності.

Етнокультурна форма регіональної напруженості затіняє роль регіону як прагматичного інструменту дій для створення модерністської та соціально зорієнтованої України. Усвідомлення значення регіону як інструменту для перехідного етапу, прагматичного регіоналізму самопомогі залишається все ще дуже розмитим. Тому відмінності історичної пам’яті та ідентичності регіональних спільнот не позначаються на “індексі громадянськості”, агрегованому показнику рівня політичної залученості, активності та політичної ефективності.

За шкалою *активність–пасивність* в усіх макрорегіонах, за винятком західного, переважає пасивний тип політичної культури. У випадку західного макрорегіону можна говорити про фактичну збалансованість активного та пасивного типу. Однак доцільно враховувати той факт, що помітне зростання участі населення західних областей України в законних мітингах, демонстраціях в опитуванні 2005 р. було наслідком передусім масового соціального, а точніше, – емоційного збурення під час останніх президентських виборів. Результати парламентських виборів 2006 р., які закінчились розпадом “помаранчевої коаліції” і поверненням до керівництва уряду

В. Януковича, засвідчити загалом ситуативність і залежність зростання соціальної активності та самоорганізації наших громадян від боротьби політичної еліти.

За шкалою *демократія–не демократія* в усіх без винятку регіонах численнішим виявився демократичний тип політичної культури. Зростання наближеності громадян України до центристської платформи [16, с. 109] дає змогу зменшувати вплив ідеологічних розбіжностей між прихильниками двох крайніх політичних течій: лівих та правих. Переважання центристської політичної платформи поміж інших політичних течій в усіх регіонах, за певним винятком західного, дає підстави стверджувати: політична ідентичність за показником наближеності до певних політичних течій не є дезінтеграційним чинником політичної культури сучасного українського суспільства.

Ціннісна орієнтація в системі координат демократія–не демократія є доволі **усталеною конструкцією** в масовій свідомості, яка формується внаслідок тривалої політичної соціалізації індивіда і тому має достатню витривалість щодо вагомості впливу зовнішніх політичних подій, які відбулись протягом короткого проміжку часу. Відтак відставка уряду Ю. Тимошенко, розпад “помаранчевої коаліції”, як і перемога Партії регіонів на парламентських виборах 2006 р. не вплинули суттєво на регіональні відмінності поширення емпіричного типу демократичної політичної культури населення України зразка початку 2005 р.

Регіональні відмінності поширення емпіричних типів політичної культури за *змішаною шкалою* значно відрізняються залежно від обраного методу аналізу.

Ділення шкали за середньою зафіксувало у 2005 р. відчутну перевагу пасивно-демократичного типу на сході, півдні, а також у центрі. Лише на заході виявлено фактичну рівновагу двох найчисленніших типів: пасивних і активних демократів. Мінімальне поширення серед усіх регіонів має тип активних недемократів. У всіх регіонах, за винятком сходу, ця категорія респондентів практично збігається. В західному макрорегіоні зафіксовано найчисленнішу групу активних демократів, яка має статистично значимі відмінності від решти макрорегіонів, включно з центральним. Мінімальна кількість активних демократів припадає на східний макрорегіон і водночас, саме цей макрорегіон демонструє приклад найбільшого поширення пасивних недемократів, кількість яких поступово зменшується по осі схід–центр–захід.

Відповідно, швидкий кластерний аналіз нівелює перевагу пасивних демократів над активними на півдні, однак зберігає їхнє співвідношення на сході й збільшує перевагу перших над другими на заході і в центрі. Автоматичний вибір початкових центрів змішаної шкали призводить до відчутного збільшення частки як активних, так і пасивних недемократів у всіх макрорегіонах, за певним винятком центру у випадку останнього типу політичної культури.

Незалежно від обраного методу аналізу емпіричні дані 2006 р. демонструють доволі чітку тенденцію. Частка активних демократів значно зменшується в усіх макрорегіонах, за винятком сходу, тоді як кількість активних недемократів фактично

не змінюється. Скорочення зазначеного типу призводить, як свідчить швидкий кластерний аналіз, до збільшення частки пасивних демократів на заході, у центрі й на півдні. На окрему увагу заслуговує східний макрорегіон, де автоматичний вибір початкових центрів шкали фіксує скорочення частки пасивних недемократів.

У табл. 11 цифрами позначені “1” – швидкий кластерний аналіз, а “2” – ділення шкали за середньою позначкою 18,5 за 2005 р. наведені дані “Європейського соціального дослідження”, а за 2006 – результати моніторингу “Українське суспільство”.

Таблиця 11

**Динаміка регіональних відмінностей у поширенні емпіричних типів
політичної культури за змішаною шкалою
пасивність–активність та демократія–не демократія, %**

Макрорегіони	Емпіричні типи політичної культури							
	активні демократи				пасивні демократи			
	1		2		1		2	
	05	06	05	06	05	06	05	06
Захід	35,9	25,9**	43,8	25,3**	21,9	31,8**	41,2	54,7**
Центр	30,1	21,8**	37,2	20,1**	17,0	25,0**	43,9	49,8**
Схід	7,1	10,9	9,8	9,1	26,9	26,9	61,4	52,0*
Південь	19,8	14,3*	24,0	12,9**	21,7	23,9	48,2	48,2
По Україні	26,2	18,2**	32,2	16,7**	21,0	26,4**	46,6	50,8*
	активні недемократи				пасивні недемократи			
	1		2		1		2	
	05	06	05	06	05	06	05	06
	Захід	29,9	30,6	7,7	5,6	12,3	11,8	7,2
Центр	36,6	34,5	4,6	6,3	16,2	18,7	14,3	23,8**
Схід	29,6	34,3	7,0	5,8	36,4	27,9*	28,1	33,0
Південь	30,9	35,8	6,5	5,2	27,6	26,0	21,4	33,7**
По Україні	32,2	34,0	5,4	5,8	20,6	21,4	15,8	26,7**

Примітка. 1 – швидкий кластерний аналіз; 2 – точка ділення 18,5.

* Розбіжність даних на рівні 0,05.

** Розбіжність даних на рівні 0,01.

Отже, нова тестова методика типологізації політичної культури населення України фіксує певний вплив макрорегіонів на загальну кількість носіїв окремих типів політичної культури, проте зафіксовані відмінності цієї кількості не виявились критичними для існування єдиного домінуючого типу політичної культури населення України.

Наявність різних політичних преференцій регіональних спільнот України, що підтверджена результатами голосування на парламентських та президентських виборах останнього десятиріччя, поєднується з домінуванням єдиного *пасивно-демократичного типу* масової політичної культури. Певний виняток становить західний макрорегіон, де однозначно демократична спрямованість світогляду населення поєднується з проміжним за ознакою пасивність–активність типом політичної культури.

Відтак, по-перше, розбіжності в електоральних вподобаннях не роз'єднують регіональні спільноти України за ознакою ставлення до демократичних цінностей; а по-друге, підтримка демократичних цінностей є пасивною для переважної більшості громадян України. Останній висновок свідчить про малорозвиненість громадянського суспільства в нашій країні, що об'єктивно створює соціально-політичні передумови для пролонгування авторитарних форм державного управління на тривалий час.

1. *Meier–Dallach H. P., Hohermuth S., Nef R., Anliker R.* Zwischen Zentren und Hinterland. – Diessenhofen: Verlag Ruegger, 1982. – 350 s.
2. *Доленко Д. В.* Територіальна організація общества как объект научного исследования // Регионология. Науч.-публ. журн. – 1999. – № 2. – С. 173-188.
3. *Стегній О.* Динаміка просторово-територіальної самоідентифікації населення України // Укр. соціум. – 2004. – № 2. – С. 62-74.
4. *Стегній О., Чурилов М.* Регіоналізм як об'єкт соціологічного дослідження. – К.: Центр “СОЦИС”, 1998. – 188 с.
5. *Макеєв С., Патракова А.* Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 109-125.
6. *Кононов І. Ф.* Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ: Альма-матер, 2000. – 494 с.
7. *Odushkin O.* Political Subcultures in Ukraine: Historical Legacy and Contemporary Divides, Extreme Movements and Ideological Preferences of Eastern and Western Ukrainians as Indicators of Hidden Antagonism // Polish Sociological Review. – 2000. – N 4. – P. 411-445.
8. *Sereda V.* Regional Historical Identities in Ukraine: Case Study of Lviv and Donetsk // Наук. зап. Нац. ун-ту “Києво–Могилянська Академія”. – 2002. – Т. 20. Соціол. науки. – С. 26-33.
9. Регіональна Україна. – К.: Геопринт, 2003. – 400 с.
10. *Кононов І.* Донбас: етнічні характеристики регіону // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 72-97.
11. *Оксамитна С., Макеєв С.* Соціологічний ракурс політичної географії України // Політичний портрет України. Бюлетень Фонду “Демократичні ініціативи”. – 1995. – № 11. – С. 1-7.
12. *Погоріла Н. Б.* Регіональні поділи в Україні: на прикладі політичної культури // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: ПАРАПАН, 2004. – С. 63-81.
13. *Дацюк С., Грановский В.* Геополитика, хронополитика и культурнополитика Украины // Зеркало недели. – 1999. – 16 янв.
14. Социология и политика. Материалы круглого стола и научной конференции социологов и политологов Украины и России (19–21 июня 2003 года). – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 184 с.

15. Качанов Ю. Опыты о поле политики. Интерференция. – М.: Ин-т эксперим. социологии, 1994. – 159 с.
16. Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94-122.
17. Міщенко М. Мова і політичне життя // Незалежний культур. часопис “Г”. – 2004. – № 35. – С. 126-132.
18. Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну // Дзеркало тижня. – 2006. – 24 черв.
19. Баранов А. В. Региональная политическая идентичность // Социальная идентичность: способы концептуализации и измерения. – Краснодар, 2004. – С. 77-86.
20. Степаненко В. До громадянського суспільства // Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори - 2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 78-86.
21. Hans van Zon. Political Culture and Neo-Patrimonialism under Leonid Kuchma // Problems of Post-Communism. – 2005. – September - October. – P. 12-22.
22. Громадянське суспільство в Україні. Аналітичний звіт за результатами загальнонаціонального опитування недержавних організацій України. – К.: Вид. дім “Козаки”, 2003. – 64 с.
23. Звіт за даними дослідження “Стан розвитку неурядових організацій України у 2002 році”. – К.: Творчий центр Каунтерпарт, 2003. – 120 с.
24. The Making of Regions in Post-Socialist Europe – the Impact of Culture, Economic Structure and Institutions/ Ed. by Tatur Melane. – Wiesbaden: VS Verlag fuer Sozialwissenschaften, 2004. – Т. 1. – 343 p.; Т. 2. – 416 p.

TYPES OF POLITICAL CULTURE OF REGIONAL COMMUNITIES IN UKRAINE

O. G. Stegnyy

Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine
olexander_stegnyy@yahoo.com

Review of recent studies in the field of regional differences of political culture is offered in the article. Addressing the data of various sociological surveys, the author illustrates that process of shaping of political culture in the regions is influenced by such factors as regional identification, regional interests and values, shared historical and political experience, ethno-confessional specifics, and presence of regional agents. Author develops regional classification of types of political culture.

Key words: political culture, region, typology.

Стаття надійшла до редколегії 01.10.2007
Прийнята до друку 10.01.2008

Місто-село у глобальному просторі

City and Village in Global Space

УДК 316.334.55

СТРУКТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ Й УСПІШНІ ПРАКТИКИ ПОВСЯКДЕННЯ: ГЛОКАЛІЗАЦІЯ НА СІЛЬСЬКИЙ МАНЕР (за результатами досліджень у Криму)¹

С. С. Бабенко

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
svet_ok@univer.kharkov.ua

Успішні життєві практики повсякдення демонструють способи використання структурних можливостей та переборювання структурних обмежень, які виникають під час трансформації посткомуністичного суспільства. Поняття “глокалізація” використовують для опису особливостей моделей виклику-та-відповіді у процесі глобалізації пострадянської культури та економіки на мікрорівні повсякденних практик життєдіяльності українського села. За результатами проведених польових досліджень² проаналізовано як приклад глокалізації успішні практики повсякдення сільського життя, які суттєво змінилися під впливом структурної пострадянської трансформації та глобалізації на прикладі кримського села, де цей вплив найяскравіший.

Ключові слова: глокалізація, структурно-діяльнісний підхід, посткомуністична трансформація, структурна трансформація українського (кримського) села, успішні практики повсякдення, “поведінкові пакети”.

Сучасний розвиток української культури повсякденного життя розгортається на перетині трендів посткомуністичної трансформації, модернізації, глобалізації та націоналізації. Особливості української культурної трансформації зумовлені її локалізацією саме “на перетині”, “у зоні пограниччя”, “поміж” культурних мегавпливів російської та західної цивілізацій, а також радянської соціетальної культури колективізму, альтернативної модерності вкорінених у практики повсякдення, з одного боку, і глобалізаційних впливів індивідуалістичної індустріальної та постіндустріальної культури консюмеризму європейського та американського гатунку, – з іншого. Ці мегавпливи перетинаються також із процесами формування національної ідентичності на руїнах “простої радянської людини” та виокремлення життєвого простору повсякдення у відповідь на розмаїття зовнішніх впливів і глобалізації сучасного культурного та символічного простору.

¹ Статтю підготовлено за матеріалами доповіді на XIII міжнародній конференції “Харківські соціологічні читання”, м. Харків, 8-9 листопада 2007 року.

² Грант фонду МакАртур № 06-86346-000-GSS “Разбегающиеся деревни: глобализация по-деревенски”, польові дослідження в Криму проведені під керівництвом М. В. Ніколко; проект INTAS N 04-79-7018 “Порівняння соціетальної інтеграції турецької та споріднених менишин: інституціональні стратегії країн INTAS і СНГ” реалізований у 2005 - 2007 рр., координатор – проф. Н. Генон (Берлін). Польові дослідження в Україні проведені під керівництвом проф. О. Д. Куценко.

Структурну трансформацію сучасного українського суспільства зумовлюють, з одного боку, внутрішні системні закономірності залежності від пройденого шляху (path dependency), ті інституціональні, інфраструктурні та соціокультурні ознаки радянського суспільства, які відтворюються та функціонують у сучасному суспільстві, а з іншого, – зовнішні виклики глобалізації економічного, політичного та культурного просторів, у які українське суспільство включається з часів подолання радянської “закритості” суспільства від зовнішніх впливів. Після розпаду СРСР на теренах глобалізаційного світового простору інтенсифікуються впливи зі сходу, зокрема пов’язані зі зростанням потоків еміграції і трудової міграції, та поширенням впливів повсякденної культури східних цивілізацій. Можна зазначити, що сьогодні глобалізація призводить до поширення не тільки західних (McDonalds, BBC-news, Second hand тощо) культурних форм, а й східних (наприклад, японська кухня, традиційна китайська медицина, індійський одяг та ін.), які стають невід’ємною частиною повсякденної культури будь-яких національних суспільств.

Теоретичним підґрунтям дослідження структурної трансформації у сучасній західній та вітчизняній соціології стає питання про співвідношення структури та дійових сил (агента), інакше кажучи, проблема стабільності, яку забезпечує структура, та змін, які стають можливими завдяки накопиченому впливу інноваційної діяльності суб’єктів (агентів або акторів). Висновок про нерозривність взаємного впливу структур та агентів, які діють у межах цих структур, “дуальність структури та рефлексуючих акторів” (Е. Гіденс), “подвійний морфогенез структур та агентів” (М. Арчер), нерозділеності “структури та габітусу” (П. Бурд’є) стає загальноновизнаною основою структурно-діяльнісного теоретичного напрямку, який розробляють Т. Заславська, В. Ядов, П. Штомпка, О. Куценко та інші вчені у застосуванні до аналізу процесів посткомуністичної трансформації. У межах структурно-діяльнісного підходу до пояснення процесів соціальних змін механізми соціальної трансформації розглядають як такі, що зумовлюють взаємодію структурних обмежень та можливостей із практиками індивідуальних та групових соціальних акторів, що результують у відтворенні, використанні та подоланні або перетворенні цих структур³.

Важливим виміром взаємодії структур та практик є особливості культури, які зумовлюють впливи символічного середовища на сприйняття, рефлексію та легітимацію структурних компонентів (ресурси, правила, інфраструктура тощо) і тих практик, які їх відтворюють та створювані діючими акторами (чи агентами або суб’єктами). У цьому вимірі можна аналізувати впливи та виклики глобалізації в житті посткомуністичного повсякдення як такі, що, з одного боку, його

³ Детальніше про механізм пострадянської трансформації див., наприклад, *Бабенко С. С.* Социальный механизм постсоветской трансформации: деятельностно-структурный подход // Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / Под ред. О. Д. Куценко, С. С. Бабенко. – Харьков: Изд. центр Харьков. ун-та, 2004. – С. 251-274.

структурують за допомогою універсальних форм глобальної культури, економіки, політики, а з іншого, – вступають у взаємодію з локальними структурами, практиками й образами дійсності та призводять до непередбачуваних наслідків і нових культурних форм. Для того, щоб описати специфіку відповідей культур на виклики глобалізації, Р. Робертсон [1] запропонував влучне поняття “глокалізація”, яке поєднує у собі взаємовпливи глобалізації та локалізації. Складність взаємин реакцій масової людини на виклики глобалізації вкорінена у легітимованій повсякденній культурі та повсякденному знанні, яке в сучасному пострадянському суспільстві є мозаїчним сполученням відродження традиційних цінностей, аномії та фрагментації цінностей радянської культури, а також впливу культурних викликів глобалізації західних та східних взірців. Саме тому доцільно використати поняття “глокалізація” для опису особливостей моделей виклику-та-відповіді у процесі глобалізації пострадянської культури на мікрорівні повсякденних практик життєдіяльності українського села на прикладі Криму за результатами досліджень.

Процеси та чинники глобалізації найчастіше досліджують на прикладі соціально-культурної динаміки великих міст, і передусім мегаполісів (див., наприклад, дослідження С. Сассен [2]). Саме у великих містах, та ще наявніше – у мегаполісах, найбільшою є концентрація урбаністичної та міжнародної масової культури, ЗМІ, міграційних потоків, економічної інфраструктури виробництва та споживання тощо, а отже, моделей повсякденного життя, які вже майже не відрізняються у високо-стратифікованому просторі Рима, Токіо та Нью-Йорка. Їх розглядають як найпоказовіші центри глобалізації локальних культур в уніфікованому глобальному просторі, де симбіоз структурних змін із практиками повсякдення набуває універсального гатунку.

Водночас найбільш специфічні відповіді на глобалізацію структурних та культурних вимірів повсякдення виникають локально в традиційному варіанті людського поселення – у селі. Сполучення первісної натуральної економіки з традиційним укладом життя, збереження більшості елементів традиційної культури та соціальності створює специфічну модель локальної вкоріненості, яка у взаємодії із викликами глобалізації формує локально зумовлені моделі повсякдення і, зокрема, успішні практики повсякденного життя, які можна позначити поняттям “глокалізація”. Різниця урбаністичного та сільського способу життя за радянських часів була навіть суттєвішим розділом моделей життєдіяльності, ніж національні (республіканські) межі. Унікальна особливість радянського суспільства – його ізольованість від інших суспільств та відгородженість від впливів глобалізації протягом більш ніж півстоліття. Сільський життєвий уклад зберігав культурні традиції та національні звичаї, зокрема, релігійні на відміну від міської атеїстичної радянської культури, традицію розширеної сім’ї на противагу поширенню нуклеарної сім’ї ери модерності (чи альтернативної модерності у радянському різновиді) у місті, більше виражену модель колективного устрою повсякденного життя “простої радянської людини” тощо. Інакше кажучи, культурна специфіка пострадянського села

зосереджує множинні національні, радянські, домодерні та пострадянські особливості, які зумовлюють різновиди варіацій “відповідей” на глобалізацію структурних і культурних змін.

В успішних життєвих практиках реалізується взаємозв’язок культури, соціальної структури та соціальної дії, застосування структурних можливостей та змінених структурних форм до реалізації власних цілей, цінностей, норм, які отримують позитивний “зворотний зв’язок із суспільством”. Завдяки цьому успішні життєві стратегії та практики демонструють способи використання структурних можливостей та переборювання структурних обмежень, а також формують зразки для наслідування масовими соціальними суб’єктами. Саме тому ми розглянемо як приклад глокалізації в українському селі успішні практики повсякдення сільського життя, які суттєво змінились під впливом глобалізації на прикладі Криму, де цей вплив найяскравіший.

Протягом останніх майже двох десятиріч змін у повсякденному житті українського села під впливом структурних, соціально-економічних та культурних трансформацій можна виділити кілька етапів. На початку 1990-х років головний дискурс щодо змін в аграрній сфері був сфокусований навколо приватизації колгоспної власності та проблеми земельної реформи. Труднощі подолання накопичених та невирішених проблем, зумовлених залежністю від попереднього стану розвитку (path dependency) стимулювали молодь до інтенсивної міграції з села до міста у пошуку заробітків, освіти та загальної якості життя, оскільки радянська інфраструктура була сконцентрована переважно у містах і перспективи поліпшення якості життя в селі розвіялись із розпадом централізованої системи господарювання та перерозподілу, як і очікування цього поліпшення у найближчій перспективі.

На середину 1990-х років припав пік економічної кризи в Україні з масштабними проблемами деіндустріалізації великих промислових підприємств у зв’язку з демілітаризацією економіки, руйнуванням виробничих зв’язків усередині радянської промислової системи, а також повною неконкурентоспроможністю товарів пострадянського виробництва на глобальному ринку. Ця криза призвела до часткової зворотної міграції покоління середнього та похилого віку до села. Головно ця частина зворотної міграції була зумовлена структурним безробіттям, гіперінфляцією та безумовно низхідною соціальною мобільністю цих людей. Включення більшості з них у сільське господарство стало переважно засобом виживання внаслідок повернення до натурального господарства. Водночас, повертаючись з міст до села, люди привносили нові моделі культури повсякдення, цінності, спосіб життя та вимоги до якості життя (помешкання, побуту, спілкування, відпочинку тощо). На початку 2000-х років з прийняттям законодавства про фермерство, паювання землі та власності на землю (Мораторій Президента на продаж землі), податкового законодавства, відбулася стабілізація загальної економічної ситуації в Україні. На цих етапах домінувала тенденція пост-радянської залежності (та переборювання залежності) від пройденого шляху (path-dependency).

Наступна стадія почалася у середині 2000-х, коли сформоване коло проблем українського села поповнилося глобалізаційними впливами, зокрема впровадженням міжнародних моделей діяльності у селі, таких як етнічний та зелений туризм, інфраструктура масових комунікацій (телекомунікації, мобільний зв'язок, Інтернет), нові моделі повсякденних практик тощо. Однак наголосимо, що поряд із цим велика частина проблем модернізації є усе ще далекою від вирішення. Наприклад, значна частина сіл повністю або частково не газифіковані, не мають автономного водопостачання, велика кількість родин виживає завдяки натуральному господарству, рівень бідності, безробіття та соціальної нерівності у селі дуже високий, мобільність молоді з села значно перевищує зворотну мобільність старшого покоління тощо. За даними дослідження результатів аграрної реформи в Україні 2006-2007 рр. більшість опитаних жителів села констатують, що молодь не залишається працювати та жити у селі: 29,5% – “усі виїжджають”, 47,2% – “більшість виїжджає”, 14% – “залишається приблизно половина”, 3,8% та 1,4% “більшість та майже усі залишаються”, відповідно [3, с.138].

Згідно з даними, які навів А. Шатохін про рівень соціальної нерівності в українському селі різниця у доходах та споживанні між 20 % заможних та 20 % злидених становить понад 6:1, причому більше 58 % мешканців сучасного українського села живе поза межею малозабезпеченості [4, с. 304].

Окрім того, аналіз динаміки розподілу зайнятості та незайнятості мешканців села, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, протягом останнього десятиріччя дає підстави стверджувати, що із розпадом колгоспних підприємств рівень зайнятості мешканців села саме у сільськогосподарському секторі знижується, втім не внаслідок зростання фермерства та підприємництва, а скоріше внаслідок збільшення безробіття та виходу на пенсію, а відсоток кваліфікованих робітників, зайнятих у аграрному секторі, може навіть виявитись нижчим, ніж у наведеній таблиці через тих мешканців села, які працюють у місті (див. таблицю).

За даними цього розподілу більше третини мешканців села – це непрацюючі пенсіонери, а якщо додати безробітних та домогосподарок, то більше половини сільського населення виживає завдяки натуральному господарству на рівні простого фізичного відтворення, зі значним порушеннями демографічного балансу, що нашо вухує на висновок про тенденцію руйнування сільського господарства, а не його сталого розвитку.

Розподіл зайнятості серед мешканців села в Україні за даними моніторингу ІС НАН України, % (розрахунки автора)

Серед мешканців села	1995	1998	2000	2003	2006
Робітник колгоспу, сільського підприємства	9,7	7,9	6,6	6,8	6,7
Фермер	0,3	0,2	0,2	0,6	0,5
Загалом у сільському секторі	10	8,1	6,8	7,4	7,2
Підприємець	2,2	1,2	2,9	2,4	1,9
Кваліфікований робітник	16,7	14,7	11,1	6,7	14,8
Різнороб, підсобний робітник	7,3	6,3	7,7	6,8	4,4
Службовець	12,2	11,3	9,5	9,3	9,2
Загалом у допоміжному секторі	38,4	33,5	31,2	25,2	30,3
Непрацюючий пенсіонер	33,3	35,6	35,4	38,3	34,5
Домогосподарка	4,8	7	5,8	7,5	7,7
Безробітний	7,7	12,5	17,3	15,4	11,8
Учень, студент	1,9	0,9	2	3,3	3,3
Загалом непрацюючі	47,7	56	60,5	64,5	57,3

На тлі цієї загальної ситуації кримське село суттєво вирізняється саме концентрацією впливів глобалізації, особливо у селах, розташованих навколо туристичних маршрутів, та зі значною концентрацією кримськотатарських репатріантів. Це специфічний випадок в українському сільському середовищі, який саме через це став об'єктом дослідження “Села, що розбігаються: глобалізація у сільський спосіб”⁴, проведеного у Криму в 2006-2007 рр., у якому головним стало дослідницьке питання про наслідки глобалізації для повсякденного життя села. Описані чинники зумовлюють повсякденність сільського населення і дають підстави до її концептуалізації в термінології постмодерної мозаїки глобалізаційних впливів і локальної вкоріненості у пострадянську “path dependency” та множинність етнокультурної специфіки. Також висновки щодо кримських татар ґрунтуються на результатах дослідження INTAS “Порівняння соціальної інтеграції турецької та споріднених меншин”⁵.

⁴ Грант фонду МакАртур № 06-86346-000-GSS “Разбегающиеся деревни: глобализация по-деревенски”, польові дослідження в Криму проводили під керівництвом М. В. Ніколко.

⁵ Проект INTAS № 04-79-7018 “Порівняння соціальної інтеграції турецької та споріднених меншин: інституціональні стратегії країн INTAS і СНГ” реалізований у 2005 - 2007 р., координатор – проф. Н. Генон (Берлін). Польові дослідження в Україні проведені під керівництвом проф. О. Д. Куценко за участі автора.

Особливості Криму в дослідженні впливів глобалізації та локалізації на життєдіяльність села мають геополітичні, економічні та соціокультурні виміри. Курорт на узбережжі Чорного моря, унікальна кліматично-природна частина України із багатозначною історією та статусом автономії в адміністративно-територіальному устрої української держави, місце дислокації російського чорноморського флоту, та одночасно Крим зберігає давні традиції сільського господарства, зокрема виноградарства та виноробства, а також унікальну соціальну історію, пов'язану з депортацією (1944) та репатріацією (1990-ті роки) кримських татар. Відповідно, у Криму діють множинні агенти процесів глобалізації. З одного боку, можна виділити тих агентів глобалізації, що діють зсередини, наприклад, репатріанти, локальні органи влади, прошарок фермерів, який формується, мігранти з міст тощо. З іншого боку, у Криму діють зовнішні агенти глобалізації, такі як ЗМІ, вітчизняні й іноземні туристи та вимоги до стандартів життя з боку приїжджих, активність міжнародних НДО, діяльність підприємств з міжнародним капіталом, російський флот та дилема вступу України в НАТО тощо. Отже, у кримському селі діє набагато більше чинників та агентів соціальних змін, що сприяє інтенсивнішій глобалізації порівняно з іншими сільськими районами України. Спостереження за різними типами агентів глобалізації у межах проведених досліджень дає підстави систематизувати їх за типами наслідків, які вони привносять, глокалізуючи повсякдення кримського села.

Перш за все у цьому ракурсі аналізу треба виділити кримських татар – репатріантів, які є найчисленнішими порівняно з іншими типами агентів глобалізації. Особливості соціальної історії Криму нерозривно пов'язані з унікальною історією кримських татар. Після репатріації 1990-х років кримські татари зіштовхнулись із комплексом структурних труднощів та обмежень соціальної інтеграції у кримське суспільство. З погляду впливів на повсякденні життєві практики це проблеми невідповідності тих умінь, освіти, попереднього досвіду та досягнень в індустрії і сервісній економіці, які були моделями їхнього життя в Узбекистані, Казахстані, Росії тощо. Це відбувається як результат, по-перше, колапсу ринку праці у пострадянській Україні початку 1990-х років, а по-друге, аграрної інфраструктури територій, на які було розселено кримських татар, що повернулись з місць депортації. Водночас на тлі загальної економічної кризи відбувається руйнування аграрного сектору в Україні, включно із Кримом. Здебільшого, репатріантам доводиться змінювати спеціальність (тобто накопичений раніше досвід, уміння, кваліфікація втрачає значущість та затребуваність у нових умовах) та займати непопулярні серед місцевого населення через низькі заробітки і престиж економічні ніші, такі як елементарне городництво та дрібні форми приватної торгівлі. У подальшому ці форми зайнятості стають домінуючими практиками виживання масових груп кримських татар, що повернулись з депортації⁶. Вони привносять у повсякдення кримського

⁶ Детальніше див. Бабенко С. С. Социетальная и социальная интеграция крымских татар: от структурных неравенств к успешным стратегиям // Вісн. Харків. ун-ту. Сер. "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". – 2007. – N 752. – С. 108 - 117.

села як традиційну етнічну культуру кримськотатарського народу, особливі вимоги до якості повсякденного життя в селі та міські звичаї (оскільки більшість з репатріантів була городянами в радянських республіках Середньої Азії, звідки вони приїхали до Криму), нові впливи культур місць депортації (наприклад, узбецька кухня), так і особливі форми комунікації, такі як діаспора та інтенсивна активність етнічно орієнтованих НДО, а також політичну самоорганізацію та побудовані на етнічних принципах мережі взаємодопомоги, що не було характерним для мешканців Криму до репатріації кримських татар і може бути потрактоване як яскравий приклад глокалізаційних впливів.

Іншим типом агентів глобалізації є бізнесмени-представники великих корпорацій, які перебувають за межами Криму (а в деяких випадках – іноземні). Не можна стверджувати, що вони є численним агентом глобалізації за складом, проте їхній вплив досить суттєвий за наслідками для тих, хто залучений у зону їхнього впливу. Вони привносять у кримське село нові види економічної діяльності, зайнятості, іноземний капітал, а також нові вимоги до організації робочих місць і трудового процесу, структурування часу тощо. Наприклад, за даними нашого дослідження “Села, що розбігаються...”, ВАТ “ГрінТек” привніс у село Холмовка не тільки нові правила ведення бізнесу (виросування тютюну), а й нових трудових мігрантів з Молдови й планує залучити робочих узбеків або китайців наступного року. Це змушує місцевих жителів пристосовуватися до нових вимог та представників інших соціальних груп (як етнічних, так і соціально-класових), що змінює практики повсякденного життя в цьому селі.

Впливовим агентом глокалізації також є радіальні та сезонні трудові мігранти, які сполучають міські та сільські поведінкові моделі в повсякденному житті. Вони привносять у село нові установки та види активності, які частково змінюють якість життя, включають у повсякденні практики нові способи комунікації, повсякденні життєві стандарти, нові моделі виживання та досягнення життєвого успіху.

До найвпливовіших чинників та агентів глобалізації у Криму належать туристи (як вітчизняні, так і іноземні). Туристичний бізнес у Криму сьогодні – найвигідніший вид підприємництва, що активно розвивається; туризм традиційно займав важливу нішу в економічній інфраструктурі Криму. Сучасна структура туристичних потоків виставляє множинні вимоги до якості та різноманітності послуг у селах, що розташовані поблизу туристичних маршрутів. Ці вимоги спричиняють суттєві зміни у повсякденних практиках мешканців цих сіл і у взаємодії з їхніми можливостями стають ареною глокалізації.

Сукупність описаних множинних агентів глобалізації зумовлює різноманітність викликів сучасному повсякденню кримського села та сукупність наслідків для повсякденних життєвих практик її мешканців. Саме тому ідею “багатоликої глобалізації” [5] як особливостей укоріненості глобальності у локальностях взято за основу дослідницької стратегії та гіпотез проекту вивчення кримського села. Для того, щоб описати та пояснити особливості наслідків глобалізації для кримського

села, використано такі дослідницькі методи: спостереження, порівняльний дискурс-аналіз текстів політики та влади, моніторинг преси і законодавства, що стосувались дослідницької проблематики, зіставлення статистики та опис історичного контексту, а також інтерв'ю і бесіди з мешканцями кримського села, чий повсякденні практики змінюються під впливом глобалізації та інших, описаних вище процесів соціальних змін. Подальший наш аналіз ґрунтується переважно на результатах спостережень, інтерв'ю та бесід із представниками мешканців кримського села з використанням інших методів збору інформації. Польові дослідження кримського села в межах проекту “Села, що розбігаються: глобалізація у сільський спосіб” проводили у селах передгірського району Криму, через який пролягають найбільші туристичні маршрути і в яких мешкає значна частина репатріантів кримських татар.

У сукупності з описаними вище традиційними і домодерними практиками життєдіяльності та первісної зайнятості в натуральному господарстві більшості мешканців кримського села та репатріантів сільськогосподарська активність та дрібна приватна торгівля також приводять до самозайнятості значної частини цих соціальних груп, залучення їх у новий пострадянський тип неформальної економіки (унаслідок пострадянського трансформаційного процесу). Поряд з цим певні представники цих груп зуміли опанувати та створити нові моделі повсякденного життя та соціальних практик під впливом процесів глобалізації. Зокрема, на підставі результатів проведеної розвідки можна виділити такі види діяльності, як зелений туризм, етнокультурні центри, “fast-food” у межах традиційних туристичних послуг та економічної активності досліджуваного кримського села.

У передмові до “Багатоликої модернізації” [5] П. Бергер запропонував концепцію “поведінкових пакетів” для опису та пояснення повсякденних практик людей у глобалізаційній множинній культурі. Моделі поведінки та свідомості людей визначені ним як набори “поведінкових пакетів”, які використовують у певних життєвих ситуаціях та різних соціальних сферах. Ці “пакети” ґрунтуються на національній культурі, соціальному оточенні та інституційних рамках суспільства. Під впливом процесів глобалізації деякі з цих “пакетів” можуть легко комбінуватися (бути вбудованими) з новими моделями поведінки, які виникають у відповідь на виклики глобалізації, тоді як інші пакети вступають з ними у конфлікт, що спричиняє когнітивний дисонанс та аномію. Різні комбінації “поведінкових пакетів” та успішних практик повсякденної активності, в тому числі, виникають унаслідок локальних процесів міграції, зафіксованих у нашому дослідженні. На наш погляд, це поняття “поведінкових пакетів” дуже доцільно використати для аналізу повсякденних практик мешканців кримського села. Можна виділити такі комбінації “пакетів” на прикладі досліджуваного кримського села.

Комбінація дайвер-та-будівник. Найпоказовішою комбінацією “пакетів” успішних повсякденних практик є сезонна закордонна трудова міграція. Наприклад, молодий кримський татарин, мешканець передгірського кримського села протягом п'яти років працює дайвером на курортах Туреччини й Таїланду під час літнього

курортного сезону. Влітку він професійний аквалангіст, який працює на світових курортах, взимку він повертається у невелике село Гірського Криму, де будує домівку для бабусі та дідуся. Ця комбінація двох “пакетів” повсякденних життєвих практик дуже різних за змістом поєднує глобальні впливи (“глобально” зароблений дохід, “глобально” зумовлені установки щодо якості життя та вимоги до комфорту будівлі), а також локальні “пакети” традиційного підходу до опікування над літнім поколінням та стилю життя взимку у кримському селі. Подібний варіант комбінації “пакетів” характерний також для бригад робітників-будівельників, які їздять на тимчасові заробітки в різні міста за кордоном (переважно у Росію), а після закінчення підряду повертаються до села, де продовжують вирощувати фрукти та овочі на своїх ділянках. У цьому випадку відбувається комбінація “пакетів” кваліфікованих робітників та традиційних видів сільськогосподарської зайнятості.

Комбінація “fast-food” на сільський манер – це інший варіант гри глобалізації з поведінковими “пакетами”, коли відбувається перенесення “пакетів” з одного сектора (або сфери) в інший з подальшою адаптацією “пакета” до локальної специфіки – процес глокалізації. Наприклад, у селі Ходжи-Сала родина-власник комплексу “У Айше” використовує в ресторанному бізнесі західну модель обслуговування fast-food. Ця модель абсолютно не властива та далека від сільських традицій приготування та споживання їжі, також далека вона й від радянських та пострадянських особливостей ресторанної справи. Проте, маючи на увазі підвищену інтенсивність відчуття плину часу туристами, які звикли жити у великих динамічних містах та завжди поспішають, ця родина пропонує традиційну (етнічну татарську та узбецьку) кухню з достатньо обмеженим асортиментом, але з можливістю швидкого обслуговування. Заздалегідь заготовляють порційні страви, а коли приїжджають туристи, то кухарям залишається тільки розігріти та подати їжу. Отже, виникає глокальний “пакет” успішної практики повсякдення. Ззовні він становить західний (американський, а останнім часом глобальний) стиль підготовки, приготування продуктів й обслуговування, а за змістом це страви традиційної кухні та східної атрибутики трапези (достархани).

Наступний тип композиції “пакетів”, який можна назвати “*мешканці села – робітники міста*”, виникає внаслідок щоденної і сезонної радіальної трудової міграції жителів села в неподалік розташовані міста. За умов досить обмеженої структури можливостей працевлаштування мешканці села часто працюють у містах. Включена у міський спосіб життя та праці протягом дня (наприклад, працюючи адміністратором у курортному готелі, чи вчителем у школі або лікарем у лікарні, які найчастіше розташовані у містах, а не селах Криму), людина використовує моделі комунікації, економічні відносини тощо типові для міського середовища, а неробочий час проводить у селі, практикуючи традиційні моделі поведінки (наприклад, з одного боку використовує воду з ріки через відсутність водогону, займається городництвом чи садівництвом, а з іншого, – користується мобільним телефоном, супутниковим телебаченням, оскільки це стало частиною комбінованої практики вимог до життєвого

комфорту). Така трудова міграція часто є сезонною, оскільки найінтенсивніше працевлаштування у Криму сконцентроване в містах-курортах у літній сезон (з середини травня до середини вересня), і комбіновані “пакети” стають у цей час поширеним явищем. Тоді як у іншу пору року люди повертаються до рутинних повсякденних практик сільського життя, та/або їдуть з Криму у пошуках роботи в інші міста.

Ще одна цікава комбінація “пакетів”, яку можна виділити – це *“городяни у селі”*. Прикладом такої комбінації можуть бути представники тютюнової компанії ВАТ “ГрінТек”, побудованої із залученням іноземного капіталу (включеність цієї компанії у мережу Philip Morris) та трудових ресурсів, яка розпочала діяльність у с. Холмовка 2004 р. Директор та менеджери цієї компанії щоденно приїжджають до села з великого міста (Севастополь), підкреслено зберігають міські манери поведінки, звички та стиль одягу (нові марки авто, ділові костюми міста, відсутність засмаги, індивідуалізм, обмеження контактів з сільським населенням). Така поведінка провокує ворожість та неприйняття з боку місцевих жителів. Водночас подібна комбінація “пакетів” є наочним зразком інших моделей поведінки та життєвого успіху, реалізованого в стилі “американської мрії”, яка латентно формує певне ставлення до власних практик повсякдення та налаштованості на зміни чи закритості до них. Також у ході спостережень виявлено, що мешканці кримського села не дуже активно спілкуються між собою та не так багато знають один про одного. Це типова риса міського способу комунікації та соціальної солідарності типу Gesellschaft (у термінології Ф. Тьоніса), яка стає “пакетом” повсякденних практик сучасного та постсучасного села. Подібну модель дистанціювання в стилі городян демонструють і ті (переважно росіяни), хто придбав будинки в селах для літніх дач (під назвою на західний манер “літні котеджі”), куди вони приїждять на час відпустки та не змінюють сталих моделей поведінки мешканців міста, які перетворюють середовище “під себе”.

Ще одним прикладом комбінації “поведінкових пакетів” успішних повсякденних практик може слугувати кейз (case) *“локальна музика для глобальної аудиторії”*. Наприклад, у с. Соколине (кримськотатарська назва Коккоз) мешкає відомий кримськотатарський поет та композитор. Він пише вірші та музику, відновлює та створює аранжування традиційної народної музики та пісень кримських татар. Він обладнав студію, де сам записує музику та пісні на аудіокасети та CD, які продають на різних туристичних місцях поряд із сувенірами Криму, крім того, він гастролює з концертами по країнах колишнього СРСР, його пісні включені до радіопрограм Криму, його запрошують виступати на весіллях кримських татар. Традиційні “пакети” у цьому випадку перетинаються та сполучаються з модерними, пострадянськими та глобальними, оскільки музичний продукт поширюється максимально через радіо, продаж касет та CD, у цьому разі традиційно національна музика не тільки зберігається та відтворюється, а й модернізується (частину пісень за мотивами кримськотатарської лірики автор пише російською мовою з огляду на російськомовну аудиторію) тощо.

Для характеристики важливої риси глобалізації світу нерівності та мобільності З. Бауман [6, 7] навів вдалу метафору “туристи та волоцюги”. В умовах глобальної зміни технічних можливостей подолання простору (подорожі, перельоти, масова міграція) та часу (можливість спостерігати за новинами те, що водночас відбувається в іншій частині світу) вони також закріплюють глобальні ієрархії нерівностей, за якими одні можуть бути вільними туристами та вибирати, куди їм мандрувати та що споживати, а інші “зв’язані” з місцем перебування у своїй локальності та тільки можуть спостерігати, як світ проминає повз них – вони бродяги свого локального світу. Туристи відіграють провідну роль у потоках глобальних змістів, образів, дискурсів, вимог до споживчих товарів та послуг. Особливо останнім часом туризм стає суттєвою частиною локальних економік багатьох країн, зокрема, після розпаду СРСР відкриття кордонів для туристичних потоків послугувало каталізатором процесів глобалізації, у тому числі й у Криму.

Структурна соціальна та економічна трансформація пострадянського суспільства стає основою як для адаптації глобалізаційних імпульсів, так і відродження традиційних видів діяльності в Криму поряд з певними рисами архаїзації. Наприклад, до 1990-х років село Соколине було частиною радгоспу “Ароматне”, яке спеціалізувалось на вирощуванні ефіромасляних культур, таких як троянда, лаванда, шавлія. Також тут були відомі яблуневі та персикові сади. Після розпаду планової аграрної економіки та розвалу радгоспу значна частина мешканців села переїхала до міста в пошуках роботи (кількість населення зменшилась утричі). Передача власності від колгоспів та радгоспів фермерам затягнулась настільки, що більшість колгоспної техніки було загублено, розкрадено, вийшло з ладу, причому в цих процесах брали участь усі колишні колгоспники – від керівництва до пересічного робітника⁷. Виросло покоління молоді, яке не вміє працювати на землі та не переймається цим, і процес трудової міграції у місто є продовженням процесів розпаду сільського господарства й втрати навичок сільськогосподарської діяльності, що призводить також до поглиблення демографічного дисбалансу.

Пострадянські зміни у досліджуваних кримських селах, їхній розвиток сьогодні переважно залежить від туризму. Тут спостерігають суттєві трансформації у структурах та практиках повсякденного життя села, які зумовлені внутрішніми чинниками, такими як зусилля мешканців, що пристосовуються до вимог розвитку туристичного бізнесу, а також їхнім прагненням до поліпшення якості життя, економічного добробуту і згодом удосконалення туристичної інфраструктури. Поряд з цим включаються і зовнішні чинники, такі як спроби створення етнічного та зеленого туризму силами НДО та міжнародних ініціатив. Наприклад, 2000 р. фонд “Відродження” виділив кошти Союзу сприяння розвитку сільського зеленого туризму на створення культурно-етнографічного центру кримських татар “Коккоз” у селі

⁷ Про це свідчать і “білі плями” в інтерв’ю з колишнім керівником радгоспу, й усі наші спроби повернутися до обговорення ситуації 1993 - 2001 рр. були безуспішними.

Соколине, який функціонує й сьогодні. Окрім того, можна виділити так званий науковий туризм, – історичні, археологічні, біологічні, геологічні тощо наукові експедиції, які стають частиною інфраструктури туристичного споживання з особливими потребами (наприклад, доступ до Інтернету).

Етнічний та зелений туризм змінює традиційні форми зайнятості в сільських районах досліджуваного кримського села. Лише деякі мешканці цих селищ використовують свою присадибну ділянку для вирощування городини та фруктів, утримують корів, птицю та іншу домашню худобу, і то скоріше для власного вжитку (не на продаж), хоча ще кілька років тому саме ці види діяльності домінували серед засобів виживання більшості з них.

Сьогодні головні види діяльності сконцентровані навколо туристичних послуг: відкривають кафе, помешкання переобладнують для короткотермінової (наприклад, V&B⁸ бізнес) та сезонної оренди, організують різноманітні види розважальних послуг, наприклад, утримання коней, віслюків та верблюдів для катання та фотографування туристів (ферма “Чудо ослик”), клуб для спортивної та рибної ловлі (фірма “Чорні камені”), приватні екскурсійні послуги, продаж “екзотичних” товарів, зокрема, варення з пелюсток троянд, горіхів, меду на туристичних маршрутах тощо. Сучасний розвиток туризму суттєво перетворює повсякденні практики в умовах мультикультурних впливів, змінює стратегії досягнення життєвого успіху, практики та “поведінкові пакети” кримського села, що глобалізується.

Узагальнення результатів спостереження та проведеного аналізу інтерв’ю і бесід з мешканцями досліджуваного кримського села дає змогу зробити висновки про те, що найуспішніші практики повсякдення реалізують у селі колишні городяни, у яких був накопичений багатий досвід змін “поведінкових пакетів” та їхньої комбінації, а також можливість використати попередній соціальний, культурний та економічний капітали. Також успішність туристичного підприємництва залежить від двох глобалізаційних чинників: рівня відповідності якості послуг “міжнародним стандартам туризму” та рекламі в Інтернеті.

Поряд з універсальними вимогами глобалізації до забезпечення “міжнародних стандартів туризму” (туалет та душ у помешканні, технічна оснащеність побуту, паркування, доступ до Інтернету та супутникового телебачення), навіть важливішою для успіху та ефективності туристичного бізнесу є необхідність запропонувати щось особливе, унікальне та недоступне в інших частинах світу, щось таке, що здатне привернути увагу вибагливого неспокоїного глобального туриста саме до цього місця з-посеред багатьох інших (реклама цього унікального, безумовно, має бути в Інтернеті). Розуміння цього поступово приходить до підприємців кримського села, і протягом останніх років вони створили та впровадили кілька вдалих ініціатив. У цьому ракурсі є сенс згадати сімейний пансіонат у селі Ходжа-Сала, у якому господар надає не тільки повний комплекс традиційних для такого закладу послуг, а й кілька

⁸ V&B від англ. *Bed and Breakfast* – ночівля та сніданок.

варіантів екскурсійних маршрутів з історичною, екологічною або містичною, міфологічною програмами, а також нетрадиційні (парапсихологічні) методи корекції здоров'я та “активізації творчих здібностей”, масаж, інструктор для плавання з аквалангом, трансфер від вокзалу тощо.

Інший приклад успішної моделі практик повсякдення – це розвиток бізнесу на основі родинних зв'язків та етнічних мереж взаємної підтримки кримських татар. Такий бізнес виявляється стабільнішим, оскільки ґрунтується глибшому рівні довіри та відносинах взаємної підтримки, а не конкуренції. Як наголосив один з наших респондентів (власник кафе з традиційною кримськотатарською кухнею), вони зазвичай допомагають один одному у бізнесі, бо це є допомога своїм дітям та онукам: “якщо ми один одному не допоможемо, чужі нам не допоможуть; це засіб нашого самозбереження... якщо ми не подамо руки один одному, ніхто інший для нас це не зробить”. Цей “пакет” взаємної підтримки створений у період подолання труднощів та позбавлень депортації, а також необхідності і адаптуватися до іншої громади, стає знову актуальним за умов репатріації та аналогічної необхідності інтегруватися до усталених структур кримського суспільства у період кардинальних суспільних трансформацій.

Український приклад глобалізації в кримському селі ілюструє різноманітність локальних відповідей на глобальні виклики і створення динамічного середовища культурної та соціальної мозаїки. Нестабільні комбінації “поведінкових пакетів” та успішних практик повсякдення розвиваються на перетині пострадянської залежності (path dependency), відродження етнокультурних традицій та глобальних ідентичностей та видів діяльності.

1. Robertson R. Globalisation or Glocalisation? // J. of International Communication. – 1994. – N 1. – P. 33-52.

2. Sassen S. Globalization or denationalization? // Review of International Political Economy. – 2003. – N 10 (1). – P. 1-22.

3. Іваненко О. Село, колгоспники та аграрна реформа: український варіант // Соціологія, теорія, маркетинг. – 2007. – № 2. – С. 128-149.

4. Шатохін А. Н. Трансформація соціальної структури сучасного українського села за умов аграрного реформування // Проблеми розвитку соціологічної теорії: Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства / Наук. ред. М. О. Шульга та ін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 304.

5. Бергер П. Культурная динамика глобализации // Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / Под ред. П. Бергера, С. Хантингтона. – М.: Аспект-Пресс, 2004. – С. 8-26.

6. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. – М.: Весь Мир, 2004. – 188 с.

7. Bauman Z. Tourists and Vagabonds // Globalization: The Human Consequences. – New York: Columbia University Press, 1998. – P. 77-102.

**STRUCTURAL TRANSFORMATION AND SUCCESSFUL PRACTICES
OF DAILY LIFE: VILLAGE GLOCALIZATION
(On the Research Findings in Crimea)**

S.S. Babenko

*V.N. Karazin National University of Kharkiv
svet_ok@univer.kharkov.ua*

Successful daily life practices demonstrate the ways of how the structural opportunities are used and how structural limitations are overcome that are evolving during the process of a post-communist society transformation. The concept of glocalization is used to describe the specific features of the “challenge-and-reply” within the process of post-soviet culture globalization at the micro-level of daily life practices in the Ukrainian village. Based on the field-research findings the case of the Crimean village is analyzed as an example of glocalization focused on successful daily life practices that essentially changed during structural post-soviet transformation and globalization processes.

Key words: glocalization, post-communist transformation, structural transformation of Ukrainian (Crimea) village, successful daily life practices.

Стаття надійшла до редколегії 07.12.2007

Прийнята до друку 10.01.2008

УДК 316.334.52 (477)

МІСТО ЯК *LIEU DE MÉMOIRE*: СПІЛЬНА ЧИ ПОДІЛЕНА ПАМ'ЯТЬ? ПРИКЛАД ЛЬВОВА

В. В. Серєда

*Львівський національний університет імені Івана Франка
sereda_vik@yahoo.com*

Розглянуто процеси внутрішньої та ідеологічної реконструкції пам'яті у львівському міському середовищі. До аналізу політики пам'яті та процесів символічного маркування міського простору залучено: можливих акторів, а також зміст і символічну структуру дискурсів про минуле, які артикують у новостворених місцях пам'яті. Розмежовано рівні на яких функціонують ці актори. Як засвідчує аналіз, творення нової моделі чи моделей міського минулого відбувається шляхом руйнування чи реартикуляції старих місць пам'яті і витворення нових, що поєднують елементи європейського національного, регіонального і локального минулого. Проаналізовано особливості інтерналізації політики пам'яті та стратегії опору з боку недомінантних груп міського населення.

Ключові слова: політика пам'яті, символічне маркування міського простору, ідеологічна та внутрішня деколонізація пам'яті, стратегії опору.

Історія і культурна спадщина Львова є цікавим джерелом для вивчення міжкультурних взаємовпливів та змагання ідентичностей, політики пам'яті, процесів націоналізації міського простору і символічного маркування¹. Протягом середньовіччя Львів розвивався як полікультурний, багаторелігійний і поліетнічний простір, заселений вірменами, німцями, євреями, поляками, русинами (українцями) та іншими національностями. Всі вони залишили свій слід у міському просторі, створивши різноманітні місця пам'яті². Водночас їхнє сусідство спричиняло постійну боротьбу символічних репрезентацій і стимулювало постійний процес (пере)означення міського ландшафту. З приходом епохи модерного націоналізму їхня боротьба стала гострішою і переросла в спробу перетворити місто на національний символ [8-12].

Від часу заснування Львів зазнавав впливу змін кордонів та політичних режимів. Найчисленніші і найрізкіші трансформації політичних режимів відбулися в ХХ ст., коли місто почергово належало імперії Габсбургів, Західноукраїнській Народній Республіці, Польщі, Радянському Союзові, нацистській Німеччині, Радянському Союзові, Україні. Дві світові війни ґрунтовно змінили символічний ландшафт міста

¹ Див. недавно опубліковані збірники статей чи спеціальні випуски академічних періодичних видань, присвячені Львову [1 - 6].

² Термін запроваджений у науковий обіг П. Норою, який він визначив як “значущі матеріальні та нематеріальні явища, що під впливом часу набули статус символу в національній спадщині” [35, с. 53].

та національний склад його населення. Численні бурхливі події спричинялися до постійних спроб “переписати” символічні репрезентації його історичного минулого, що у підсумку призводило до маргіналізації “голосів” одних соціальних груп унаслідок домінування інших.

Ми досліджували зміни, що відбулися в політиці пам’яті Львова, і те, як вони позначилися на змінах його символічного простору після Другої світової війни. І. Більшість дослідників, що вивчали механізми формування політики пам’яті у Львові, зосереджувала увагу переважно на її макрорівневих проявах, описуючи інституції, які формували пам’ять або її структуру. Натомість учені не приділяли достатньої уваги висвітленню рецепції мешканцями Львова символічних репрезентацій міського минулого, а також дискусії про процеси, завдяки яким особистий досвід львів’ян ставав частиною колективної пам’яті. Відповідно, у розвідці охоплено обидва рівні – аналіз символічної структури міської політики пам’яті та її вплив на колективні ідентичності львів’ян. Для цього виконано контент-аналіз пам’ятників і меморіальних таблиць, який дав змогу описати головні тенденції змін у символічній структурі міського ландшафту. Далі розглянуто вплив процесів (пере)означення міського простору на ідентичності сучасних мешканців Львова. Проаналізовано ефективність політики пам’яті та рівень її інтерналізації, описано можливі стратегії опору. Для цього результати контент-аналізу триангулюються з даними соціологічних опитувань. Також виконано порівняння виявлених особливостей символічного маркування міського простору Львова з подібними дослідженнями, які проводили в сусідніх країнах.

Хоча концепції колективної та історичної пам’яті обговорювали в соціології ще перед Другою світовою війною, наукове зацікавлення феноменом індивідуальної та колективної пам’яті та її впливом на формування ідентичностей значно зросло протягом останнього десятиліття. Деякі дослідники навіть говорять про “бум” у дослідженнях пам’яті [33], який спричинився до появи нового етапу в соціогуманітарних студіях – так званий “*memory-turn*” [34]. Серед причин подібного “розквіту” пам’ятезнавства, що стався наприкінці ХХ ст., П’єр Нора назвав процеси деколонізації пам’яті меншин і “демократизації” історії. Він стверджував, що *ідеологічна деколонізація* пам’яті є характерною для країн, звільнених від тоталітарного чи авторитарного режиму, еліти яких починають звертатися до давньої, традиційної пам’яті, знищеної чи викривленої на свою користь попереднім режимом [13]. Україна може слугувати гарним прикладом суспільств, у яких відбуваються процеси ідеологічної деколонізації пам’яті. Демократизація українського суспільства після 1991 р. відкрила можливість публічних обговорень історії і посилила дискусії навколо проблемного минулого та політики пам’яті, що їх використовував попередній режим.

П. Нора виділив ще один тип деколонізації пам’яті – так звану *внутрішню деколонізацію*, коли домінантним репрезентаціям минулого протиставляються пам’яті не домінантних груп (наприклад, національних, соціальних, релігійних,

сексуальних чи регіональних спільнот) [13]. Відповідно до цієї концепції, в Україні, як і в інших країнах, офіційні дискурси минулого протистоять “голосам” з маргінесу, “голосам” груп, ігнорованих офіційним історичним метанаративом. Агенти, що репрезентують ці маргіналізовані “голоси”, переважно не мають рівнорядного впливу на формування політики пам’яті. Здебільшого, вони цілком або частково вилучені з процесу прийняття рішень (наприклад, рішення щодо того, які пам’ятники чи будівлі треба реставрувати до 750-ї річниці Львова, чию культурну спадщину треба представляти в музейних експозиціях тощо). Тому, вивчаючи процеси символічного маркування міського простору і політики пам’яті, не потрібно розглядати їх як єдиний процес, який стосується всіх мешканців міста і репрезентує їхнє уявлення про минуле. На нашу думку, дослідникам треба звертати увагу на виявлення можливих акторів та опис особливостей їхньої взаємодії (чи навіть конфлікту). На підставі аналізу нещодавніх трансформацій, що відбулися у символічному просторі Львова, можемо зазначити, що описані П. Норою процеси деколонізації пам’яті – ідеологічний та внутрішній – у нашому випадку накладаються, що, відповідно, ускладнює їхнє вивчення.

Ще один важливий напрям у дослідженнях міської політики пам’яті полягає у вивченні *символічної структури* дискурсів про минуле, втілених у різноманітних маркерах та місцях пам’яті. У нашому дослідженні ми зосередимося переважно на аналізі окремих складових елементів процесу маркування міського простору і на тому, як за їхньою допомогою на місто проектуються певні образи. Різні моделі минулого – офіційний історичний дискурс, створений правлячою елітою, так само як і альтернативні, створені іншими акторами – вписуються в міський простір за допомогою назв вулиць, пам’ятників, меморіальних таблиць, музеїв, архівів, ЗМІ тощо. Наш аналіз трансформації символічного простору Львова обмежений пам’ятниками, меморіальними таблицями і назвами вулиць, оскільки вони є найважливішими його маркерами. Зазначимо, що всі три маркери взаємопосилуються. Деякі вулиці мають назви історичних діячів, на честь яких споруджено пам’ятники. Аналогічно, одна з головних функцій меморіальної таблиці – пояснювати мешканцям міста і туристам, ким була особа, на честь якої названо вулицю. Пам’ятники, меморіальні таблиці і назви вулиць є матеріальним втіленням політики пам’яті, вираженої в просторі. Вони артикують систему значень, яка легітимізує ту чи іншу модель історичного минулого.

Місто як соціальний текст: маркування простору і проектування “ідентичності” на місто

Пам’ятники

Пам’ятники споруджують переважно у місцях, відкритих і доступних для широкого огляду. Вони слугують не лише для увіковічення певної історичної події чи особи, а також нагадування про причини/мотиви, чому і ким вони були споруджені.

Церемонія покладання квітів до пам'ятників чи інші комемораційні ритуали покликані не лише утверджувати презентоване ними героїчне минуле, а й метафорично наголошувати на тягlostі історичного минулого спільноти. Їхнє завдання – постійне відтворення колективної пам'яті групи. Пам'ятники відіграють суттєву роль у репрезентації і легітимізації панівних ідеологій та історичних моделей минулого. В такий спосіб міський простір стає підпорядкованим політиці пам'яті доміантної групи, яка прагне запровадити контроль над ним завдяки уніфікації символічної репрезентації історичного минулого та вилучення чи маргіналізації інших “пам'ятей” і символів. Водночас не доміантні групи, якщо їм не дозволено відкрито маркувати свою присутність у міському просторі, використовують різні стратегії опору (від пасивного неприйняття і переозначення до актів вандалізму), щоб “висловити” своє бачення минулого. Проте в сучасній ситуації відбувається посилення і прискорення процесів *внутрішньої деколонізації* пам'яті, меншини стають щораз більше видимими в комемораційному просторі міста (і Львів у цьому випадку не є винятком).

Політика пам'яті і комемораційні стратегії охоплюють не лише спорудження пам'ятників, а також деконструювання чи (пере)означення усіх символів, що репрезентують попередні режими і суперечать новому історичному метанаративові. Цей процес охоплює не лише активне забування, а й пригадування.

Радянський період. Як засвідчує аналіз, після примусового “обміну” населенням між Польською Народною Республікою і Українською Радянською Соціалістичною Республікою одним з найважливіших завдань нового політичного режиму було усунення знаків колишньої польської присутності у Львові і символічне (пере)означення міського простору. Як наслідок, найважливіші польські пам'ятники були знищені чи переміщені до Польщі (наприклад, пам'ятник Александрові Фредру – до Вроцлава, Яну III Собеському – до Гданська). Залишилися лише чотири пам'ятники, які можна було презентувати як пам'ятники “революціонерам” і так включити до радянської версії історії Львова – А. Міцкевичу, Я. Кілінському, В. Гловацькому, Й. Капуцінському і Т. Вишньовському. Всі інші елементи, символічно пов'язані з польським національним минулим, було “стерто”. Подібна політика стосувалася й українських маркерів міського простору, встановлених у Львові до 1939 р., що не “вписувалися” в нову парадигму соціально-класової боротьби. Особливі зусилля спрямували на руйнування всіх польських та українських військових цвинтарів й монументів полеглим солдатам; так само, як і всіх інших “місць пам'яті”, що репрезентували події Першої світової війни (“Цвинтар Орлят”, цвинтар Українських Січових Стрільців тощо), які могли бути використані для артикуляції сакрального досвіду чи колективної пам'яті львів'ян, які відокремлювали б їх від радянської моделі історичного минулого. Всі вони підлягали знищенню, натомість споруджували нові радянські військові цвинтарі й меморіали.

Особливу роль пам'ятників у процесі символічної легітимізації радянської влади засвідчує той факт, що навіть протягом короткого періоду перебування у Львові (між вереснем 1939 і червнем 1941 рр.) радянська адміністрація встигла спорудити

свій перший пам'ятник. Цей монумент був присвячений “сталінській конституції” і символічно маркував центральну точку міста (збудований з дешевих матеріалів, він був зруйнований під час Другої світової війни). Протягом наступного радянського періоду (1944-1991) міський центр був позначений пам'ятником Леніну (споруджений 1952 р.), коло якого відбувалася більша частина комемораційних ритуалів (прийняття в піонери, покладання квітів з нагоди різних свят, а також школярами 1 вересня чи молодятами тощо), а в путівниках з цього періоду часто був місцем початку туристичних маршрутів [19]. Як показав у своєму дослідженні С. Єскельчик, доки у Львові не спорудили пам'ятник Леніну, центральна влада відмовляла львів'янам у можливості встановити пам'ятник комусь іншому (зокрема, І.Франку) [36].

У період з 1944 по 1991 рр. споруджено 24 нові пам'ятники, які покликані були створити “скульптурний літопис, який розповідає про героїку ратного і трудового подвигу радянського народу, трудящих міста” [37, с. 11]. Відповідно значна частина пам'ятників (дев'ять) була присвячена радянським постатям (В. Ленін, М. Кузнецов) чи історичним подіям, важливим для легітимізації радянського характеру міста (Меморіал Возз'єднання Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою в 1939 р.; Меморіал борцям за владу Рад; цвинтар і меморіал, присвячений солдатам, полеглим у двох світових війнах – Пагорб Слави; цвинтар і меморіал присвячений солдатам, що полягли у Великій Вітчизняній війні; Меморіал танкістам-визволителям; Меморіал бойової слави Радянських військових сил; Пам'ятник викладачам і студентам, що загинули у ВВв). Як і у всьому Радянському Союзі, у Львові систематично творили культ “Великої Вітчизняної війни” [16, 20].

До іншої групи належать пам'ятники, споруджені на честь українських радянських письменників чи митців (Я. Галана, О. Гаврилюка і С. Тудора), які підтримували радянський режим, а також пам'ятники представникам різних професій, які особливо вшановували у радянському дискурсі (космонавти, геологи, лікарі).

Врешті, останню групу становлять пам'ятники, присвячені українським історичним діячам чи подіям, що були переозначені й залучені до радянського історичного метанаративу (І. Франкові, М. Кривоносу, І. Підковові, В. Стефанику, козакам) або російським історичним діячам (І. Федорову), які репрезентували україно-російську співпрацю в міському минулому. Незважаючи на те, що інтернаціоналізм був одним з головних елементів пропаганди радянської ідентичності, деякі традиційні міські меншини (як от вірмени чи євреї) залишалися практично невидимими в радянському символічному просторі міста. Згідно із новою, проєктованою на міський ландшафт моделлю історичного минулого наголошували на українськості й особливо “давньоруськості” Львова, тоді як про польські та єврейські аспекти його історії намагалися не згадувати.

Загалом процес символічного переозначення львівського міського простору і створення у ньому “ідейно-естетичного середовища соціалістичного міста” не обмежувався лише усуненням одних пам’ятників і спорудженням на їхньому місці інших. Він мав значно глибший і комплексніший характер. “Нав’язування” містові соціалістичної “ідентичності” проявлялося також у назвах, які отримали райони міста – Ленінський, Радянський, Червоноармійський, Залізничний, Шевченківський, за кожним з яких було закріплене певне тематичне гасло (“Ідеї Леніна живуть і перемагають”, “Наша мета – комунізм”, “СРСР – оплот миру у всьому світі”, “Плани партії величні”, “Дружба народів – велике завоювання Жовтня”) і, відповідно, до якого споруджувалися елементи монументального та декоративно прикладного мистецтва (пам’ятники, меморіальні дошки тощо), добиралися політична наглядна агітація та світлове оформлення [37] (див. рис. 1).

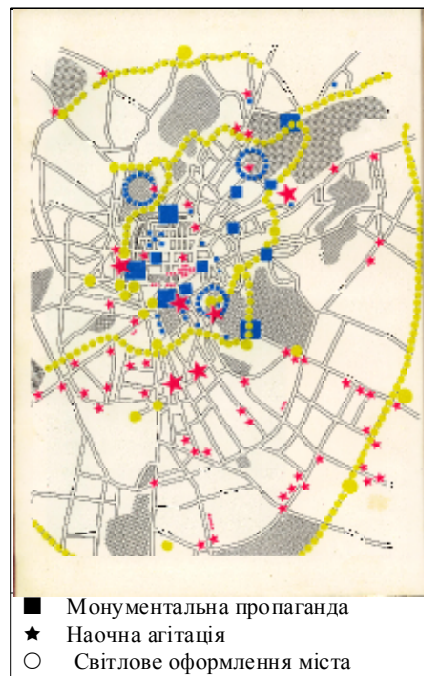

Рис. 1

Сучасний український період. Процес ідеологічної деколонізації пам’яті від радянського минулого часто набував форми руйнування чи переозначування найпомітніших символічних маркерів. У багатьох містах після проголошення незалежності України радянські пам’ятники вибірково зносили. Львів став першим містом Радянського Союзу, де було демонтовано пам’ятник В. Леніну. Окрім нього, пізніше знесли ще сім пам’ятників. Серед них – пам’ятники радянським діячам (як М. Кузнецов) і пам’ятники, які вшановували важливі радянські історичні події (як

Меморіал Возз'єднання в 1939 р. чи Меморіал борців за владу Рад). Виняток становили тільки кладовища і меморіали Другої світової війни. Частково таку політику можна пояснити впливом центрального українського уряду. На прикладі цих меморіалів також можемо простежити необхідність розрізнення між локальними і національними акторами у політиці пам'яті міста. На загальнонаціональному рівні офіційна влада скоріше намагалася перетворити старі радянські свята (День Перемоги як центральне свято) на нові українські і так зняти конфлікт між радянською історичною ідентичністю та новою українською лояльністю³. Культ героїв “Великої Вітчизняної війни”, який систематично будували в Радянському Союзі, під час урядування Л. Кучми (1994-2004) став ваговою складовою українського офіційного дискурсу і практик комеморації. Водночас Л. Кучма старанно уникав будь-яких згадок про внутрішні конфлікти, що були в українському суспільстві в роки Другої світової війни. Наголошуючи на героїчних зверненнях українців, які становили частину Радянської Армії, він водночас сприяв “колективній амнезії” щодо діяльності західноукраїнського підпілля [21]. Як наслідок, офіційний історичний дискурс впливає на місцеві практики комеморації. Всі радянські цвинтарі і пам'ятники Другої світової війни залишилися у незмінному вигляді, хоча нерідко ставали об'єктами вандалізму. Проте паралельно з ними постали нові пам'ятники, що героїзують міф про борців ОУН-УПА, який є важливою складовою регіональної моделі українського національного минулого та колективної пам'яті мешканців Західної України.

Іншою групою пам'ятників, які підпали під знесення (Я. Галана, О. Гаврилюка) або повного забуття (С. Тудора), стали пам'ятники українським радянським письменникам, які підтримували радянський режим [14, 19].

Потрібно враховувати, що більшість зі зруйнованих пам'ятників споруджена у пафосному радянському стилі. Це були місця особливого культу, оточені широкою смугою “публічної дистанції”. Тому простий акт знищення пам'ятника є недостатнім для успішного переозначення міського простору. На місці колишніх монументів залишаються великі зони порожнечі, які перетворюються у так звані “немісця” (використовуючи термін З. Баумана [32, с. 112]). А нова міська влада не має необхідної кількості ресурсів, щоб заново їх забудувати. Відповідно, більшість з цих “немісць” були переозначені за допомогою меморіальних каменів, які інформували громадськість, що в майбутньому тут спорудять новий пам'ятник (рис. 2).

³ Це припущення ґрунтується на офіційних промовах президента Л. Кучми, які розміщені на www.president.gov.ua.

Рис.2

Решта 16 пам'ятників (67%), споруджені в радянський період, залишені новою українською владою фактично без змін (табл. 1). Серед них найбільшу групу (шість) становлять пам'ятники, присвячені українським історичним діячам/подіям, чотири – різноманітним професіям. Вони переозначені й залучені до нового історичного дискурсу, а отже перетворилися на гібридні маркери.

Таблиця 1

Радянські пам'ятники, що збереглися у Львові після 1991 р.

Історичний період	Професії				Разом
	політичні діячі	поети, митці тощо	науковці	військові й цивільні	
XV-XVI ст.	-	1	-	-	1
XVII-XVIII ст.	3	-	-	-	3
XIX ст.	-	1	-	-	1
XIX – перша половина XX ст.	-	3	-	-	3
Друга світова війна	-	-	2	4	6
Друга половина XX ст.	-	-	2	-	2
Разом	3	5	4	4	16

Жоден з польських пам'ятників, які збереглися протягом радянського періоду, не був зруйнований після 1991 р., а в деяких випадках пам'ятники реставрували,

простір довкола них облаштовували (наприклад, пам'ятник А. Міцкевичу). Серед інших комемораційних практик сучасного українського періоду треба згадати відновлення дорядянських польських та українських цвинтарів, а також часткове відновлення єврейського цвинтаря⁴. Однак видимим втіленням практики символічного маркування міського простору було спорудження 38 нових пам'ятників протягом 16 років. Найбільша частина новоспоруджених монументів (24) присвячена українським історичним діячам чи подіям, три маркують єврейські місця пам'яті, один відзначає чеського політичного лідера Т. Масарика, ще один – російського поета О. Пушкіна. Отже, простежується тенденція включення інших національностей у процес символічного кодування міського простору. Однак її не треба приписувати винятково політиці пам'яті, яку проводить міська влада. Наприклад, пам'ятник О. Пушкіну репрезентує “голос” опозиційної пам'яті недомінантної групи – Російського товариства. Він споруджений як громадська ініціатива і став об'єктом частих актів вандалізму з боку українських радикалів. Усі ці тенденції радше відповідають процесові *внутрішньої деколонізації пам'яті* (використовуючи концепт П. Нори). Їхня поява часто є результатом спільних зусиль різноманітних національно-культурних об'єднань і неурядових організацій, а доцільність їхнього існування можуть підважувати носії панівного українського історичного дискурсу. У табл.2 наведено розподіл відповідей мешканців міста на запитання “Які пам'ятники Львова не вписуються в міський простір?”⁵. Як бачимо, 8,8% респондентів назвали різні пам'ятники, присвячені українським діячам чи подіям (наприклад, С. Бандері, Т. Шевченку, І. Франку, Д. Галицькому); 6,8% – радянські меморіали (Монумент Слави, Холм Слави і навіть неіснуючий пам'ятник В. Леніну); 2,1% – польські пам'ятники (А. Міцкевичу, Личаківський цвинтар).

Таблиця 2

Відсотковий розподіл відповідей респондентів на запитання “Які пам'ятники Львова не вписуються в міський простір?”, 2007*

Пам'ятники	n	%
Без відповіді	637	79,6
Пам'ятники польським діячам/ подіям	17	2,1
А. Міцкевичу	12	1,5
Пам'ятник на Личакові	3	0,4
Яблонському (очевидно йдеться про Я. Кілінського)	1	0,1
Польські	1	0,1

⁴ Після повного знищення нацистами в радянський час на його місці був ринок, що особливо ускладнює відновлення цвинтаря.

⁵ Соціологічне опитування проводили у грудні 2007 р. на замовлення Департаменту “Адміністрація міського голови” Львівської міської ради. Вибірка становила 800 респондентів. Похибка вибірки у межах 5%.

* В анкеті використовували відкрите питання, тому у таблиці подаються назви пам'ятників так, як вони описувалися самими респондентами.

Пам'ятники радянським діячам/ подіям	54	6,8
Монумент слави воїнам-визволителям	32	4,0
Холм Слави	11	1,4
Радянські пам'ятники	6	0,8
В. Леніну	4	0,5
Танки	1	0,1
Пам'ятники українським діячам/ подіям	71	8,8
С. Бандері	15	1,9
Т. Шевченку	15	1,9
І. Франку	9	1,1
Д. Галицькому	9	1,1
В. Чорноволу	8	1,0
І. Підкові	3	0,4
Жертвам репресій	2	0,2
С. Тудору	2	0,3
Никифору	2	0,3
І. Грушу	1	0,1
М. Грушевському	1	0,1
М. Шашкевичу	1	0,1
В. Вітовському біля фонтану	1	0,1
Монумент Просвіти	1	0,1
Таблиця про Б. Хмельницького	1	0,1
Інші	21	2,6
Укрсоцбанк	8	1,0
Юрію Змісборцю	3	0,4
І. Федорову	3	0,4
Гашеку (очевидно йдеться про Швейка)	2	0,3
Матір Божа біля пам'ятника А. Міцкевичу	1	0,1
Нові пам'ятники	1	0,1
Закордонним діячам	1	0,1
Представникам інших культур	1	0,1
Присвячені неісторичним особам	1	0,1
Разом	800	100,0

Хоча у відповідях кількісно переважають українські пам'ятники, аналіз мотивації респондентів засвідчує, що їхнє несприйняття переважно пояснюється їхньою низькою художньою вартістю: “зроблений неестетично”, “зроблений без смаку”, “дисгармоніює з архітектурною забудовою”, “інший архітектурний стиль” тощо. Натомість пояснення, чим не вписуються польські пам'ятники, мають виразно національне забарвлення: “тому що це чужий польський поет”, “тому що він поляк”, “пам'яткам польських повстанців у Львові не місце”. Одночасно радянські пам'ятники Львова не влаштовують його мешканців, бо вони репрезентують інший

історичний дискурс – “у нас є ОУН-УПА”, вони “символізують окупацію та тоталітаризм”, “асоціюються з загарбанням”, “ідейно застарілі”, “розвалюються”.

Іншою великою групою недавно збудованих у Львові пам’ятників є монументи, присвячені жертвам радянського чи нацистського режимів (жертв Голокосту, Голодомору, ГУЛагу, НКВС і гестапо). Однак лише декілька з них вшановують неукраїнські національні групи поряд з українцями (рис. 3). Більшість з них адресовані жертвам загалом, не вирізняючи окремих національних груп.

Рис. 3 Меморіал на Замарстинові

Описані особливості процесів внутрішньої деколонізації пам’яті, які позначаються на політиці символічного маркування міського простору, не є чимось характерним винятково для львівської міської спільноти. Тут можемо провести паралелі з політикою пам’яті у польському суспільстві, описаною С. Капральським: “фокус на героїзації смерті прирівнює, свідомо чи ні, становище євреїв та поляків: останні також мають багато героїчних борців. Унікальна доля євреїв, Голокост, не знаходить вираження в польському просторі. Це факт, що може допомогти пояснити, чому, згідно з соціологічними дослідженнями, значна частина сучасного польського суспільства вірить, що польські та єврейські страждання протягом Другої світової війни були схожими і порівняльними” [22].

У табл. 3 наведено розподіл пам’ятників, збудованих у Львові після 1991 р., згідно з різними професійними сферами та історичними періодами, які вони вшановують.

Таблиця 3

Нові пам'ятники, споруджені у Львові після 1991 р.

Історичний період	Професії					Разом
	політичні діячі	поети, митці, культурні інституції	науковці	духовні особи	військові й цивільні	
XIII-XIV ст.	1	-	-	-	-	1
XV-XVI ст.	-	1	-	-	-	1
XVII-XVIII ст.	1	-	-	-	-	1
XIX ст.		3	-	-	-	3
Перша половина XX ст.	4	9	2	-	-	15
Друга світова війна і репресії	2	-	1	-	4 5	12
Друга половина XX ст.	-	-	-	-	1	1
Сучасні	1	-	-	1	1	3
Давні часи	-	-	-	1	-	1
Разом	9	13	3	2	11	38

Як бачимо з табл. 3, у спорудженні нових пам'ятників головний акцент робили на історії XIX - першої половини XX ст. (дорадянському періоді, коли Львів належав до Габсбурзької монархії чи був частиною Польщі), який часто ідеалізований як львівськими інтелектуалами [23], так і в медіа-дискурсі [24], і репрезентований як "золотий вік". Друга світова війна є наступним за кількістю новоспоруджених пам'ятників періодом. Водночас якщо звернути увагу на послідовність спорудження пам'ятників, то можна говорити про поступову переорієнтацію комемораційних практик львів'ян з травматичних подій Другої світової війни чи радянського режиму на відзначення наукових та культурних здобутків власного регіону (особливо тих, що належать до дорадянського минулого). Поступово зменшується кількість встановлених пам'ятників, що вшановують жертви сталінського та гітлерівського режимів, натомість зростає кількість монументів, присвячених локальним культурним і релігійним діячам та інституціям. Подібна тенденція свідчить про, нехай ще незначне, але поступове зміщення фокусу з артикуляції героїчно-національної минулого і перенесення його на мультикультурні аспекти історії Львова.

Меморіальні таблиці

Ще одним важливим елементом проектування моделей минулого та символічного кодування міського простору є меморіальні таблиці. Зазначимо, що меморіальна таблиця є хорошим засобом артикуляції певного бачення минулого, оскільки вона порівняно дешева, і її легко виробляти. Крім того, на відміну від

пам'ятників, меморіальна таблиця не потребує додаткового простору чи значних змін у міському ландшафті. Ця відносна простота у встановленні була одним із чинників, що спричинили активне їх використання спершу радянською, а потім українською владами.

Радянський період. Практично всі польські й українські довоєнні меморіальні таблиці знищено протягом радянського періоду, натомість встановлено 80 нових меморіальних дощок: 21 з них відзначала радянські персоналії (чия національність, згідно з радянською ідеологією, майже ніколи не була відображена у написах на таблиці); 47 – радянські події. Разом вони становили 85% нововстановлених таблиць. Пропорційно малою була кількість меморіальних таблиць, присвячених українським історичним постатям чи подіям. Увіковічнювалися лише ті постаті, які належали до радянського метанаративу і відповідали потребам “пропаганди ідеалів соціалістичного суспільства”, а відповідно, сприяли підтримці і легітимізації радянської присутності у місті. До таких постатей часто зараховували українських радянських митців – дев'ять таблиць (11%). У процесі встановлення меморіальних дощок простежуємо ті ж тенденції, що й з пам'ятників, – етнічні групи Львова, які колись сумарно становили більшість його мешканців (поляки, євреї, вірмени), протягом усього радянського періоду залишалися практично невидимими у символічному просторі міста. Як приклад, можемо навести дві меморіальні таблиці, присвячені місцевому польському діячу – лідеру робітничих протестів у міжвоєнній Польщі В. Козаку, національна належність якого ніде не відображена. Єдиною історичною постаттю, на чиєму національному походженні наголошували, був російський першодрукар І. Федоров. Це слугувало утвердженню тези про споконвічну дружбу українського і російського народів.

Сучасний український період. Після 1991 р. символічна кодифікація львівського міського простору за допомогою меморіальних таблиць головно повторює стратегії, які застосовували у випадку з пам'ятниками. Успадковані від радянського періоду таблиці зазнали вибіркового знищення або збереження. Значна кількість радянських меморіальних таблиць “збереглася” і після 1991 р. (загалом 50 таблиць, або 62,5%). Більшість з тих таблиць, залишених без змін, присвячена українським радянським історичним постатям або митцям (35 таблиць, або 70%); сім – радянським діячам, які представляють росіян (шість таблиць) чи білорусів (одна таблиця); дві інші відзначали польського революціонера В. Козака.

У проміжку між 1991 і 2004 рр. у Львові встановлено 69 нових меморіальних таблиць (що приблизно відповідає кількості таблиць, споруджених у Львові протягом 47 років радянської влади). Така кількість нових дощок свідчить про масштаб комемораційних практик у міському просторі Львова протягом останнього десятиріччя. Серед нововстановлених таблиць 55 (80%) маркують українські місця пам'яті, три (4%) – польські; три (4%) – єврейські, одна (1,5%) – російські, одна (1,5%) – німецькі, одна (1,5%) – угорські, чотири (6%) – вшановують жертв Другої світової війни і нацистського чи радянського терору, решта присвячена іншим подіям

(наприклад, меморіальна дошка на честь включення Львова до пам'ятників ЮНЕСКО). Наш аналіз засвідчує наявність (хоч наразі ще доволі слабкої) тенденції до включення деяких елементів історичного минулого, важливого для інших національностей, а також їхніх місць пам'яті, у символічний простір Львова.

Серед меморіальних таблиць, що залишені вибірково, як і серед нововстановлених простежено певний фокус на дорадянському минулому. З табл. 4 бачимо, що більша частина радянських меморіальних таблиць, які “пережили” зміну режимів, присвячена митцям та науковцям (38 таблиць, або 76%), тобто представникам менш заідеологізованих сфер діяльності. На додаток, вони вшановують людей або історичні події переважно з дорадянського періоду (40 таблиць, або 80%).

Таблиця 4

Радянські меморіальні таблиці, що залишились у Львові після 1991 р.

Історичний період	Професії			Разом
	політичні діячі	поети та митці	науковці	
XV-XVI ст.	-	5	-	5
XVII-XVIII ст.	2	-	-	2
XIX ст.	1	2	-	3
Перша половина XX ст.	7	20	3	30
Друга половина XX ст.	2	6	2	10
Разом	12	33	5	50

Як частина процесу відновлення полікультурного минулого Львова, нещодавно відновлено дев'ять меморіальних таблиць з періоду до 1939 р., які вшановують п'ятьох польських діячів і трьох українських. Ще одна позначає місце, де винайдено газову лампу. Дані табл. 5 дають змогу простежити певні зміни в політиці символічного маркування міського простору за допомогою меморіальних таблиць. Як бачимо, головні тенденції є схожими до описаних у частині про спорудження нових пам'ятників, – головний акцент зроблено на вшануванні дорадянських подій чи історичних осіб; іншу велику групу становлять меморіальні таблиці, присвячені жертвам Другої світової війни і радянських репресій.

Таблиця 5

Нові меморіальні таблиці, встановлені у Львові після 1991 р.

Історичний період	Професії					Разом
	політичні діячі	поети, митці, культурні події	науковці	духовні особи	цивільні особи	
XVII - XVIII ст.	1	-		1	-	2
XIX ст.	1	6	1	-	-	8
Перша половина XX ст.	11	10	6	3	-	30
Друга світова війна і репресії	9	-	-	-	4	13
Друга половина XX ст.	-	3	6	1	-	9
Сучасні	1	3	-	3	-	7
Разом	23	22	13	8	4	69

Назви вулиць

Практика давати назви вулицям і площам також відіграє важливу роль у символічному кодуванні міського простору і (пере)означенні минулого в щоденному житті сучасного суспільства. Назви вулиць відіграють навіть більшу роль у дисциплінуючих техніках політики пам'яті, аніж пам'ятники чи меморіальні таблиці. Меморіальні таблиці, якщо їх не артикулюють у ритуалах комеморації чи не включають у громадське життя міста, скоро стають “природними” маркерами міського простору, частиною автоматизованого сприйняття натовпом перехожих і “зникають” з їхньої уявної мапи міського ландшафту⁶. Відповідно, вони залишаються помітними лише для ока “чужого” і “туриста”. Водночас референція до назв вулиць є більш інтегрованою в щоденний досвід жителів міста, які постійно звертаються до назв вулиць, коли заповнюють бюрократичні форми, просять водія зупинитися, пояснюють місце знаходження чогось тощо.

Радянський період. Порівняльний аналіз змін назв львівських вулиць, зроблених спершу за радянської влади, а потім у новій українській державі, дає змогу простежити специфічні локальні та регіональні риси реартикуляції минулого, а також політику обох режимів стосовно різних національностей, що проживають чи

⁶ У соціологічному опитуванні “Львівська ідентичність”, проведеному у грудні 2007 р. на замовлення Департаменту “Адміністрація міського голови” Львівської міської ради, на запитання “Який новий пам'ятник визначній особі чи події Ви б хотіли бачити у Львові?”, частина респондентів назвала імена тих історичних осіб, яким уже споруджено пам'ятники у Львові (А. Міцкевичу, Б. Хмельницькому, В. Чорноволу, І. Франку тощо).

проживали у місті. Загальне дослідження змін назв вулиць у Львові протягом періоду 1871-1997 рр. проведене Я. Грицаком і В. Сусаком у статті “Конструювання національного міста: випадок Львова”. Нижче ми коротко розглянемо висновки, яких дійшли автори, і порівняємо їх з результатами нашого дослідження пам’ятників та меморіальних таблиць.

Протягом першого радянського періоду (1939-1941) процес символічного перекодування міського простору не був настільки інтенсивним, як під час другого (1944-1991). У проміжку між 1939 і 1941 рр. змінено лише 39 назв вулиць. Для порівняння, у період між 1944 і 1969 рр. перейменовано 85% вулиць [25, р. 149].

Зміни в назвах вулиць протягом цього періоду відповідали тій самій логіці, що і спорудження пам’ятників чи встановлення меморіальних таблиць. Найбільша група історичних назв вулиць прямо стосувалася радянської історії – 24% на 1969 р. Радянський образ Львова був ще більш промовистим, якщо врахувати інші, неісторичні назви вулиць: 13% стосувалися різних географічних місцевостей Радянського Союзу чи комуністичної Східної і Центральної Європи; інші 5% репрезентували новий індустріальний характер міста [25, р. 149]. Ці нові індустріальні зміни, що відбулися у Львові за радянського режиму, стали одним з ключових символів у репрезентації радянського характеру міста і центральною темою тогочасних туристичних путівників по місту [18, 19].

Аналіз національного складу історичних постатей, обраних для назв вулиць у радянський період, виявляє аналогічні тенденції у політиці символічного маркування міського простору, що й стосовно пам’ятників та меморіальних таблиць. Назви вулиць, присвячені українським історичним діячам, ніколи не становили більшості. Хоча демографічно українці – панівна група у Львові, символічно вони були меншиною – на 1969 р. українські назви вулиць становили 20% усіх вулиць Львова. Після трагічних подій Другої світової війни та примусових міграцій польсько-українського населення росіяни становили другу за кількістю національну групу в місті. Як наслідок, символічний простір Львова вперше був позначений назвами вулиць, присвяченими російським історичним постатям. Інша функція подібних назв полягала у витворенні такого символічного міського простору, який би наголошував на спільних історичних коренях росіян та українців і створював ілюзію, що це місто завжди належало “українцям, які в 1939 р. після шести століть чужоземної окупації нарешті об’єдналися зі своїми братами в Радянській Україні” [18, с. 5]. Для цього імена українських і російських історичних постатей старанно добирали і вписували в радянський метанаратив. Усі інші назви вулиць, які фіксували імена діячів, що не відповідали радянській моделі історичного минулого, особливо представників національних меншин, які традиційно проживали у Львові, були зведені до мінімуму. Особливий випадок становили польські назви вулиць. Радянський режим прагнув “стерти” з символічного ландшафту міста практично всі сліди колишньої польської присутності і через переназивання вулиць легітимізувати власне бачення минулого м. Львова. Проте декілька польських назв вулиць було збережено – вулиці

М. Коперника, А. Міцкевіча, Т. Костюшка. Ще кілька запроваджено вперше – вулиці С. Банаха та Т. Бой-Желенського. Однак усіх цих діячів можна було трактувати як невід’ємну частину радянського історичного пантеону, який охоплював також і видатні постаті з різних національних культур, що вписувались у радянську схему минулого [25, р. 150]. У такий спосіб наголошували на інтернаціональності радянського режиму. Водночас було ліквідовано єврейські назви вулиць. Отже, політика переназивання львівських вулиць у радянський період цілковито відтворює тенденцію до практично повної маргіналізації польських імен і тотального вилучення єврейських назв, зафіксовану нами під час аналізу пам’ятників і меморіальних таблиць. Якщо порівняти описану С. Капральським ситуацію у польському суспільстві з ситуацією у Львові, то можна помітити, що політика пам’яті та стратегії маркування міського простору, що їх використовували комуністичні режими обох країн, були спрямовані на ігнорування багатонаціонального складу цих спільнот і перетворення євреїв на найменш видиму групу [22].

Сучасний український період. Зазначимо, що після здобуття Україною незалежності ступінь залученості громадянського суспільства у процес перейменування вулиць м. Львова був суттєво більшим, ніж у випадку з будівництвом пам’ятників чи встановленням меморіальних таблиць. Для цього міська рада створила спеціальну комісію, яка складалася переважно з професійних істориків та відомих громадських діячів. Деякі вулиці перейменовано на вимогу груп підтримки (наприклад, студентське звернення про запровадження вулиці Джона Леннона). Окремі перейменування ставали предметом гарячих дискусій у ЗМІ (місцевих і закордонних), провокували взаємо- чи протидію різних акторів, активізували стратегії опору, як у випадку з перейменуванням вулиці М. Лермонтова на вулицю Дж. Дудаєва, вулиці О.Пушкіна на вулицю Генерала Чупринки, вулиці Миру на вулицю С. Бандери. Серед стратегій опору, що їх застосовували мешканці, не згідні з такою політикою перейменувань, були замальовування табличок з новими назвами вулиць або надписування на стінах будинків старих назв (рис. 4).

Рис. 4

Також зазначимо, що перейменування вулиць відбувалося в значно більших масштабах, ніж ліквідація/спорудження пам'ятників і таблиць. Якщо 2/3 споруджених у радянський час пам'ятників і таблиць існують у незалежній Україні, то більшість назв вулиць, що творили радянський образ міста, змінено. Як наголосили Я. Грицак і В. Сусак, “основний задум полягав не лише в тому, щоб створити український образ міста, й у тому, щоб популяризувати й закорінювати у масовій свідомості українську історичну пам'ять. Перевагу віддавали іменам українських історичних постатей, тотально замовчуваних у радянський період. Ці імена надавали центральним і найзаселенішим вулицям з інтенсивним транспортним зв'язком. Інший принцип полягав у тому, щоб заповнювати певні райони наборами імен, що становлять певний розділ української національної історії... Центр міста перетворено на символ об'єднання всіх українських земель у боротьбі за національне визволення (наприклад, одна з центральних площ була названа на честь так званої *соборності*, центральної ідеї українського націоналізму)” [25, р. 153-154].

Логіка, яку використовували в разі вибору історичних постатей, чиїми іменами називали вулиці, відповідала логіці вибору постатей і подій, які вшановували пам'ятниками і меморіальними таблицями. Перевагу надавали особам, що репрезентують модерну українську історію XIX-XX ст. з особливим фокусом на галицьких діячах. Загалом політика пам'яті і символічне маркування Львова репрезентує поєднання різних моделей історичного минулого – української з елементами локальної і регіональної, яка наголошує на важливості Львова і Галичини в будівництві модерної української нації, а також (пост)радянської та європейської.

Подібно як і при встановленні нових пам'ятників і меморіальних таблиць, у змінах назв вулиць простежується тенденція певного визнання полікультурності міста, що передбачає обмежене відновлення колишніх польських та єврейських назв вулиць і часткове запровадження нових. Я. Грицак і В. Сусак підраховали, що 1997 р. 20% усіх львівських вулиць були присвячені історичним постатям інших народів. Найбільшою неукраїнською групою досі є російські назви, хоча їхня теперішня кількість знизилась до 32% від попередньої. Більшість російських назв вулиць присвячені дорадянським письменникам, науковцям чи митцям (О. Герцен, І. Тургенєв, В. Короленко та ін.). Унаслідок обмеженого відновлення деяких давніх назв (що існували до 1939 р.) збільшилась кількість польських і єврейських назв вулиць (польські – від 9 в 1986 до 17 в 1997 р.; єврейські⁷ – від 0 в 1986 до 5 в 1997 р.) [25, р. 155 - 156]. Порівняння часток пам'ятників, меморіальних таблиць і назв вулиць, присвячених історичному минулому інших національних груп, засвідчує, що найбільш орієнтованим на відтворення колишньої полікультурності міста був процес перейменування вулиць. Цю відмінність можна пояснити, по-перше, більшою залученістю громадянського суспільства і, відповідно, активнішою деколонізацією пам'яті меншин; по-друге, тим, що перейменування вулиць потребує менших

⁷ Трьом єврейським вулицям (Староєврейській, Г. Діаманда, Я. Раппапорта) було повернуто старі історичні назви, а двом іншим дано нові (одна присвячена Маєру Балабану, а інша – Шолом-Алейхему).

ресурсів; по-третє, більшою кількістю вулиць порівняно з кількістю пам'ятників та меморіальних таблиць, що дало змогу задіяти набагато ширший репертуар історичних постатей/подій.

Образ міста в свідомості людей

У центрі нашої уваги – процеси символічного маркування міського простору, представлені спробами (пере)прочитати і (пере)писати місто як соціальний текст завдяки конструюванню його специфічних історичних образів за допомогою змін назв вулиць, спорудження/усунення пам'ятників та меморіальних таблиць. Історичні дискурси, нав'язані містові та його мешканцям правлячими елітами, можуть інтерналізуватися, або ж стимулювати застосування різних стратегій опору та прагнення деколонізувати історичну пам'ять з боку тих чи інших соціальних груп. Видима присутність недомінантних груп у символічному просторі міста, а також сила їхнього опору домінуючим моделям історичної пам'яті значно залежать від рівня демократичності, відкритості й толерантності стосовно “інших” у кожному конкретному суспільстві.

Стратегії опору у львівському міському просторі

Протягом радянського періоду альтернативні пам'яті мали дуже обмежений простір для вираження і переважно були обмежені приватною сферою (приховані сімейні історії та святкування, використання старих назв вулиць/місць) чи напівлегальною або й підпільною діяльністю (наприклад, Самвидав). Сьогодні мешканці Львова для того, щоб виразити опозиційну пам'ять, можуть застосовувати значно ширший спектр стратегій опору. Проте міський простір і надалі залишається не дуже толерантним до проявів “інакшості”, його також важко окреслити як полікультурний. Новими найпоширенішими стратегіями символічної репрезентації контрпам'ятей (використовуючи термін М. Фуко) є: святкування спільнотами власних релігійних чи національних свят, створення “альтернативних” туристичних маршрутів чи путівників, заснування нових або відновлення старих (дорадянських) місць пам'яті (наприклад, пам'ятник О.Пушкіну, Меморіал жертвам львівського гетто, реконструкція польського меморіалу на Личаківському цвинтарі), використання альтернативних назв до офіційних місць пам'яті. Сюди ж можемо зачислити невідвідувані (так звані “мертві”) пам'ятники (наприклад, пам'ятник загиблим міліціонерам). Як зауважив М. Ямпольський, “у реальності пам'ятники зрідка стають об'єктами істинного культу чи пошани” [26, с. 92]. Інші, агресивніші, стратегії опору можуть передбачати акції протесту, малювання графіті чи навіть акти вандалізму.

Інтерналізація

З огляду на панівні дискурси, продуковані місцевою і/чи національною елітою, треба також ставити питання про те, наскільки їх підтримують чи інтерналізують мешканці Львова. Наскільки образ/образи міста, що формуються за допомогою

таких маркерів, як пам'ятники, пам'ятні дошки чи назви вулиць, знаходять відображення в ідентичностях пересічних мешканців? Які з артикульованих та маркованих історичних подій чи персоналій стали частиною їхньої історичної пам'яті? Проаналізуємо, наскільки спроби нав'язати спочатку радянську версію історичного минулого, а потім процес символічного переозначення міського простору передусім як українського, позначилися на формуванні колективної пам'яті мешканців Львова. Ми спиратимемось на результати двох соціологічних досліджень⁸. До запитальників було введено два відкриті запитання⁹, що дають змогу визначити репертуар національних "героїв" та "антигероїв", які є важливими для мешканців Львова.

На основі відповідей львів'ян, які брали участь в опитуванні (2004 р.) і відповіли на запитання про те, кого вони зараховують до позитивних історичних постатей, ми склали список з 73 діячів, більшість з яких становлять українці. Однак є згадки про трьох російських (О. Суворов, І. Федоров, Б. Єльцин) і трьох радянських (М. Горбачов, Л. Брежнєв, М. Хрущов) героїв. Жодної польського чи єврейського історичного діяча не згадано. В опитуванні 2007 р. респонденти назвали понад сто історичних постатей, більшість з яких знову таки належала до української національної моделі пам'яті. Серед інших постатей названо вісім радянських історичних осіб (які, передусім, представляють партійних лідерів СРСР чи УРСР: Ю. Андропов, Л. Брежнєв, М. Горбачов, М. Скрипник, Й. Сталін, К. Черненко, В. Щербицький), двох російських (І. Федоров і П. Судоплатов), польського короля Яна Казимира, австрійського імператора Франца-Йосифа та Папу Римського Івана-Павла II. Отже, з плином часу стають помітнішими процеси внутрішньої деколонізації пам'яті.

За результатами опитувань 2004 та 2007 рр. список тих, хто, на думку львів'ян, відіграв "негативну" роль в історії України, був дещо коротшим (у 2004 р. – 58 осіб; у 2007 р. – 80). Серед "антигероїв" радянські постаті у 2004 р. становили – 33,7%, у 2007 р. – 46%; російські – 6,7 і 8%, інші національності – 3,1 і 8,0%. В останній категорії в обох опитуваннях є польські історичні діячі – король Казимир Великий, Я. Вишневецький і Ю. Пілсудський.

Якщо порівняти список історичних постатей, яким у Львові встановлено пам'ятники чи меморіальні дошки, зі списками героїв, яких називали мешканці міста, то стає очевидним, що рівень інтерналізації історичного минулого, сконструйованого за допомогою цих символічних маркерів, є досить низьким. З усіх історичних осіб,

⁸ "Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархії соціальних лояльностей", яке проводив Інститут історичних досліджень (ЛНУ ім. І. Франка) і Мічиганський університет 2004 р. у Львові та Донецьку під керівництвом американського проф. О. Маланчук, українських професорів Я. Грицака і Н. Черниш, а також В. Сусака і В. Середи. Вибірка: 400; "Львівська ідентичність" – уже згадуване вище дослідження, яке проводили на замовлення Департаменту "Адміністрація міського голови" Львівської міської ради під керівництвом В. Середи. Вибірка: 800.

⁹ "Назвіть трьох історичних осіб, що відіграли найбільш позитивну роль в історії України" та "Назвіть трьох історичних осіб, що відіграли найбільш негативну роль в історії України".

яким встановлено пам'ятники у Львові, респонденти (у запитання про героїв) змогли пригадати лише 7 діячів (або 22%). Серед тих постатей, чиї пам'ятники є у Львові, але кого не назвали респонденти, є такі польські історичні діячі, як В. Гловацький, Й. Капуцінський і А. Міцкевич, а також українські – М. Кривоніс, І. Підкова, В. Стефанік, І. Труш тощо. Отже, на формування уявлень мешканців Львова про історичне минуле впливає не тільки міська політика пам'яті, й інші чинники. Зокрема, у відповіді на запитання про джерела, з яких вони отримують знання про історію України, львів'яни на перше місце поставили ЗМІ та художню літературу на історичну тематику¹⁰.

Наш аналіз засвідчив, що з історичними постатями, яким встановлено меморіальні таблиці, мешканці Львова ще менше ознайомлені. Із 103 вшанованих таблицями історичних діячів львів'яни пам'ятали лише десять імен (9,7%). Отже, можемо стверджувати, що зусилля, спрямовані правлячими елітами на формування політики пам'яті, та спроби символічного переозначення львівського міського простору, впливають на рівень інтерналізації проєктованих історичних образів міста його мешканцями. Проте ці процеси не є однозначними. Як бачимо, не всі глорифіковані постаті та історичні образи знаходять відображення у спогадах про минуле та ідентичностях львів'ян, а проєктовані образи історичного минулого наштовхуються на різноманітні практики опору та прояви опозиційних пам'ятей.

* * *

Порівняльний аналіз змін, що відбувалися у символічному просторі Львова після Другої світової війни, засвідчив, що образ Львова як українського міста було частково сформовано вже в радянський час. Значну частину символів, які маркують його сьогодні як українське місто, встановлено у радянський період, оскільки в легітимізаційних стратегіях комуністична влада зверталася також і до українського національного минулого. Проте, слід зауважити, що радянська політика пам'яті стосовно Львова досить селективно включала окремі українські символи у панівний радянський історичний наратив. Як наслідок, формувалася комбінація символів, завдання якої полягало у створенні насамперед радянського образу міста з метою “пропаганди ідеалів соціалістичного суспільства”, в якому зберігалися окремі українські риси.

Натомість після здобуття Україною незалежності у Львові розпочався процес активного переозначення символічного простору міста. Зокрема, постали пам'ятники, присвячені тим історичним діячам, яких респонденти зараховують до важливих представників сучасної моделі українського історичного минулого Львова – Данилові Галицькому, Тарасові Шевченку, Михайлові Грушевському і Степану Бандері, які не могли з'явитися у Львові у попередній період.

Втручання у процес політики пам'яті з боку радянського режиму (яке відбувалося не без часткової підтримки з боку місцевого населення) призвело до практично

¹⁰ Дослідження “Львівська ідентичність” (2007).

повного руйнування єврейських і польських, а також знищення частини українських і вірменських місць пам'яті. Ці дії ґрунтовно змінили комемораційний простір Львова, який внаслідок Другої світової війни втратив багатонаціональний характер.

Недавно опубліковані дослідження процесів відновлення місць пам'яті, виконані дослідниками з Литви та Польщі, уможлиблюють порівняння Львова з сусідніми постсоціалістичними країнами [22, 31]. Як засвідчує аналіз, відмінність між українським випадком і порівняльними прикладами у Центрально-Східній Європі полягає в тому, що українці в радянському Львові, будучи найчисленнішою національною групою у місті, не домінували в політиці пам'яті. Їхнє минуле, за винятком окремих елементів, включених у радянський історичний метанаратив, так само руйнували чи спотворювали.

Спільною рисою, яка простежується у процесах символічного маркування міського ландшафту Львова та інших центральноєвропейських міст, є те, що після приходу до влади демократичних сил, у всіх цих спільнотах почала домінувати тенденція, як полягає у спробі “відновити” міську історію після “радянського/комуністичного спотворення” (те, що П. Нора називав ідеологічною деколонізацією пам'яті) та “накинути” на міський ландшафт національну (литовську, польську чи українську) модель минулого шляхом руйнування чи реартикуляції старих місць пам'яті і витворення нових. Однак специфіка України полягає в тому, що в українському суспільстві досі немає консенсусу стосовно того, що можна вважати українським національним минулим. Тому, аналізуючи львівський випадок, треба враховувати його регіональну специфіку. Адже, ті символічні маркери національного минулого, які домінують у львівському ландшафті, можуть у деяких випадках суттєво не збігатися з українською моделлю історичного минулого, що підтримується і пропагується центральною владою (яка виділяє гроші для міського бюджету). Тому Львів не можна трактувати як зразок, що репрезентує загальноукраїнську модель національного минулого в політиці пам'яті¹¹. Як приклад, можемо навести конфлікт між українським урядом, міською адміністрацією та представниками місцевих громад щодо доцільності та особливостей відновлення польського цвинтаря “Орлят”. Як бачимо, політика пам'яті у львівському міському просторі має свої сильні регіональні та локальні особливості.

Водночас, надмірним спрощенням буде відображення політики пам'яті у Львові як такої, яку нав'язує винятково міська рада і яка є односторонньо спрямованою на конструювання українського образу міста (з певними регіональними особливостями). На нашу думку, її треба описувати як багатовекторний процес, де місцеві об'єднання громадян і неурядові організації, національно-культурні товариства та громадські організації, що репрезентують різні політичні сили, етнічні, релігійні вікові чи гендерні

¹¹ Детальніше висвітлення розходжень між моделлю українського минулого, яку нав'язує центральна влада, і місцевими варіаціями історичної пам'яті у Львові див. *Середа В. В.* Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні. Рукопис. – Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2006. – 240 с.

групи змагаються між собою та з міською адміністрацією за право впливати на (якщо не цілковито визначати) політику пам'яті у Львові. Поміж ними, а також між ними та міською владою можуть існувати доволі сильні суперечності стосовно того, що треба вшановувати, у якій формі та які символи використовувати для репрезентації минулого (наприклад, дискусії навколо спорудження пам'ятника Степанові Бандері чи реставрація міста до 750-річчя).

З центральною тенденцією політики пам'яті Львова – артикуляцією українського образу міста – конкурує інша сильна тенденція. Її можна окреслити як прагнення символічно “вписати” місто у європейське історичне минуле (тут також простежуються аналогії з польським та литовським випадками). Дискурс про “європейськість” Львова артикулюється різними акторами – міською владою, групами, що репрезентують місцеве громадянське суспільство, приватними комерційними закладами (використання “європейських” назв та інтер'єрів ресторанів/кав'ярень, фігур Швейка чи мушкетера при вході тощо). Однак проєктовані історичними дискурсами “українська” та “європейська” моделі історичного минулого та їхні символічні репрезентації в міському просторі Львова мають доволі складні та неоднозначні взаємовідношення. З одного боку, вони взаємодоповнюють і посилюють одна одну. Українська – через акцентування на тому, що Львів завжди належав до Європи (“перлина Європи” [28], “справжній діамант Східної Європи” [29], “серце Європи” (див. рис. 5)). Львів часто описують як найбільш європейське місто України як архітектурно, так і в політичних орієнтаціях його мешканців¹². А європейська модель – завдяки туристичному та комерційному пошукові нових “екзотичних” і унікальних маршрутів, де Львову відводять роль “екзотичної” Європи (“Львів, місто левів, є мабуть наймальовничішим і найбільше європейським з усіх українських міст” [30]).

Утім, ці історичні дискурси можуть бути і взаємовиключними. Український історичний дискурс з його комемораційними практиками та символами належить скоріше до модерного націєтворчого проєкту, а сучасний європейський – до постмодерністської традиції, яка ставить під питання саму можливість існування таких модерних уніфікуючих та націєструктуруючих проєктів включно з європейським. Цей новий європейський історичний дискурс завжди розглядає минуле як неповне, фрагментоване та гетерогенне, яке не існує як усталений об'єкт, а завжди є процесом боротьби між панівною і “опозиційною” пам'яттю (тобто пам'яттю груп, які були вилучені з колективних комемораційних практик). Можемо прогнозувати, що з просуванням України на шляху європейської інтеграції тертя між українським та європейським дискурсами про минуле та їхніми репрезентаціями тільки посилюватиметься.

С. Капральський, описуючи сучасну ситуацію у польському суспільстві, зауважив, що “конфлікт навколо символічного простору не припиняється, коли одна зі сторін не бере участі в боротьбі. Він перетворюється на пасивний конфлікт пам'ятей.

¹² Див. дискусії на www.zaxid.net

Рис. 5

Простір стає ареною як для забування, так і пригадування, але тепер він представляє лише пам'ять групи, що вижила. Пам'ять групи, що зникла, її матеріальне втілення можуть використовувати переможці без жодних перешкод" [22]. Відмінність між українським та польським випадками полягає в тому, що в Польщі "комуністи в своїй стратегії легітимізації зверталися до польської національної традиції". Водночас, як зазначено вище, хоча українці були найбільшою національною групою у Львові, вони не домінували в політиці пам'яті. Тому сьогодні міська адміністрація Львова має нелегкий вибір. З одного боку, більшість населення міста становлять українці, які підтримують тенденцію кодифікації комемораційного простору Львова як українського. З іншого, у прагненні витворити образ демократичного та проєвропейського міста ("перлини Європи"), міська влада не може оминати процес відтворення елементів колишньої багатокультурності міста. Однак тоді постає питання: хто має вирішувати, що саме відновлювати і зберігати в міському просторі (зважаючи на те, що частка національних меншин у Львові є дуже незначною: у 2001 поляки становили 0,88%; євреї – 0,27%, вірмени – 0,11%)? Треба також враховувати, що ці національні (в домодерний час – етнорелігійні) групи мали дуже різні досвіди співпраці та конфліктів у процесі символічної кодифікації міського простору Львова. Тут постає інше питання: як презентувати ці часто конфліктні пам'яті? І одночасно як уникнути надмірної сегрегації пам'ятей цих груп? Як зробити так, щоб місця пам'яті інших національних (політичних, релігійних тощо) груп стали елементом спільної полікультурної ідентичності мешканців Львова?

Огляд сучасних тенденцій у політиці пам'яті Львова засвідчує, що хоча його населення, на перший погляд, виглядає досить однорідним, символічний простір міста репрезентований скоріше фрагментованими пам'яттями. Процес ідеологічної

деколонізації добре простежується в символічному просторі міста Львова (представлений пам'ятниками, меморіальними таблицями і назвами вулиць), де головними конкурентами є радянське і дорадянське (часто українське) минуле. Однак цей процес не можна описати як однобічно спрямоване заміщення старої радянської моделі новою українською, тому що: 1) нова українська модель сама є предметом боротьби; 2) українська та радянська моделі не завжди і не обов'язково суперечать одна одній; 3) українська і радянська моделі також конкурують чи взаємодіють з локальною, регіональною та європейською моделями історичного минулого. На додаток наголосимо, що нова українська репрезентація минулого має неоднорідні прояви, і їй протистоять різні актори як на місцевому, так і на державному рівнях.

Цей процес супроводжується іншим типом деколонізації пам'яті – внутрішньою деколонізацією, коли домінуючим у репрезентаціях минулого “голосам” протиставляють пам'яті недомінуючих груп. Тому спроби представити львівський комеморацийний простір як головню український постійно наштовхуються на спротив з боку меншин, які часто апелюють до колишньої полікультурності та поліетнічності міста. Якщо взяти до уваги, що деякі з цих груп, які сьогодні належать до меншин, у минулому домінували у Львові і мали власну політику пам'яті та проекти символічного маркування міста, то головне питання полягає в тому, як ці суперечливі (а іноді конфліктні) пам'яті відображені в сьогоденному символічному просторі міста. Наразі можемо говорити про сегрегацію пам'ятей, коли кожна з національних груп зосереджується перш за все на репрезентації своєї власної історії і приділяє менше уваги (якщо взагалі приділяє) пам'яті інших груп. Відновлені пам'яті національних меншин, відображені в символічному просторі міста Львова, залишаються невидимими для більшості мешканців міста (що довів аналіз історичних ідентичностей львів'ян), або ж сприймаються як загроза домінуючій моделі історичного минулого. Утім, з'явилися дві нові тенденції. По-перше, поява нової міської ідентичності, ключовим маркером якої виступає полікультурне минуле Львова [детальніше див. 38]. Проте, як слушно зауважив А. Заярнюк [23], проблема з цією ідентичністю (та дискурсом, який її підтримує) полягає в тому, що багатонаціональне львівське минуле спрощено представляють як незмінне мирне співіснування різних національних груп без жодних внутрішніх конфліктів. По-друге, зміна фокусу політики пам'яті у Львові з переважно національних свят і символів на святкування культурних та наукових досягнень регіону. Цей процес стимульований прагненням утвердити новий образ Львова як демократичного європейського міста, що передбачає декларування і визнання міської полікультурності. Врешті, львівську полікультурність частково “винаходять” для туристів. Розповіді про унікальність Львова та наголошення на його багатокультурній спадщині стають основою для розвитку туристичної індустрії. Туристів запрошують насолодитись святом різноманітності й ознайомитися з символічними репрезентаціями відмінних версій історичного минулого міста.

1. Критика. – 2002. – № 7-8.
2. І. – 2003. – № 29.
3. Austrian History Yearbook. – 2003. – N 34.
4. Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture / Ed. by J. Czaplicka. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2005. – 365 p.
5. Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities / Ed. by John J. Czaplicka. Baltimore-London: Woodrow Wilson Center Press, 2003. – 448 p.
6. Історія Львова: : у 3 т. / Гол. ред. Я. Ісаєвич. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Т.2. – Львів: Центр Європи, 2007. – 559 с.
7. Історія Львова: у 3 т. / Гол. ред. Я. Ісаєвич. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Т.1. – Львів: Центр Європи, 2006. – 296 с.
8. Binder H. Making and Defending a Polish Town: “Lwów” (Lemberg), 1848-1914 // Austrian History Yearbook. – 2003. – N 34. – С. 57-83.
9. Wendland V. Post-Austrian Lemberg: War Commemoration, Interethnic Relations, and Urban Identity in L'viv, 1918–1939 // Austrian History Yearbook. – 2003. – N 34. – С. 83-103.
10. Середь О. Масові урочистості та міський публічний простір // Історія Львова: у 3 т. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Т. 2. – Львів, 2007. – С. 301-317.
11. Середь О. Щоденне життя // Історія Львова: У 3 т. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Т. 2. – Львів: Центр Європи, 2007. – С. 318-333.
12. Голік Р. Львів. Місто і міф. – Львів: Піраміда, 2005. – 192 с.
13. Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный Запас. – 2005. – № 2 - 3. – Т. 40-41 // www.nz-online.ru/index.phtml?cid=10010434
14. Грабовецький В. Напис на камені. – Львів: Каменярь, 1976. – 108 с.
15. Kuzio T. History, Memory and Nation Building in the Post-Soviet Colonial Space // Nationalities Papers. – 2002. – N 30. – Vol.2. – P. 241 - 264.
16. Wanner C. Burden of Dreams. History and Identity in post-Soviet Ukraine. – Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1998. – 255 p.
17. Bouldry L., Corijn E. The Century of the City. – Brussels: Colophon, 2005. – 238 p.
18. Островский Г. Львов. – Ленинград: Искусство, 1975. – 208 с.
19. Стефанишин Р. Львов: три дня знакомства с городом. – Львов: Каменярь, 1984. – 175 с.
20. Mosse G. Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars. New York-Oxford: Oxford University press, 1990. – 258 p.
21. www.president.gov.ua (30th December 2004).
22. Kapralsky S. Battlefields of memory: landscape and identity in Polish-Jewish relations // History and Memory. – 2001. – N 2. – Vol. 13. – P. 35- 8.
23. Zayarnyuk A. “Lviv Über Alles”, an Eden for Intellectuals // Susan Ingram, Markus Reisenleitner, Cornelia Szaby-Knotik (eds.). Floodgates - Technologies, Cultural (Ex)change and the Persistence of Place. – Frankfurt/M: Peter Lang, 2006. – P. 149-184.
24. Sereda V. Regional Historical Identities in Ukraine: Case Study of Lviv and Donetsk // Наукові Записки. Національний університет “Києво-Могилянська Академія”. Соціологічні науки. – 2002. – № 20. – С. 26-34.
25. Hrytsak Ya., Susak V. Constructing a National City: A Case of Lviv // Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities. Ed. by John J. Czaplicka. – Baltimore-London: Woodrow Wilson Center Press, 2003. – P. 140-164.
26. Yampolsky M. In the Shadow of Monuments: Notes on Iconoclasm and Time // Soviet Hieroglyphics. Visual Culture in Late Twentieth Century Russia. – Bloomington: Indiana University Press, 1995. – P. 92-112.
27. Velychenko S. Rival Grand Narratives of National History. Russian/Soviet, Polish and Ukrainian Accounts Ukraine's Past (1772 - 1991) // Österreichische Östhefte. – 2000. – N 42. – P. 139-161.

28. Львів, перлина Європи. – Львів: Такса Дизайн Груп, 1997. – 22 с.
29. Львів: туристичний путівник / За ред. Ю. Бірюльова, А. Рудницького – Львів: Центр Європи, 2004. – 516 с.
30. www.panorama-tours.com.ua/citybreaks/lviv/ (25th July 2007).
31. Турбина Е. Места памяти, монументы и “новая” демократия // Топос. – 2000. – № 3. – С. 79-93.
32. Бауман З. Текущая современность. – Москва: Питер, 2008. – 240 с.
33. Huyssen A. Twilight Memories. – New York, London: Routledge, 1995. – 292 p.
34. Radstone S. Memory and Methodology. – Oxford, New York: Berg, 2000. – 256 p.
35. Джадт Т. “Места памяти” Пьера Нора: Чьи места? Чья память? // Ab Imperio. – 2004. – № 1. – С. 44 -71.
36. Єкельчик С. Імперія пам'яті. К.: Критика, 2008.
37. Эстетическое оформление города: из опыта политического и архитектурно-художественного оформления Львова / Скрипченко Ю. Н., Гладуш О. К., Огранович С. А., Хохулин А. В. – Киев: Будівельник, 1982. – 152 с.
38. Середя В., Судин Д. “Львів'янин” – окрема ідентичність чи просто прописка? // Вісн. Харків. ун-ту. – 2008. – № 795. – С. 94-98.

CITYAS LIEU DE MÉMOIRE: COMMON OR SEGREGATED MEMORY? CASE OF LVIV

V.V. Sereda

Ivan Franko National Univesrity of Lviv
Sereda_vik@yahoo.com

This article is a comparative study of changes that happened to Lviv's politics of memory reflected in symbolic landscape during the last two changes of political regimes (from Polish to Soviet and from Soviet to Ukrainian). Particular features of politics of memory under the Soviet and new Ukrainian regimes and their manifestations in Lviv urban space will be discussed in the first part of the article. Some theoretical aspects of studying mechanisms of shaping of politics of memory within an urban space as well as its structure need to be reflected before presenting results of our analysis. A new conceptual scheme of the symbolic structure of a city's politics of memory and its impact on the collective identities of the inhabitants will be introduced here. Using this scheme in the second part of the article I will perform a diachronic analysis of changes of the politics of memory in Lviv after World War II, focusing on monuments, memorial plaques and street names as the most important markers of urban landscape. In the last part I will consider what impact all these processes had on identities of contemporary inhabitants of Lviv, discussing effectiveness of memory politics and level of its internalization, as well as possible strategies of resistance.

Key words: politics of memory, symbolic marking of urban space, ideological and internal decolonization of memory, strategies of resistance.

Стаття надійшла до редколегії 20.11.2007

Прийнята до друку 10.01.2008

УДК 316.473 : 316.334.56

**СОЦІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО КУЛЬТУРНУ
ІДЕНТИЧНІСТЬ ХАРКОВА**
(за матеріалами дослідження харківських першокурсників)

О. О. Мусієздов

*Харківський національний університет ім.В. Н. Каразіна
musiyezdov@gmail.com*

Інтерпретовано місце Харкова у “культурно-географічному” просторі України в уявленнях харківських першокурсників. Аргументовано ідею про те, що міста є маркерами певних регіонів, а це дає змогу на підставі дослідження міст поглибити розуміння про регіональність та регіональну ідентичність. Зроблено висновки про те, що Харків позиціонується як такий, який належить до східного культурного регіону, пов’язаного з російськими містами та протиставленого західному. Попри це Харків інтерпретовано як українське місто, не позбавлене столичних претензій.

Ключові слова: місто як маркер регіону, регіональна ідентичність, культурна ідентичність.

Соціальна реальність, як відомо, не зводиться лише до об’єктивних характеристик – важливу роль у її функціонуванні відіграє символічна складова – соціальні уявлення. Цю ідею підтримували як класики соціології, так і сучасні автори на тій хоча б підставі, що діяльність людей, у якій суспільство відтворюється, так чи інакше пов’язана з їхніми уявленнями про цю діяльність та про світ, що їх оточує, причому не тільки соціальний. Наприклад, ще М. Вебер, характеризував соціальну дію як таку, що має суб’єктивний смисл, а сукупність усіх мислимих для певної епохи смислів називав “картиною світу”, наголошуючи на значимості для неї релігійних ідей і простежуючи їхню роль у господарській діяльності у “Протестантській етиці”. Можна згадати також й Е. Дюркгейма, який писав про соціальну норму й патологію залежно від ступеня (суб’єктивного) прийняття соціальних норм, і К. Маркса, який пов’язував перетворення “класу-у-собі” в “клас-для-себе” з наявністю ідеології (“ідея, що опанувала масами, стає матеріальною силою”) та ін. Не залишимо осторонь і “соціокультурний аналіз”, що виник через майже сторіччя після згаданих класиків і який Л. Іонін та його послідовники відстоюють як альтернативу “соціології культури”. У рамках цього аналізу наполегливо просувають думку про те, що певні значення приписують, здавалося б, зовсім об’єктивним (не залежним від волі й свідомості людей) речам. Стосовно ж нашої теми найдоречніше згадати П. Бурдьє, який, по-перше, говорив про соціальний простір як про співвідносний простір соціальних позицій, а по-друге, наполягав на тому, що фізичний (географічний) простір також насичений соціальними смислами, які приписують певним місцям у цьому просторі [1].

З іншого боку, давно вже стало звичним виділення локальних (тобто обмежених певною територією) культур, цивілізацій тощо, тут також можна згадувати багатьох мислителів – від О. Шпенглера до С. Гантінгтона. Так чи інакше, цілком загальноприйнято вести розмову не тільки про певні культурно-цивілізаційні регіони, а й про їхні відношення і межі; не випадково останнім часом дуже актуальними стали порівняльні дослідження й дослідження “прикордоння” (*border studies*).

Уважають також, що Україна саме перебуває під перехресним впливом різних культур, тому, роблять висновок деякі дослідники, і наявність чи не принципових культурно-регіональних відмінностей в Україні по лінії схід–захід. Ми вже зазначали, що регіональні відмінності, хоча й мають, звичайно, під собою об’єктивні підстави, проте не актуалізуються самі по собі – для цього необхідна певна “регіональна ідеологія”, що формулює й виражає специфіку того чи іншого регіону порівняно з іншими на рівні уявлень. Також ми висловлювали припущення про те, що формуються подібні ідеології, головню, в містах, які саме і є “регіональними столицями”, “містами-маркерами” відповідних регіонів [2]. Відповідно, можливо описувати регіональність через вивчення уявлень про ті чи інші міста. У нашому випадку йдеться про культурну ідентичність міста – його місце в просторі координат, заданому культурними відмінностями між географічно визначеними регіонами, місце, у якому це місто розташоване відповідно до уявлень як про це місто, так і про “культурно-географічний” простір загалом.

Якщо ми говоримо про Україну, що має певні культурні відмінності між регіонами, особливо такі, які в силу певних історичних, наприклад, причин перебувають, у зоні впливу різних, як думають, культурно-цивілізаційних ареалів, то, природно, актуальними є порівняльні дослідження, які проводять, між “полярними” регіонами (зокрема, відомий проект Львів–Донецьк (див., наприклад, [3]). З іншого боку, будь-яке прикордонне місто можна оцінювати з погляду “культурної значущості” для нього лише цього “географічного” факту. І тут важливим виявляється аж ніяк не протиставлення сходу й заходу України, а й дослідження таких міст, як Ужгород і Одеса, Сімферополь і Харків та ін. Культурній ідентичності Харкова і присвячено цю працю.

Спостереження й висновки ми ґрунтуємо на матеріалах опитувань студентів першого курсу харківських вузів, проведених у травні 2004, травні 2005 і грудні 2006 – січні 2007 рр. кафедрою українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Східним інститутом українознавства імені Ковальських у межах дослідження “Національно-культурна ідентичність населення Слобідської України XVIII - XXI ст.”. У 2004 р. опитано 752 особи у п’яти вузах, у 2005 – 478 осіб у п’яти вузах, у 2006 - 2007 рр. – 1278 осіб у дев’яти вузах. У вибірковій сукупності достатньо представлені студенти як гуманітарних, так і технічних спеціальностей, обсяг вибірки достатній для нашого дослідження, бо кількість першокурсників у харківських вузах становить близько 14 000 осіб. Студенти обрані тому, що вони є поколінням, яке проходило первинну соціалізацію за нових соціальних умов, і їхнє сприйняття соціального простору буде більш релевантним до цих умов.

З огляду на тематику розглянутих питань зазначимо, що до студентів-першокурсників належать не лише жителі Харківської обл., тобто дані опитування не репрезентують населення цього регіону. Природно, більшість респондентів (68%) – жителі Харківської обл., серед інших областей переважають Донецька (6%), Луганська, Полтавська (по 5%), Сумська (4%), Дніпропетровська та АР Крим (по 2%). Загалом представники цих областей становлять 87% опитаних, інші області представлені у вибірковій сукупності 1% і менше респондентів.

У дослідженнях 2004 й 2005 рр. респондентам було задане питання про те, є Харків українським, російським або європейським містом; можна було вибрати кілька варіантів відповіді (табл. 1). Зазначимо, що розподіл відповідей на це питання в 2004 й 2005 р. не відрізнявся, незважаючи на припущення про те, що події Помаранчевої революції мали б змінити думку опитаних. Імовірно, згадані події вплинули на те, що тільки українським містом Харків 2005 р. назвали на третину більше респондентів, ніж у 2004 (табл. 2). Як видно з табл. 1, на думку 54% опитаних Харків є українським містом, а тих, хто вважає його російським або європейським, майже порівну – 19 і 17%, відповідно. Загалом можна сказати, що подібне протиставлення (а отже, і взагалі протиставлення України, Росії та Європи) аж ніяк не є для опитаних надто актуальним – кожен восьмий обрав варіант, відповідно до якого не має значення те, яким є Харків – українським, російським чи європейським. Водночас респонденти досить чітко ідентифікують Харків; як видно з табл. 2, кількість тих, хто вибрав кілька варіантів відповіді, є досить незначною.

Таблиця 1

На Вашу думку, Харків ..., % до тих, хто відповів

Варіант відповіді	2004 (N=752)	2005 (N=478)
Українське місто	54	54
Російське місто	19	19
Європейське місто	17	17
Байдуже яке	12	12
Інша відповідь	9	9

Таблиця 2

На Вашу думку, Харків ..., % до тих, хто відповів

Варіант відповіді	2004 (N=752)	2005 (N=478)
Лише українське місто	33	42
Лише російське місто	14	13
Лише європейське місто	11	12
І українське, і російське місто	5	3
І українське, і європейське місто	3	3
І європейське, і російське місто	2	1

Говорячи про культурну ідентичність Харкова в уявленнях опитаних, можна з'ясувати, з якими містами, на їхню думку, Харків найбільше духовно й культурно близький – це цілком доречно, оскільки, як ми вже згадували, ті або інші міста в певному сенсі репрезентують культурно різні регіони. Розподіл відповідей на це питання (дослідження 2004 й 2005 рр.) наведений у табл. 3. На першому місці в списку є Київ (47%), що можна вважати, на нашу думку, свого роду реверансом у бік столиці, оскільки протиставлення міст як контекст припускають питання про єдність України й, відповідно, “українськості” її міст і регіонів. У цьому контексті лідерство Києва як найбільш духовно й культурно близького до Харкова міста свідчить, скоріше, про визнання Харкова містом українським, ніж про будь-що інше. З іншого боку, можемо припустити, що свою роль тут міг відіграти не стільки Київ як такий, скільки його столичний статус – відповідно, близькість до нього могла бути виділена на підставі того, що Харків у силу відомих історичних обставин позиціюється як “перша столиця України” (1918 - 1934) і найчастіше його порівнюють з Києвом не лише в контексті протиставлення, а й у контексті пошуку спільного між цими містами.

Таблиця 3

З якими містами Харків є найбільше духовно та культурно близьким?

Варіанти відповіді	2004 (N=752)	2005 (N=478)
Київ	47	47
Донецьк	22	22
Полтава	20	20
Москва	14	14
Белгород	12	12
Дніпропетровськ	12	12
Суми	7	7
Севастополь	6	5
Санкт-Петербург	5	5
Нюрнберг	4	4
Львів	2	2
По знань	0,4	0,4
Вологда	0,2	0,2
Інше	5	5
Важко відповісти	11	11

Далі, як бачимо, зі значним відривом як від Києва, так і від решти запропонованих міст ідуть Донецьк (22%) і Полтава (20%). Знову ж наголосимо, що тут може йтися не стільки суто про близькість цих міст до Харкова, скільки про бажання приїжджих студентів провести паралель між Харковом і містом, що репрезентує його рідну область – як ми вже зазначали 6% опитаних приїхали до Харкова з Донецької області, 5% – з Полтавської. Якщо прибрати цей фактор, то виявиться, що Донецьк і Полтава лише ненабагато випереджають інші міста.

Культурну близькість Львова, який репрезентує західноукраїнський культурний регіон, респонденти відзначають лише в 2% випадків, тоді як культурна подібність російських міст значно вища: Москва – 14, Белгород – 12, Санкт-Петербург – 5%. Цікаво, що серед російських міст, які представляють відповідний культурний ареал, Москва випередила Белгород, який утримав ближче до Харкова. І хоча явно “географічно” зумовлену культурну близькість Белгорода вибрали 12% респондентів, культурна близькість Москви виявилася трохи більше (14%). Однак знову зробимо поправку на ймовірну значимість для Харкова столичного статусу, у цьому випадку – Москви.

Порівнюємо ці дані з результатами дослідження 2006 - 2007 рр.¹ Як виглядає простір культурно й духовно близьких респондентам міст, відображено в табл. 4, а також на неорієнтованому графічному зображенні зв'язків між ознаками, побудованому на підставі коефіцієнтів кореляції Пірсона. На першому місці в списку міст є Харків (92%), що не дивно, оскільки опитування відбувалося в харківських вузах, а більшість першокурсників – харків'яни. Далі – Київ (60%), що, знову ж, з одного боку, цілком передбачуване, а з іншого, – є свого роду підтвердженням потреби унітарності України (що передбачає лояльність щодо її центру)². Інші міста набрали не більше 43%, серед них на перших місцях знову-таки Донецьк і Полтава. Не дивно, що у кінці списку є російські міста, зокрема, Ленінград (який представляє радянську історію й культуру) – на останньому місці. Наголосимо, що столиця Росії Москва в цьому рейтингу обігнала український Львів. Водночас респондентам ближче географічно далекий Санкт-Петербург, ніж набагато ближчий Белгород. Ці дані цілком можна розцінювати як свідчення регіональності в уявленнях респондентів, причому ця регіональність не тільки й не стільки географічна, скільки символічна, можливо, навіть ціннісна. Як і російські, так і українські міста Суми, Луганськ і Львів для опитаних більше (скоріше або зовсім) не близькі, ніж близькі.

¹ Прямо порівнювати ці дані не можна, оскільки, по-перше, був запропонований трохи інший список міст, а по-друге, респонденти могли не вибирати найближчі до Харкова міста зі списку, а оцінювати ступінь духовної та культурної близькості респонденту кожного з міст за п'ятибальною шкалою.

² Сума відповідей “згідний” і “повністю згідний” на питання про те, чи повинна Україна залишатися унітарною державою, становить 52%.

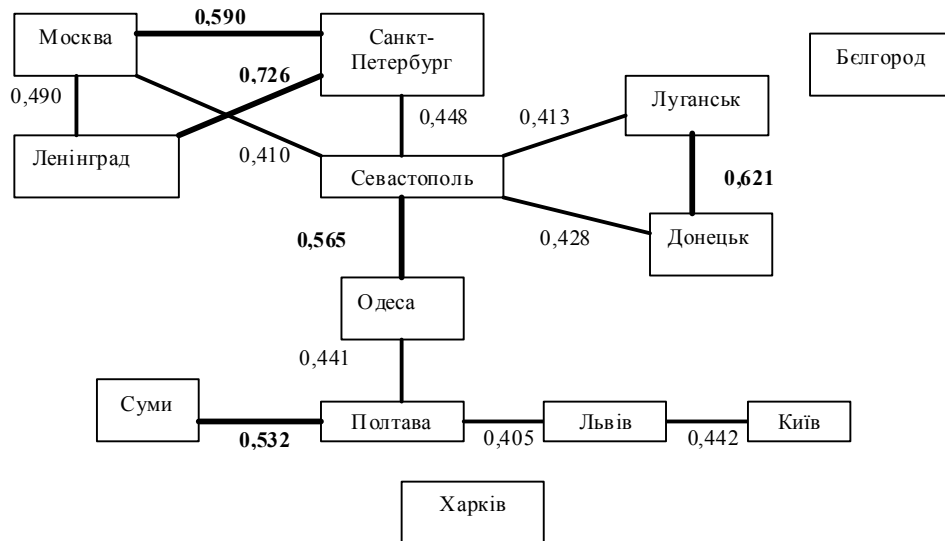
Таблиця 4

“Якою мірою Вам культурно близькі наступні міста?”
% до тих, хто відповів

Варіант відповіді	“Дуже близький” + “Скоріше близький”	Як близький, так і ні	“Зовсім не близький” + “Скоріше не близький”
Харків	92	5	2
Київ	60	23	14
Полтава	43	24	29
Донецьк	39	22	36
Одеса	35	26	34
Севастополь	34	25	35
Суми	33	25	37
Луганськ	31	22	42
Москва	29	20	46
Львів	27	19	49
Санкт-Петербург	25	18	50
Белгород	22	18	52
Ленінград	16	17	57

З аналізу коефіцієнтів кореляції між ознаками, що описують ступінь культурної близькості респондентам запропонованих міст (див. рисунок), можна помітити таке. По-перше, Харків і Белгород не мають явних зв'язків ані з іншими містами із запропонованих, ані між собою. Це може свідчити, що Харків як регіон у сприйнятті респондентів є в певному сенсі самодостатнім, принаймні географічна близькість Белгорода не є самостійним чинником для наявності зв'язку між ним і Харковом. Однак варто мати на увазі, що переважна більшість опитаних – харків'яни, для яких їхнє рідне місто не потребує ширшого “регіонального контексту”, про що свідчать відповіді на відкрите питання щодо Харкова: “найкраще місто”, “рідне й улюблене місто” тощо.

Інакше кажучи, на отримані результати в цьому випадку однозначно вплинула неоднорідність досліджуваної аудиторії. По-друге, зв'язок між російськими містами й українськими “опосередкована” цілком неоднозначним щодо цього Севастополем. Причому він зв'язує їх як з явно “східноукраїнськими” Донецьком і Луганськом, так і через Одесу (південноукраїнське місто) з містами, з якими певно й асоціюється “власне українськість” – Київ, Львів, Суми, Полтава. Своєрідним “посередником” тут є також Полтава.

Неорієнтований граф зв'язків між ознаками, що описують ступінь культурної близькості респондентам запропонованих міст

(побудований за коефіцієнтами кореляції Пірсона, показано значення, що перевищують 0,4)

Доповнити сказане можна, розглянувши результати факторного аналізу між зазначеними ознаками. У табл. 5 наведені результати факторного аналізу в групі жителів Харківської обл. й у групі приїжджих. Як бачимо, в обох випадках, фактороутворювальними ознаками є, по-перше, Донецьк і Луганськ, по-друге, російські міста Москва, Санкт-Петербург/Ленінград, по-третє, міста, що репрезентують “українськість” – Київ та Львів. Як приїжджі, так і жителі Харківської обл. поєднують Харків з Донецьком і Луганськом, але Белгород у першому випадку (як і Севастополь) включають в один фактор з російськими містами, а в другому – в один фактор з Донецьком, Луганськом, Харковом і Сумами (до українських Києва й Львова виявляється близькою Одеса). Отже, є незначні розбіжності в “баченні” приїжджими й жителями Харківської обл. простору культурно й духовно близьких респондентам міст.

Таблиця 5

Матриця факторних навантажень ознак, що описують ступінь культурної близькості запропонованих міст³

Місто	Фактори					
	приїжджі			жителі Харківської обл.		
	1	2	3	1	2	3
Белгород	0,501	0,058	0,190	0,596	0,460	-0,166
Донецьк	0,279	-0,090	0,817	0,784	0,231	0,072
Київ	0,119	0,733	0,001	0,151	0,232	0,641
Ленінград	0,832	0,098	0,139	0,192	0,800	0,165
Луганськ	0,065	-0,005	0,863	0,752	0,163	0,275
Львів	0,104	0,747	-0,097	-0,110	0,117	0,829
Москва	0,828	0,075	0,057	0,172	0,752	0,140
Одеса	0,420	0,489	0,319	0,372	0,326	0,579
Полтава	0,055	0,817	0,009	0,558	-0,010	0,552
Санкт-Петербург	0,879	0,104	0,065	0,078	0,861	0,213
Севастополь	0,605	0,244	0,371	0,460	0,412	0,403
Суми	0,061	0,688	0,216	0,629	-0,028	0,456
Харків	0,171	0,251	0,401	0,428	0,092	0,001
Дисперсія фактора	4,260	2,080	1,315	4,966	1,495	1,322
Внесок до сумарної дисперсії, %	32,767	15,997	10,117	38,201	11,501	10,172
	Обертання зійшлося за чотири ітерації			Обертання зійшлося за шість ітерацій		

Отже, отримані дані можна розглядати як доказ поширеної думки про існування культурних відмінностей між регіонами України. Це підтверджене також відповідями на такі запитання (табл. 6). Наприклад, респонденти частіше погоджуються із судженнями про значні регіональні відмінності в Україні, водночас стверджуючи, що Україна – це частина Європи й повинна залишатися унітарною державою. Загалом же питання “політико-адміністративного” характеру виявилися досить складними для респондентів – варіант “важко відповісти” на ці питання обрали понад 10% опитаних. Якщо на користь унітарності України висловлюються однозначно, то щодо її федеративного устрою думки розділилися практично нарівно (31% не згодних проти 29% згодних). Зазначимо, що багато хто на ці питання дав взаємовиключні відповіді (однозначно згодні з обома твердженнями 49, а частково

³ Аналіз методом головних компонент. Варімакс обертання з нормалізацією Кайзера.

згодні – 161 особа, або 13% від тих, хто відповів). Це доводить, що питання не були зрозумілі або що немає чіткої думки з цього приводу. Цілком очікувано опитані більш компетентні в оцінці східних областей України порівняно з оцінкою західних і прикордонних областей загалом.

Таблиця 6

Чи згодні Ви з такими твердженнями?, %

Твердження	Однозначно згодний	Скоріше згодний	Як згодний, так і не згодний	Скоріше не згодний	Зовсім не згодний	Важко відповісти	Не відповіли
Окремі регіони України занадто сильно відрізняються між собою	43	31	17	5	2	1	1
Жителі східних областей України ліпше розуміють жителів Росії, ніж жителів Західної України	45	28	15	5	3	2	2
Жителі західних областей України ліпше розуміють жителів Європи, ніж жителів Східної України	20	23	25	15	9	6	2
Прикордонні області України мають більше спільного з країнами, з якими вони межують, ніж з Україною	25	31	26	10	3	3	2
Україна – це частина Європи	44	24	15	6	6	3	2
Україна повинна залишатися унітарною державою	30	22	22	5	6	11	4
Україна повинна мати федеративний устрій	14	15	24	12	19	14	2

Отже, можемо зробити такі висновки:

- в уявленнях харківських першокурсників є ідея про існування значних відмінностей між українськими регіонами по лінії схід - захід;
- у культурному просторі міст Харків позиціонується як такий, що належить до культурного регіону, пов'язаного з Донецьком і Луганськом, з одного боку, і російськими містами, з іншого;

- сам цей регіон, як і Харків, виявляється протиставленим культурному регіону, представленому Львовом і, почасти, Києвом;
 - це не виключає розгляду Харкова як українського міста, що особливо актуалізоване у зв'язку з подіями Помаранчевої революції;
 - характеристика Харкова як “першої столиці” України отримує вираження в інтерпретації його як духовно й культурно близького до столиць – Києва та Москви.
- Оскільки отримані результати, на яких ґрунтуються ці висновки, не репрезентують думки всього населення України, а стосуються лише певної, досить специфічної групи, що представляє лише одну Харківську обл., то було б доцільне проведення досліджень з цієї теми, які б долали зазначені обмеження й давали змогу порівнювати результати, отримані в різних регіонах.

1. Бурдые П. Физическое и социальное пространство: проникновение и присвоение // Бурдые П. Социология политики / Пер. с фр. Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 33-52.

2. Мусієздов О. О. В пошуках регіональної ідентичності (на прикладі дослідження студентів-першокурсників харківських ВНЗ) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. соціол. 2007. – Вип. 1. – С. 11-21.

3. Середа В. В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні: Дис. канд. соціол. наук. – К., 2006. – 240 с.

4. Грінченко Г., Кравченко В., Мусієздов О., Тутар О. Національно-культурна ідентичність жителя “контактної зони” (за матеріалами анкетування студентів-першокурсників Харкова) // Схід-Захід: Іст.-культур. зб. – 2006. – № 8. – С. 161-184.

SOCIAL PERCEPTIONS OF CULTURAL IDENTITY OF KHARKIV (based on the materials of Kharkiv first-year students' study)

O.O. Musiyezdov

V.N. Karazin National University of Kharkiv
[*musiyezdov@gmail.com*](mailto:musiyezdov@gmail.com)

The article deals with the interpretation of Kharkiv in “cultural-geographic” space of Ukraine in Kharkiv first-year students’ perceptions. The idea that cities are the markers of certain regions is argued. It gives an opportunity to deepen understanding about regionality and regional identity. As a result of the research, it is argued that Kharkiv is positioned as the city that belongs to the Eastern cultural region that is connected with Russian cities and is opposed to the Western region. Despite this fact, Kharkiv is interpreted as a Ukrainian city that doesn’t bereft of a capital pretension.

Key words: city as a marker of region, regional identity, cultural identity.

Стаття надійшла до редколегії 01.12.2007
Прийнята до друку 10.01.2008

УДК 316.334.52

ДЕВІАНТОГЕННІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ТА ДОСВІД ДОСЛІДЖЕННЯ

О. Б. Демків

Львівський національний університет імені Івана Франка
oldemkiv@gmail.com

На підставі аналізу напрацювань представників чиказької школи соціології узагальнено теоретичні уявлення та емпіричний досвід дослідження девіантогенних аспектів організації міського простору на прикладі американського соціуму. Розглянуто можливості, перешкоди та евристичний потенціал запозичень цих напрацювань для дослідження міського простору Львова.

Ключові слова: чиказька школа соціології, девіантна поведінка, соціальний простір міста.

Формою виникнення, становлення і розвитку соціології головно була і є критична рефлексія з приводу поточної соціальної ситуації. Хрестоматійні дослідження, які межували з предметним полем антропології чи історії, такі як праця Е. Дюркгайма “Первісні форми релігійного життя” [1], стаття Р. Голда “Множинні мережі та мобілізація у часи паризької комуни 1871 року” [2] чи праця Е. П. Томпсона “Моральна економіка англійської бідноти у XVIII столітті” [3], у будь-якому разі були спрямовані на вирішення проблем, актуальних для часу створення цих праць. Утвердження соціології як прикладної системи знань стало постійним мотивом тривалої й інколи схоластичної “суперечки факультетів” [4] і є надзвичайно важливим, зважаючи на необхідність відмежування власне соціологічного знання від знання дедуктивно-спекулятивного, яке, втім, теж має право на існування в межах соціогуманітарного корпусу дисциплін.

Одна з актуальних проєкцій соціологічного пізнання соціальної реальності у сферу соціального управління стосується механізмів попередження девіантної поведінки (від лат. *de viatio* – відхилення з дороги, збочення з правильного шляху). Проаналізуємо один з напрямів, у якому розробляють зазначену проблематику з акцентуванням на специфіці соціальної організації міського соціуму. Саме міський соціум був центральним об’єктом досліджень чиказької школи соціології – надзвичайно багатогранної та плідної наукової школи, у межах якої, зокрема, започатковане застосування якісних методів у прикладних соціологічних дослідженнях (У. Томас, Ф. Знанецький), виконано концептуалізацію поняття “маргінальність” (Р. Парк) та опрацьовано методику соціального районування міського простору (Ф. Трешер).

Соціальний контекст формування цієї наукової школи був надзвичайно сприятливим саме для вибору урбаністичної проблематики досліджень. Ще 1860 р. Чикаго було містечком із населенням 10 тис. осіб. Пожежа 1871 р. знищила його, а вже 1910 р., головно завдяки напливу іммігрантів, населення Чикаго становило 2 млн осіб. Тривало розширення та підвищення якості соціальної інфраструктури і комунального господарства міста, яке, втім, не встигало за темпами зростання кількості мешканців. Виникали певні соціальні проблеми: високий рівень злочинності, безробіття, величезна кількість бездомних, погані житлові умови та умови праці. До цього додавалися проблеми, пов'язані з труднощами взаємодії між мешканцями, які сповідували різні релігії, належали до різних расових та етнічних груп і нерідко приносили з собою у “Новий світ” усю складну історію міжрасових, міжетнічних чи міжрелігійних конфліктів. Такі процеси відбувалися на тлі активного становлення капіталістичних відносин, зародкового стану системи соціального захисту, жорсткої конкуренції між підприємницькими структурами та формування системи цінностей, орієнтованої на індивідуальний успіх.

Таким був соціальний контекст формування чиказької школи соціології, найвизначнішими представниками якої стали Е. Берджес, Дж. Г. Мід, Р. Парк, Е. Сазерленд, Ф. Трешер, В. Томас та Ф. Знанецький. Центральна сфера зацікавлень представників чиказької школи соціології – урбаністичні дослідження, верифікація гіпотез щодо взаємозв'язку урбанізації і соціальних проблем, культурні контакти та конфлікти між етнічними спільнотами, відтворення інституційної структури етнічних спільнот і, зрештою, розроблення рекомендацій щодо вдосконалення системи адміністрування міста.

Зокрема, Р. Парк і Е. Берджес розробили теорію концентричних зон, вихідні положення якої полягають у тому, що місто є середовищем, подібним до тих, які можна знайти в природі, і в його межах важливими є ті ж самі сили, які впливають на екосистему. Коли місто формується і зростає, люди та їхня активність концентруються у певних місцях – це процес концентрації. Поступово ці місця стають перенаселеними. Відтак відбувається відтік людей із центру міста, тобто розсіювання (англ. *dispersion*). Конкуренція за землю й нечисленні ресурси призводить до поділу міського простору на “екологічні” ніші, “природні зони”, у яких концентруються люди з подібними соціальними характеристиками, оскільки є об'єктами тих самих “екологічних” впливів. З часом виникають п'ять концентричних кіл із територіями соціального занепаду і зруйнованої інфраструктури у центрі та благополучними територіями у передмістях.

Дослідження накладання фізичного та символічного просторів зрештою приводить до формування теоретичного підходу, відомого під назвою “екологічний підхід”. Екологічний підхід, який сформувався у межах чиказької школи соціології, зовсім не стосується звичного значення терміна “екологія”. Інтерпретація поняття “екологія” чиказькою школою передусім пов'язана з міським середовищем й артефактами (тобто речами, створеними людьми, або такими, яким люди надали

сенсу) та з теорією соціального районування міста. Дослідження “природних районів” за Е. Берджесом мало полягати, по-перше, у визначенні просторового образу району, його топографії, розміщення місцевої спільноти, фізичної організації не лише ландшафту, а й створених людиною структур (житла, робочих місць, місць відпочинку тощо), а, по-друге, у вивченні його “культурного життя”, тобто способу життя, звичаїв, стереотипів.

Одним із напрямів досліджень чиказької школи соціології було розроблення соціального районування Чикаго: створення мапи з позначенням територій, на яких більше, ніж в інших місцях, були поширені девіантні форми поведінки, такі як алкоголізм, злочинність, самогубства, психічні захворювання, бідність тощо. На підставі картографічного підходу Р. Парк та Е. Берджес дійшли, зокрема, таких висновків:

- показники підліткової злочинності підтверджують теорію концентричних кіл. Найвищі її показники простежено в центральних районах міста, а найнижчі – у передмісті;

- таким самим є розподіл інших соціальних проблем (пияцтво, самогубства, психічні розлади);

- просторовий розподіл щодо соціальних проблем демонструє стабільність упродовж часу, незважаючи на те, що безпосередній етнічний склад мешканців окремих районів міста змінювався¹.

Надалі представники чиказької школи, зокрема Е. Сазерленд, шукали відповіді на питання щодо місця расових та етнокультурних чинників у відтворенні девіантної поведінки. Е. Сазерленд наголошував на тому, що традиційні ціннісно-нормативні системи можуть мати девіантогенний вплив у специфічних контекстах. Автор запропонував об'єктивізувати дослідження цієї проблематики через застосування картографічного методу: якщо рівень девіантної поведінки членів расової чи етнічної спільноти залишається стало високим незалежно від місця проживання у межах концентричної системи міського простору, то є підстави стверджувати, що ціннісно-нормативні характеристики цієї спільноти – це девіантогенний чинник.

Отже, у межах чиказької школи соціології окреслено низку напрямів досліджень девіантної поведінки: з акцентуванням на девіантогенному характері соціокультурних особливостей конкретних расових та етнічних спільнот, на розбалансованості

¹ Ця закономірність відкрила нову сторінку в дискусії щодо важливості расових та етнокультурних чинників відтворення девіантної поведінки. У межах цієї дискусії є підстави виділити дві крайні позиції: перша з цих теоретичних інтерпретацій пояснює відтворення відхильної поведінки, оперуючи поняттями раса, етнічність та менталітет. Наприклад, один з представників біологічного позитивізму у дослідженні девіантної поведінки, італійський дослідник Ч. Ломброзо уважав, що схильність до злочину є наслідком патології, яка полягає у зворотному перебігу еволюційних процесів, а представники білої раси, яка на шляху еволюції посунулась найдалі, менше схильні до злочинної поведінки, ніж представники негроїдної раси, яка відстає на шляху еволюції. Такі радикальні й спекулятивні інтерпретації були продуктом соціально-політичного контексту і з часом затавровані як науково неспроможні та неполіткоректні.

ціннісно-нормативної та статусно-рольової структури соціумів, на особливостях фізичної та символічної організації міського простору. Щодо останнього з названих напрямів досліджень, то напрацювання представників чиказької школи соціології розширили предметне поле соціології, уможлививлюючи міждисциплінарну інтеграцію з криміналістикою, соціальною психологією та психологією, архітектурою та містобудуванням і навіть з менеджментом комунальних систем. Те, як ці напрями позиціюються у ширшому соціогуманітарному дискурсі з приводу чинників девіантної поведінки (табл. 1).

Ми детально розглянемо напрям чиказької школи соціології, який фокусує увагу на особливостях фізичної та символічної організації простору. Підсумком напрацювань цього напрямку є праця Р. Старка "Девіантні місця", у якій креативно і критично використано попередні здобутки екологічного підходу і яку завдяки досконалій структурі та аргументації можна вважати зразком академічного письма [5]. Праця присвячена розгляду такої проблеми: 1934 р. один з представників чиказької школи соціології, Н. Гейнер (N. Nauner), досліджуючи найпроблемніше за рівнем злочинності передмістя Сіетла, зазначав, що близько половини дітей з цього району міста є італійцями за етнічним походженням. На думку автора, характерний для італійської спільноти Сіетла спосіб життя неодмінно передбачав "фієсти, розпивання вина, вирощування кіз та доглядання садів" [5, с. 893] і стимулював девіантну поведінку. Італійська спільнота Сіетла становила собою окремих соціум зі специфічними цінностями та нормами і моделями поведінки, несумісність яких з правилами "зовнішнього світу" і була причиною високого рівня злочинної поведінки членів спільноти.

Через більш ніж два десятиліття, у 1957 р., інший американський дослідник Е. Бенфілд поставив подібний "діагноз" спільноті південно-італійського містечка Монтеграно: причиною низької соціально-економічної успішності спільноти автор назвав традиційну ціннісно-нормативну систему, практики та інститути. А вже 1985 р. американський дослідник Л. Харрісон у праці "Недорозвинутість як стан свідомості" писав: "У випадку Латинської Америки ми знаходимо культурні моделі (англ. *pattern*), що походять із традиційної іспанської культури, яка є антидемократичною, антисоціальною, налаштованою проти прогресу і підприємництва та проти [цінності] праці, принаймні, якщо йдеться про еліту" [6].

У кожній зі згаданих праць наявні спільні методологічні позиції: соціально-економічну ефективність та стабільність спільнот треба аналізувати через цінності, норми, практики та інститути, поширені у цих спільнотах. Такий спосіб аналізу є досить поширеним і набуває нового змісту у зв'язку з популяризацією теорії соціального капіталу. Водночас не бракує і спроб ревізії таких методологічних засад. Одна зі спроб – праця Р. Старка. Приводом для такої ревізії Р. Старк вважає те, що через півстоліття після написання праці Н. Гейнера, коли цілковито змінився етнічний склад мешканців досліджуваної частини міста, рівень злочинності у цій частині міста залишився найвищим порівняно з іншими районами Сіетла.

Таблиця 1

Інтерпретації девіантогенних чинників у соціогуманітарному дискурсі:

Центральні девіантогенні чинники	Девіанція виникає внаслідок	Представники і праці	Центральний фокус уваги та домінуючі девіантогенні чинники
	2	3	4
Психологічна	Успадковані чи набуті захворювальні відхилення розуму	З. Фройд "Шизофренія: повсякденного життя" (1911) У. Шрайб та П. Уотмор "Злочинна поведінка та чарівний генезис ХХУ" (1967)	Вплив індивідуальних біологічних (генетичних, фізіологічних тощо) особливостей на соціально-поведінку
Расово-етнічна	Підвладності до і своєї расової чи етнічної групи	А. Де Тобіно "Жеї про нерівність людських рас" (1853) А. Розенберг "Мір ХХ століття" (1930) Р. Пісбур "Моральна доля на зморально суспільство: дослідження етики та політики" (1932) В. Франкл "Людина в пошуках сенсу" (1946)	Вплив належності до расової чи етнічної групи на соціальну поведінку Вплив шляху виховання спільності до дотримання чи порушення морально-етичних норм на соціально-поведінку
Морально-етична	Індивідуальне вибране між дотриманням та порушенням морально-етичних норм		
Соціальна	Соціальні практики інститутів	Участі індивідів у соціальних практиках, залучення їх до соціальних інститутів	Вплив залучення до соціальних практик та інститутів і вплив нормативних систем на соціально-поведінку
	Цілісоднормативні та статусно-рольові структури	Розв'язання можливості плинно-нормативної чи стабільно-рольової структури	Вплив цілісно-нормативних і статусно-рольових структур на соціальну поведінку

Закінчення таблиці 1

Цікродіа дев'ятогенних чинників	Цейвілія виникає унаслідку	Представителі і праці	Центральний фокус аналізу та фокус дев'ятогенних чинників
1	2	3	4
Структури дезкримінації, ексеклюції та ексеклюції на періодості	Іслювання структур дезкримінації, ексеклюції та ексеклюції, які вирядовують дії ітаділіті та агелтіів соціального контролю	Г. С. Стунквієт "Маріанальна людіца" (1977) Дж. Яні "Пова криміно, істізі" (1973)	Вплив еструктур дезкримінації, ексеклюції та ексеклюції на соціальному поведінку
Соціально	Мяркування панівними групами інтеретних дій ія практик як деіантних х	К. Л. Стросе "Щезальні тропіки" (1975) М. Фуко "Палідівіті і варялі" (1975)	Вплив еструктур мисленія, мови і сурійнітіті на соціальному поведінку
Фізична	Особливостей фізичної організації простору, які спрямовують дії ітаділіті та агелтіів соціального контролю	Г. Старе "Деіантні містія" (1987) В. Кельліп "Роботні ікіпа" (1996)	Вплив фізичної організації простору на соціальному поведінку еструктур

На засадах традиції дослідження фізичної та символічної організації міського простору, започаткованої чиказькою школою соціології, Р. Старк сформулював методологічні засади аналізу девіантної поведінки у міських соціумах. Каузальний аналіз відтворення високого рівня девіантної поведінки в окремо взятих районах міста дав змогу Р. Старку говорити про сукупність соціальних умов, процесів та явищ, які у взаємозв'язку стимулюють девіантну поведінку в міському соціальному просторі. Це висока густина населення (англ. *density*), бідність переважної більшості мешканців та поганий стан комунальної інфраструктури, змішана забудова житловими, виробничими та комерційними об'єктами (англ. *mixed use*). Наслідками цих умов у конкретному районі міста є моральний цинізм серед мешканців, висока мотивація та сприятливі умови для девіантної та злочинної поведінки і низька ефективність соціального контролю.

Висока густина населення створює передумови для частих та інтенсивних взаємодій і поширення конкретних моделей поведінки.

Р. Старк писав про прямий взаємозв'язок між густиною населення та моральним цинізмом мешканців, під яким мав на увазі “переконання про те, що люди є значно гіршими, ніж намагаються здаватися іншим” [5, с. 46]. Таку інтерпретацію автор пояснював тим, що за умов високої густоти населення мешканцям значно складніше приховати від сусідів те, що їх дескредитує. На користь такого, здавалося б, спекулятивного, припущення учений навів дані соціологічних опитувань про те, що сімейне насильство однаково поширене в сім'ях з високим та низьким соціальним статусом. Водночас для більшості респондентів характерне уявлення про те, що сімейне насильство значно частіше трапляється у сім'ях з низьким соціальним статусом. Інтерпретація Р. Старка полягає в тому, що девіантність людей із низьким соціальним статусом є значно більш “видимою” і одна з причин цього – проживання у перенаселених багатоквартирних будинках. За умов проживання у густонаселених багатоквартирних будинках приватне життя мешканців є порівняно відкритим для їхніх сусідів та співмешканців.

Ефект постійного спостереження в цьому випадку – не стимуляція конформної поведінки, а поява та поглиблення морального цинізму. Переповнені квартири підвищують ймовірність того, що люди проводять час за межами помешкань, а змішаний характер забудови (сусідство житлових, виробничих та комерційних об'єктів) створюватиме можливості для девіантної поведінки. Контроль за поведінкою дітей та підлітків у таких районах не надто ефективний: по-перше, вільний час діти проводять за межами помешкань, а, по-друге, анонімне міське середовище створює умови для безвідповідальної поведінки. Сукупність цих умов, доповнена поганим станом комунальної інфраструктури, спричиняє те, що успішні мешканці району намагатимуться змінити місце проживання і, зрештою, населення району тяжітиме до дедалі більшої соціальної гомогенності. З часом відсутність чи мала кількість прикладів соціальної успішності серед мешканців району витворює специфічну локальну ідентичність і, можливо, стає підставою для стигматизації

мешканців району з боку мешканців соціально успішніших районів і самостигматизації мешканцями району. Отже, методологічною засадою екологічного підходу до аналізу міського соціального простору є увага до двох його вимірів: фізичного та символічного. Нижче ми застосуємо ці методологічні межі в дослідженні міського простору соціуму, наближеного до вітчизняного.

Складається враження, що спостереження Р. Старка стосуються не лише американського соціуму, а можуть претендувати на статус універсального узагальнення. Зокрема, у соціальній практиці українського суспільства прикладом дії подібних соціальних механізмів є феномен комунального житла, яке стало масовим соціальним явищем зі становленням радянської влади в Україні. Соціальний феномен комунальної квартири у радянському суспільстві був об'єктом соціологічного аналізу, а також широкого і достатньо критичного публіцистичного та літературного дискурсу².

Наукові дослідження соціального інституту комунального помешкання загалом демонструють досить несуперечливу картину: цей феномен інтерпретують як “втілення державного проекту з руйнування меж і створення “масової людини”, для якої характерна тоталітарна психологія”, інструмент контролю і виховання радянських громадян, соціальний механізм зі створення нового стилю життя [7]. Настільки глибокі соціальні наслідки інституту комунального помешкання, очевидно, завдячують розмиванню меж приватного і колективного та постійному перебуванню мешканців “комуналок” у публічному просторі, що зобов'язувало до специфічного конформного способу поведінки.

Водночас така інтерпретація вкрай оптимістично виявляє ефективність аналізованого соціального механізму. Занадто інструментальне використання архітектурних вирішень задля забезпечення постійного спостереження для стимулювання конформної поведінки не було започатковане соціальною технологією комунального помешкання. Ще 1785 р. англійський філософ утилітарист І. Бентам запропонував один із перших зразків застосування архітектурних вирішень у впровадженні соціальних технологій. Суть пропозиції І. Бентама зводилась до такого: різноманітні громадські заклади доцільно облаштовувати у формі концентричних будівель із розміщеними за радіусом кімнатами для хворих, ув'язнених, тих, хто працює чи навчається. У всіх перелічених випадках розташована в центрі будівлі вежа із затемненими вікнами, за якими може перебувати наглядач, стимулюватиме ув'язнених чи тих, хто навчається або працює, до більшої старанності та дотримання норм, а хворим чи безпорадним забезпечуватиме нагляд і даватиме відчуття безпеки. У цій системі сама лише наявність можливості постійного контролю

² Наприклад, М. Булгаков словами Воланда з роману “Майстер і Маргарита” писав про те, що загалом москвичі непогані люди, «ось тільки квартирне питання їх зіпсувало», а у романі “Собаче серце” описав “ущільнення” житлової площі професора Преображенського, яке є одним із механізмів репресії поряд із виселенням і арештом, та метафорою звуження сфери приватності, відповідальності і, врешті, свободи людини [8].

забезпечуватиме позитивний результат незалежно від того, ведуть спостереження чи ні.

Надмірно оптимістична інтерпретація соціального і технічного поступу, характерна для тої доби, виявилася і в оцінці І. Бентамом технології постійного спостереження. Учений писав: “Мораль зреформована, здоров’я збережене, виробництво пожвавлене, управління вдосконалене, громадські проблеми пом’якшені, економіка врегульована... все це завдяки простій ідеї зі сфери архітектури” [9, с. 31]. Надалі таку інтерпретацію піддавали критиці, квінтесенцією якої став оруеллівський образ Великого брата – водночас і метафора фрейдівського Super ego, і втілення соціальної технології тотального контролю. Ця інтерпретація поширилась за межі художньої літератури і, здебільшого, визначила зміст усього подальшого соціо-гуманітарного дискурсу щодо технологій постійного спостереження. Надалі девіантогенні аспекти технологій постійного спостереження розглядали переважно у зв’язку з тоталітарним чи, принаймні, маніпулятивним впливом на суспільство та індивіда для стимулювання конформної поведінки [10]. В інтерпретації Р. Старка постійне спостереження розглянуте не стільки як запланований державою механізм соціального контролю, скільки як явище, супутнє несприятливим соціальним обставинам: надмірній густоті населення та поганим житловим умовам. Такими є положення праці Р. Старка, які цілком дають змогу зрозуміти теоретико-методологічні засади традиції дослідження міського простору, започаткованої чиказькою школою соціології.

Важливою в контексті аплікації цих теоретико-методологічних засад у дослідження міського простору України є відповідь на питання: як можна верифікувати пояснювальну спроможність окресленого вище підходу. Найочевиднішою перешкодою на шляху аплікації цих теоретико-методологічних побудов є відмінність історичних, культурних і соціальних контекстів.

Культурно-історичні та соціальні контексти українського й американського міського простору є, безумовно, дуже різними. Водночас специфіка окремих соціумів не може бути підставою для відмови від їхнього порівняння в тому числі і з використанням єдиних теоретико-методологічних засад. Соціологія як наука, по-перше, є неможливою без використання порівняльного методу, а, по-друге, її родова ознака – спрямованість на генералізацію, на пошук універсального, відтворюваного і закономірного.

Пошук паралелей між історією конструювання міського простору різних соціумів виявляє щонайменше те, що в обох випадках межі дискурсу охоплюють ті самі актуальні теми, наукове осмислення яких відбувається із залученням єдиного термінологічного апарату.

Безумовно, глибоке дослідження накладання символічного та фізичного просторів неможливе без історико-соціологічної складової. Історична наявність проблемних або, навпаки, благополучних у сенсі девіантної поведінки районів, незважаючи на майже тотальну зміну населення міста, свідчила б про наявність передумов,

подібних до тих, з якими свого часу зіткнувся Р. Старк. Окрім залучення до дослідницького інструментарію історико-соціологічної складової, необхідним вважаємо дотримання вимоги щодо триангуляції якісних та кількісних методів. Оптимальним видається інтеграція у межах інструментарію тих методів, які дають змогу отримувати та опрацювати первинну соціологічну інформацію з трьох різних джерел: дані масових соціологічних опитувань, у яких, головню, використовують кількісні методи збирання та опрацювання інформації; дані глибинних інтерв'ю з носіями експертного знання щодо фізичної та символічної організації міського простору³; статистичні дані, які відображають “об’єктивну” картину соціального життя міста, зафіксовану формальними інституціями. Отже, висновки дослідження, проходять потрібну верифікацію, що дає змогу говорити про високий ступінь їхньої надійності.

Нижче ми, як перше наближення до конкретно-соціологічного дослідження фізичної та символічної організації міського простору, проаналізуємо результати, отримані у межах репрезентативного опитування населення міста Львова⁴. Інструментарій цього опитування містив, зокрема, питання щодо уявлень респондентів про найбільш та найменш престижні й безпечні райони чи частини міста. Запитання були відкритими і з цієї причини території міста, названі респондентами, не цілком відповідають адміністративному районуванню міста, а у низці випадків є неформальними назвами, які виникли історично (наприклад, Рясне, Погулянка та ін.). За одновимірним розподілом відповідей на кожне з запитань було проранжовано десять районів чи частин міста, які називали найчастіше. Після цього виконано статистичну стандартизацію: району чи частині міста, що їх у відповідях на кожне з питань назвала найбільша кількість респондентів, присвоювали десять балів, а району чи частині міста, що їх у відповідях на кожне з питань назвала найменша кількість респондентів, – один бал. Нижче розглянемо одновимірний розподіл відповідей на згадані запитання і відповідні ранжування (табл. 2).

³ Носіями такого експертного знання можуть бути працівники правоохоронних органів (наприклад, патрульно-постової служби), комунальних служб (наприклад, працівники ЖЕКів), державних та недержавних організацій (наприклад, працівники центрів соціальних служб, телефонів довіри), громадського транспорту (наприклад, водії таксі), системи охорони здоров'я (наприклад, працівники швидкої медичної допомоги) та ін.

⁴ Дослідження “Львівська ідентичність” проведене кафедрою історії та теорії соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка на замовлення Департаменту “Адміністрація міського голови” Львівської міської ради. Вибірка – 800 осіб. Час проведення – грудень 2007 р.

Таблиця 2

**Одновимірний розподіл відповідей на запитання щодо престижності та
безпеки районів і частин міста та їхнє ранжування**

Який район (частина) міста є ..., місце у ранжуванні, %				Інтегрований показник (узагальнене місце у ранжуванні) ⁵
Найпрестиж- нішим	Найбезпеч- нішим	найменш престижним	найбільш криміноген- ним	
Центр 10 (36,3)	Центр 10 (28,1)	Сихів 10 (20,4)	Сихів 10 (22,9)	Галицький 18
Галицький 9 (11,6)	Галицький 9 (9,8)	Левандівка 9 (13,6)	Левандівка 9 (19)	Центр 16
Сихів 8 (10,9)	Франківський 8 (6,0)	Рясне 8 (11,1)	Залізничний 8 (7,6)	Франківський 15
Франківський 7 (8,3)	Сихів 7 (5,5)	Залізничний 7 (8,5)	Топольна 7 (4,1)	Новий Львів 3
Шевченківсь- кий 6 (4,5)	Шевченківсь- кий 6 (3,5)	Шевченківсь- кий 6 (6,9)	Шевченківсь- кий 6 (3,3)	Личаківський 2
Залізничний 5 (3)	Личаківський 5 (3,3)	Личаківський 5 (3,4)	Привокзальна 5 (1,9)	Чупринки 2
Личаківський 4 (2,8)	Залізничний 4 (2,3)	Топольна 4 (3,1)	Центр 4 (1,6)	Погоулянка 1
Левандівка 3 (1,4)	Левандівка 3 (0,9)	Рогатка 3 (1,5)	Рясне 3 (1,5)	Шевченківсь- кий 0
Чупринки 2 (1,4)	Новий Львів 2 (0,6)	Промислова 2 (1,4)	Личаківський 2 (1,1)	Підзамче -1
Новий Львів 1 (1,1)	Погоулянка 1 (0,3)	Підзамче 1 (1,3)	Околиці міста 1 (1,1)	Промислова -2
				Рогатка -3
				Привокзальна - 5
				Сихів - 5
				Залізничний - 6
				Топольна - 11
				Рясне - 11
				Левандівка -12

Одним з найцікавіших результатів, отриманих нами, було те, що частина міста, яку респонденти називали “Сиховом” і яка, очевидно, відповідає Сихівському району, фігурувала у десятці найчастіше названих територій міста у відповідях на всі чотири запитання. У питаннях із негативною конотацією “Сихів” посів перші місця, тобто був оцінений респондентами як найбільш криміногенний та найменш престижний. Водночас “Сихів” увійшов і до переліку найбезпечніших та найпрестижніших територій міста. Ми виявили таке: ця ситуація спричинена тим, що мешканці Сихівського району оцінювали свій район значно позитивніше, ніж мешканці інших

⁵ Найвище значення означає найбільш позитивне сприйняття частини (району) міста респондентами.

районів, а оскільки частка мешканців цього району становить близько 20 % від кількості мешканців міста, то така оцінка суттєво вплинула на інтегрований рейтинг району. Це спостереження наштовхнуло нас на думку про наявність стійкого ухилу: мешканці конкретних районів міста схильні позитивніше оцінювати район свого проживання, ніж його оцінюють мешканці інших районів. Таке припущення знайшло емпіричне підтвердження.

Теорія концентричних кіл, яку свого часу сформулювали представники чиказької школи соціології, підтверджена і на прикладі соціальної організації простору Львова з тією різницею, що для Чикаго, як і для більшості американських міст, характерне таке: у центрі концентричної структури міста є найменш престижні та найменш безпечні райони зі зруйнованою соціальною і комунальною інфраструктурою та стійкою стигмою, населені, переважно, андеркласом та депривованими етнічними і расовими меншинами. Такі частини міста називають нетрями (англ. *slums*). Натомість, у випадку Львова центром концентричної структури міста є найбільш престижна і безпечна його частина з найліпше розвинутою соціальною і комунальною інфраструктурою.

Ці висновки потрібно деталізувати на підставі використання якісних соціологічних методів. Важливим аспектом символічного виміру міського простору є змістове наповнення уявлень про його структуру. Для уточнення змістового наповнення образу конкретних районів та частин міста ми опитали 120 студентів першого-третього курсів Львівського національного університету імені Івана Франка. Інструментарій містив питання щодо асоціацій, які виникають у студентів стосовно конкретних районів та частин міста, перелік яких відповідав переліку районів та частин міста найчастіше названих респондентами у межах репрезентативного опитування (див. табл. 2). Завданням цього опитування було окреслення широких меж символічного образу конкретних районів та частин міста. Ми не проводили квантифікацію результатів ще й тому, що згідно з методологією якісних методів квантифікація не є необхідною: вона більше призводить до надмірного спрощення соціальної реальності, ніж до глибшого розуміння соціальних явищ.

Найбільший інтерес для нас становлять асоціації, пов'язані з соціальною організацією простору, яку ми розуміємо як стійкі та відтворювані уявлення щодо соціальних особливостей мешканців конкретних частин міста, специфічних соціальних практик, поширених у цих частинах міста та оцінних асоціацій, які є концентрованим вираженням попередніх складових. У табл. 3 наведено асоціації, які стосувалися тої чи іншої складової соціальної інтерпретації простору трьох найбільш та трьох найменш безпечних і престижних територій міста відповідно до ранжування на підставі репрезентативного опитування мешканців Львова.

Таблиця 3

**Змістове наповнення символічних образів найбільш та найменш
безпечних і престижних територій міста (n = 120)**

Частина / район міста	Асоціації, які виникають у респондентів у зв'язку з конкретною частиною / районом міста:		
	характеристики мешканців	поширені соціальні практики	загальні оціночні асоціації
1	2	3	4
Галицький	пенсіонери, енергійні, молоді, звичайні, справжні львів'яни, заможні, горді, студенти, метушливі, спокійні, похилого віку, приємні, доброзичливі	піти на закупи, посидіти в кафе, нічне життя, розваги, здобувати освіти, торгувати	безпечно, красиво, престижно, дорого, спокійно, близько до центру
Центр	колишні комуністи, буржуї, бізнесмени, пенсіонери, які грають в шахи, багаті, ділові, привітні, круті, заклопотані, позитивні, багаті, нудні, інтелігентні, зверхні, еліта, культурні, енергійні, мажорні	місце зустрічей, культурні заходи, святкування, туризм, побачення, навчання, гуляти, фотографувати, відпочивати, торгівля, бізнес	аварійний стан, потрібна реставрація, важко добратися, перевантажений транспорт, красиво, велично, зручно, дорого, гарно, рухливо, чудово, шикарно, дуже дорого, чужий, маленький, супер, обличчя міста, не для життя
Франківський	забезпечені, ділові, прості люди, багаті, розумні, середній клас, веселі, студенти, серйозні, чудові, молоді, шумні, добропорядні, привітні	відпочити, займатися наукою, піти на каток, ходити в бібліотеку, боулінг, торгівля, бізнес	зручно, шумно, спокійно, красиво, чисто

1	2	3	4
Топольна	наркомани, наркодилери, планокури, там багато циганів, нелегали, хворі, некультурні, буйні, неввічливі, спокійні, врівноважені, бідні, агресивні, веселі, нешадні до здоров'я, добрі, негативні, погані, бандити, сільське населення, хороші люди	наркоманія, злочинність, лікуватися, торгувати наркотиками, лежати в лікарні, нема чим зайнятися, протизаконні розваги, нищити здоров'я, курити траву, купувати, займатися бізнесом	небезпечно ходити вночі, небезпечно, багатолюдно, тихий куточок, як на вокзалі, кінець географії, сонне місце, ужас
Рясне	живуть хулігани, сільські мешканці, літні, привітні, буденні, тихі, спокійні, бідні, невідомі, багаті, дивні, прості, робітники	піти в ліс, погуляти, відпочивати, танці, футбол, ходити в гості, займатися алкоголізмом	складно добиратися в центр міста, темний і брудний район, де далеко від міста, забуте Богом, брудно, найнебез- печніша частина міста, хулігансь- кий район, відсталий, спокійний, тихе місце, схоже на село, віддалений, але затишний, не хотіла би там жити, Сибір, село, куточок природи, темно

1	2	3	4
Левандівка	батяри, селяни, непривітні, Гарік Крічевський ⁶ , злі, прості, багаті, селяни, підлітки, молодь, старші, кримінальні, звичайні, буйні, цікаві, дивні	дрібні крадіжки, бійки, пограбування, прогулянки, відпочивати, гуляти, ходити по магазинах, проживати в маленькій тісній квартирі, спортивне орієнтування	небезпечно, вбогість, беспредел, краще туди не їздити, моторошний, нічого доброго, ввечері небезпечно виходити з дому, Юрський період, неспокійний, село, далеко, нормальний, розбійницький

Без сумніву, наведені вище результати повністю ілюструють, з одного боку, вікові та соціальні особливості сприйняття, характерні для студентів (картина соціальної реальності постає у досить-таки спрощеному стереотипному зображенні з гіперболізацією окремих характеристик частин та районів міста та нерідко із використанням молодіжного сленгу для вербалізації згаданих стереотипів), а, з іншого, – наведені асоціації демонструють доволі цілісну картину (символічні образи конкретних територій міста є достатньо несуперечливими). Водночас, на нашу думку, попри гротескну спрощеність соціальної картини міста, яка постає у наведених інтерпретаціях, символічні образи конкретних частин і районів є важливим об'єктом соціологічного дослідження. Механізми соціалізації, творення групових ідентичностей, вибір молоддю референтних моделей поведінки, стигматизація та відтворення стигми і її руйнівна проекція всередину та назовні стигматизованої особистості є вкрай актуальними складовими об'єкта системного дослідження девіантогенного впливу символічної організації міського простору.

Отже, науково-дослідна спадщина започаткованого чиказькою соціологічною школою підходу вирізняється значним евристичним потенціалом у дослідженні українського суспільства, незважаючи на значні відмінності соціальних контекстів. Центральним принципом методології є увага до двох вимірів організації фізичного простору міста: фізичного та символічного. Ми виявили, що накладання фізичного та символічного простору у Львові відбувається відповідно до концентричної структури, у якій центральна частина міста маркована як найбільш престижна та безпечна, а віддалені частини міста – як непрестижні та криміногенні.

⁶ Г. Кричевський – уродженець Львова, артист української естради, виконавець пісень у жанрі шансон.

Ці проміжні висновки дають змогу окреслити напрями майбутнього дослідження. Необхідними в такому дослідженні є інтеграція та взаємна верифікація низки соціологічних методів. Передбачаємо, що високий рівень надійності інформації щодо соціального простору міста дозволяє використати такі джерела первинної соціологічної інформації, як масові опитування, статистичні дані та експертні оцінки. Окрім того, надійність висновків могла б гарантувати історико-соціологічна складова дослідження: аналіз організації фізичного та символічного простору міста в минулому.

1. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. – К.: Юніверсум, 2004.
2. Gould R. V. Multiple Networks and Mobilization in the Paris Commune, 1871 // *American Sociological Review*. – 1991. – Vol. 56. – P. 716 – 729.
3. Thompson E. P. The moral economy of the English crowd in the XVIII century // *Customs in common: studies in traditional popular culture*. – New York: Norton, 1971. – P. 185 – 258.
4. Кант И. Спор факультетов // Кант И. Собр. соч.: В 8 т. / Пер. с нем. под ред. А. В. Гулыги. – М.: Чоро, 1994. – Т. 7. – С. 60-63.
5. Stark R. Deviant places: a theory of the ecology of crime // *Criminology*. – 1987. – Vol. 25 (4), – P. 893 – 910.
6. Harrison L. E. Underdevelopment Is a State of Mind. – University Press of America, 1985.
7. Герасимова Е. Советская коммунальная квартира как социальный институт: историко-социологический анализ (на материалах Петрограда-Ленинграда, 1917 - 1991). – СПб., 2000.
8. Кузнецова Н. Публицистика М. А. Булгакова (1920 - 1926): очерки и фельетоны // Доступне на: <http://bw.keytown.com/Doc/Kuznecova.doc> 03.11.2007.
9. Bentham J. [Panopticon](#) // *The Panopticon Writings* (Ed. by M. Bozovic). – London: Verso, 1995. – P. 29-95.
10. Staples W. G. *Everyday surveillance: vigilance and visibility in postmodern life*. Rowman & Littlefield publishers, Inc. Oxford. – 2000.

DEVIANT BEHAVIOUR IN URBAN CONTEXT: THE EXPERIENCE OF CONCEPTUALIZATION AND EMPIRICAL STUDY

O. B. Demkiv

Ivan Franko National University of L'viv
oldemkiv@gmail.com

Article is devoted to the analysis of the analysis of the theoretical, methodological and empirical heritage of the Chicago school of sociology in the field of the urban studies. Author discusses the possibilities, prospects and problems of the ecological approach application in the study of the urban space in contemporary Ukrainian society.

Key words: Chicago school of sociology, deviant behavior, social space of the city

Стаття надійшла до редколегії 23.01.2008

Прийнята до друку 10.02.2008

Соціокультурні виміри суспільства

Socio-Cultural Dimensions of Society

УДК 327 (477+438)

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СТОСУНКИ ХХ СТ. У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ

Л. О. Зашкільняк

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
kistsl@franko.lviv.ua

Розглянуто історичні стереотипи у ставленні українців до поляків і поляків до українців, які стають перешкодою на шляху поліпшення сучасних українсько-польських відносин. Наведена динаміка засвідчує поступове подолання усталених у попередній період стереотипів суспільної свідомості українців і поляків під впливом сучасних подій, зокрема після здобуття Україною та Польщею незалежності.

Ключові слова: українсько-польські стосунки, суспільна свідомість, стереотипи.

Стосунки між українцями і поляками в минулому мали чимало позитивних і негативних сторінок. Негативні торкалися багатьох конфліктних ситуацій, коли значні частини обох народів становили основне населення Речі Посполитої, а також у новий і новітній час, коли вони провадили боротьбу за незалежність. Проте чи не найбільший слід у свідомості насамперед поляків та українців залишили події ХХ ст., коли справа доходила до трагічних воєнних протистоянь 1918–1919 рр. під час боротьби за Галичину та Львів і 1943–1944 рр., позначених протиборством у західноукраїнських землях. Саме ці драматичні зіткнення залишили в суспільній свідомості обох народів значний обсяг негативних асоціацій, які у вигляді стереотипних уявлень продовжують функціонувати донині. Стереотипи є неодмінним елементом індивідуальної і колективної свідомості, який вирізняється глибокою вкоріненістю на підсвідомому рівні і складно піддається трансформації. Їхня роль в уявленнях і діях окремих осіб і спільнот надзвичайно велика і, часом, неусвідомлювана. Це пояснюють тим, що стереотипи завжди мають два компоненти: емоційний (афективний) і евалуативний (оцінний), кожен з яких заснований на протиставленні “я / ми” – “він / вони” і охоплює не стільки особистий досвід, скільки закорінені в історичній пам’яті і культурі цієї спільноти елементи [1, с. 26-27]. Вони виражають прагнення захисту інтересів цієї спільноти. Зміни стереотипів відбуваються дуже повільно у зв’язку зі змінами в становищі конкретної спільноти і супроводжуються формуванням нових стереотипних уявлень з іншим змістом емоційного та оцінного компонентів.

Історична ретроспектива взаємин українців і поляків є дуже тривалою і сягає періоду формування перших державних утворень українців та поляків – Давньої Русі та Польського королівства. За цей хронологічний період відбулася зміна багатьох історичних парадигм, які так чи інакше презентували погляди освічених

представників обох етнічних спільнот на місце і роль своєї країни в товаристві інших європейських народів, передусім у Центральній та Східній частині континенту. Вже з кінця XVI ст. історична свідомість та її головні будівничі – історіографи – щораз активніше впливали на уявлення двох спільнот про навколишній світ і своє місце у ньому. Апогеєм впливу істориків на формування суспільної свідомості стали XIX та XX ст., коли історія перетворилася на “холодну зброю” в змаганнях народів за гідне місце на континенті й у світі. Оперування тою чи іншою версією бачення минулого слугувало потужним стимулом як для захисту національно-державних прав та інтересів, так і підставою для реанімації історичних стереотипів, сформованих в інший час і в інших суспільних умовах.

Усе сказане вище прямо стосується й українсько-польських відносин у два останні століття. Історики обох народів – українські та польські – зробили багато як для історичного обґрунтування національно-державних прав своїх націй, так і поширення взаємних претензій і звинувачень [2, с. 83-110]. Не можна не погодитися з Іваном Лисяком-Рудницьким, який ще 1977 р. писав, що “затяжні польсько-українські конфлікти в їх результаті мали катастрофічні наслідки для обох народів. Польсько-український конфлікт був насправді головною причиною втрати національної самостійності і Україною, і Польщею в двох різних епохах – у XVII і в XX ст.” [2, с. 83-110].

На початку XXI ст. більшість українців і поляків ще відчуває свідомий, а часом підсвідомий вплив стереотипів і упереджень минулих століть, зокрема XX ст. В історії не тільки двох сусідніх народів – українського і польського – XX ст. залишилося, за образом визначенням знаного англійського історика Е. Гобсбаума, століттям “екстремізму” [3]. Екстремальні ситуації, в яких перебували у XX ст. українці і поляки, позначилися на ставленні представників обох народів один до одного. Щодо цих ситуацій, то донині написано й продискутовано вже більшість “важких” питань українсько-польських взаємин. Історики обох країн зробили чимало, щоб прояснити конфліктні проблеми й розвіяти застарілі стереотипи [4, с. 63-71]. Проте свідомість пересічних громадян обох країн зберігає ще багато упереджених взаємних образів, які сформувалися під впливом стосунків між двома сусідніми народами в екстремальному XX ст. Наперед зазначимо, що до формування таких образів значно спричинилися не тільки політики, а й історики та літератори.

На початку XX ст. українці і поляки перебували у подібному становищі, не маючи власної державності і прагнучи її здобути. Проте вихідні позиції ідеологічних і політичних підстав обох національних рухів значно відрізнялися. Стрижень українсько-польських взаємин був у Східній Галичині під владою Австро-Угорщини, де зустрілися “два п’ємонти” національного державотворення, кожен з яких претендував на виняткове право першості. Польський національний рух спирався на більш розбудоване організаційно та інтегроване ідеологічно суспільство з потужним національно-культурним потенціалом, закоріненим у спадщині першої Речі Посполитої. У програмах польського національного руху майбутня незалежна Польща не уявлялася без частини земель із переважанням непольського населення

(Східна Галичини, Надсяння, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя), які вважали “цивілізаційним здобутком” поляків. Українські національні програми, сформовані напередодні й під час Першої світової війни, передбачали відбудову “Великої України” від Вісли до Кавказу. Обидві візії майбутнього – польська та українська – були сформовані істориками наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У центрі польської візії минулого/майбутнього стояла “політична нація”, яка утворилася в рамках Речі Посполитої і відбудову якої вважали завданням повернення “історичної справедливості”. Цю візію сформулювали польські історики-романтики і неоромантики. Українська версія історії, що укладалася у ХІХ ст. без попередньої традиції “модерної нації”, намагалася опертися на відповідно пристосовану модель “етнічної нації”. Обидві візії ґрунтувалися на міфологізованих картинах препарованого минулого, яке повинно було легітимізувати майбутнє. Тогочасний стан обох націй і нові суспільно-політичні та міжнародні обставини перебували на другому плані.

Наслідком такого протистояння стала українсько-польська війна 1918–1919 рр. за Галичину і Львів, яка в свідомості двох народів залишила глибокий рубець недовіри й упередженості як щодо поляків з боку українців, так і щодо українців з боку поляків. Крім того, союз С. Петлюри і Ю. Пілсудського 1920 р. і польсько-радянська війна того ж року посяли розкол і серед самих українців, які мали відмінні погляди на належність західноукраїнських теренів до відродженої Польської держави. Західноукраїнські політичні сили не визнали “окупації” цих земель Польщею і чинили опір становленню польської державності. Власне на цих землях радикальний український націоналізм здобув найбільші політичні впливи наприкінці міжвоєнного періоду і під час Другої світової війни.

У міжвоєнний період молода українська модерна нація зазнала величезних людських і культурних втрат насамперед в СРСР. У цьому разі певні умови для розвитку українського національного життя, які склалися в Польщі, трактували швидше як ознаку “слабкості” цієї держави, ніж її прагнення піти на поступки українцям. Політика польських урядів щодо українців постійно “зашпортувалася” на справі “історичного права” Польщі на землі з переважанням українського населення. Польські уряди постійно хиталися між політикою “національної” чи “державної” асиміляції українців, а серед поляків зміцнювався стереотип “польськості” цих земель і образ українця як “бунтівника” і “різуна”, не здатного до конструктивної співпраці. Не останню роль відігравали й старі міфи ХІХ ст. про українців як “штучний витвір” австрійських або німецьких шовіністів. Український національний рух, який унаслідок крайніх репресій проти нього в СРСР витіснений у Польщу й еміграцію, був змушений шукати союзника серед тих держав, які виступали за зміну status quo на континенті, в ході якої міг з’явитися шанс утворення незалежної України. Німеччина здавалася українським самостійникам такою силою, яка здатна підтримати український національний рух. Орієнтація на нацистську Німеччину виявилася великою стратегічною помилкою українських націоналістів, яка невдовзі скомпрометувала їх в очах світової громадськості і поставила в умови ізоляції на

міжнародній арені. Вона послугувала додатковим аргументом для польського політикуму в справі звинувачень українців у колаборації з майбутнім агресором.

Не можна безапеляційно стверджувати, що все західно- і східноукраїнське суспільство прийняло орієнтацію на Німеччину. Проте в 1939–1941 рр. гітлерівці на окупованих ними землях Польщі надали українцям певні переваги перед поляками, дозволивши створювати освітні й культурні установи, залучаючи до місцевого самоврядування тощо. Це не могло не підсилити українсько-польський антагонізм, поглибити прірву між двома народами, вигідну передусім окупантам. Образ “українця-колаборанта” проходив через багато документів польського Руху Опору, а в радянській версії історії Другої світової війни вилився у пропагандистський штамп “німецько-гітлерівських прислужників”.

Друга світова війна стала вирішальним моментом у спробах українського національного руху створити самостійну соборну державність. Проте вже наприкінці 1941 р. багатьом провідникам українського національного руху, переважно з-під знаку ОУН, стало зрозуміло, що розрахунки на Німеччину виявилися помилковими, а можливості налагодження відносин із західними союзниками – відрізаними. У складний і трагічний період війни український національний рух опинився в ізоляції на міжнародній арені і був змушений розраховувати тільки на власні сили. А серед його супротивників опинилися такі потуги, як СРСР, Німеччина і найближча Польща. Спроби уникнути боротьби на всі фронти, які чинили провідники ОУН і УПА в 1941–1944 рр., призвели до перемовин з польським лондонським підпіллям. Однак на перешкоді порозумінню стала справа державної належності західноукраїнських земель: польська сторона жодною мірою не погоджувалася з втратою “кресів”, обмежившись обіцянками “рівноправності” українців у майбутній Польщі. Це спровокувало керівників ОУН(б) і УПА розпочати навесні 1943 р. “антипольську акцію” на Волині, яка передбачала силове усунення польського населення із західноукраїнських земель. У ході акції загинуло багато поляків та українців, а терени Волині і Східної Галичини на завершальному етапі Другої світової війни перетворилися на арену окремого українсько-польського збройного конфлікту, який мав усі ознаки міжетнічної війни [5; 6]. Події цього конфлікту відклалися у свідомості живих свідків важким тягарем взаємних образ і звинувачень: з польського боку – звинувачень у “етноциді” поляків, з українського – у “винищенні українців”. З особливою силою взаємні упередження оживилися в 1990-х роках, коли після скасування цензури почали з’являтися численні мемуари людей, які пережили цей період і були депортовані до Польщі [7].

Ще більшого антагонізму до взаємного образу сусіда додали післявоєнні події, зокрема масові депортації українського населення з Польщі на територію УРСР і поляків на терени Польщі в 1944–1946 рр., здійснювані за вказівкою Кремля, а також операція “Вісла” 1947 р., проведена польським комуністичним урядом для розгрому українського національного руху на прикордонних землях, які залишилися в складі Польщі (так зване Закерзоння).

У післявоєнний період радянський тоталітарний режим і польська комуністична влада зробили все можливе, щоб не тільки знищити український національний рух на теренах Польщі, а й зміцнити негативний образ “національно свідомого українця”, який виступав і “фашистським прихвостнем”, і ворогом польських і радянських “трудолюбивих мас”. І в народній Польщі, і в Українській РСР комуністична пропаганда, агітація, система освіти і виховання формували вкрай негативний образ “українського націоналіста” – “ворога українського народу”, “різуна” і “запроданця”. Пропагандистські кліше увійшли неодмінною складовою у підручники з історії для середніх і вищих шкіл, у літературу і мистецтво, які поширювалися масовими накладками в СРСР і Польщі.

Щоправда, зазначимо, що для української і польської молоді післявоєнних часів українсько-польські конфлікти ХХ ст. були малознані або й зовсім незнані. Цензура обох країн суворо стежила за недопущенням “забороненої” тематики у відкритий доступ, оскільки вона могла негативно позначитися на стосунках двох “братніх народів”. В Україні (СРСР) підручники з історії піддавали гострій критиці “загарбницьку” політику “польської шляхти і буржуазії” на українських землях упродовж багатьох століть і експонували “віковічне” прагнення українців до “возз’єднання” з “єдинокровними” росіянами і білорусами; у підтексті таких розмірковувань простежувалася загальна неприязнь до поляків як спадкоємця “шляхетської Польщі”.

У польських підручниках за часів ПНР український національний рух у ХХ ст. теж зображено як “антинародний” і “фашистський”, а УПА – як “банди”, які вбивали “поляків, комуністів і євреїв” [8]. Упродовж сорока післявоєнних років молодим українцям і полякам втовкмачували стереотип національно свідомого українця як “бандита-бандерівця” і “націоналіста”. До цього додавали спогади багатьох представників старшого покоління про “злочини” бандерівців проти мирних поляків наприкінці війни і перші післявоєнні роки. На думку дослідника негативного стереотипу українця серед поляків М. Трухана, вирішальну роль у його закріпленні в післявоєнний час відіграла польська література, яка представляла взаємини між двома народами у чорно-білій тональності. Цей дослідник довів, що авторами численної українофобської літератури в Польщі були, як звичайно, вихідці з так званих кресів, які були носіями психічної травми, спричиненої воєнними конфліктами і післявоєнними депортаціями, втратою своєї “малої вітчизни” на Сході. Саме вони залишалися глибоко переконаними, що “винуватцями найбільших польських нещасть були українці”, а “український терор виявився страшнішим від німецького” [9, с. 9-10, 153].

Щодо поляків, то в радянських підручниках негативний образ колишніх “загарбників” українських земель дещо знівелювавши образом поляка – “революціонера-демократа” ХІХ ст. Радянська пропаганда наклала табу на висвітлення українсько-польських стосунків у ХХ ст. Польські “поміщики і буржуазія” були представлені як одвічні вороги українського і польського народів, організатори придушення радянської влади у 1920 р. спільно з “українськими

буржуазними націоналістами – зрадниками українських трудящих”. Однак у Другій світовій війні поляки виявили масовий опір гітлерівцям і “зрадникам” свого народу в особі еміграційного лондонського уряду. А крім того, вони були союзниками СРСР і створили Польську армію, яка билася поряд з Червоною Армією на східному фронті. Тож польський народ назагал користувався симпатією офіційної радянської історіографії і публіцистики, а українсько-польський конфлікт переважній масі населення УРСР взагалі не був знаний. Тільки на Заході України на побутовому рівні іноді зберігалися спогади про взаємне поборювання. Проте український національний рух цього періоду всіма силами потужної радянської пропаганди був представлений як “зрадницький” і “колаборантський”.

Не дивно, що сформовані тривалою пропагандою й історіографією стереотипи виявляють живучість і серед багатьох сучасних поколінь українців і поляків. Їхнє переламання – актуальна проблема як істориків, так і публіцистів. Не таємниця, що суспільна свідомість сучасних українців вирізняється певною полярністю, яка є наслідком тривалого історичного розвитку українських земель у різних державних організаціях, що уповільнювали формування модерної української нації. У підсумку на кінець ХХ ст. соціальна ідентифікація населення України демонструє певні відмінності, створюючи три великі регіони: Захід, Центр, Схід і Південь. У кожному з них є свої особливості, пов’язані з традиціями, мовою, конфесійною належністю, зовнішніми орієнтаціями, які заслуговують на окрему розмову [10; 11]. Здавалось би, що в суспільній свідомості українців повинні зберігатися негативні, передусім історичні уявлення про поляків. Проте цього не спостерігають.

Соціологічні дослідження засвідчують швидше позитивне, ніж негативне сприйняття Польщі і поляків у сучасній Україні. За даними польського Інституту справ публічних, який 2000 р. підготував рапорт “Польща – Україна: взаємний образ”, 50 % українців мають цілком позитивний образ Польщі, ще 39 % – нейтральний і лише 11 % – негативний. Важливо наголосити, що цей образ назагал сформований сучасними подіями. Тільки в 7 % українських респондентів він асоціюється з історією, ще у 9 % – з українсько-польськими стосунками. Натомість 77 % українських респондентів вважають, що нинішні взаємини між українцями і поляками “дуже добрі” або “швидше добрі”, тоді як лише 4 % вважають їх “швидше поганими” [12, с. 49-50, 68].

Цікаво, що в західних областях України, де населення вирізняється високим рівнем етнонаціональної свідомості і водночас настороженим ставленням до Польщі і поляків (свідченням цього були подразливі справи польських військових поховань на Личаківському цвинтарі у Львові, оцінка Волинської трагедії 1943 р. та ін.), ставлення до західного сусіда було більш позитивним, аніж загалом по Україні. Проведені у Львові в 2000–2003 рр. соціологічні опитування на досить представницькій вибірці засвідчили, що населення тут на загал доброзичливо ставиться до західного сусіда. У 2000 р. аж 93 % опитаних львів’ян висловили “цілком позитивне” або “швидше позитивне” ставлення до поляків, що становить

значно вищий показник від середнього по Україні, тоді як “швидше негативно” і “цілком негативно” – лише близько 4 %. Зазначимо, що за даними опитування в липні 2003 р., коли відбувалися основні події, пов’язані з вшануванням жертв Волинської трагедії, кількість негативних відповідей львів’ян на те саме питання зросла до 9,3 %, а позитивних – зменшилась до 82,3 %*. Коротко такий парадокс можна пояснити прозахідною орієнтацією населення західного регіону України, для якого Польща є взірцем просування в Європу і антиподом просхідної орієнтації майбутнього України.

Ще цікавіші дані, що свідчать про зміни у ставленні до поляків і Польщі з боку українців, отримало соціологічне опитування, проведене у грудні 2004 р. під час президентських виборів в Україні. Незалежно від етнічної належності, політичної, мовної, конфесійної та зовнішньополітичної орієнтацій українських респондентів Польща і поляки посіли перші місця в рейтингу країн, з якими Україні треба розвивати економічну і військову співпрацю, а також які користуються найбільшою симпатією українців (за тим же рейтингом Росія і росіяни є, відповідно, на 10-, 16- і 17-му місцях). Щоправда, серед прихильників тодішнього кандидата в президенти України В. Януковича (а отже, частини населення Сходу і Півдня України) в усіх трьох рейтингах (економічне, політичне співробітництво і симпатії) на першому місці були Росія і росіяни, а поляки, відповідно, на 7-, 8- і 10-му місцях [13, s. 19, 21-23]. Ще не так давно (2002) соціологічні опитування виявляли, що для основної маси населення України поляки були четвертою нацією серед близьких націй, поступаючись росіянам, білорусам і євреям (за індексом ксенофобії Е. Богардуса, відповідно, – росіяни – 2,39, білоруси – 2,77, євреї – 4,13, поляки – 4,37) [14].

Наведена динаміка засвідчує поступове подолання усталених у попередній період стереотипів суспільної свідомості українців під впливом сучасних подій, насамперед тих, що формувалися під впливом тривалого цивілізаційного протиставлення Сходу і Заходу. Не останню роль відіграла “проукраїнська” політика Польщі, яка послідовно підтримувала українську незалежність і прозахідний вектор політики України. І хоча серед значної частини населення України поки що зберігається певна упередженість щодо Заходу як такого, демократичні процеси і більша відкритість України на сучасний світ виявляють тенденції поступового “затирання” застарілих стереотипів “ворожого” Заходу. За опитуванням експертів у галузі зовнішньої та безпекової політики України, яке проводили у 2004 і на початку 2005 рр., вимальовується чітка тенденція зростання орієнтації на європейську інтеграцію і вступ до НАТО: у січні 2005 р. 72,2 % експертів висловилися за вступ України до ЄС, ще 22,2 % вважали такий вступ “скоріше бажаним, ніж ні” (разом 94,4 %), тоді як за приєднання України до Єдиного економічного простору з країнами СНД декларували 6,9 % експертів і ще 8,3 % підтримували думку про можливу доцільність такого розвитку подій (разом 15,2 %) [15].

Що стосується поляків, то впродовж тривалого післявоєнного періоду внаслідок згадуваних вище причин серед них збереглося на загальне неприяне ставлення до українців. Поважна соціологічна установа Польщі Центр досліджень громадської

* Дані люб’язно надані автору Львівською громадською організацією “Соціоінформ”.

думки (ЦБОС), починаючи з 1993 р., проводить щорічні репрезентативні опитування поляків щодо ставлення до інших народів. Станом на 2007 р. українці перебували серед тих народів, до яких поляки ставляться швидше негативно, ніж позитивно: за шкалою симпатій / антипатій, що вимірювали балами від “+3” до “-3”, українці в середньому мали бал “-0,30” і були на 26-му місці, залишаючи за собою росіян, євреїв, китайців та інших. У цьому разі 25 % польських респондентів висловили свою симпатію до українців, 31 % – байдужість, 39 % – неприязнь [16]. Негативне ставлення переважало серед поляків старшого покоління (понад 65 років), тоді як молодше і середнє були налаштовані оптимістичніше. Не дивно, що серед перешкод українсько-польському зближенню поляки на першому місці називали “історію” (понад 30 %) і лише потім – національний характер, культурні відмінності тощо [12, 13-42]. Про тривкість усталених і поширених серед поляків стереотипів про українців впадає у вічі розподіл частот приписуваних українцям характерних рис, що виявлені у соціологічних дослідженнях останніх років: найчастіше такими рисам вважають “бідність” (27,6), “зловживання алкоголем” (21,5), “мстивість” (10,9), тоді як позитивні риси щодо українців згадано значно рідше – “господарність” (1,5), “товариськість” (5,8), “вихованість” (1,3) тощо. [1, с. 40-41] Дослідники пов’язують таке ставлення насамперед з традиційною неприязню поляків до Сходу і його протиставлення Заходу, а також нагромадженим історичним потенціалом негативних емоцій.

Водночас наявні матеріали засвідчують загальну позитивну тенденцію поступової зміни уявлення поляків про українців, що відбувається останніми роками, зокрема після здобуття Україною незалежності і декларування європейського вектору розвитку. Дані табл. 1 і рис. 1 демонструють поступове загальне поліпшення ставлення до українців, яке досягло апогею під час подій Помаранчевої революції в Україні 2004 р. І хоча у 2005–2007 рр. відбувався певний спад позитивних оцінок, проте загальна тенденція залишається оптимістичною.

Таблиця 1

Показники зміни симпатій поляків щодо українців
(за матеріалами опитувань громадської думки, %)

Роки	Відсотки	Роки	Відсотки
1993	12	2001	19
1994	9	2002	22
1995	14	2003	19
1996	16	2004	29
1997	15	2005	23
1998	13	2006	24
1999	16	2007	25

Джерело: Strzeszewski M. Sympatia i niechęć do innych narodów. Komunikat z badań. – Warszawa, 2007 // http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2007/k_144_07.PDF.

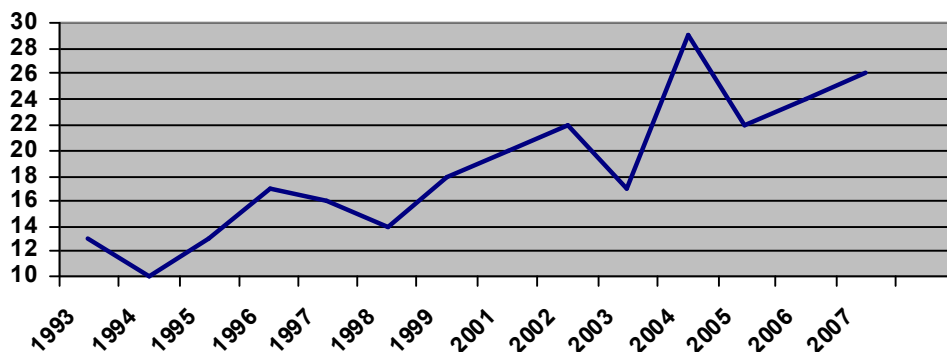

Рис. 1. Крива зміни симпатій поляків до українців у 1993-2007 рр.

Ще оптимістичнішою за опитуваннями громадської думки є налаштованість поляків на порозуміння з українцями: останні показники засвідчують високу довіру до українців (у 2007 р. 79 % польських респондентів висловлювалися за порозуміння з українцями) і загальну тенденцію до її зростання (табл. 2, і рис. 2).

Таблиця 2

Відповіді польських респондентів на питання “Чи на думку Пана(і), можливе порозуміння між поляками та українцями?” (%)

Відповіді	Роки										
	1997	1999	2000	2001	2002	2003	V. 2004	XII. 2004	2005	2006	2007
Можливе	58	57	67	64	73	63	60	81	74	77	79
Не можливе	39	40	32	35	25	37	35	14	22	18	10
Не визначились	3	3	1	1	2	0	5	5	4	5	11

Джерело: Strzeszewski M. Opinie o sytuacji Polski na arenie międzynarodowej i stosunkach z Niemcami. Komunikat z badań. – Warszawa, 2007 // http://www.cbos.pl/SPISKO.POL/2007/_117_07.PDF.

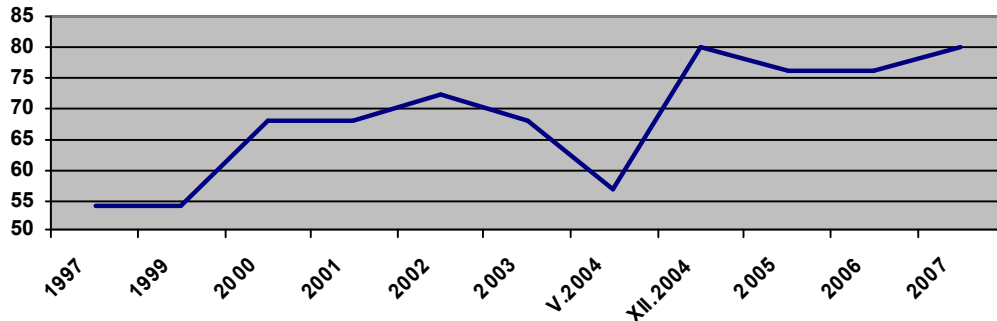

Рис. 2. Крива зміни позитивних відповідей польських респондентів на питання “Чи на думку Пана(і), можливе порозуміння між поляками та українцями?”

Наголосимо, що серйозний перелом у громадській думці поляків спричинили події президентських виборів в Україні 2004 р. і “Помаранчева революція”. Опитування, проведене ЦБОС в грудні 2004 р., засвідчило, що частка поляків, які висловилися за можливість зближення з українцями, збільшилась до 81 %. А в рейтингу народів, до яких поляки ставляться із симпатією, українці за півроку перемістилися з 24-ї позиції на 19-ту. Особливо помітним було зростання симпатій до українців серед молодого і середнього поколінь: у віковій групі від 18 до 24 років частка тих, що симпатизували українцям, з 2003 до кінця 2004 рр. зросла з 22 до 32 %, у групі від 45 до 54 років – з 15 до 28 % [17].

Наведені дані свідчать про те, що українсько-польські стосунки у ХХ ст. та їхня інтерпретація офіційною історіографією і пропагандою залишили у свідомості обох народів важкий слід у вигляді стереотипних уявлень. Однак наголосимо, що історична компонента цих уявлень, пов’язана переважно з далеким минулим, часто слугувала вагомим аргументом для модерних інтерпретацій в інтересах тих чи інших політичних сил, яким було вигідно підтримувати напружені стосунки між двома сусідніми народами. Нинішня ситуація обох країн і народів створює сприятливий ґрунт для подолання старих упереджень. Для українців перспектива такого подолання є в площині позбавлення синдромів “меншовартості” і “східнослов’янської єдності”, усвідомлення себе рівноправним європейським народом. Полякам ще доведеться остаточно розпрощатися з комплексом “малих вітчизн” та “історичної Польщі”. Зрештою, подібні проблеми не є винятково українськими чи польськими. Такі ж проблеми переживали чи переживають також інші народи Європи. Однак це не перешкоджає їм жити у спільному європейському домі.

1. *Biuszkowski J.* Stereotypy a tożsamość narodowa. – Warszawa, 2005. – 212 s.

2. *Лисак-Рудницький І.* Польсько-українські стосунки: тягар історії // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 83–111.

3. *Гобсбаум Е.* Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку 1914–1991. – К., 2001. – 544 с.

4. Гаврилюк О. Українсько-польський діалог 1990-х років стосовно подолання взаємних національних стереотипів: здобутки і нереалізовані можливості // *Stereotypy narodowośćiowe na pograniczu / Pod red. W. Bonusiaka*. – Rzeszów, 2002. – S. 63–71.
5. *Polska – Ukraina: trudne pytania*. – Warszawa, 1997–2002. – Т. 1–9.
6. *Polska – Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939 - 1945)*. – Warszawa, 2003. – 184 s.
7. *Siemaszko W. i E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistyw ukraińskich na ludność polskiej Wołynia 1939–1945*. – Warszawa, 2000. – Т. 1–2.
8. *Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich / Pod red. W. Bonusiaka*. – Rzeszów, 2001. – 212 s.
9. *Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі*. – Мюнхен; Львів, 1992. – 218 с.
10. *Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні*. – К., 2002. – 217 с.
11. *Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення*. – К., 2000. – 304 с.
12. *Konieczna J. Polska – Ukraina: wzajemny wizerunek*. – Warszawa, 2001. – 82 s.
13. Звіт з дослідження, проведеного в грудні 2004 року студентами та працівниками Східних Студій Варшавського Університету // *Bibliotheca Europae Orientalis*. – Warszawa, 2005. – Т. XXIII.
14. *Погоріла Н. Ксенофобія в Україні: статистика взаємної неприязні* // <http://www.dialogs.org.ua/gu/material/full/2/226>
15. Прес-реліз Фонду “Демократичні ініціативи” “Ставлення громадян України до останніх виборів” // <http://www.dif.org.ua/>
16. *Strzeszewski M. Sympatia i niechęć do innych narodów. Komunikat z badań*. Warszawa; 2007 // http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2007/k_144_07.PDF
17. *Strzeszewski M. Wpływ ostatnich wydarzeń na Ukrainie na stosunek Polaków do Ukraińców. Komunikat y badań* // <http://www.cbos.pl/>

UKRAINIAN-POLISH RELATIONS OF 20th CENTURY IN SOCIAL CONSCIOUSNESS OF UKRAINIANS AND POLES

L. O. Zashkilnyak

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
kistsl@franko.lviv.ua

The article examines the role of historical stereotypes in the treatments of Ukrainians towards Poles and Poles towards Ukrainians, which are the hindrance to make better the recent Ukrainian-Polish relations. It demonstrates the dynamic of changes in social consciousness of Ukrainians and Poles under the influence of new situation in both countries after independent Ukraine and Poland began to state.

Key words: Ukrainian-Polish relations, social consciousness, stereotypes.

Стаття надійшла до редколегії 28.01.2008
Прийнята до друку 05.02.2008

УДК 316.7.001.361

**ПРОБЛЕМАТИКА ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У СУЧАСНІЙ
ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СОЦІОЛОГІЇ**
(за матеріалами 8-ї конференції Європейської соціологічної асоціації)

Ю. Г. Сорока

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна
soroka70@gmail.com

Схарактеризовано тематику дослідження ідентичностей сучасною соціологією країн Європи, що була представлена на 8-й конференції Європейської соціологічної асоціації у місті Глазго, Велика Британія, 3-6 вересня 2007 р.

Ключові слова: проблематика ідентичності, європейська соціологія, європейська ідентичність.

Географічна, а ще більше історична, культурна та інформаційна належність України до Європи завжди була значним чинником політичного, соціокультурного та інших аспектів розвитку нашого суспільства. В різні часи Європу розуміли як приклад, взірць, вчителя, спокусника, конкурента, ворога тощо. Поширення протягом перебудови та в пострадянські часи у повсякденній мові префікса “євро” як синоніма високоякісного та сучасного, що виявилось (можливо) кульмінаційним у “євроремонті” та “європарканах”, яскраво демонструє одну з панівних тенденцій існування цих змістів. Водночас зацікавлений таким змістоутворенням легко помітить перевагу стратегій розрізнення над тотожністю, яка, до речі, підсилюється актуалізацією стратегічних питань у політичному полі. Тому пошук спільних рис та близькості, у тому числі і в галузі проблематики соціологічних досліджень, виявляється корисним та актуальним.

Пошуки європейської ідентичності, як один з важливих аспектів дослідження в галузі ідентичностей в сучасній європейській соціології, мають, на наш погляд, багато спільного з процесами проблематизації та осмислення української ідентичності в нашому суспільстві. Це пов’язане не тільки з можливістю аналогії між європейською ідентичністю як наднаціональною та українською як надрегіональною, а більше з процесами смислоутворення в контексті становлення порівняно нового соціального (а також, політичного, економічного та ін.) цілого, що мусить мати адекватні значення на всіх можливих рівнях соціальної взаємодії.

Нижче схарактеризуємо тематику дослідження ідентичностей сучасною соціологією країн Європи, що була представлена на 8-й конференції Європейської соціологічної асоціації у місті Глазго, Велика Британія, 3-6 вересня 2007 р., де авторка брала безпосередню участь. Наша мета – простежити, яке місце тематика національної та наднаціональної ідентичності (а також контекстуально пов’язаних з

нею етнічної, регіональної, просторової, територіальної, локальної) посідає в загальному процесі вивчення проблематики ідентичності в контексті осмислення відносин єдності/розрізнення та проблем інтеграції суспільства.

Тему конференції “Конфлікт, громадянство та Громадянське суспільство” розкрили так. Європа досвідчує масштабні трансформації, які порушують традиційні політичні інститути та періодично розгортаються у глибокі конфлікти. Політичні інтерпретації цих подій дискусійні та аргументують “традиційний” і “новий” погляд на ефективність їхнього пояснення. Конфлікти, пов’язані з міграцією, походженням, гендером, небезпечною працею, міським напруженням, культурною та релігійною нетолерантністю, переплетені з нерівністю, дискримінацією, бідністю та виключенням, ускладнюючи поняття належності та громадянства.

Концепт ідентичності знайшов місце вже в титульних текстах конференції. Наприклад, у вступному слові Джованна Прокаччі, президент Європейської соціологічної асоціації (2005-2007), зазначила, що ідентичність, поряд з лояльністю та солідарністю, втілюється в практики соціального громадянства та членства в суспільстві – понять, що заступають собою національну належність та тяжіють до стратегій соціальної інтеграції. Процес глобалізації сприяє поширенню концентрації різних ідентичностей, а мультикультуралізм підриває ригідність громадянства, живлячи виклики неоднорідної ідентичності [1, р. 4-5].

У пленарній доповіді “Конфлікт, громадянство та громадянське суспільство: вимоги соціальних конфліктів, що виникають, до підходів соціальної науки” Данієлла Делла Порта, професор кафедри політичних та соціальних наук Європейського університету Флоренції, наголосила, що наявність множинних і “толерантних” ідентичностей поряд зі зближенням різних типів акторів у мережах та кампаніях є важливими характеристиками нових конфліктів [1, р. 32-34].

Огляд доповідей, що стосувалися тематики ідентичності, варто розпочати з сесій тих дослідницьких мереж та напрямів, де поняття “ідентичність” винесене в заголовок, тобто визначає тематичну чи методологічну рамку досліджень.

Проблематику **національної ідентичності** розглядали на засіданні дослідницької мережі “Соціологія комунікацій та дослідження медіа” (RN 18) в рамках сесії “Національна ідентичність та європейські медіа”.

Константин Щіфірнет (Румунія), порівнюючи роль медіа у конструюванні національної та європейської публічних сфер у зв’язку з європейською інтеграцією, пов’язував успіх цього процесу з формуванням **європейської ідентичності**, а саме – з “європеїзацією” ідентичності, життєвого стилю та смислових фреймів. У посткомуністичних країнах, де публічна сфера була обмежена офіційним поглядом, медіа повинні відігравати визначальну роль у формуванні свідомості щодо Європи та європейської ідентичності [2, р. 252].

Важливими для дослідження медіа в цьому контексті є окремі кейси сплесків націоналістичних настроїв **навколо амбівалентних фігур**, як, наприклад, турецький

письменник Орхан Памук. Присуджена йому Нобелівська премія 2006 р. в галузі літератури, з одного боку, та його громадська позиція (саме визнання ним вірменського геноциду), – з іншого, зробили його об'єктом любові та ненависті одночасно, активізували в пресі всі варіанти націоналістичного дискурсу, стратегії конструювання спільної ідентичності та розрізень (Емре Гьокалп, Туреччина) [2, р. 251].

Іншим аспектом внеску медіа до формування європейської ідентичності у зіставленні з національною є надання *національної інтерпретації подій в ЄС*. У цьому контексті Ідрек Треуфельд (Естонія) запропонував порівняльний якісний аналіз естонської, англійської, французької та німецької преси і специфічних національних фреймів інтерпретації, колективних інтенціональностей та дискурсивних стратегій, та обґрунтував висновок, що кожна національна публічна сфера є унікальним інтерпретаційним контекстом репрезентації реальності, до якого включена національна модальність [2, р. 252].

Проблему **просторових ідентичностей** розглядали на засіданні дослідницької мережі “Молодість та покоління” (RN 30) в рамках сесії “Мобільність та просторова ідентичність”.

Мігрантська ідентичність батьків, що виїхали з Португалії до Макао у пошуках швидкого та легкого збагачення, здатна перетворюватися у *гібридну, номадичну (кочову) чи “хамелеонну” ідентичність* їхніх дітей – сучасних молодих людей, як виявила Інесс Пессоа (Португалія). Культурна різноманітність території та співіснування різних етнічних груп уможливорює міжкультурний обмін. Поділеність символічних референцій сприяє цьому процесу, особливо у молодих людей, що пройшли за цих умов первинну соціалізацію [2, р. 396].

Інтеграція Румунії в ЄС актуалізувала дослідження громадської думки молоді щодо поширення *локальної, національної, європейської та світової ідентичності* (Гіни Анхедеску, Румунія). Питання щодо міри відчуття респондентами себе громадянами Будапешта чи Тімішуари (залежно від місця проведення опитування), Румунії, Європи чи світу поєднували з питаннями про зацікавленість локальним, національним та європейським політичним життям, довірою до інституцій та інформованістю щодо подій у ЄС. Серед значних чинників перехресних ідентичностей молодих румунів визначені рівень розвитку співтовариства, індивідуальні можливості та ціннісні орієнтації, наявність досвіду щодо закордонного середовища, а також відкритість до громадянської участі [2, р. 397].

Також проблематика *просторової ідентичності молоді* була актуалізована в дослідженнях конструювання просторових уявлень у зв'язку з соціальними відносинами та переміщеннями (Тарья Толонен, Фінляндія); міжнародного молодіжного обміну як досвіду освоєння культурних відмінностей (Крістін Васбо, Норвегія); порівняльних досліджень подовженого проживання спільно з батьками (Девід Кьорнс, Португалія) [2, р. 396-398].

Проблематику *гендерної ідентичності молоді* (сесія “Гендер, тіло та ідентичність”) аналізували в контекстах процесів самоусвідомлення молодих

чоловіків-геїв, перевірки тези Е. Гідденса про конвергенцію чоловічих та жіночих стратегій сексуальної поведінки. На сесії були представлені також доповіді про тіло як чинник гендерної ідентифікації, дослідження уявлень про ідеальне тіло та ризиковану поведінку юних дівчат [2, р. 400-401].

Актуалізацію проблематики ідентичностей зумовлює розширення Європейського Союзу. Спеціальна сесія дослідницького напрямку “Розширення ЄС” (RS 4) була присвячена темі виникнення **європейської ідентичності**.

Європейську ідентичність сприймають як надбудову над національною ідентичністю, як свідчить дослідження виступів з питань майбутнього ЄС політиків з країн-членів (Марко Кананен, Австрія). Виділені три найпоширеніші **конструкції європейської ідентичності**: комбінація національної ідентичності на емоційному рівні з акцентуванням на політичних завданнях ЄС; поєднання національної ідентичності з європейськими культурними та політичними цінностями; мультикультуралізм та повага до різниць як центральний елемент. У функціональному контексті, наголосив автор, європейська ідентичність повинна поєднувати всі три аспекти: емоційний рівень, повагу до різниць та спільне політичне бачення [2, р. 434].

Флоріан Пічлер (Велика Британія), розглядаючи європейську ідентичність як поза-національну, космополітичну за характером, з огляду на перспективи її **конструювання “знизу”**, аргументував (на підставі аналізу даних Євробарометру, 2005), що найбільш космополітичними є чоловіки, що мають гарну освіту і належать до вищих класів. Саме такі люди мають потенціал для формування космополітичного варіанта європейської ідентичності [2, р. 434].

У країнах, що недавно приєдналися до ЄС, наприклад, Польщі, питання **європейської ідентичності як транснаціональної орієнтації** розглядають поряд з проблеми національної ідентичності в умовах глобалізації, культурної гібридизації, мультикультуралізму (Каміла Біалі, Польща). З одного боку, простежується зростання варіативності та фрагментованості індивідуальної і колективної ідентичності, з іншого, – інтенсивне відтворення в публічному та повсякденному просторах національних символів, а водночас і упереджень та стереотипів стосовно інших націй [2, р. 434].

Умови країн, що намагаються інтегруватися в ЄС (наприклад, Хорватія), визначені наявністю про- та антиєвропейських установок, де антиєвропейські пов’язані з набутими завдяки соціальним змінам останніх 15 років установками, спричинених **піднесенням національної культури** та соціальних цінностей, інтенсифікацією національних почуттів та відродженням націоналізму. Дослідження Інес Джемрік (Хорватія) продемонструвало амбівалентну картину настроїв хорватського студентства, які охоплюють як євроскептицизм, так і відкритість до інших націй [2, р. 435].

Серед категорій населення європейських країн, що підтримують європейську ідентичність, привертають увагу **внутрішньоєвропейські мігранти**, зазначила Ніна Розер (Німеччина) у доповіді, представленій на сесії “Культурна участь та

конфлікти” дослідницького напрямку “Європа та імміграція” (RS 8). У ситуації можливого змішування та конфліктів двох або більшої кількості ідентичностей цієї категорії населення простежують дві ідентифікаційні моделі. По-перше, прийняття європейської ідентичності допомагає перемагати дисонанс ідентичностей, по-друге, вона може відігравати роль “парасолькової” ідентичності, коли вимоги до асиміляції не є дуже високими чи низькими [2, р. 456].

Дослідженню мігрантської ідентичності сприяє **комбінування якісного та кількісного підходів**, стверджувала Марта Москал (Польща) у рамках дослідницького напрямку “Сучасні методи дослідження міграції” (RS 12). Вивчаючи польських мігрантів в Единбурзі, авторка цікавилася тим, як польські мігранти інтерпретують свою соціальну позицію та етнічну належність, як вони змінюють ідентичність за умов британського мільтикультуралізму [2, р. 472].

Амбівалентні ідентичності стали предметом розгляду дослідницького напрямку з вивчення меншин за умов плюрального суспільства (RS 13).

Проблематика зв'язку громадянства та статусу меншин актуалізувала тему **ідентичності громадянина** в контексті подвійного (чи множинного) громадянства (доповідь Юссі Ронкаїнен (Фінляндія)). Ідентичність громадянина формується спрямованістю на інструментальне використання громадянства і множинністю можливостей репрезентації та реалізації ідентичності й громадянства на соціокультурному рівні та у формах належності. Розширені завдяки подвійному громадянству громадянські права часто призводять до зневажання офіційного статусу, однак не є запорукою від соціального вилучення [2, р. 479].

Питання **національної та етнічної ідентичності** були актуалізовані тематикою зв'язку статусу меншин з політикою та ідеологією. Порівняльна перспектива аналізу виявляє значну стійкість того, як люди в різних країнах визначають національну ідентичність. Роберт Куновіч (США), використовуючи дані ISSP 2003, дослідив відносну важливість об'єктивних та суб'єктивних чинників цього процесу і відобразив його багаторівневу регресійну модель [2, р. 481].

Деякі представники етнічних меншин, які в процесі соціальних політичних змін у Польщі отримали всі громадянські права на відтворення ідентичності, переживають **ідентифікаційну дилему** (Катаржина Вармінська, Польща). Проблеми “хто ми?”, “які ми?”, “що є важливим для нашої групи?” – центральні для офіційного етнічного дискурсу, конструювання самообразу, політики ідентичності, маніпулювання символічним змістом та забезпечення таким способом соціальних змін [2, р. 482].

Ще одним джерелом ідентичності меншин є **релігійні відмінності**, що виявляються навіть у країні зі стійкою релігійною домінацією, зазначила Аріель Зієлінські (Польща). Католицький рух у Польщі, що є процесом внутрішньої диверсифікації, актуалізує поляризацію серед вірних та проблему визначення їхньої католицької ідентичності, що призводить до формування релігійних меншин, зорієнтованих у контексті модернізації чи традиціоналізації Римської Католицької Церкви [2, р. 484].

Одинокі матері дітей з етнічно чи расово змішаних шлюбів становлять, за даними перепису населення Великої Британії 2001 р., щораз більшу за кількістю “змішану” категорію громадян. Ці жінки потребують соціальної підтримки, бо опиняються перед дуже складними завданнями зрозуміти досвід своїх дітей стосовно расизму та бути важливим агентом формування *позитивної расової чи етнічної ідентичності* дітей, зазначила Вікі Харман (Велика Британія) [2, р. 485].

Дослідження політики ідентичності та громадянства в аспекті трансформацій гендерних “способів буття” та “способів бачення” фіксують помітний соціальний, культурний та законодавчий розвиток навколо *трансгендерної ідентичності* (Саллі Хайнс, Велика Британія). Такі люди мають значний досвід соціального включення та переживають перехід від статусу маргінальних меншин до повноцінного статусу громадян, що позначається також на трансформації їхньої ідентичності та визначає напрям ідентифікаційної політики [2, р. 485].

Поєднання проблематики “сексуальної орієнтації” та “гендерної ідентичності” *в контексті прав людини* є нині одним з напрямів дебатів у контексті глобального управління, його розглядали в рамках однойменного дослідницького напрямку (RS 6). Метью Вейтс (Велика Британія) дослідила дискурс міжнародних правових актів та теоретичних дебатів стосовно розрізень у глобальній сексуальній культурі [2, р. 442].

Серед матеріалів дослідницької мережі “Соціологія культури” (RN 7) в контексті проблематики ідентичностей найцікавішими виявилися доповіді сесії “Культурна єдність та розрізнення усередині Європи”, що стосуються концепту європейської культури та *європейської ідентичності*.

Помітною тенденцією останнього часу є зростання міграції представників європейської економічної еліти та успішних професіоналів, що відійшли від справ, з Північної Європи на узбережжя Середземного моря та дифузія орієнтованого на дозвілля життєвого стилю, зазначила Мікаель Яновська (Німеччина). Законодавча база європейської інтеграції сприяє намаганням цієї категорії експлуатувати “на новому місці” переваги своєї позиції, соціальні зв’язки та символічний капітал і претендувати на лідерські позиції в місцевій політиці. Це стає основою локальних конфліктів (наприклад, на півдні Іспанії), під час яких концепт європейської *ідентичності використовують як практичний політичний ресурс* [2, р. 104].

Простір, що є фундаментальною основою конструювання ідентичності, втрачає значущість у перспективі глобального об’єднання. Анна Коерз (Німеччина) наполягала, що важливим символом культурної (поряд з економічною та політичною) основи європеїзації в регіоні Балтійського моря можуть стати церковні будівлі (церкви-символи), значна символічна влада яких має вплив на інтеграцію міста та регіону. Спираючись на результати опитування відвідувачів церков, автор аргументувала потенціал церковних будівель бути простором формування європейської ідентичності в термінах розуміння закордоння [2, р. 105].

Поширення ідей європейського культурного простору актуалізує тематику настанов, що їх мають європейці стосовно простору та *ландшафту*, а також таких, що зафіксовані законодавчими актами (як, наприклад, Європейська ландшафтна конвенція). У конвенції зазначено, що “ландшафт сприяє формуванню локальної культури та є базовим компонентом європейської природної та культурної спадщини, що сприяє людському добробуту та консолідації Європейської ідентичності”. Ця вимога, наполягала Моніка Сассателлі (Італія), разом з різницею ландшафтів, забезпечує ключ до інтерпретації Європи як культурної “єдності у різноманітності” [2, р. 105].

Європейська культура як основа європейської ідентичності має бути культурою сприяння діалогу всередині європейського інформаційного суспільства, стверджувала Бріджитт Весселс (Велика Британія). Більшість культур Європи складається з шарів національних та регіональних культур, що взаємодіють зі споживацькою культурою, самобутній їх характер виникає з різноманіття способів життя та відповідних інституційних втілень. Інтерактивні цифрові технології, що їх досліджує авторка, мають потенціал стати простором обговорення культурних відмінностей, сприяти повазі та розумінню між людьми [2, р. 105].

Ове Скарпенес (Норвегія), зосереджуючи увагу на традиційних відмінностях як чиннику ідентифікації (*сімейне походження, освіта, класова належність*) серед інших чинників досвіду, аргументував зниження значущості класових та освітніх ідентифікацій. Класову культуру розуміють радше як модель диференціації, ніж тип колективності. Норвезький середній клас, припустив автор, інтерналізував егалітарні суспільні структури, тому вагається з використанням освіти чи класу як ключів до конструювання своєї ідентичності [2, р. 104].

Прогресивна культурна та мас-медійна інтеграція акцентує на такому аспекті процесу ідентифікації, як *розрізнення з іншими*, визначення через існування інших, наголосила Аріанна Монтанарі (Італія). Дослідження пов’язаних із медіа поведінкових моделей засвідчує, що національні та колективні стереотипи не зникають у нечітких образах. Фантастичні репрезентації відтворюють корені стандартних схем, ярликів “європейського селища”, однак помітнішою є стереотипізація репрезентації інших, наприклад, стереотип англійського джентльмена, італійського коханця, що є подібними в американській, французькій чи німецькій літературі [2, р. 102].

Одною з основ ідентичності спільноти є *колективна пам’ять*, і цю тематику, представлену дослідницьким напрямом “Пам’ять, культура, конфлікт” (RS 11), розглядали в напрямі інституційних та символічних аспектів ідентичності.

Важливим інститутом конструювання ідентичності, особливо для другого покоління іншокультурної спільноти, як, наприклад, третя в світі за розмірами спільнота вихідців з Тибету в Швейцарії, є *музей*. Шеллі Манніон (Швейцарія) зазначила, що музей історії Тибету – це місце культурної трансмісії для місцевої спільноти, що концентрує культурний капітал та виконує завдання щодо інтерпретації та декодування східної культури мовою західної. Також експозиція музею формує

ідентичність вихідців з Тибету як сторонніх, чужих у середовищі західної культури, що поважають символи рідної культури [2, р. 464].

Конфлікти навколо *символів національної ідентичності* є проявом та чинником актуалізації цієї проблематики в суспільстві, колективних мобілізацій та соціальних рухів. “Війна за Хрести в Аушвіці” у Польщі 1998 р., зазначила Марія Рогачевська (Польща), виникла спонтанно з ініціативи католицької громади. Цей конфлікт не був пов’язаний зі структурами, що конкурували за владу, та сприяв зміні законодавства стосовно інституціонального управління національною символікою [2, р. 467].

Важливою ознакою відтворення *ідентичності представників діаспори* є наративний стиль. “Карельські корені” для представників другого покоління фінів, що покинули Карелію після Другої світової війни, як стверджував Перті Аласуутарі (Фінляндія), є аспектом їхньої ідентичності та сконструйовані в парадоксальній манері, свідомо та рефлексивно, що підтримує зростаючу популярність паломництва до Карелії [2, р. 467].

Зв’язок концептів *пам’яті та ідентичності* був представлений також на сесії “Біографія та старіння” дослідницької мережі “Старіння в Європі” (RN 1). Розповіді про минуле як аспект біографічної перспективи людей старшого віку є дуже важливим для нових поколінь, оскільки події минулого мають ключове значення для їхньої ідентичності, але не є фактом їхнього безпосереднього досвіду, доводила Кайя Казмієрська (Польща) [2, р. 6].

У рамках сесії “Старіюче суспільство та держава добробуту” розглядали проблему нової ідентичності людей, що забезпечують домашній догляд за хворими. В Фінляндії вони наділені неформальним статусом напівпрофесіоналів, формується їхня інституційна, практична та фінансова підтримка (Тапіо Кірсі, Фінляндія) [2, р. 18].

Локальна ідентичність сільських жителів старшого віку формується як належність до локальності, що складається з відносин та процесів, пов’язаних із простором, локальною культурою та історією. Леена Вуорінен (Швеція) дослідила три різні типи локальної ідентичності серед старих селян: пов’язана з селищем, де живе людина, пов’язана з уявним місцем і така, що має декілька коренів, і кожна з них безпосередньо впливає на готовність старої людини переселятися чи залишатися жити в селі [2, р. 43].

Специфічними *носіями ідентичності є витвори візуального мистецтва*; це питання розглядали в рамках сесії “Політика мистецтва” дослідницької мережі “Соціологія мистецтва” (RN 2). Мистецтво може допомагати культивуванню національних символів, полегшувати їхнє використання політичними діячами та розуміння широким загалом. Однак рухливість актуальності політичної мобілізації, а також ідентичність самого митця, його відчуття національної ідентичності та характеру епохи можуть вступати в контраверсійні відносини, стверджує Сігні Грубе (Латвія) [2, р. 38].

Перспектива соціології мистецтва актуалізує тематику *культури у вузькому сенсі* як поля інтелектуальної творчості, її поширення та споживання. Дослідження цієї проблематики соціологами Тартуського університету з використанням даних з 1969 по 2005 рр., у контексті змін ідентифікації в різних просторах, у тому числі європейському, наведені в доповіді Маары Льохмус (Естонія) [2, р. 42].

Проблему *етнічної ідентичності* в прикордонні розглядали в рамках дослідницької мережі “Біографічна перспектива в Європейському суспільстві” (RN 3) на прикладі дослідження Естонії, Латвії та Росії. Лаура Ассмус (Фінляндія) представила те, як російськомовні громадяни прикордоння Естонії розуміють, що таке бути росіянином в Естонії, як на це впливає близькість кордону, які аспекти повсякденного життя мають етнічні характеристики [2, р. 45].

Відтворення *ідентичності спільнотою вигнанців*, що покинули Латвію в часи її захоплення радянським режимом, вивчали за допомогою методу усної історії (Дейс Броман, Латвія). Увага дослідників була приділена стратегії захисту латвійської ідентичності від дезінтеграції за умов існування в середовищі інших культур та спрямованих на це комунікаційних практик спільноти, нарративним аспектам ідентичності, яку розуміли в рамках гуманістичної парадигми [2, р. 45].

Отже, **проблемними контекстами** дослідження ідентичностей у представлених на 8-й конференції ЄСА доповідях, є медіа, молодь, меншини, міграції та євроінтеграція. Діяльність медіа здатна сприяти формуванню національної ідентичності у її зіставленні чи протистоянні європейській. Молодь є групою, просторові ідентифікації якої певним чином визначають майбутні тенденції розвитку суспільства. Плюралістичне суспільство зі щораз більшою увагою ставиться до ідентифікаційних процесів меншин, у тому числі етнічних, релігійних, гендерних. Поширення та якісні зміни потоків міграції до Європи та всередині її посилюють значущість груп мігрантів у контексті соціокультурного розвитку суспільств. Розширення ЄС та процеси євроінтеграції актуалізують тематику європейської ідентичності як наднаціональної за якістю та такої, що є певним чинником розвитку ЄС як соціокультурного цілого.

З іншого боку, проблематика ідентичностей не відображена в дослідженнях інших полів соціокультурних розрізень, наприклад, професій, дитинства, споживання. Можемо припустити, що проблемні контексти дослідження ідентичностей становлять особливі поля розрізень, процеси всередині яких здатні *загострювати загрози соціальному цілому*. Саме тому, на наш погляд, дослідження ідентичностей пов'язане (не завжди явно) з практичними та стратегічними потребами політичної боротьби, які заохочують тематику ідентичності задля перевтілення її в політичний ресурс. Не важко помітити, що в актуальному європейському контексті головними вимірами таких розрізень є національна належність, вік та гендер, а актуалізувальним соціальним цілим – з одного боку, суспільства європейських країн,

а з іншого, – Європейське суспільство, реальність якого є в процесі становлення під політичним дахом ЄС та на підставі соціокультурної й історичної спільності, що постійно піддається запереченням.

Іншими словами, тематика досліджень національної та наднаціональної (європейської) ідентичності (що є, як зазначено на початку статті, головним предметом нашої уваги) в сучасному європейському контексті актуалізована політичними процесами розширення ЄС та спрямована на пошуки шляхів гармонізації і збереження його як соціокультурного цілого. Серед **проблем, на цьому шляху**, дослідження виділяють такі: суперечність відносин національної та європейської ідентичностей; певна конкуренція локальної, національної, європейської та світової ідентичностей; багатоваріантність конструкції європейської ідентичності у її зіставленні з національною та визнанням спільних інтересів чи цінностей; обмеженість соціальної бази європейської ідентичності; суперечливість процесів формування наднаціональної (європейської) ідентичності та процесів глобалізації, культурної гібридизації, мультикультуралізму; протистояння поширенню європейської ідентичності і процесів піднімання національної культури, відродження націоналізму в постсоціалістичних країнах.

Важливим позитивним аспектом становлення європейської ідентичності є **європейська культура** з її потенціалом сприяння діалогу національних та регіональних культур, слугування простором обговорення культурних розрізень, сприяння цінності культурного різноманіття, настроям і практикам толерантності та поваги до розрізень. Зазначимо, що визначені об'єктивні підстави таких властивостей європейської культури, а також підтримуючі їх правові акти. Між цим, повага до відмінностей співіснує у європейському культурному просторі з іншими тенденціями, зорієнтованими на інші, часом навіть протилежні цінності. Однак визначення перспектив їхніх взаємовідносин, а також перспектив становлення європейської ідентичності, того, наскільки населення Європи орієнтується на такі цінності, які соціальні сили пов'язують з ними свої інтереси. Інше цікаве запитання полягає у тому, наскільки перспективним є для українського суспільства формування орієнтації на загальноєвропейські цінності та значення, проте воно лежить вже поза рамками зазначеної в статті тематики.

1. The 8th European Sociological Association Conference Conflict, Citizenship and Civil Society”, 3rd – 6th September 2007. Programme Book. – Glasgow: Glasgow Caledonian University, University of Strathclyde, 2007. – 219 p.

2. The 8th European Sociological Association Conference Conflict, Citizenship and Civil Society”, 3rd – 6th September 2007. Abstract Book. – Glasgow: Glasgow Caledonian University, University of Strathclyde, 2007. – 552 p.

**ISSUE OF IDENTITY IN CONTEMPORARY EUROPEAN SOCIOLOGY
(based on materials of the 8th European Sociological Association
Conference)**

Yu. G. Soroka

*V.N. Karazin National University of Kharkiv
Soroka70@gmail.com*

The article is devoted to the problematics of identity research in contemporary sociology which was represented at the 8-th conference of European sociological association in Glasgow, United Kingdom, 3-6th of September 2007.

Key words: issues of identity, European sociology, European identity.

Стаття надійшла до редколегії 01.12.2007

Прийнята до друку 10.01.2008

УДК 316.2

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ЕТНІЧНИХ ГРУП ТА ЙОГО ВИМІРИ

В. Л. Арбеніна

*Харківський національний університет ім.В.Н.Каразіна
sociology@univer.kharkov.ua*

Статус етнічних груп розглянуто як багатоаспектну характеристику їхнього становища в суспільстві. Значну увагу приділено проблемі політико-правового статусу етнічних груп, зокрема, наслідкам інституційно закріпленої диференціації на етнічну більшість та етнічні меншини. Представленість етнічних груп на різних шаблях соціальної ієрархії розглянуто як показник їхнього статусу у системі соціальної стратифікації. Проаналізовано головні причини соціальної нерівності етнічних груп. Доведено, що специфічним для етнічних груп виміром статусу є їхнє положення в системі міжетнічних відносин, що визначене розмірами бажаної соціальної дистанції в разі безпосередніх контактів й характеризує суб'єктивне відношення до кожної з груп, яке домінує в масовій свідомості.

Ключові слова: соціальний статус, політико-правовий статус, статус етнічної групи у системі соціального розшарування, статус групи в системі міжетнічних відносин.

Більшість країн сучасного світу поліетнічна за складом населення. А там, де є етнічна багатоманітність, неминуче, як уважають, природно або цілеспрямовано вибудовується ієрархія етнічних груп з погляду можливостей їхнього доступу до соціальних ресурсів суспільства та місця в системі міжетнічних відносин.

Фундаментальною соціологічною категорією, за допомогою якої описують організацію соціального простору і визначають положення індивідів та соціальних груп у суспільстві, є категорія “соціальний статус”.

С.О. Макеев узагальнив різні підходи до трактування цього поняття в “класичній” і сучасній соціологічній думці та виокремив принаймні три його змісти [1, с. 102 – 105]. Говорячи про статус, мають на увазі, по-перше, обсяг політичних та юридичних прав, обов'язків, можливостей, зафіксованих, як звичайно, законодавчо, а в окремих випадках – у неписаних нормах і традиціях. По-друге, соціальний статус – це рангова характеристика положення індивідів чи груп один стосовно одного в шкалі соціальної нерівності, яка відображає відмінності в їхніх життєвих шансах та доступі до суспільних ресурсів у економічній, політичній і культурній сферах. Статус у системі соціальної стратифікації визначений залежно від рівня доходів, освіти, кваліфікації, владних повноважень тощо і може бути принаймні високим, середнім або низьким. По-третє, згідно з традицією, яку започаткував М. Вебер, соціальний статус – це ціннісна характеристика, певний ранг в ієрархії честі, престижу й гідності, який громадська думка приписує індивідам, групам чи позиціям відповідно до усталених традицій оцінки їхнього місця й значення в суспільстві.

Стосовно етнонаціональних груп поняття “соціальний статус” можна використовувати в усіх наведених вище змістах. Кожен з них характеризує різні аспекти положення цих груп. Проте в усіх випадках ідеться про положення тих чи інших спільнот у шкалі соціального домінування [2, с. 8]. На нашу думку, саме таке трактування, запропоноване російським етнологом С. В. Соколовським, по-перше, “схоплює” головну сутність того явища, яке воно визначає, по-друге, задає головний критерій аналізу статусних позицій етнонаціональних груп в усіх її різновидах.

У сучасній літературі використовують низку термінів, за допомогою яких описують місце розташування етнічних груп у соціальній системі: етнічний статус [3], соціально-етнічний статус [4], соціальний статус етнічних груп [5, с.38; 6, с.41] тощо. Оскільки, як звичайно, не пояснюють, чому саме обраний цей термін, не визначають його співвідношення з іншими вживаними термінами, то можна припустити, що автори не надають особливого значення цій проблемі. На наш погляд, кожне зі згаданих словосполучень має деякі змістовні відтінки, з різною мірою адекватності визначає явище, про яке йдеться.

Наприклад, поняття “етнічний статус”, на нашу думку, стосується перш за все особистості і є аскриптивною характеристикою її належності, тобто етнічності. Тоді, коли етнічність стає підставою соціальної диференціації, доцільним є застосування поняття “соціально-етнічний статус” як такий, що пов’язує положення кожного носія визначеної етнічності з положенням у соціальній системі групи, до якої він належить за культурно-генетичним походженням. Що ж стосується словосполучення “соціальний статус етнічних груп”, то воно, мабуть, є найширшим, таким, що вбирає в себе різні статусні виміри, дає змогу зафіксувати різні аспекти положення групи у суспільстві.

Аналіз найбільш значущих із них з погляду впливу соціальної диференціації на процес консолідації поліетнічного суспільства – наша головна мета.

Російський учений В. Ільїн, відповідаючи на питання “Чому в суспільстві виникає етнічна нерівність?”, вбачав її причини в дії механізмів двоякого характеру.

По-перше, адміністративно-політична влада, передусім, держава та її органи, часто ставлять етноси у нерівне до себе становище: одні розглядають як лояльні, опору державної влади, інші – як явних або прихованих її супротивників. Відповідно, одні поставлені силою державної влади у привілейоване, а інші – у дискриміноване становище.

По-друге, у боротьбі за виживання різні етноси, завдяки, перш за все, специфіці своєї культури (традиції, норми, цінності тощо) виявляються неоднаково пристосованими до умов певного суспільства. У підсумку, одна етнічна культура сприяє вертикальній мобільності, а інша – чинить їй перепони [7, с. 289]. Тому, на думку В. Ільїна, доцільно розмежувати етносоціальну стратифікацію у *чистому вигляді* та *вторинну* етносоціальну стратифікацію [7, с. 180].

Етносоціальна стратифікація у чистому вигляді є в тому випадку, коли етнічні спільноти цілеспрямовано поставлені у нерівне становище в державній ієрархії, стають об’єктом привілеїв або дискримінації.

Вторинна етносоціальна стратифікація виникає тоді, коли етнічні межі збігаються з природними зонами, галузевими та поселенськими спільнотами. Унаслідок цього етносоціальна нерівність є результатом нерівності регіонів, галузей, міста та села [7, с. 309-310].

Розмежування прямого, політико-адміністративного механізму стратифікації етнонаціональних груп і того їхнього розташування на різних шаблях соціальної ієрархії, яке виникає внаслідок дії інших соціальних обставин, є важливим методологічним положенням, яке необхідно враховувати, пояснюючи причини етносоціальної диференціації.

Історія Російської імперії та її наступника – Радянського Союзу, надає численні приклади політико-адміністративної ієрархізації різних народів.

Відомо, що в царській Росії були правові обмеження на мову, релігію, пересування та інші громадянські й політичні права, які накладались на визначену групу людей, тобто існувала *правова нерівність* членів однієї й тієї ж держави. Саме в цьому П. Сорокін убачав сутність “національного питання” в Росії [8, с. 249].

У Радянському Союзі, незважаючи на ідеологічну доктрину: “національне питання в СРСР вирішено повністю та остаточно, фактична нерівність між народами ліквідована”, насправді існувала дуже чітка ієрархія національностей, у цьому разі в інституціоналізованій формі. Численні народи СРСР були поділені на “сорти”: одні мали право на створення власної союзної республіки, інші – на автономію різного рівня, починаючи від республіки і закінчуючи національними округами. Більшість же народів зовсім не мала політико-територіального оформлення. Цю офіційну політико-правову ієрархію доповнювали ієрархією, яка реально діяла, але як неформалізована практика у вигляді квот приймання деяких національностей до ВНЗ, просування на керівні посади тощо.

У кожній із пострадянських нових незалежних держав політико-правова регламентація соціального статусу етнічних груп є суттєво відмінною. У деяких із них (зокрема, в Латвії, Естонії) прийняті закони або існують негласні установки, спрямовані на дискримінацію окремих груп населення, витискання їх з території країни, обмеження можливостей їхнього соціального просування тощо. Конструювання соціальної ієрархії відбувається на підставі диференціації на “корінне” населення та “мігрантів”, належності до “титульної” нації та інших етнічних груп, інституціонованого розподілу на “етнічну більшість” та “етнічні / національні меншини”.

Останнім часом дослідники щораз частіше звертаються до аналізу проблем, що виникають унаслідок диференціації населення на етнічну більшість та етнічні/ національні меншини. Такий розподіл об’єктивно існує в кожній поліетнічній державі. Однак говорити про існування етносоціальної стратифікації в *чистому вигляді* можна лише в тому випадку, коли одна група стає об’єктом певних привілеїв, а інші – дискримінації.

З позицій етносоціологічного, як і етнополітичного, підходу кількість представників різних груп, що утворюють етнонаціональну структуру суспільства, цікавить не сама по собі (хоча це також дуже важливо), а передусім з погляду обсягу тих людських ресурсів, якими група володіє. Адже в демократичній державі, де найбільш сутнісні питання життєдіяльності вирішують шляхом волевиявлення населення, кількісні характеристики перетворюються на порівняно різну можливість впливати на прийняття рішень, що торкаються й усього суспільства, й інтересів певних його суб'єктів, перш за все – у процесі референдумів, виборчих кампаній тощо. У багатьох випадках саме кількісний показник стає головною підставою для визначення соціального статусу різних складових етнонаціональної структури суспільства, зокрема, диференціації на етнічну більшість та етнічні меншини.

В Україні проблема термінології, яка визначає елементи етнонаціональної структури і, що найважливіше, їхній статус у політичній системі, і досі не усталена й не загальноприйнята як у наукових, так і в політичних колах.

Чергова спроба розтлумачити це питання є в довіднику “Етнонаціональна структура українського суспільства”, підготовленому та виданому зусиллями науковців факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка [9]. У ньому елементи етнонаціональної структури запропоновано визначати так:

- українська етнонація (77,8% населення України);
- національні меншини та етнічні групи з невизначеним статусом (21,4%);
- представники окремих етносів (0,8%) [9, с. 5].

Оскільки чітких критеріїв визначення поняття “національна меншина” в українському політико-правовому полі та офіційній практиці (етнополітиці) нема, то автори скористались критеріями, узятими за основу визначення цього поняття, запропонованого представником Ради Європи Ф. Капоторі. Національну меншину він пропонує визначати як “групу населення, яка відрізняється від основної групи населення своїм етнічним походженням, чи то своєю національністю, чи то своєю мовою, чи то своєю релігією; за своєю кількістю поступається основній групі населення; не займає домінуючої позиції в країні; демонструє бажання зберегти свою самобутність і свою культуру, традиції, релігію чи мову; не складається з недавніх емігрантів або біженців, має глибоке коріння в країні проживання (як правило, громадяни цієї країни)” (цит. за [9, с. 5]).

На цій підставі до національних меншин в Україні зачислені росіяни, білоруси, молдавани, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари, рома (цигани), азербайджанці, грузини, німці, литовці, словаки, чехи, естонці. Хоча автори зазначають, що ця пропозиція не є остаточною й категоричною, легко побачити, що головний критерій, узятий за основу зарахування до категорії “національні меншини”, – більш-менш вагома кількість представників різних національностей.

Із загального складу тих, кого можна вважати “національними меншинами”, автори запропонованої класифікації В. Євтух та В. Трощинський виокремили “етнічні

групи з невизначеним статусом”. Ідеться про гагаузів (близько 32 тис.), караїмів (близько 1200), кримських татар (близько 250 тис.) та кримчаків (406). Така номінація запропонована на підставі того, що поняття “корінний народ”, яке можна було б застосувати до них, має в міжнародній практиці дещо інший зміст і не може бути застосована в українському контексті [9, с. 4]. Тому головною підставою їхнього виокремлення із загального переліку “громадян України, які не є українцями за національністю” (саме таке визначення національних меншин є в Законі України “Про національні меншини в Україні”), у цьому разі є відсутність у цих народів державного утворення за межами України. Додамо, що не зовсім зрозуміло, чому їхній статус досі не визначений. Адже етногенез кримських татар, кримчаків, караїмів та гагаузів відбувся в межах сучасної України, і їх з повною підставою можна уважати автохтонними на теренах України етносами.

Підставою зарахування до категорії “представники окремих етносів” (а їх перелічено понад 100) була їхня незначна кількість у структурі населення України – від кількох тисяч до двох – трьох осіб.

Якщо підсумувати всі критерії, на підставі яких автори концепції структурували поліетнічне населення України, то не можна не побачити, що воно є стратифікаційним. Адже віднесення до тієї чи іншої категорії одночасно означає й закріплення певного статусу в політичній системі суспільства. Це, мабуть, важливо для вирішення проблеми політико-правового врегулювання положення різних етнічних груп населення України. Однак якщо йдеться про чинники процесу консолідації української нації, то статусна нерівність у політичній системі може стати однією з досить значущих перешкод успішності цього процесу.

Уважають, що сам факт співіснування в одній державі етнічної більшості та етнічної меншості не дає змоги уникнути *відношень домінування і підлеглості*. На думку відомого російського фахівця в галузі міжнаціональних відносин Е. Паїна, це найдавніша форма суспільної нерівності, яку не можна усунути [10, с. 278].

Справді, в сучасному світі найпоширенішою формою політико-територіального об’єднання людей стала національна держава. Її існування потребує такої національної політики, яка б сприяла консолідації населення на підставі формування єдиної громадянської ідентичності, яка за значущістю перевищувала б усі інші типи ідентичності, зокрема регіональну та етнічну. Досягти цього не можна без існування єдиної (в більшості випадків) державної мови, уніфікованої системи освіти, впровадження більш-менш однотипних культурних стандартів тощо. І це неминуче ставить представників меншості в підлегле становище, потребує від них пристосування до вимог державоутворювальної групи.

Е. Паїн, як можна його зрозуміти, вважає таку ситуацію неминучою, а тому оцінювати її з позицій справедливості не має сенсу. Проте, – продовжує він, – має значення уявлення людей щодо справедливості положення в суспільстві тих чи інших етнічних спільнот і щодо державної політики стосовно більшості та етнічних меншин [10, с. 278]. Такої ж думки американський соціолог Р. Брубейкер, який вважає

несуттєвим те, чи проводить держава дискримінацію щодо своїх меншин. Важливо, що про це думають самі меншини (цит. за [11, с. 129]).

Історичні факти свідчать, що саме серед меншин найчастіше виникають уявлення про обмеження їхніх прав та можливостей з боку держави та її етнічної більшості, яка, як звичайно, є титульною групою населення.

Показовим у цьому може бути приклад самопочуття етнічних росіян, значна частина яких (близько 25 млн) після розпаду Радянського Союзу опинилась за межами етнічної Батьківщини, стали мешканцями “нового зарубіжжя”.

У деяких новоутворених суверенних державах, зокрема в Естонії, Латвії, вони справді стали об'єктом дискримінації в економічній та політичній сферах аж до відмови надання їм громадянства країни, де вони довгі роки жили та працювали. Однак найпоширенішою травматичною проблемою для більшості представників російської діаспори в країнах “нового зарубіжжя” стала втрата звичної для них “першої ролі” в багатонаціональній державі. Характерно це і для значної частини росіян – громадян України.

Дослідження, що їх проводили і вітчизняні [4, 12], і російські [13], і західні фахівці [26], констатують одну й ту ж ситуацію: категоричну їхню незгоду зі статусом національної меншості, який визначений для них, як і для іншого неукраїнського населення, законодавством України.

Наголосимо, що такий статус аж ніяк не призводить до будь-яких ущемлень економічних, політичних, професійних прав росіян в Україні. Єдина сфера, де вони вважають себе ущемленими, – це культурно-мовна. Періодично (особливо під час політичних кампаній) виноситься на обговорення питання надання російській мові статусу другої державної (або ж офіційної). Значна частина росіян, а також російськомовних представників інших національностей України, у тому числі титульної, висловлюють занепокоєння перспективами збереження російськомовних навчальних закладів, ЗМІ тощо. І усе це на фоні досить сприятливих (за окремими винятками) російсько-українських міжетнічних відносин в Україні.

Ми навели тільки один приклад того, як інституційно закріплений розподіл на більшість і меншість, навіть за умов повної рівності прав та можливостей меншості, все ж сприймається свідомістю як прояв статусної ієрархії.

Однак, як це не парадоксально, і панівна де-юре група населення може бути невдоволена своїм положенням у суспільстві де-факто.

Наприклад, у багатьох країнах Західної Європи простежується щораз більша збентеженість титульного населення з приводу втрати звичного для них соціокультурного “обличчя” країни.

Справді, збільшення еміграційних потоків, які в останню чверть ХХ ст. стали масовими, суттєво змінили структуру населення багатьох країн, перетворили раніше моноетнічні країни з незначним “вкрапленням” іноетнічного населення на поліетнічні суспільства. Значна частина емігрантів виявляється не в змозі, а іноді не бажає адаптуватись до культури країни, яка прийняла їх, привносить до неї свої звичаї,

традиції, стиль поведінки, які не сприймає “корінне” населення. І воно відчуває себе щораз менш комфортно “у своєму домі”. Реакцією на це стають різні форми протесту, вимоги скорочення еміграційних потоків, обмеження прав іноетнічних груп. “Спалах” таких настроїв зазнали останнім часом Австрія, Франція, Бельгія й деякі інші країни “західного” світу.

За спостереженнями російських соціологів проблема адекватності, справедливості соціальних ієрархій, у тому числі етнічної, кланової, територіальної тощо, нової соціальної стратифікації загалом стає однією із центральних у сучасному російському суспільстві [15, с. 5]. У цьому разі Росія вступає в нову історичну фазу, сутність якої сформулював директор Інституту етнології РАН В. А. Тишков: “Настає інший час – час не тільки захисту меншин, що зазнають утиску, а й захисту більшості від радикалізму та агресивності меншості” [16, с. 131].

Ми навели ці приклади для того, щоб наголосити: далеко не завжди політико-правовий статус більшості означає її панівну роль у державі, а статус меншості – підлеглу, підпорядковану. Підтвердженням цього може бути й ситуація в Україні, де державоутворювальний етнос має всі підстави вважати, що наразі йому не вдалось досягти домінуючої ролі в державі, особливо якщо йдеться про так звану українізацію населення України, реальний стан запровадження української мови як державної [17].

Значимо, що політико-правовий статус етнічних груп, про який досі йшлося, найчастіше є інституціонально визначеним. Оскільки ж цей об’єктивний факт можуть по-різному сприймати окремі етнічні меншості, ті, хто віднесений до груп із невизначеним статусом тощо, то завдання етносоціологічного дослідження полягає не стільки у визначенні статусу досліджуваної групи, скільки у вивченні відношення до цього факту з позицій його прийняття/неприйняття. Головне ж, на чому треба сконцентрувати увагу, – це виявлення впливу політико-правового статусу на загальне положення групи в суспільстві.

Узагальнювальною його характеристикою є місцезосташування групи у системі соціального розшарування.

Традиційний засіб аналізу соціальної структури суспільства в її вертикально-ієрархічному зрізі – врахування таких критеріїв, як розмір прибутку, майнові характеристики, у тому числі володіння власністю, посадове становище, владні повноваження, рівень освіти, кваліфікації тощо. Усе це дає підстави для віднесення індивідів до вищого, середнього або нижчого класу/страти, з’ясування співвідношення між ними, що склалось у суспільстві. Коли ж йдеться про ієрархію етнічних груп у системі соціальної стратифікації, то вона визначена залежно від питомої ваги її представників на різних щаблях суспільної ієрархії. Саме це є інтегральною характеристикою соціального статусу і головним проявом соціальної нерівності етнічних груп.

Результати двох найфундаментальніших досліджень цієї проблематики (одне з яких проведене українською дослідницею Т. Рудницькою “Аналіз соціально-

професійного статусу етнічних спільнот України”, інше – її російською колегою Л. М. Дробіжевою “Соціальна нерівність етнічних груп та проблеми інтеграції в Російській Федерації”) підтвердили існування досить помітної ієрархії етнічних груп, що вибудовується за багатьма показниками.

Головним підсумком дуже багатоаспектного дослідження, виконаного російськими етносоціологами, є висновок про те, що економічні реформи та доступ до демократичних свобод докорінно змінили звичні картини життя в республіках і областях Росії. В етнонаціональній сфері вони призвели до появи нових форм соціальної нерівності, яка поєднується зі старими, залишеними від радянського і дореволюційного минулого [15, с. 465-466].

Особливо гострою дослідники вважають проблему участі у владі різних етнічних груп. У більшості автономних республік політична ніша виявилась заповненою переважно представниками титульної національності, кількість їхніх представників у владних структурах набагато перевищує їхню питому вагу в складі населення автономії [15, с. 103-118].

Проведений Т. Рудницькою порівняльний аналіз демографічних, соціально-економічних та соціокультурних характеристик семи найбільших етнічних спільнот України дав змогу визначити два дуже значущі факти. По-перше, це досить помітна диференціація етнічних груп України за рівнем їхнього трудового потенціалу, який і визначає місце кожної групи в ієрархії соціально-професійних статусів. По-друге, це існування в Україні етнокультурного поділу праці.

На яких підставах ґрунтуються ці висновки? Для визначення соціально-професійного статусу етнічних груп Т. Рудницька застосувала методологічний принцип урахування національно-пропорційного представництва на різних щаблях соціальної ієрархії. Аналізували такі показники соціально-професійного статусу, як рівень освіти, пропорції зайнятості розумовою та фізичною працею, етнічний склад галузей господарства, кваліфікаційна структура.

За всіма цими показниками зафіксовані суттєві диспропорції, які надають співвідношенню етнічних груп України ієрархічності.

Т. Рудницька констатує, що українці за соціально-професійним статусом виявились у соціальному плані менш просунутими на щаблях професійної ієрархії, ніж росіяни і, передусім, євреї. Частка керівників та спеціалістів у складі трудоактивної частини українців є нижчою, ніж цих етнічних груп. Дещо випереджає українців за соціально-професійними пропорціями білоруське населення. Такі етнічні меншини, як поляки, що мають у складі понад 60 % робітників, болгари й, особливо, молдавани, серед яких питома вага керівників майже у 5 разів менша, ніж у євреїв, а частка спеціалістів становить тільки 10 %, за пропорціями соціально-професійного складу є менш просунутими соціально [18, с. 117].

Причини такої ситуації пояснюють, головню, розбіжностями історичного шляху розвитку кожного народу, який несе на собі відбитки політичних, економічних, культурних, психологічних особливостей цих спільнот. Однак найчастіше

Т. Рудницька пояснює місцезоташування етнічних груп України на щаблях професійно-кваліфікаційної ієрархії, перш за все, їхньою поселенською структурою, належністю переважно або до “міських”, “урбанізованих”, “індустріалізованих” народів, тобто таких, які вже зазнали впливу модернізаційних процесів, або до тих, чий характер праці, спосіб життя тяжіє до традиційних патріархальних форм. Тобто в цьому разі відмінності в статусах є результатом вторинної етносоціальної стратифікації.

Зазначимо, що в сучасній соціології саме мірою просування модернізаційних процесів найчастіше пояснюють суспільну диференціацію не тільки етнічних груп, а й суспільства загалом.

З позицій стратифікаційного підходу різна частка представників різних етнічних спільнот на щаблях соціально-професійної ієрархії є виявом соціальної нерівності. Вона може бути сприйнята як гостра соціальна проблема, якщо соціальна нерівність не відповідає тому ідеалу щодо соціальної справедливості, її стандартам, які склались у суспільстві відповідно до тих ідеологічних принципів, якими це суспільство переважно керується.

Сучасні демократичні, так звані соціальні держави, якими проголошують себе більшість Європейських держав, у тому числі й Україна, роблять багато зусиль, щоб якомога нівелювати відмінності в життєвих шансах та доступі до соціальних ресурсів представників різних груп населення. Однак повністю ліквідувати соціальну нерівність не вдається і навряд чи вдасться. Як доводить П. Сорокін у класичній праці “Соціальна стратифікація та мобільність”, усі спроби, що були в історії людства, зробити плоским профіль соціальної будівлі, завжди завершувались відтворенням його конусоподібної форми [8, с. 331].

На думку Дж. Ролса, автора монографії “Теорія справедливості”, наявність нерівності сама по собі не є несправедливістю, вона виникає природно, первісно. Вона стає такою лише тоді, коли “порушується ідея “справедливості як чесності”, як принципу рівного права на свободу та рівномірний розподіл цінностей суспільства” (цит. за [7, с. 146]).

Тому дослідники проблем соціальної нерівності, як звичайно, не обмежуються фіксацією реального статусу соціальних груп, а співвідносять його з уявленнями самої групи та її представників щодо їхнього положення в суспільстві та виправданості співвідношення з іншими групами.

Як зазначає Т. Дробіжева (керівник дослідницького проекту і відповідальний редактор монографії, яка має симптоматичну назву: “Соціальна нерівність етнічних груп: уявлення та реальність”), з’ясування *уявлень* щодо нерівності входило в предмет нашого вивчення не випадково. “Якщо соціальна нерівність у масовій свідомості пов’язується з етнічністю, якщо люди вірять, що їхня національна належність впливає на соціальне положення, вони будуть діяти відповідно до цих переконань... Якщо члени контактуючих груп по-різному визначають одну й ту ж міжгрупову реальність, то створюється підстава для соціальної напруженості та конфлікту” [15, с. 15].

Проте факт існування відмінних за місцем та роллю в суспільстві груп може бути потрактований не лише як прояв соціальної нерівності, а й як функціонально виправдане взаємодоповнення різними групами одна одної, особливо, коли йдеться про трудову сферу.

Дослідження Т. Рудницької привернуло нашу увагу й тому, що вона змогла розглянути проблему відмінностей у трудовому потенціалі етнічних груп України і з цього, функціонального погляду. Вона стверджує, що етнічний склад галузей господарства, який склався в Україні на рубежі 80–90-х років ХХ ст., пропорції професійно-кваліфікаційного складу зайнятих у них свідчить про існування в суспільстві етнокультурного поділу праці. “Займаючи певну нішу у трудовій сфері суспільства, різні етнічні спільноти доповнюють одна одну, створюючи цілісний трудовий потенціал населення держави” [5, с. 33]. Наприклад, значна частина поляків зайнята у лісовому господарстві, що пов’язано з розташуванням їхнього традиційного компактного проживання в українському Поліссі. Галузеві вподобання болгар реалізовані у заготівельній галузі, а в греків – у сфері торгівлі та громадського харчування. Такий розподіл склався під впливом давніх етнокультурних традицій і тому, вважає Т. Рудницька, суспільству недоцільно ліквідувати ці трудові етнічні ніші.

Водночас це, безумовно, не означає заперечення необхідності створення в суспільстві таких умов, які б сприяли вертикальній мобільності тих груп, які поки що є на нижчих шаблях етнічної ієрархії і не тільки за професійно-кваліфікаційними критеріями, а й, перш за все, з погляду матеріального положення, участі в управлінні тощо.

Досвід різних країн свідчить, що є два головні шляхи вирішення проблеми ліквідації, або хоча б пом’якшення диспропорцій у соціальному розвитку етнічних груп, у їхньому доступі до суспільних ресурсів. Один із них – це метод квотування, який забезпечує таке представництво етнічних груп, перш за все, на вищих посадах владної, професійної тощо ієрархії, яке відповідає їхній питомій вазі в структурі населення держави. Цей засіб має багато прихильників, у тому числі і в Україні, особливо коли йдеться про політичне представництво інтересів етнічних груп на загальнонаціональному та регіональному рівні. Інший, перспективніший, на нашу думку, шлях вирішення проблеми етнічної нерівності – це створення для всіх етнічних груп однакових стартових можливостей соціального просування. А це потребує розробки та реалізації спеціальних програм, спрямованих на створення сприятливих умов соціального розвитку тих етнічних груп, які поки займають нижчі позиції в шкалі багатства, влади та престижу – головних підстав соціальної стратифікації.

І, нарешті, третій, найбільш специфічний і не менш значущий, ніж розглянуті вище, аспект аналізу статусних позицій етнічних груп. Йдеться про їхнє положення в системі міжетнічних відносин. Воно визначене, передусім, суб’єктивним ставленням до тих чи інших груп, яке формується на підставі дії соціально-психологічних механізмів

взаємосприйняття та ґрунтується на фундаментальній властивості колективної та індивідуальної свідомості диференціювати соціальний простір за принципом “ми” та “вони”.

Добре опрацьованим засобом вивчення стану міжетнічних відносин є застосування школи соціальної дистанції Богардуса. Найчастіше її використовують для вимірювання відкритості/закритості індивідів до контактів з іноетнічними групами поширення синдромів толерантності/ ксенофобії [19]. Однак цей методичний прийом відкриває ширші можливості. Зокрема, розрахування середньозваженої суми балів, яку набрала кожна з етнічних груп, що є в складі суспільства, дає змогу визначити загальну ієрархію у шкалі від високого рівня бажаності контактів з представниками цієї групи до повного відторгнення такої можливості. У цьому разі приписаний громадською думкою ранг, що визначений за цими критеріями, може не збігатися з реальним місцерозташуванням групи у системі соціальної стратифікації. Крім того, етнічна група, яка переважає за кількістю представників у вищих прошарках суспільства, може займати у суб’єктивно-ціннісній ієрархії найнижчі місця.

Відсутність узгодженості між статусними позиціями етнічних груп, яку фіксують у разі застосування різних його вимірів, пояснюють дією різних механізмів їхнього формування. Що стосується статусу етнічних груп у системі міжетнічних відносин, то він є результатом тісного переплетення впливу політичних, соціокультурних, соціокультурних та соціально-психологічних чинників (див. про це детальніше [20, с.181-209]). Сам по собі факт відсутності узгодження між різними показниками положення групи у суспільстві може свідчити про існування в ньому латентної напруженості, зокрема, у системі міжетнічної взаємодії.

Останнє положення дає змогу перейти до завершальної частини нашого аналізу, а саме – до визначення цілей та завдань вимірювання статусу етнічних груп. Таке вимірювання може бути самостійною ціллю етносоціологічного дослідження, особливо якщо воно спрямоване на визначення реальної або уявної нерівності груп, що утворюють етнічну структуру суспільства. Водночас без урахування диференціації етнічних груп у політичній, соціокультурній системі та системі міжетнічних відносин навряд чи можна обійтись у разі спроби загальної діагностики стану суспільства: переважання в ньому інтегративних чи дезинтегративних процесів, конфліктного потенціалу тощо. У цьому випадку ієрархія статусних позицій етнічних груп та сприйняття ситуації з боку належних до цих груп є важливим чинником стану та перспектив розвитку етнонаціональних процесів у поліетнічному суспільстві.

1. Соціологія: Навч. посібник / За ред. С. О. Макєєва. – К.: Укр. енциклопедія, 1999. – 429 с.
2. Соколовский С. В. Этнографические исследования: идеал и действительность // Этнограф. обозрение. – 1993. – № 2, 3. – С. 3-14.
3. Савва М. В. Этнический статус в идеологии и политике // Полит. исследования. – 1999. – № 4. – С. 141-147.
4. Колесник Л. А. Социально-этнический статус русских в современной Украине // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. – Х.: Вид. центр ХНУ, 2003. – С. 266-268.
5. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К.: ІС НАНУ, 1998. – 176 с.
6. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. – К.: ІС НАНУ, 1996. – 129 с.
7. Ильин В. И. Государство и социальная стратификация советского и постсоветского обществ (1917-1996 гг.) (опыт конструктивистско-структуралистского анализа). – Сыктывкар: Изд-во Сыктывкар. ун-та, 1996. – 349 с.
8. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 116 с.
9. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: Довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К.: Наук. думка, 2004. – 347 с.
10. Паин Э. П. Представления о неравенствах и несправедливости в межэтнических отношениях // Справедливые и несправедливые неравенства в современной России / Ред.-сост. Р.В. Рывкина. – М.: Реферendum, 2003. – С. 278-306.
11. Коротеева В. В. Теории национализма в зарубежных социальных науках. – М.: Росс. гуманитар. ун-т, 1999. – 139 с.
12. Арбеніна В. Л. Процес громадянської ідентифікації і соціальне самопочуття російського населення України // Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2001. – С. 164-167.
13. Савоскул С. С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – М.: Наука, 2001. – С. 35-135.
14. Уилсон Э. Украинский национализм в 90-х годах. Судьбы национальных меньшинств // Россия и ее соседи: проблемы этнических меньшинств: пробл.-темаг. сб. – М.: РАН ИНИОН, 2000. – С. 72-86.
15. Социальное неравенство этнических групп: представления и реальность / Авт. проекта и отв. ред. Л. М. Дробижева. – М.: Akademia, 2002. – 480 с.
16. Тишков В. А. Этнология и политика. – М.: Наука, 2001. – 240 с.
17. Рябчук М. Кто самая крупная рыба в украинском пруду? Новый взгляд на отношения меньшинства и большинства в постсоветском государстве // Диаспора. – 2000. – № 2. – С. 6-31.
18. Рудницька Т. М. Професійна, кваліфікаційна і галузева структура найбільш багаточисельних етнічних спільнот України // Філософ. і соціол. думка. – 1996. – № 1-2. – С. 111-133.
19. Паніна Н. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 21-43.
20. Арбеніна В. Л. Етносоціологія: Навч. посібник: 2-ге вид., доповнене і перероблене. – Х.: Вид. центр ХНУ, 2007. – 316 с.

THE SOCIAL STATUS OF ETHNIC GROUPS AND ITS MEASURING

V. L. Arbenina

V.N. Karazin National University of Kharkiv
sociology@univer.kharkov.ua

The article considers status of ethnic groups as a multidimensional description of their position in society. Considerable attention is paid to the problem of political and legal status of ethnic groups, particularly, to the consequences of the institutional construction of differences between ethnic majority and ethnic minority. Representation of ethnic groups belonging to the different levels of social hierarchy is examined through manifestations of their status in the system of social stratification. Main causes of social inequality of ethnic groups are analysed. It is shown that the position of ethnic group in the in the system of interethnic relations is a specific measurement of ethnic groups status. It is determined by the degree of desired social distance in a situation of direct contacts with the representatives of different ethnic groups and characterizes subjective attitude dominating in mass consciousness towards each of them.

Key words: social status, political and legal status, status of ethnic group in the system of social inequality, status of a group within a system of interethnic relations.

Стаття надійшла до редколегії 20.12.2007

Прийнята до друку 10.01.2008

УДК 316.728

ДІМ ЯК ПРИВАТНИЙ СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР

А. О. Ручка, Л. Г. Скокова

Інститут соціології НАН України
i-soc@i-soc.org.ua

Розглянуто можливості соціологічного аналізу дому як приватного соціокультурного простору. Вирізнено аксіологічні / символічні виміри дому, матеріальні аспекти домашнього простору, особливості залучення до культури у просторі дому. Використано дані соціологічних досліджень: моніторинг “Українське суспільство 1994–2006”, “Омнібус 2006, 2007” Інституту соціології НАН України, а також результати Європейського соціального дослідження (2004–2005) за участі Інституту соціології НАН України. Наголошено на перспективності систематичних соціологічних досліджень різноманітних приватних вимірів дому та його ролі в сучасному людському житті.

Ключові слова: дім, приватний соціокультурний простір, повсякденність, аксіологічні/символічні виміри дому, диференціація за типом житла, оснащеність дому, розподіл домашньої роботи, приватний взірець культурно-дозвілєвих практик, “одомашнення” і медіацентрованість дозвілля.

Глобалізаційні зміни в сучасному світі, трансформації суспільного устрою в багатьох країнах супроводжуються, як з’ясувалося, загостренням проблеми співвідношення *публічного і приватного* на різних рівнях життя соціуму. Нижче ми проаналізуємо тільки одну складову цього співвідношення, а саме – на певному приватному просторі. Загалом зацікавленість процесами приватної сфери, значущості приватного життя, різноманітними формами партикулярності демонструють представники різних гуманітарних дисциплін: філософи, історики, соціологи, антропологи та ін. Дослідників цікавлять як взаємопов’язаність сфер приватного і публічного, їхня аксіологічна значущість, так і розмивання меж між ними чи їхнє ущільнення в різних типах суспільного устрою, в різні історичні періоди. Прикладом негативного ставлення до приватності можуть бути радянські часи з їхнім культивуванням колективістських настанов, коли сферу приватного звужували всілякими методами, поширюючи контроль державних і квазігромадських інституцій на особисте, родинне життя, діяльність домогосподарств тощо.

Історично вирізнення приватного життя як соціального феномена в науковій літературі пов’язують зі становленням модерного суспільства, економіка якого ґрунтувалась на відділенні дому від місця праці. Соціальна сфера тут регульована демократичними інститутами, колективне життя просякнуте повагою до приватності, у ньому забезпечені права і свободи громадян. Поступово збільшується вільний час, підвищується грамотність населення, розвиваються споживацькі, культурні, медійні індустрії масового суспільства з їхнім культивуванням індивідуалістичних,

гедоністичних орієнтацій, що сприяє переміщенню багатьох соціокультурних практик у приватний простір. У сьогоднішньому українському суспільстві, яке перебуває в умовах системної трансформації суспільного ладу, відбувається, можна сказати, “реабілітація” приватності в економіці, законодавстві, соціальній сфері, змінюються також ідеологічні настанови щодо важливості прав і свобод окремих індивідів, значущості їхнього приватного життя, взагалі – долі окремої людини. Це пов’язано також зі збільшенням можливостей соціальної мобільності певних груп, особливо молоді, поширенням “змішаних” – матеріалістичних і постматеріалістичних цінностей, зростанням шансів стилізації, індивідуалізації життя. Крім того, розвиток сучасних інформаційно-комп’ютерних технологій створює умови для освіти, праці, відпочинку в домашньому просторі, приватизації, “одомашнення” дозвілля тощо. Однак цю “реабілітацію” супроводжує зниження рівня життя більшої частини населення, швидка соціально-економічна поляризація, безлад у політичній та економічній сфері, що призводить до відчуженості від публічної сфери, замиканні значної частини населення на рівні родинних, міжособистісних відносин, пошуку стратегій виживання у приватних практиках “домашньої економіки”.

Складність трансформаційних змін, які відбуваються в сучасних транзитних суспільствах, актуалізує пошуки нових евристичних і дослідницьких напрямів соціокультурного аналізу. Одним з таких напрямів, що привертає щораз більшу увагу вітчизняних дослідників, є соціологія повсякденності, можливості якої вже досить давно використовують західні науковці для кращого розуміння сфери приватності. Як відомо, в соціогуманітарних науках у рамках посткласичної методології відбувається поворот до вивчення соціокультурної реальності з позиції “звичайної”, “маленької” людини, її повсякденного існування, практик (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман, І. Гофман, М. де Серто, М. Мафесолі, П. Бурдьє та ін.). Прихильники цих підходів серед російських дослідників зазначають навіть про необхідність становлення таких дисциплін, як “коммонсенсологія” (від англ. *common sense* – здоровий глузд) [1], “повсякденноведення” [2], а також “соціологія приватності” [3].

Можливо, у цьому є сенс, оскільки в структурі кожного суспільства можна вирізнити три рівні його організації: *макроструктурний*, *мезоструктурний* і *мікроструктурний*. Макроструктурний рівень охоплює систему порівняно великих і значимих для всього суспільства соціальних класів, груп, верств та інститутів, які між собою функціонально пов’язані. Мезоструктурний рівень, відповідно, зосереджений на структурах середнього рангу, окремих суспільних сферах, галузях, сегментах. Водночас мікроструктурний рівень становить систему порівняно малих груп, спільнот і організацій, у яких переважають безпосередні соціальні інтеракції. Загалом соціальну мікроструктуру, рівень повсякдення, можна вважати підґрунтям суспільного життя в різноманітних його проявах. Це підґрунтя, зрозуміло, значно впливає на всі суспільні процеси, серед яких особливе значення мають соціалізація і культуралізація. Саме у цих процесах формуються, як відомо, притаманні цьому суспільству типи особистостей. Формування opinіо членів суспільства щодо різноманітних питань, які стосуються економічних, політичних, соціальних,

культурних, екологічних тощо справ, відбувається з урахуванням соціальної мікроструктури. На мікроструктурному рівні організації соціуму укорінені головні цінності й норми, що регулюють соціальні взаємовідносини між членами суспільства. Саме тут формується ментальність соціального мікросередовища, яка є джерелом настанов, устремлінь, аспірацій і поведінки людей. Завдяки соціальній мікроструктурі, соціокультурним практикам у приватному просторі індивіди набувають головних соціокультурних рис, які майже не змінюються впродовж усього життя. Позиціонування саме в цьому просторі, ототожнення себе з певними людьми, подіями, місцями, речами, практиками чи дистанціювання від них є головними способами ідентифікації людини, механізмами становлення її соціокультурної ідентичності. Водночас залученість людини до приватного зовсім не заперечує її причетності до публічного. Це співвідношення в принципі повинне бути збалансованим, інакше значною є ймовірність конфлікту [4]. Ось чому проблематика повсякдення, особливості його розгортання у приватному житті, перебіг соціокультурних практик у домашньому просторі сьогодні щораз частіше стають предметом інтересу соціальних дослідників.

Аксіологічний / символічний вимір дому. Головними елементами приватного життя є *дім, родина, діти, взаємовідносини з близькими людьми, улюблені і необхідні речі, домашнє господарство, домашні улюбленці* тощо. Приватне життя локалізоване насамперед у просторі дому, який є його центром, осередком: в аксіологічному і матеріальному / просторовому сенсі. Незалежно від його матеріального втілення (хата, будинок, квартира), дім є соціокультурною цінністю для його мешканців, він наповнений значеннями, символами, оцінками (позитивними, нейтральними, негативними), пов'язаними з біографічним досвідом, перебігом соціалізації, культуралізації, різноманітними життєвими подіями в соціальному оточенні. Сприйняття дому може відрізнитися залежно від характеристик членів родини – їхнього віку, статі, родинних зв'язків та ієрархій, стану здоров'я, авторитету тощо. Біографія індивіда і його родини, історія міжособистісних стосунків мешканців певної оселі маркована як різними артефактами (предмети обстановки, одяг, фотографії, листи), так і певними культурними практиками (спільні вечери членів родини, святкування урочистих подій, сімейні скандали), що загалом впливає на формування ідентичності, допомагає зберігати сімейну пам'ять, етнокультурні традиції або створює негативне сприйняття простору оселі чи періоду проживання в ній.

Проблематика *дім–людина* в різних вимірах час від часу опинялася в центрі уваги відомих філософів, що цікавилися повсякденним існуванням людини в світі (можна згадати праці М. Гайдеггера, Г. Башляра, М. Еліаде, Ж. Дерріда та ін.) [5-8]. Цікаві методологічні зауваження щодо аксіологічної/символічної значущості дому можна знайти в працях сучасних російських і українських дослідників, представників філософської антропології, істориків, етнографів, культурологів [9-16].

Історичні, етнографічні розвідки засвідчують, що в традиційній культурі поняття “дім”, “хата” для українців, як і представників багатьох інших народів, є багатозначними, наповненими символічним змістом. Дім, як загальнозначущий архетип, здавна функціонує у людській свідомості і становить базисний елемент етнічної картини світу. Як зазначив М. Еліаде, в традиційному суспільстві дім – це не просто об’єкт, “місце, облаштоване для житла”, це світ, який людина будує для себе, імітуючи божественне творіння, космогонію. Кожна побудова чи урочисте відкриття нового дому певною мірою є рівнозначними новому началу, новому життю. Навіть у сучасних суспільствах, де простежується високий ступінь десакаралізації, все ще зберігаються на новосіллях спогади про ту радість, яка в стародавні часи знаменувала початок нового життя [7, с. 50-51].

Сприйняття навколишнього простору як сакрального структурувало людську свідомість, робило світ доступнішим для розуміння. Побоюючись як ворогів, так і злих духів, люди намагалися всіляко захистити своє житло, укріпити його. Цій меті слугувало й “обрамовування” житла (слово “храм” є в одному ряду зі словами “схрон”, “хоронити”, “хороми”), заповнення його магічними знаками, речами, оберегами, спеціальне оздоблення дверей, вікон, комину тощо. Завдяки цьому вся хата перетворювалася в магіко-практичний оберіг, ставала схованкою добробуту, духовного затишку, безпеки родини. Житло оберігало людину від різноманітних і непередбачуваних загроз зовнішнього світу, утворювало свій, “внутрішній”, приватний світ, дотичний масштабам людини, наповнений рисами безпеки, визначеності, зрозумілості, упорядкованості.

Еквіваленти слов’янського слова “дім” означають широке коло понять: родину, житло, будівлю, певне визначене місце, а також явища, пов’язані з культурною організацією життя: господарство, побут родини чи народу, спадщину, ієрархію, порядок. Поняття дому пов’язували також зі своїм народом, країною, правом, мораллю, пам’яттю, вірністю традиціям [16, с. 135]. Усталеним є вираз “рідний дім” у значенні “рідний край”, “Вітчизна”, “Батьківщина”. Ці семантичні виміри характерні й для мов інших слов’янських народів, наприклад, російського, польського, сербського [17].

Зміст українських прислів’їв і приказок [18] відображає головні аксіологічні виміри, протиставлення, пов’язані зі своєю хатою, домівкою, в етнічній картині світу.

- *Загальне протиставлення свого /чужого*: своє є кращим, тому що своє (“В гостях добре, а дома ліпше”, “Бодай не ходити в чужу хату!”, “Ліпше дома, ніж на празнику”, “Своя стріха – своя втіха”, “Своя ліпянка ліпша чужої світлиці”).

- *Захищеність у своїй оселі*: (“В своїй хаті й кути помагають”, “Дома і стіни помагають”).

- *Закритість від чужих*: (“Хата як покришка: що говориться, то в хаті повинно пропасти”) і відокремленість (знамените “Моя хата скраю – нічого не знаю”).

- *Можливість вільних дій у своїй хаті, незалежність*, очікування теплого прийому після повернення ззовні (“Своя хата й своя воля”, “Не пізно до свого дому

й опівночі”, “Свій дім не ворог: коли прийдеш, то прийме”, “Своя хата – своя правда”, “Кожний когут смілий на своїм сміттю”, “У своїй хаті кожний пан”, “Де хата, там і паніматка”).

- І навпаки, *острах* (який відчувається у порівняннях) *залежності в чужому домі від чужої ласки, волі інших людей*: (“Бодай умирати, і в свій горщик зазирати”, “Бодай ніхто не дочекав в чужім кутку сидіти”, “Чужа хата гірше ката”, “Хата чужая, як свекруха лихая”, “Хоч у рідного тата – але не моя хата”, “На чийому возі їдеш, того й волю чиниш”, “Чужа хата – велика досада”, “В чужій хаті і тріска б’є”, “Чия хата, того і правда”).

- *Маркування розподілу сфер жіночого і чоловічого впливу, опікування господарством*: (“Без господаря двір плаче, без хазяйки – хата”, “Де багато господиень, там хата неметена”, “Якщо жінка завзята, то й добра повна хата”, “Без господаря хата – пуста”, “Дівка заплетена, а хата не метена”, “Красна хата кутами, а дівка пирогами”).

- *Родинні зв’язки, любов до батьків, дітей*: (“Дорога та хата, де родила мати”, “Як син вродиться, то і хата радується”).

- *Гостинність*: (“Чим хата багата, тим і гостям рада”, “Що хата має, тим і пригощає”).

- *Естетична функція домівки* (“Хата, як квітка”, “Хата, як лялечка”, “Хата як дзеркало”, “У хаті як у віночку”).

- *Гумористичне ставлення до бідності* (“Наша хата з холодом не спориться: як надворі тепло, то й у нас тепло, а як холодно, то й у нас так”, “Така хата тепла, що потієш, дрижачи”).

Навіть кількість різноманітних визначень хати, домівки в традиційній мові та пов’язаних з нею смислів свідчить про її центральну, осьову роль в етнічній картині світу українців. Тому не дивно, що образ дому є однією з найбільш інтегруючих сил для людської думки, спогадів і мрій [18, с. 4]. У цьому зв’язку можна сказати, що ціннісний універсум традиційної етнічної свідомості пов’язаний саме з аксіологічним/символічним сприйняттям рідної хати, домівки, господи як безпеки, захищеності, підтримки рідних, вільної дії, сім’ї, матері, Вітчизни.

Звісно, без спеціальних досліджень важко уявити, наскільки в сучасному суспільстві збереглося ставлення до простору дому як до сакрального; наскільки саме з домівкою, рідними стінами (особливо в умовах великих міст, частих переїздів, житлової невлаштованості) пов’язане відчуття безпеки, захищеності, патріотизму, родинних зв’язків, образу власного “Я”; як формуються або ні подібні відчуття, емоції, ідентифікації. Для глибшого вивчення цих питань доцільними можуть бути якісні методи (етнографія, візуальні дослідження, глибинні інтерв’ю, кейс стаді) [19].

Щодо кількісних досліджень, то вони, безперечно, теж дають цікаві дані для роздумів на цю тему. Одним з найважливіших аспектів домашнього побутування є наявність родини, стосунки в сім’ї. Саме сім’я, родичі користуються найвищим рівнем довіри серед різних соціальних інститутів в Україні, становлять найважливішу

“Ми-групу”, що особливо контрастує з низьким рівнем довіри до інститутів публічної сфери [20, с. 306]. Часто цю ситуацію пояснюють як замикання в межах родини, ізоляціонізм, втечу від хаосу кризового соціуму. З цим, мабуть, можна погодитися певною мірою, проте підвищення рівня довіри в публічній сфері не обов’язково повинно супроводжуватися зниженням рівня довіри в найближчому оточенні. Можливо, саме довіра до рідних, мікросередовища допомагає формувати захисну ідентичність, витримувати стреси і негаразди повсякденного життя, пристосовуватися до несприятливих змін, що може слугувати у подальшому цінним ресурсом для підвищення рівня суспільної довіри.

Про особливу значущість родини в житті сучасних українців свідчить і те, що міцна сім’я як цінність посідає найвище місце в структурі ціннісних пріоритетів населення [21]. Ці дані підтверджують і результати Європейського соціального дослідження 2004–2005 рр.¹: на питання *До якої міри Ви погоджуєтесь або не погоджуєтесь з тим, що сім’я має бути головним пріоритетом у житті як чоловіка, так і жінки?*, більшість опитуваних українців відповіли позитивно [22, с. 86]. Середній бал для українців становить 4,68 (за 5-бальною шкалою, де 1 – зовсім не погоджуюся, 5 – повністю погоджуюся). Близькі показники в угорців (4,62), поляків (4,43), греків (4,37), чехів (4,33). Найнижчі – в Данії, Нідерландах, Норвегії, Швеції (3,83-3,94). Отже, цінність родини зменшується зі зростанням рівня добробуту в суспільстві і поширенням індивідуалістичних цінностей. Водночас в Україні реальна ситуація в сфері родинного життя не найкраща: кожний другий шлюб закінчується розлученням, наявним є високий рівень дезадаптованості родин, соціального сирітства тощо. Проте ми вважаємо, що висока орієнтація на традиціоналістські цінності дому, родини, приватної локальності, що транслюється від покоління до покоління, є суттєвим ресурсом для подальшої нормалізації як приватної, так і публічної сфер транзитного суспільства.

Матеріальні аспекти приватного простору дому. Дім, житло відіграє важливу роль диспозиціонування людини в соціальному і культурному просторі, залучення до більшості соціорегулюючих відносин і практик. До цього часу в Україні, як і в багатьох інших країнах, наявність житла, реєстрація у певному помешканні (евфемізм прописки радянських часів) визначає відповідний обсяг громадянських прав (наприклад, можливість постановки на чергу для отримання житла від держави, отримання банківського кредиту, поштових переказів тощо). Означення на кшталт “бездомний”, “бомж” (аббревіатура російського “без определенного места

¹ Використано дані опитування, проведеного в рамках проекту Європейське соціальне дослідження (ЄСД). Керівник проекту професор Лондонського університету Роджер Джоуел. Репрезентативне для України опитування проведене в січні-березні 2005 р. Інститутом соціології НАН України. Похибка репрезентативності не перевищує 2,6%. Учасники української частини проекту: Є. Головаха – національний представник у виконкомі ЄСД; А. Горбачик – національний координатор; Н. Паніна – експерт з методів та організації порівняльних соціологічних досліджень, проект підтримано і виконано за грантом МФ “Відродження” №2500371 від 01.03.2005.

жительства”) мають усталений пейоративний характер і означають людину, яка втратила власне “людський” вигляд, живе на вулиці, під плотом, у підвалі тощо. Отже, важливою характеристикою соціального статусу індивіда є наявність житла як такого, його розміщення на різній за статусом території (місто – село, центр – периферія, столиця – провінція, центр міста – “спальний” район тощо), а також функціональні характеристики житла, рівень комфортності, відповідність стандартам розвинених країн, які, до того ж, так настирливо показує реклама як взірці життєвого успіху. Недарма в сучасний лексикон українських громадян стійко увійшло поняття “євроремонт” як ознака певного матеріального добробуту, можливості побудувати/ відремонтувати квартиру або будинок із використанням нових, часто імпортованих матеріалів.

Диференціація населення країни за типом житлового помешкання впродовж останніх десяти років практично не змінилася. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України² (2006) в окремій квартирі живуть 55% опитуваних, у будинку (частині будинку) – 38%, тобто 93% респондентів мають житло. Більшість сільських мешканців проживає у приватних будинках (88%), у невеликих містах ця частка зменшується до 27%, тоді як у великих містах (з населенням понад 250 тис.) лише 7,5% мешкають у будинках (частині будинку), решта – у квартирах багатоквартирних будинків [23, с. 65].

За даними зазначеного моніторингу, 82% респондентів країни відповіли, що житло, в якому вони проживають, є приватизованим. Одним із результатів пострадянських трансформацій є факт практично автоматичного переходу помешкання, в якому проживала родина, у приватну власність. Для невеликої частини людей – власників житла у великих містах, особливо у престижних дорогих районах – це стало значною перевагою. Вони мають змогу отримувати ренту від здавання квартири у найм, стали активними учасниками ринку нерухомості. Проте, за оцінками експертів, загальна частка таких учасників становить приблизно 1% населення країни. Сьогодні ринок житла в країні розвивається дуже проблематично: обсяги будівництва не задовольняють потреби населення, ціни на квартири штучно завищують, купівля квартири і покращення житлових умов для родин із середнім рівнем достатку стали практично нереальними. Держава майже самоусунулась від попередніх практик безоплатного надавання житла навіть тим соціально незахищеним категоріям населення, які цього конче потребують. Отже, наявність просторої квартири, будинку, можливість усамітнитись, відпочити у власній кімнаті – недосяжна мрія досить значної частки українських громадян. До цього часу не менше 4% опитуваних зазначають, що проживають у комунальній квартирі або гуртожитку, ще 2–3%

² Щорічний соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України проводять з 1992 р. Генеральний директор проекту – В. Ворона; розробники програми – Н. Паніна та Є. Головаха. Розрахункова вибірка охоплює 1800 осіб, які репрезентують доросле населення України за статтю, віком, освітою, типом поселення та областями. Похибка репрезентативності не перевищує 2,4%.

винаймають житло. У містах, особливо великих, куди в пошуках роботи мігрує населення, ці показники, звичайно, вищі. Фрустрацію щодо нестачі добротного житла стабільно відчувають 35–42% опитуваних (дані соціологічного моніторингу 1996–2006 рр.). Серед представників бідніших домогосподарств ця частка вища.

Середня кількість кімнат на одну родину, за даними Європейського соціального дослідження, в Україні становить 3,2. Цей показник близький до таких країн, як Словаччина (3,5), Словенія (3,4), Чехія і Греція (3,3), Польща (3,1), Естонія (2,9), Угорщина (2,6). В більшості розвинених європейських країн цей показник набагато вищий: Ірландія – 5,6; Бельгія – 5,1; Норвегія, Швейцарія – 4,8 [22, с.76]. За даними моніторингу 2006 р., серед мешканців багатоквартирних будинків в однокімнатних квартирах живуть 15% опитуваних, у двокімнатних – 45, трикімнатних – 35, решта 5% мають чотири кімнати і більше. Більша кількість кімнат на сім'ю (без кухні і допоміжних приміщень) у мешканців індивідуальних будинків: одну-дві кімнати в домі серед них мають 22%, три кімнати – 33, тоді як чотири кімнати і більше – 45%. Для значної частини населення, особливо в містах, поширеною є ситуація, коли в однокімнатній оселі проживають три особи (29%), чотири і більше осіб – 10% (табл. 1).

Таблиця 1

**Кількість членів сім'ї, що проживають в оселі
з різною кількістю кімнат, 2006, %**

Кількість кімнат на сім'ю без кухні й допоміжних приміщень	Кількість членів сім'ї, що проживають в оселі, осіб				
	одна	дві	три	чотири	п'ять і більше
Одна	32,2	28,0	29,4	7,6	2,8
Дві	13,1	27,8	31,4	18,1	9,6
Три	5,2	21,6	29,2	29,7	14,3
Чотири	4,7	17,5	27,7	30,3	19,6

Як і в розвинених країнах, заможні верстви починають цінувати життя за містом, в екологічно чистому середовищі, будуючи котеджі, які не поступаються рівнем комфортності й оснащення міським квартирам високої ринкової вартості. Проте більшість індивідуальних будинків є в селах, селищах, невеликих містах з низьким рівнем або без відповідної інфраструктури – транспортного сполучення, газифікації, телефонізації тощо. За даними моніторингу 2006 р., лише 85% домогосподарств країни мають холодну воду в оселі, 71% – каналізацію (туалет), 62% – центральне опалення помешкання, 50% – гарячу воду. Особливо напруженою ця ситуація є в сільській місцевості, де більша частина населення проживає у приватних будинках без водопроводу і централізованого опалення. Щодо цього умови проживання загалом населення за останнє десятиліття фактично не покращились. У середньому не

менше 9% опитуваних за 2002–2006 рр. зазначали, що в опалювальний сезон в оселі дуже холодно, постійно мерзнуть, у 16–20% постійно протікають стіни або дах, в 11–16% часто бувають перебої з електроенергією.

Звісно, на комфортність житла впливає матеріальний статус родини. Наприклад, в індивідуальних будинках наявність водопроводу, каналізації, опалення, гарячої води збільшується з підвищенням самооцінки матеріального рівня опитуваних (табл.2).

Таблиця 2

Оснащеність індивідуального будинку залежно від матеріального статусу сім'ї, 2006, %

Індивідуальний будинок	Самооцінка матеріального рівня, бали						
	0-1 (найнижчий)	2	3	4	5	6	7-10 (найвищий)
Холодна вода	47,5	64,6	60,8	61,8	68,5	76,2	91,7
Каналізація (туалет)	15,3	24,4	28,6	34,4	41,3	47,6	75,0
Центральне опалення	16,9	13,4	24,9	25,2	30,8	33,3	66,7
Гаряча вода	8,5	15,9	21,2	25,2	36,4	52,4	91,7

Отже, повсякденне життя для значної частини населення супроводжується обтяжливими зусиллями з підтримання “домашнього вогнища” в буквальному значенні: наносити води з колодязя, розтопити піч, підігріти воду, щоб помити посуд тощо (а потім увімкнути телевізор і послухати про “європейський вектор розвитку”).

Звісно, що значну частину домашньої роботи в домогосподарстві традиційно виконують жінки [24, с. 285]. Цю тему часто досліджують у гендерній соціології, тому що саме в домогосподарстві сконцентрована значна частина взаємовідносин жінок і чоловіків. Отже, зростання уваги до дому як простору приватних практик багато в чому завдячує цьому факту [25]. Інтерес до приватних практик, на рівні домогосподарств щораз частіше демонструють представники економічної соціології [26, 27]. Важливими, до речі, є намагання в рамках цієї дисципліни розрізнити домашнє виробництво і суто споживання, домашню працю і дозвілля (наприклад, догляд за дітьми). З погляду економістів, домашня праця визначена як форма діяльності, яка може бути замінена ринковою зайнятістю (наприклад, послугами няні). До видів домашньої праці зачисляють весь спектр занять з самозабезпечення людської життєдіяльності: виготовлення, ремонт речей, перевезення, бартерний обмін, прибирання, прання, приготування їжі, поточні покупки, догляд за дітьми і непрацездатними членами родини [27, с. 65]. Вільний час, відповідно, скорочується із збільшенням витрат часу на домашню роботу.

За даними Європейського соціального дослідження, Україна перебуває на останньому місці за самооцінкою обладнання оселі для домашньої роботи. На питання *Як би Ви оцінили, наскільки добре обладнаний для домашньої роботи Ваш власний дім?* (0 – у домі немає водопроводу, 10 – у домі є посудомийна машина) середній показник за оцінками опитуваних у нашій країні становить 4,3 (в Естонії – 6,2; Польщі – 6,4). Найвищі показники у таких країнах, як Ісландія, Люксембург, Норвегія (9,0–9,2) [22, с. 82]. Звісно, що домашня робота, ведення домогосподарства за таких умов поглинає величезну кількість часу і сил. У постіндустріальному суспільстві значно скоротилися витрати часу на побутові справи: частина домашньої роботи делегована працівникам сфери побутового обслуговування, з іншого боку, завдяки механізації (домашні пральні машини-автомати, наприклад) відбувається зворотний процес приватизації послуг, коли потреба в закладах побутового обслуговування відпадає.

Мешканці України, за даними зазначеного міжнародного дослідження, витрачають найбільшу кількість часу на домашню роботу. У звичайний будній день усі члени родини сумарно на хатню роботу витрачають близько 6,8 год. В інших країнах цей показник менший: найнижчий у Данії, Франції, Швеції, Фінляндії, Норвегії (2,6 - 3,1 години), а найвищий у Польщі (4,8), Словаччині (5,0), Словенії, Ірландії (5,2), Ісландії (5,4). За даними Омнібусу–2006 Інституту соціології НАН України, серед занять, на які витрачають найбільшу кількість часу і сил, домінують прибирання житла, прання, приготування їжі, купівля продуктів, праця на присадибній ділянці/дачі (табл. 3). До речі, останнє заняття демонструє повний гендерний паритет, об'єднуючи подружжя у забезпеченні родини овочами і фруктами з присадибної ділянки. Отже, саме домогосподарства несуть на собі основний тягар турбот із забезпечення соціальної стабільності й захисту родини, пошуку практик виживання за умов невисоких прибутків значної частини населення.

Таблиця 3

Домашні заняття, на які протягом року витрачають найбільше сил і часу серед чоловіків і жінок у різних типах поселення, 2006, %

Заняття	За вибіркою	Велике місто		Невелике місто		Село	
		холо-віки	жінки	холо-віки	жінки	холо-віки	жінки
Прибирання житла, прання	56,0	31,6	81,1	29,5	81,7	17,8	76,4
Приготування їжі	54,7	25,4	79,8	23,0	80,3	14,8	80,4
Купівля продуктів	47,9	41,0	67,5	37,7	60,3	23,1	47,9
Праця на присадибній ділянці, дачі	43,6	29,7	21,1	41,0	39,0	69,3	69,3

Ремонт, благоустрій житла, будинку	35,7	40,6	22,1	41,0	29,5	57,6	31,3
Догляд за дітьми	27,0	15,2	40,1	14,8	36,6	14,4	32,2
Лікування, відвідування медичних закладів	22,8	21,1	35,0	18,4	23,7	17,4	19,9
Догляд за свійськими тваринами й птицею	22,0	5,1	7,3	13,1	16,6	47,7	44,8
Ремонт, профілактика автомобіля	10,0	17,6	2,5	23,8	1,0	20,8	2,1
Догляд за хворими й особами старшого віку	8,7	7,4	11,4	8,6	11,9	3,8	8,9
Заготівля палива, опалення житла	9,2	2,3	0,6	7,0	5,4	27,7	15,0

Мабуть, лише прив'язаність до домівки, турбота про родину допомагає витримувати подібне навантаження. Із твердженням *“моя домашня робота викликає стрес, напругу”* не погодилися, за даними міжнародного дослідження, близько 69% опитуваних в Україні, погодилися лише близько 7%. Середній бал (від 1 – не погоджуюсь до 5 – повністю погоджуюсь) в Україні становить 2,16. Цей показник близький до рівня таких розвинених країн, як, наприклад, Ірландія (2,12), Бельгія (2,10), Люксембург (2,13) [22, с. 96]. Як бачимо, рівні об'єктивної (низький рівень комфортності житла, обладнання його для домашньої роботи) й суб'єктивної (безконфліктне сприйняття домашньої роботи) реальності не збігаються. Можливо, це свідчить про намагання громадян України попри всі негаразди зберігати уявлення про територію своєї оселі як надійний захист, сімейне пристановище, місце самостійних, вільних дій.

Отже, люди, перебуваючи у фізичному просторі житла, приписують йому певні культурні значення і смисли, перетворюючи його у соціокультурний простір. Саме у цьому випадку бюрократичне означення житла як *“житлової площі”* набуває інтимно-культурних означень – *“рідна домівка”*, *“домашнє затишне гніздечко”*, *“спокійне домашнє пристановище”* тощо. Це, так би мовити, позитивні культурні смисли. Водночас нерідко можуть бути поширені інші культурні означення своєї оселі, наприклад, *“задріпаний гуртожиток”*, *“комуналка”*, *“дискомфортне пристанище”*

тощо. З огляду на це плідним є застосування етнографічних, культурологічних підходів (наприклад, дослідження “габітусу” радянської комуналки як простору “загальних місць”) [28]. Звісно, емоційне сприйняття дому як певного простору, простору приватних практик – так звана топофілія чи топофобія [29] залежить від впливу різних чинників – і якісних параметрів самого житла, і рівня домагань його мешканців, і цінностей / ціннісних орієнтацій, поширених у мікро- і макросередовищі. М. Гайдеггер, зокрема, з приводу проблеми проживання і будування житла зазначав: “А що діється з проживанням у наш критичний час? Всюди говорять – не без підстав – про житловий голод. І не лише говорять, але щось у цій справі й роблять. Намагаються ліквідувати цей голод, надаючи помешкання, нарощують темпи житлового будівництва, займаються плануванням усіх пов’язаних з цим справ. Але справжній житловий голод полягає передусім не у відсутності помешкань, хоча їх брак такий відчутний та прикрий, і навіть не дивлячись на те, що він є такою перешкодою та загрозою. Справжній житловий голод появився ще до світових війн і руйнувань, він старший і від вибуху чисельності населення на Землі та погіршення умов життя промислових робітників. Справжній житловий голод полягає у тому, що Смертні ще лише шукають втраченої сутності проживання, що вони повинні ще лише вчитись проживати. Однак як це робити, якщо бездомність людини, можливо, полягає саме у тому, що вона до цих пір зовсім не бере до уваги справжнього житлового голоду як саме такого голоду?” [5].

Дім як простір залучення до культури. Коли розглядати культурне життя населення не просто як його участь у культурі, а як певний спосіб життя, певну цілісність поведінки та устремлінь, то можна дійти висновку, що воно може бути в крайніх проявах *індивідуальним/приватним або публічним*. Якщо людина ніколи не виступає на людях (серед публіки), а також на телебаченні, радіо, в пресі, ніколи не відвідує клубів, концертів, виставок, кіно тощо, а у вільний час завжди бажає залишатися в домі, у родині і саме тут дивитися телебачення, слухати радіо, читати книжки, газети і журнали, то це означає, що в її культурному житті домінує індивідуальний взірць споживання культурних благ. І навпаки, якщо людина у вільний час частіше намагається бути на людях (серед публіки), інколи виступає на телебаченні, радіо, в пресі, систематично відвідує клуби, концерти, виставки, кінотеатри тощо, то це означає, що в її культурному житті домінує публічний взірць споживання культури.

Зрозуміло, що приватні та публічні взірці споживання культурних благ є, так би мовити, граничними типами участі в культурі. На практиці ці взірці, безперечно, перемішані в культурно-комунікаційній сфері, у вільний час діє певний симбіоз цих типів. Проте в різних історичних умовах один тип споживання культури може виступати на перший план, а інший – перебувати у тіні. Мабуть, у традиційних суспільствах панувало публічне споживання культури. З появою письма, друкування почалося поширення індивідуального/приватного взірця участі у культурі. Надалі радіо і телебачення закріпили індивідуальне споживання культурних благ.

Тепер, на початку ХХІ ст. ми бачимо, що в сучасному суспільстві приватне і публічне в культурному житті співіснують одне з одним. Публічне споживання культурних благ підтримуване системою традиційних закладів культури. Приватне ж пов'язане, насамперед, із сім'єю, домогосподарством і підтримуване завдяки новітнім засобам масової комунікації. Радіо, телебачення, відео, комп'ютер, інтернет є саме тими новітніми засобами, які знаменують, так би мовити, *індивідуалізацію / приватизацію* культурного життя.

Переважно приватний спосіб споживання культурних благ ще не означає, що він є неспівним. Навпаки, індивідуалізація/приватизація культурного життя приводить, як звичайно, до зміцнення сімейних стосунків. Зменшення участі людей у різного роду зборах, маніфестаціях, демонстраціях, які за радянських часів були, здебільшого, формалізованими, нечасте відвідування театру, філармонії, концертів, виставок тощо – все це не заперечує активних міжособистісних стосунків, культурної активності в межах малих груп, у дружніх та сусідських колах. Культурна активність у межах малих груп отримала останніми роками підтримку з боку різноманітних технічних приладів, які дають змогу відтворювати продукти культури вдома. Поява відео, DVD-програвачів, комп'ютерів, інтернету в сім'ях безумовно поглиблює індивідуалізацію, приватизацію культурного життя. Значне їхнє поширення супроводжується розширенням обміну і циркуляцією касет, цифрових носіїв з фільмами, виставами, записами різних святкових подій, виступів рок-груп, хіт-парадів тощо. За допомогою відеокамер, фотоапаратів, мобільних телефонів, комп'ютерів, інтернету стало можливим самому – без залучення професіоналів – робити фільми, фото, записувати будь-яку музику, створювати власні сайти, блоги. Аматорські фільми, музичні записи тощо часто-густо показують у дружніх колах, закладах культури, поширюють в інтернет-просторі та ін. Персональні комп'ютери, інтернет-мережа – це не просто новітні засоби інформаційних комунікацій, це явище культурного характеру, пов'язане з формуванням нових інтересів, нових можливостей культурної активності у формі різного типу програм, винаходів, інновацій, утворення віртуальних спільнот тощо. Тому новітні інформаційно-комунікативні технології (ІКТ) можуть слугувати не тільки своєму власнику, а й ширшому загалу, розширювати можливості індивідуальної творчості, збільшувати шанси активної участі в культурі. З огляду на це сучасна індивідуалізація/приватизація культурного життя полягає не в усунуванні з культурного життя, не в утіканні від світу в самотність, замкненість у своїй оселі, а скоріше в культурній активізації індивідів, однак тільки поза офіційними – здебільшого традиційними – закладами культури (будинки культури, кінотеатри, концертні організації, театри тощо).

Водночас в українському суспільстві простежується виразна диференціація щодо можливостей населення брати участь у культурному житті. Як відомо, бар'єрами, обмеженнями для активного залучення до культури як у приватному, так і публічному просторі можуть бути: 1) матеріальні витрати на участь у культурі; 2) нестача вільного часу; 3) доступність і якість технічного оснащення домашнього побуту,

культурного інвентарю, закладів культури і дозвілля тощо; 4) соціальна і культурна ексклюзія; 5) рівень індивідуальних умінь і обдарувань. Різні соціальні угруповання мають своєрідну комбінацію цих перешкод/бар'єрів. За даними Омнібусу- 2007 Інституту соціології НАН України, головні причини, які заважають повноцінно відпочивати і розважатися опитуваним трьох вікових груп (до 30 років; 30 - 54 років; 55 років і більше), є такими: нестача власних коштів (75, 70, 57%), відсутність вільного часу (59, 59, 30%), стан здоров'я (7, 12, 41%). На додачу до віку ефекти перешкод/бар'єрів участі в культурі модифіковані іншими особистісними і соціальними чинниками, такими як розмір родини та її структура, гендер, дохід, рівень освіти, етнічна група тощо.

Важливою умовою культурної активності в приватному просторі дому є його оснащеність культурним інвентарем. Дані соціологічного моніторингу 1994–2006 рр. засвідчують, що оснащення українських домогосподарств засобами комунікації зростає. Наприклад, 1994 р. кольоровий телевізор мали 66% сімей (1982 р. – лише 13%), а 2006 р. – уже 90% родин. Stereo- і відеоапаратуру 1994 р. мали 10% сімей, 2006 р. – 28%. Мають у домогосподарстві магнітофон, радіоприймач, програвач 56% опитуваних. За даними 2002 р., персональний комп'ютер був лише у 5% домогосподарств, через чотири роки кількість таких родин зросла до 19%. Це зростання відбувається головно завдяки високостатусним і середньостатусним соціальним угрупованням. Як наслідок – проживання у різних типах житла розрізняється за оснащенням культурним інвентарем (табл. 4).

Таблиця 4

Оснащення різних типів оселі предметами культурно-рекреаційного призначення, 2006, %

Оснащення оселі предметами культурно-рекреаційного призначення	За вибіркою	Тип житлового помешкання сім'ї	
		індивідуальний будинок	окрема квартира
Кольоровий телевізор	89,7	85,7	92,6
Магнітофон, радіоприймач, програвач	55,7	49,5	58,6
Stereo- і відеоапаратура	28,2	18,7	33,6
Бібліотека (понад 100 книжок)	22,2	13,5	28,4
Комп'ютер	18,5	8,6	24,7
Модний одяг	16,2	12,5	18,4
Мисливське, рибальське знаряддя	8,9	8,6	9,3
Спортивне, туристське знаряддя	5,1	4,5	4,7

Загалом серед населення, за даними моніторингу, оцінки соціальних змін (матеріальної ситуації родини, умов відпочинку і дозвілля після роботи, можливості брати участь у культурному житті тощо) після 2000 р. набувають імпліцитно позитивного характеру. Наприклад, більшість респондентів у 2006 р. вважала, що можливості брати участь у культурному житті за останній рік не змінилися – 73%. Кількість цієї групи останніми роками збільшується порівняно із попереднім періодом (44% у 1994 р., 55% у 2000 р.) завдяки зменшенню оцінок щодо погіршення умов культурного життя. Про негативні зміни у доступі до культурних благ зазначили 15% опитаних (42% у 1994 р., 36% у 2000 р.). Група осіб, які *позитивно оцінюють зміни щодо участі в культурному житті, становить 12%*. У попереднє десятиліття кількість “оптимістів” була приблизно такою ж, коливаючись від 7 до 10 % респондентів. За самооцінками кращих можливостей брати участь у культурному житті переважають опитувані до 30 років (15%), особи з вищим рівнем освіти (16), вищим рівнем матеріальної забезпеченості (20), жителі столиці (23%). Має значення і вид зайнятості: позитивно оцінюють можливості залучення до культури учні/студенти/аспіранти (23%), спеціалісти технічного і гуманітарного профілю з вищою освітою (16), службовці/кваліфіковані робітники (14). Значно менше “оптимістів” серед домогосподарок (6%), різноробів, підсобних робітників (7), пенсіонерів, які не працюють (9%).

На підставі наведених даних можна прийняти, що оцінка змін щодо можливостей брати участь у культурному житті буде слугувати інтегральним показником, критерієм вирізнення груп, які відрізняються за можливостями повноцінного й активного залучення до культури в межах домашнього простору. У соціокультурному просторі дому можна вирізнити *традиційні види приватних культурно-дозвіллевих практик*, які доступні й поширені серед різних соціальних угруповань населення, практично незалежно від соціоструктурних характеристик – перегляд телепередач, прослуховування радіо, читання газет, художньої літератури, прикладна творчість, відпочинок, заняття з дітьми, настільні ігри тощо (табл. 5).

Таблиця 5

Приватний взірець культурно-дозвіллевих практик населення України, 2006, %

Культурно-дозвіллеві практики	За вибіркою	Оцінка змін щодо участі у культурному житті		
		позитивна	нейтральна	негативна
<i>Домашні види культурно-дозвіллевих занять</i>				
Перегляд телепередач	87,4	84,4	88,2	85,9
Читання газет	66,5	72,2	65,5	67,0
Прослуховування радіо передач	50,4	49,1	50,8	49,3

Прослуховування музики	27,7	32,5	28,2	21,7
Читання художньої літератури	24,1	25,5	24,2	22,5
Заняття за комп'ютером (пошук інформації, ігри, створення програм)	15,6	25,9	14,9	10,5
Перегляд відеоманітофону, відеороликів	13,6	17,9	13,6	10,1
Вивчення літератури за спеціальністю	8,9	13,2	9,0	5,4
Користування інтернетом	8,0	15,1	7,4	5,8
Прикладна творчість	5,6	7,1	5,3	5,8
Колекціонування, фотографування, кінозйомки	3,3	4,7	3,3	2,2
Художня творчість	3,1	5,7	2,8	2,2
<i>Домашні види спілкування та відпочинку</i>				
Відвідування гостей	38,8	48,1	38,4	33,3
Приймання гостей	38,9	47,6	39,1	31,9
Відпочинок, нічого не роблячи	42,2	38,7	44,2	36,2
Заняття з дітьми	27,8	29,7	28,3	24,6
Настільні ігри	9,2	11,3	9,0	8,7

Водночас певні заняття в своїй оселі, які можуть сприяти культурному збагаченню, залученню до безпосереднього і технологічно опосередкованого спілкування – як з людьми, так і з інформацією, – диференційовані залежно від соціального статусу. Включеність у такі *інноваційні приватні практики*, як споживання культурних продуктів через нові (цифрові) носії і відповідну апаратуру (комп'ютери, інтернет-лінії, музичні центри, плеєри тощо) потребує певних матеріальних і культурних ресурсів, доступних переважно представникам середніх верств, а також залежить від наявності відповідної інфраструктури (телефонна, кабельна мережа тощо) у місці проживання. Відповідно, у структурі домашніх культурно-дозвіллевих практик культурно активних угруповань відбуваються зміни, зокрема, перегляд телепередач, як осереддя залучення до культури в домашньому повсякденні, поступово здає свої позиції на користь занять з комп'ютером та інтернетом.

Медіацентрованість сучасної символічної культури позначається на масовості домашніх культурних практик у рамках приватного взірця споживання культури, пов'язаних з переглядом телепередач (88 %), читанням преси (67 %) прослуховуванням радіо (50 %). Ці та інші заняття (відпочинок, відвідини гостей, прослуховування музики, читання літератури, перегляд відеофільмів, заняття з комп'ютером, користування інтернетом тощо) становлять основу структури одомашненого дозвілля населення України загалом. Високий рівень одомашнення дозвілля, пов'язаний з підвищенням комфортності помешкань, поширенням їхнього технічного обладнання, є глобальною тенденцією, характерною для розвинених і постсоціалістичних країн, що, зокрема, підтверджують результати порівняльного дослідження, наведені у монографії “Вільний час і участь у дозвіллі: міжнародна перспектива” [30, с. 10].

Інформаційно-комунікативні технології досить стрімко поширюються в різних сферах життя сучасних суспільств, у тому числі і в приватній. В Україні залученість населення до їхнього використання набагато нижча порівняно з багатьма іншими країнами, хоча останніми роками обсяг застосування цифрових технологій у повсякденному житті зростає досить динамічно. Найшвидше змінюються можливості міжособистісного спілкування за допомогою мобільного телефону. Цей багатофункціональний засіб комунікації в принципі дає змогу не лише підтримувати постійні контакти з близькими, приятелями, діловими партнерами тощо, а й брати участь у різноманітних інтерактивних заходах, виходити у всесвітню мережу, прослуховувати аудіозаписи тощо. За даними соціологічного моніторингу 2006 р., 48 % респондентів протягом 30 днів перед опитуванням користувалися послугами мобільного зв'язку (6 % у 2002 р.); користувалися інтернетом – 8 % (2,6 % у 2002 р.), листувалися електронною поштою – 5,4 і 2,2 %, відповідно. На питання щодо мети використання комп'ютера 9,9 % обрали відповідь “використовую інтернет” (2007). У розвинених європейських країнах (Норвегія, Швеція, Австрія та ін.) обсяги інтернет-аудиторії набагато вищі й досягають 60–70 % [31].

Соціологічні дослідження засвідчують, що навіть у розвинених країнах до користування інтернетом залучені передовсім високостатусні групи населення. Серед груп старшого віку, з нижчим доходом, нижчим рівнем освіти, представників етнічних/расових меншин, мешканців віддалених територіальних спільнот частка користувачів інтернетом нижча. Тому дослідники використовують такі поняття, як *цифрова нерівність, перешкоди до медіа-доступу, інформаційний дефіцит*, характеризуючи нові соціальні диференціації в сучасному суспільстві. До того ж, у країнах, де, здебільшого, подолані фізичні перешкоди доступу до комп'ютерів та інтернету, явною стає ситуація внутрішньої диференціації самих користувачів, одні з яких використовують можливості новітніх технологій різнобічно, передусім з прагматичними, діловими мотивами, інші – задовольняються розважальними, релаксаційними, компенсаторними їхніми функціями. Навіть серед подібних за соціально-демографічними ознаками груп мотиви, цілі використання комп'ютерів

та інтернету можуть відзначитися. Впливовими чинниками є не лише рівень освіти, а й особливості сімейної соціалізації, наявність чи відсутність “технологічно” доброзичливого соціального оточення, розподіл ролей у родині тощо [32]. Стає зрозумілим, що вивчати лише соціальні чинники, які сприяють чи обмежують використання ІКТ у повсякденному житті населення, недостатньо, необхідним є пошук складніших, соціокультурних чинників, які породжують нові диференціації в сучасних суспільствах.

Отже, розгляд наведених вище констатацій, пов’язаних із репрезентацією дому як приватного соціокультурного простору, дає змогу зробити такий узагальнювальний висновок. Вагомість цього простору для життєдіяльності людей неможливо заперечувати навіть за умов стрімкого зростання публічної (громадської) сфери українського суспільства. Тому вивчення різноманітних приватних вимірів дому та його ролі в сучасному людському житті потребує розгортання систематичних соціологічних досліджень. Щодо цього найактуальнішими дослідницькими темами, на наш погляд, є такі:

1. образи дому в культурній ментальності громадян України;
2. дім як джерело соціокультурної ідентичності;
3. дім як соціокультурна локальність;
4. дім і традиції;
5. дім як ознака успішності в соціумі;
6. дім і родинна пам’ять;
7. дім як стрес;
8. дім як обов’язок;
9. дім як рекреаційний простір;
10. дім як приватний простір самореалізації тощо.

1. Козлова Н. Социология повседневности: переоценка ценностей // Общественные науки и современность. – 1992. – № 3. – С. 47 - 56.

2. Лелеко В.Д. Пространство и повседневность в европейской культуре. – СПб.: СПб. гос. ун-т к-ры и искусств, 2002. – 303 с.

3. Козырьков В. П. Образы повседневности и проблема их целостности // Наука и повседневность: основания науки в цифровом обществе. Материалы четвертой межвуз. науч. конф. 3-5 декабря 2001 г., Н. Новгород. – Вып. 4. – Н. Новгород: Изд-во ННГУ, 2002. – С. 5 - 30.

4. Климова С.В. Кризис и дом // www.anthropology.ru/texts/klimova/krisis.html

5. Гайдеггер М. Будувати, проживати, мислити // Т. Возняк Тексти та переклади. – Харків: Фоліо, 1998. (<http://www.ruthenia.info/txt/vozniakt/text-i-perek/kn3-heid1.htm>)

6. Башляр Г. Дом от погреба до чердака. Смысл жилища // Логос. – 2002. – № 3(34). – С. 1 - 26.

7. Элиаде М. Оккультизм, колдовство и моды в культуре. – К.: София; М.: Гелиос, 2002. – 224 с.

8. Бодрийяр Жан. Система вещей / Пер. с фр. С.Н. Зенкина. – М.: Рудомино, 2001. – 105 с.

9. Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени / Под ред. Ю.Л. Бессмертного. – М.: РГГУ, 1996. – 376 с.; Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени / Отв. ред. Ю. Л. Бессмертный. – М.: РГГУ, 2000. – 588 с.

10. Кириллюк О. Універсальні параметри соціокультурної спадковості: українська хата // Універсальні виміри української культури. – Одеса, 2000. – С. 200 - 213.
11. Кримський С. Архетипи української ментальності // Проблеми теорії ментальності. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 273 - 301.
12. Мойсейів І. Рідна хата – категорія української духовності // Сучасність. – 1993. – № 3. – С. 151 - 159.
13. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1999. – 728 с.
14. Разова Е. В поисках дома // www.anthropology.ru/ru/texts/razova/home.html
15. Разумова И. Потаенное знание современной русской семьи. Быт. Фольклор. История. – М.: Индрик, 2001. – 374 с.
16. Шукін В.Ф. Дом и кров в славянофильской концепции // Вопросы философии. – 1996. – № 1. – С. 135 - 146.
17. Выжжевич Р. Семантика дома в пословицах сербского, русского и польского языков // Языковая семантика и образ мира. Межд. научная конференция. – Казань: КГУ, 1997. – С. 25 - 31.
18. <http://aphorism.org.ua>
19. Cieraad I. At Home: An Anthropology of Domestic Space. – Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1999. – 200 p.; Csikszentmihalyi M., Rochberg-Halton E. The Meaning of Things: Domestic Symbols and the Self. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. – 304 p.; Marcus C.C. House as a Mirror of Self: Exploring the Deeper Meaning of Home. – Berkeley, CA: Conari Press, 1995. – 307 p.; Pink S. Home Truths: Gender, Domestic Objects and Everyday Life. – Oxford: Berg, 2004. – 163 с.
20. Ручка А. “Своє” та “чужі” в ідентифікаційній свідомості громадян України // Проблеми розвитку соціологічної теорії. – К.: САУ, ІС НАНУ, 2004. – С. 304 - 308.
21. Ручка А. Динаміка ціннісних відданостей населення України: 1991-2000 роки // Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А. Ручки. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 181-185.
22. Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 142 с.
23. Паніна Н. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 94 с.
24. Лавриненко Н. Гендер та інститут сім'ї // Структурні виміри сучасного суспільства: Навч.посібник / За ред. С. Макеєва. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 264 - 291.
25. Балабанова Е. Домашній труд як символ гендера і влади // Соціологічне дослідження. – 2005. – № 6. – С. 109 - 120; Галанова Г. Э. Феномен естетизації частини життя в контексті класическої і некласическої концепцій культури: Автореф. дисс. к.филос.н. – Казань, 2001. – 22 с.; Клецин А. А. Распределение домашних обязанностей между супругами: факты, проблемы, интерпретации // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – № 2. – С. 34 - 41; Лыткина Т. С. Домашний труд и гендерное разделение власти в семье // Социологические исследования. – 2004. – № 9. – С. 85 - 90.
26. Барсукова С. Сущность и функции домашней экономики, способы измерения домашнего труда // Социологические исследования. – 2003. – № 4. – С. 21 - 31; Готлиб А., Запорожец О., Хасаев Г. Социально-экономическая адаптация в постсоветской России: публичные и приватные практики // Социологические исследования. – 2004. – № 8. – С. 56 - 62; Warren T. Class and Gender-based Working Time? Time Poverty and the Division of Domestic Labour // Sociology. – 2003. – Vol. 37. – № 4. – P. 733 - 752.
27. Радаев В. Человек в домашнем хозяйстве // Социологические исследования. – 1997. – № 4. – С. 64 - 72.
28. Бойм С. Общие места: мифология повседневной жизни. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 320 с.; Герасимова Е. Советская коммунальная квартира как социальный институт: историко-социологический анализ. Дисс. канд. соц. наук. – СПб., 2000; Умехин И. Очерки коммунального быта. – М.: О.Г.И., 2001. – 248 с.
29. Gonzalez B. M. Topophilia and Topophobia. The Home as an Evocative Place of Contradictory Emotions // Space and Culture. – 2005. – Vol. 8. – № 2. – P. 193 - 213.
30. Cushman G., Veal A.J., Zuzanek J. (eds). Free Time and Leisure Participation: International Perspectives. – Wallingford: CAB International, 2005. – 320 p.

31. Скокова Л. Аудиторія Інтернету в Україні: порівняльний аспект // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 399 - 405.
32. Media Access: Social and Psychological Dimensions of New Technology Use / E. P. Bucy, J. E. Newhagen. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2004. – 295 p.
33. Morley D. Home Territories: Media, Mobility and Identity. – London: Routledge, 2000. – 729 p.

HOME AS A PRIVATE SOCIOCULTURAL SPACE

A.O. Ruchka, L.G. Skokova

*Institute of sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine
i-soc@i-soc.org.ua*

The article considers possibilities of sociological analysis of home as private sociocultural space. The authors focus on axiological/symbolic dimensions of home, material aspects of home space, and peculiarities of bringing culture into the space of home. The sociological data from the monitoring “Ukrainian society 1994–2006”, “Omnibus 2006, 2007” conducted by the Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine and also results of European Social Research (2004–2005) with assistance of the Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine are used. The necessity of systematic sociological researches of the various private measuring of home and its role in modern human life is underlined.

Key words: home, private sociocultural space, everyday life, axiological /symbolic dimension of a house, differentiation by the type of a house, house equipment, division of domestic labor, private model of cultural and leisure practices, media-centered leisure.

Стаття надійшла до редколегії 23.12.2007
Прийнята до друку 10.01.2008

УДК [316.356.4:316.722]-054.72

МОДЕЛІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ ІМІГРАНТІВ

В. В. Володько, О. А. Ровенчак

Львівський національний університет імені Івана Франка
rowentschak@gmail.com
volodko.victoria@gmail.com

Виконано порівняльний аналіз авторських моделей соціокультурної адаптації іммігрантів з формами адаптації Р. Мертон та типами адаптивної поведінки О. Донченко, а також їхню кореляцію з видами державної політики адаптації іммігрантів. Означено поняття соціокультурної адаптації та проведено ґрунтовний аналіз способів чи моделей соціокультурної адаптації іммігрантів. Дискутовано різницю між такими часто взаємозамінюваними поняттями, як адаптація, інтеграція, асиміляція, акультурація.

Ключові слова: соціокультурна адаптація, мігранти, типи адаптивної поведінки.

Коли міграційні процеси стають однією з ознак сучасного світу, а іммігрантські спільноти з'являються чи не в кожній країні, на порядок денний багатьох держав стають питання адаптації іммігрантів. Потрапляючи у нове суспільство, кожен іммігрант проходить через певний процес соціокультурної адаптації (як "самовільний", так і керований державою). Проте цей процес не є одностороннім – суспільство, яке приймає, також у нього втягнуте як суб'єкт. Соціокультурна адаптація іммігрантів почала хвилювати керівництво іммігрантських країн як тільки іммігрантські спільноти стали невід'ємною їхньою частиною. Реакція на імміграцію виявляється як на рівні індивідуально-груповому, так і на державному, проте розмаїтість моделей адаптації різних спільнот в одному й тому ж суспільстві не зовсім корелює з державними політиками адаптації іммігрантів, що й доведено нижче.

Наша мета – порівняльний аналіз авторських моделей соціокультурної адаптації із формами адаптації Р. Мертон, типами адаптивної поведінки О. Донченко та їхня кореляція з видами державної політики адаптації іммігрантів. А для цього визначимо поняття соціокультурної адаптації і виділимо та дослідимо її способи, або, як ми їх назвали, моделі. Наголосимо, що процес адаптації є двостороннім і, відповідно, виділені моделі також, на нашу думку, претендують на двосторонність відображення взаємодії іммігрантських спільнот та суспільства, яке приймає. Для нашого дослідження необхідне авторське визначення таких понять, як адаптація, соціокультурна адаптація та соціокультурна адаптація іммігрантів, а також з'ясування різниці між такими взаємопов'язаними та часто взаємозамінюваними поняттями, як адаптація, інтеграція, асиміляція, акультурація. Ми спиратимемось на деякі публікації таких авторів, як Р. Парк, М. Гордон, Р. Мертон, О. Донченко, С. Гантінгтон, С. Каслз, Дж. Беррі, О. Щедрина, А. Рудігер та С. Спенсер, Т. Юдіна та ін., які вивчали певні аспекти цієї широкої теми.

В енциклопедичному визначенні “*Адаптація* (від лат. *adapto* – пристосовую) – пристосування в процесі еволюції будови, функцій, поведінки організмів (особин, популяцій, видів) до певних умов існування” [48, с. 69]. Філософські словники подають дещо інші визначення адаптації. Отже, “*пристосування*, адаптація – в біології, кібернетиці, психології, соціології та інших науках процес, внаслідок якого певна система приводиться у відповідність до зовнішніх умов, що в них вона перебуває” [50, с. 532], або дещо вужче – “зміна живої істоти під впливом зовнішнього середовища і результат цієї зміни” [49, с. 364]. В соціологічному значенні *адаптація* – “пристосування людини або групи людей до нового соціального середовища, а частково і пристосування до них цього середовища, з метою співіснування та взаємодії”, а також, “здатність і прагнення людини “брати участь” у тому, що роблять інші, наслідувати їх рухи, жести, міміку, манери і поведінку” [42, с. 6; 49, с. 364]. Отже, тут під *адаптацією* маємо на увазі *процес та результат взаємодії, взаємопристосування та взаємозмін одиниці, що входить у нове середовище, та середовища, яке її приймає*.

Оскільки в нашій статті йтиметься надалі про міжнародну міграцію¹, а саме – про адаптацію міжнародних мігрантів у новому суспільстві, то варто зазначити, що в новому, здебільшого, іноетнічному середовищі адаптація охоплює соціальну, психологічну та культурну сфери взаємодії і, відповідно, можна виділити її три головні типи: *соціальну*, підставою якої є відмінності в соціальній структурі країн еміграції² та імміграції³; *культурну*, пов’язану з етнокультурними відмінностями; *психологічну*, причиною якої є диференціація осіб, соціальних спільностей за інтересами, соціально-психологічними, ціннісними установками тощо [42, с. 7]. Далі розглянемо ці типи адаптації детальніше.

Відповідно до деяких означень, *соціальна адаптація* є процесом активного пристосування індивіда (або соціальної групи) до соціального середовища, в якому він перебуває, що супроводжується засвоєнням нових соціальних умов цього середовища [31, с. 11; 38, с. 941-942]. Проте це означення є одностороннім і стосується лише змін, які відбуваються з тим, хто адаптується до суспільства, і не

¹ **Міграцією** ми вважаємо перетин адміністративного кордону, добровільний чи примусовий просторовий рух осіб чи груп осіб від місця (країни) виїзду до місця (країни) в’їзду за наявності або відсутності законних підстав, на певний період або назавжди, що може зумовити зміну постійного місця проживання; цей рух охоплює еміграцію та імміграцію. Звідси **мігрант** – особа, яка здійснює міграцію [33, с. 129].

² **Еміграція** – перетин адміністративного кордону, добровільний або примусовий виїзд осіб чи груп осіб з місця (країни) проживання на законних або незаконних підставах на певний період або назавжди, що передбачає подальшу імміграцію. Відповідно, **емігрант** – це особа, яка здійснює еміграцію [33, с. 129].

³ **Імміграція** – перетин адміністративного кордону, добровільний або примусовий в’їзд осіб чи груп осіб на місце (чи в країну) призначення (або нове місце проживання) на законних або незаконних підставах, на певний період або назавжди. Відповідно, **іммігрант** – особа, яка здійснює імміграцію [33, с. 129].

заціпає самого суспільства. В сучасній соціології “соціальну адаптацію” у більшості випадків трактують як такий соціальний процес, у якому і адаптант, і соціальне середовище⁴ є адаптивно-адаптуючими системами, тобто активно взаємодіють і впливають одне на одного. Отже, не тільки особа, чи група приймає певні, нові для неї норми та соціальні цінності, а і сама вона активно впливає на норми, цінності та соціально-психологічний клімат середовища. Тому “соціальну адаптацію” використовують як термін, що означає інтеракційний соціальний процес, який відбувається між суб’єктом адаптації (особою, соціальним утворенням) та новим соціальним середовищем, до якого цей суб’єкт себе “приміряє” і до якого входить, у цьому разі середовище має модифіковані або зовсім нові для суб’єкта характеристики [38, с. 941-942; 35, с. 4-5; 65; с. 11]. З огляду на те, що соціальну адаптацію вважаємо процесом двостороннім, пропонуємо замість словосполучення “адаптуватися до” вживати інше – “адаптуватися з”.

У процесі соціальної адаптації по-різному виділяють певні *етапи (фази, стадії)*. Наведемо чотири найпоширеніші приклади. 1. *Психологічна переорієнтація (зближення)* – виховується терпимість і тривають пошуки компромісу, це початкова стадія, коли індивід, або група усвідомлюють, як вони повинні вести себе в новому соціальному середовищі, але ще не готові визнати і сприйняти його систему цінностей; *толерантність (узгодженість)* – тривають пошуки подібності з усвідомленням відмінностей, це стадія, коли індивід, група і нове середовище виявляють взаємну терпимість до системи цінностей одне одного; *акомодація (“уподібнення”)* – з’являються спільні погляди та долаються відмінності, на цій стадії відбувається визнання та сприйняття індивідом головних елементів цінностей нового середовища за одночасного визнання деяких цінностей індивіда, групи новим соціальним середовищем; *асиміляція (з’єднання або злиття)* – повний збіг систем цінностей індивіда, групи і середовища. 2. *Первинна адаптація* до ситуації, виживання та перебудова “старої” системи цінностей і норм відповідно до реальної, це *орієнтаційний* етап, спрямований на ознайомлення адаптантів з соціальним середовищем; *персоналізація* – життєвий вибір на засадах власних потреб, інтересів та власної самобутності, цей етап ще називають *оцінювальним*, полягає він у диференціації соціального досвіду та способу життя на взаємоприйнятний та взаємовідхилений, відбір можливих за нових умов форм та способів діяльності згідно з установками та ціннісними орієнтаціями, які раніше склалися в адаптанта; *інтеграція* – суб’єктивне включення в нове середовище, прийняття його як свого та відчуття тотожності з ним, це етап *сумісності*, на якому суб’єкт досягає стану адаптованості. 3. *Гетеропластична* фаза, в якій суб’єкт домагається зміни умов у соціальному середовищі та *автопластична* фаза, яка полягає у змінах

⁴ **Соціальне середовище** – це все те, що оточує людину в її соціальному житті, слугує об’єктом його психічного відображення – чи безпосереднього, чи опосередкованого результатами праці інших людей [41, с. 127].

внутрішнього світу суб'єкта. 4. *Статична* адаптація, яка передбачає зовнішні зміни, наприклад, засвоєння нових звичаїв та *динамічна*, суть якої є зміна особистості [65, с. 13; 8, с. 304; 15, с. 38; 42, с. 6].

Стосовно соціальної адаптації, то прийнято виділяти дві її форми: *активну*, коли індивід прагне впливати на середовище, маючи на меті викликати в ньому реакцію змін (у тому числі змін тих норм, цінностей, форм взаємодії та діяльності, які він повинен засвоїти), та *пасивну*, або *конформну*, коли індивід не прагне до таких змін і вибирає стратегію пасивного пристосування до середовища [38, с. 941-942]. Крім того, виділяють також *успішну*, або *позитивну*, адаптацію показниками якої є підтримання такого рівня життя, що дає змогу зберегти або підвищити його соціальний статус⁵ і задовольнити матеріальні та духовні потреби індивіда чи групи, та *неуспішну*, або *негативну*, чи *низьку*, що супроводжується зниженням соціального статусу індивіда і передбачає його виживання в новому середовищі завдяки використанню чужих ресурсів; показником такої адаптації є переміщення індивіда в інше соціальне середовище. Така адаптація деструктивна як для індивіда, так і для соціального середовища [21, с. 6; 2, с. 46].

У *соціальній психології* соціальну адаптацію розглядають як “закономірності спільної діяльності, що обумовлюються загальною метою і ціннісними орієнтаціями соціальних груп” [51, с. 23]. *Психологічна адаптація* – “система заходів, спрямованих на формування в особи здатності пристосовуватися до існуючих у суспільстві вимог та критеріїв за рахунок присвоєння їй норм і цінностей даного суспільства”; психологічна адаптація особистості в суспільстві відбувається завдяки таким психологічним механізмам, як рефлексія, ідентифікація, емпатія (співчуття, співпереживання), прийом соціального зворотного зв'язку тощо [17, с. 60; 40, с. 26]. Третім типом адаптації в іноетнічному середовищі є адаптація культурна.

У культурології *культурну адаптацію* визначають як “пристосування людських суспільств, соціальних груп та індивідів до природно-географічних та історичних умов, які змінюються через зміну стереотипів свідомості й поведінки, форм соціальної організації та регуляції, норм і цінностей, способу життя та життєзабезпечення...” [23, с. 12]. Найчастіше культурна адаптація пов'язана з потраплянням індивіда або групи в нове соціальне, етнічне, культурне середовище, прикладом чого може бути міжнародна міграція.

Оскільки надалі зосереджуватимемо увагу на адаптації міжнародних мігрантів, то виділимо найважливіші аспекти адаптації цієї соціальної групи: на нашу думку, – це адаптація соціокультурна та адаптація професійна. Під ***соціокультурною адаптацією*** маємо на увазі процес та результат взаємодії, ***взаємоприсутування та взаємозмін особи (чи групи), яка входить у нове***

⁵ **Соціальний статус** – співвідносне положення індивіда чи соціальної групи в соціальній системі, що визначене за низкою ознак, характерних для конкретної системи. Соціальні статуси ранжують щодо панівної системи цінностей, що надає їм особливої значимості в суспільній думці [38, с. 995-996].

соціокультурне середовище⁶, та соціокультурного середовища, яке її приймає, що охоплює взаємне засвоєння (успішне або неуспішне) чи не засвоєння нових соціальних і культурних норм, цінностей, способів поведінки притаманних цим адаптивно-адаптуючим одиницям (особі чи групі та середовищу). У мігранта, який потрапляє в нове суспільство, до якої категорії б він не належав [33], виникають певні матеріальні потреби, що зумовлює потребу в трудовій діяльності, отже, він повинен адаптуватися не тільки з соціокультурними умовами суспільства імміграції, а й з певними умовами, у які він потрапляє на новому робочому місці, тобто пройти *професійну адаптацію* – “процес і результат пристосування індивіда до вимог професії, засвоєння ним професійних і соціальних норм поведінки, необхідних для виконання трудових функцій” [38, с. 13]. У професійній адаптації виділяють два аспекти: власне *професійний* – оволодіння необхідними знаннями, професійними навичками та вміннями, і *соціально-психологічний* – пристосування до правил поведінки в конкретній соціально-професійній групі, ознайомлення з цілями і завданнями виробничого колективу, внутрішніми відносинами тощо [31, с. 11]. Крім того, професійна адаптація, особливо останній її аспект, передбачає, на нашу думку, також певну реакцію, пристосування “професійного середовища” до появи в ньому нового об’єкта.

Американський соціолог Р. Мертон виділив п’ять форм адаптації, які визначені культурними цілями та засобами, які використовують для їхнього досягнення [25], а український дослідник О. Донченко, у дечому користуючись класифікацією форм адаптації Р. Мертона, запропонувала п’ять типів адаптивної поведінки [14]; нижче (табл. 1) спробуємо співвіднести їх, це дасть нам змогу пізніше використати деякі з цих напрацювань для кореляції з нашими моделями соціокультурної адаптації іммігрантів.

Таблиця 1

**Форми адаптації Р. Мертона і типи адаптивної поведінки
О. Донченка**

<i>Форми адаптації за Р. Мертоном</i>	<i>Цілі</i>	<i>Засоби</i>	<i>Типи адаптивної поведінки за О. Донченком</i>
• <i>Конформність</i> – особистість поділяє цілі нової культури та суспільства, намагається досягати їх загальноприйнятими у новому суспільстві засобами.	+	+	• <i>Ідентифікація</i> – найпоширеніший тип виживання у (новому) соціумі, ототожнення себе з більшістю, наслідування більшості, соціальний конформізм, поведінка поступливо-компромісна: “Я” з більшістю.

⁶ **Соціокультурне середовище** – це складна структура суспільних, матеріальних та духовних умов існування, формування та діяльності індивідів і соціальних груп [24; 37]

<ul style="list-style-type: none"> • <i>Інновація</i> – особистість засвоює цілі суспільства, але досягає їх інституційно забороненими, невизнаними, проте часто ефективними методами 	+	–	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Маргіналізація</i> – тип поведінки, якому притаманна егоцентрична орієнтація, протистояння “тотальній ідентифікації”, одностороннє задоволення інтересів псевдозаконними засобами, поведінка нонконформна, негативістська: “Я” з тими, хто проти більшості.
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Ретритизм (ескейпізм)</i> – особистість заперечує домінуючі цілі та засоби їхнього досягнення, квазіадаптується та існує “паралельно” до суспільства. 	–	–	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Індивідуалізація</i> – тип поведінки характерний ухилянням від проблеми загалом, зі сподіванням, що все вирішиться само по собі, поведінка нон-конформна та самовідгороджувальна: “Я” сам по собі.
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Бунт</i> – особистість активно заперечує загально визнані суспільством норми, цілі та засоби їхнього досягнення, пропонуючи одночасно свої власні, намагається не пристосуватися до соціальної та культурної структури, а змінити її. 	±	±	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Девіація</i> – тип поведінки, що перед-бачає визнання невідповідності суспільству і неможливість протистояти його стереотипам, поведінка агресивно-саморуїнлива: “Я” проти всіх.
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Ритуалізм</i> – особистість не сприймає норми, цілі та цінності суспільства, але, дотримуючись своїх власних, намагається діяти відповідно до його інституційних норм, “грати за правилами”. 	–	+	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Інвестиція</i> – тип поведінки, який найбільше відповідає потребам соціуму, його характеризує прагматична, конструктивна взаємодія, поведінка колаборативна: “Я” з тими, в кого ще є здоровий глузд.

Як бачимо, у перших чотирьох випадках простежується майже повна відповідність, проте *ритуалізм* відрізняє від *інвестиції* категоричність у запереченні норм та цінностей суспільства.

Адаптацією мігрантів прийнято вважати “комплекс особливостей вчинків, діянь та поведінки мігрантів, що має морфологічне або соціокультурне походження, завдяки якому особа, група чи утворення забезпечує собі успіх в конкуренції з

представниками інших етносів⁷, які спільно проживають на тій або іншій території певної держави” [26, с. 88]. На новому місці проживання іммігрант адаптується з природними та соціальними умовами, мовним середовищем, культурним оточенням, науково-технічним розвитком, звичаями, обрядами, традиціями. На цей процес впливає низка чинників, серед яких політичні, економічні та інші умови в країнах еміграції та імміграції, особливості самого процесу переїзду, особисті характеристики мігранта, його вік, освіта, кваліфікація, ступінь зацікавленості етнічними ЗМІ, задіяність у соціальних мережах суспільства, що приймає [26, с. 88; 76, с. 49-52]. Адаптацію іммігрантів Дж. Монтгомері (J. R. Montgomery) пропонує розділяти на три субадаптації – економічну (яка стосується переважно участі іммігранта в економіці, перш за все, у ринку праці, суспільства, що приймає та його професійну адаптацію), соціокультурну (про яку йтиметься далі) та суб’єктивну (яку можна співвіднести з одностороннім процесом пристосування іммігранта до нового середовища) [71, с. 682-684].

В. Шелюк визначає адаптацію мігрантів до нових умов лише як першу стадію соціалізації⁸ індивідів чи соціальних груп у новому середовищі, де другою стадією є інтеріоризація, засвоєння індивідом соціально-культурних, моральних норм і цінностей нового соціуму, перетворення їх в особистісні риси [54, с. 48-49]. Натомість, психологи виділяють п’ять етапів самого процесу адаптації іммігрантів. *Перший* називають “медовим місяцем”, для якого характерні ентузіазм та великі сподівання, це щось схоже на “романтику міграції” Р. Парка, що полягає у прагненні до пізнання іншого, нового та невідомого для себе світу шляхом перетворення себе в його частинку [73, с. 147]. На *другому* етапі стан тимчасової ейфорії минає, іммігрант починає відчувати себе “чужищем”, намагається відійти від реальності та спілкуватися тільки із земляками. Вирішальним є *третій* етап, на якому іммігранти, не зумівши адаптуватися до нової культури, втрачають контроль над ситуацією, розчаровуються і часто повертаються додому. Для тих же, хто залишився, настає *четвертий* етап, коли депресія поступово змінюється оптимізмом та впевненістю. На *п’ятому* етапі іммігрант повинен повністю адаптуватися до нового суспільства [46, с. 135].

Проте “повністю адаптуватися” – не обов’язково означає “успішно адаптуватися”. Як зазначено вище, ситуація в країні імміграції є одним з чинників адаптації іммігрантів, а таких найтипівіших ситуацій у сучасному світі виділяють дві. *Перша* – іммігранти стикаються з порівняно однорідним суспільством (незважаючи на регіональні відмінності), де виявляється сильна тенденція

⁷ **Етнос** – міжпоколінна група людей, об’єднана тривалим спільним проживанням на певній території, спільною мовою, культурою та самосвідомістю [38, с. 1277].

⁸ **Соціалізація** – процес, унаслідок якого людська істота поступово перетворюється на особу, яка розуміє і саму себе, і навколишній світ, адаптується до нього, набуваючи знань та звичок, притаманних культурі (цивілізації тощо) певного суспільства, у якому він (або вона) народився (народилася) або в яке перемістився [39].

приспособлення до усталених культурних стандартів. Прикладом тут може бути Велика Британія. Друга (наприклад, у США) – іммігранти стикаються з досить ліберальним поєднанням елементів культурного життя, у якому різниця в походженні сприймається як щось звичне [43, с. 11]. Т. Юдіна називає чотири головні моделі (стратегії) ставлення до іммігрантів: 1) *повне виключення*, тобто заборона в'їзду (сьогодні цю модель майже не застосовують); 2) *диференційне виключення (сегрегація)*; 3) *асиміляція*; 4) *мультикультуралізм* [22, с. 130]. Дві останні, як найпоширеніші, навіть набули статусу державної політики в деяких державах, ми їх розглянемо нижче. Що стосується стратегій ставлення іммігрантів до нового суспільства, то їх виділяють також чотири: 1) *інтеграція* – часткове прийняття нового суспільства, що виявляється у згоді інтеріоризувати його обов'язкові норми, цінності та культуру, у цьому разі зберегти свої власні; 2) *асиміляція* – повне прийняття умов суспільства імміграції; його норм, цінностей та культури і відмова від власних; 3) *сепаратизм* – відмова прийняти вимоги, норми, цінності та культуру нового суспільства зі збереженням власних; 4) *маргіналізація* – відмова від власних норм, цінностей та культури і несприйняття нових, загальноприйнятих у новому суспільстві [46, с. 137; 44, с. 128]. Як бачимо, у наведених прикладах адаптація розглянута, здебільшого, як односторонній процес чи то з боку суспільства імміграції, чи з боку самого іммігранта, а оскільки, за визначенням, адаптація є процесом двостороннім, то вбачаємо потребу у виділенні моделей адаптації іммігрантів, у яких би звертали увагу на обидвох учасників процесу. Проте перейти одразу до класифікації моделей нам заважає плутанина у термінах, які вживають, часто взаємозамінюючи їх у разі вивчення цієї теми. Детермінувавши центральне поняття “*адаптації*” далі пропонуємо розмежувати та співвіднести такі поняття, як *інтеграція, асиміляція, акомодация, акультурація, амальгамація*.

Отже, *інтеграцією* є процес творення єдиного цілого з частин, щоб у підсумку це утворення діяло на вищому рівні, ніж його частини. Відповідно, *соціальна інтеграція* є процесом об'єднання соціальних явищ у єдине ціле (наприклад, соціальну систему), за якого виокремлюється орієнтація на спільні цінності в соціальному утворенні, які реалізуються на підставі спільних поглядів і норм поведінки. Оскільки соціальна інтеграція передбачає взаємозв'язки між соціальним цілим і його частинами та їхнє злиття, то цей процес не можна вважати одностороннім, а тільки багатостороннім, як мінімум, двостороннім – між цілим та частиною [65, с. 135].

Теоретично розглядаючи суспільство імміграції як єдине соціальне ціле, а іммігрантські общини як його частини, *соціальну інтеграцію іммігрантів* визначають як процес розмивання і зрештою зникнення помітних відмінностей між іммігрантами та місцевим населенням, коли етнічність⁹ втрачає своє значення, коли

⁹ *Етнічність* – стан свідомості особистості, усвідомлення та відчуття своєї належності до якоїсь етнічної спільноти, а також якісні характеристики людини або групи людей, які пов'язані з їхнім етнічним походженням і які виявляються в побуті, культурі, поведінці та загалом у ментальності, підтверджуючи це походження та вирізняючи їх з-поміж інших [1, с. 79].

йдеться про повноправну участь усіх членів суспільства у його соціальному, економічному, політичному, культурному житті, про право мати однаковий правовий статус та рівноправно користуватися захистом держави [30, с. 167; 77, с. 293]. Як наслідок, кожен учасник такого інтеграційного процесу зазнає певних змін під впливом взаємодії з іншими, проте не втрачає повністю своєї культурної ідентичності¹⁰, але до певної міри змінює культурну амальгаму (картину, що утворюється внаслідок “злиття”, “сплаву”), яка виникає внаслідок інтеграції [66, с. 68]. Дослідники А. Рудігер та С. Спенсер виділили п’ять концепцій соціальної інтеграції іммігрантів. 1. *Асиміляція (assimilation)* – односторонній процес засвоєння іммігрантом уже наявного соціального порядку, гомогенної культури та набору цінностей, який передбачає зміни, що стосуються лише іммігранта. Проте такий підхід не завжди себе виправдовує, оскільки демократичне суспільство не може бути повністю гомогенним, та й з огляду на расові відмінності не кожен іммігрант може цілком асимілюватись. 2. *Включення та участь (inclusion & participation)* – двосторонній процес взаємодії суспільства, що приймає, та іммігрантів через їхню участь у різних сферах життя суспільства. Однак часто іммігрант опиняється у ситуації, коли він інтегрований у певні сфери суспільства (у ринок праці, наприклад) за одночасного вилучення з інших (наприклад, з політичного процесу). 3. *Злиття (cohesion)* – це не розчинення іммігрантських спільнот в однорідному суспільстві, а навпаки, “соціальне злиття” у плюралістичному суспільстві, що досягається через взаємодію різних спільнот, яке передбачає визнання відмінностей та взаємозалежності цими спільнотами. 4. *Рівність (equality)* – це свого роду доповнена концепція “злиття”, оскільки тут взаємодія різних іммігрантських спільнот та суспільства, що приймає, відбувається на підставі взаємного визнання рівності, рівноправного доступу до соціальних ресурсів, інституцій, механізмів вирішення конфліктів та відповідальності за процеси, які відбуваються в цьому суспільстві. У цьому разі конфлікти, які ґрунтуються на відмінностях цінностей, вирішують за допомогою демократичного механізму переговорів та примирень, що відкритий для всіх спільнот. 5. *Мультикультуралізм (multiculturalism)* – концепція інтеграції, яка передбачає визнання культурних відмінностей спільнот та регулювання їх за принципом рівноправності. У цьому випадку не підтримується ані стирання культурних кордонів, ані їхнє укріплення, натомість підтримується посилення проникності цих кордонів та полегшення участі всіх груп у всіх сферах суспільного, економічного, культурного, політичного життя, що робить можливим безболісне подолання проблем, пов’язаних з відмінностями та явищами сегрегації [78, с. 4-7].

¹⁰ **Ідентичність** – сукупність уявлень людини про себе і своє становище в суспільстві, а також пов’язаних з цими уявленнями відчуттів, оцінок і намірів, які формуються на підставі ототожнення себе з певними культурними моделями і рольовими функціями, з соціальними інститутами і відносинами [34, с. 9].

Деякі дослідники вважають інтеграцію поняттям ширшим, ніж адаптація, визначаючи адаптацію лише як *індивідуальний* компонент інтеграції, що передбачає пристосування індивіда до чинних стандартів, причому *структурним* компонентом тут є соціальна структура, яка має порядок, стабільність та не має конфліктних елементів (ролей, груп, організацій) на горизонтальному рівні (наприклад, стосовно поділу праці). Для них же інтеграція – це тільки “участь у суспільстві”, а “участь у культурі” – це асиміляція, тоді як інші вважають інтеграцію синонімом асиміляції [63, с. 57-58]. Проте ми вважаємо, що інтеграція є вужчим поняттям, ніж адаптація, оскільки означає “об’єднання”, тобто лише той вид адаптації, який прийнято називати “успішною адаптацією”, а асиміляція – це лише один з видів так званої успішної адаптації іммігрантів, якщо не брати до уваги контексту державної політики асиміляції.

Далі розглянемо співвідношення таких понять, як *аккультурація*, *акомодація*, *амальгамація*. Отже, *аккультурацією* культурологи вважають процес і результат взаємодії культур, у ході якого відбувається їхня зміна, засвоєння ними нових елементів, утворення внаслідок змішування різних культурних традицій нового культурного синтезу [38, с. 17]. Аккультурація відбувається внаслідок особистого контакту індивідів чи груп індивідів, що належать до різних культур, а результатом є засвоєння ними елементів культури один одного та подальша модифікація цих культур. Якщо ж цей процес триває далі й індивід чи група втрачають будь-які характеристики, які ідентифікують їх з попередньою культурою, та будь-які зв’язки з нею, тобто якщо представники різних культур створюють спільну культуру, то аккультурація переростає в *асиміляцію*. Х. Ганс (H. J. Gans) зазначив, що аккультурація стосується переважно першого покоління іммігрантів та відбувається порівняно швидко, на відміну від асиміляції, що відбувається набагато повільніше і стосується також наступних поколінь, які можуть бути аккультуровані, але залишати досить міцні соціальні та етнічні зв’язки (особливо родинні), а тому не вважаються асимільованими. Дж. Беррі (J. W. Berry) виділив чотири шляхи аккультурації – асиміляція, інтеграція, сепарація і маргіналізація, які головню відповідають певним моделям соціокультурної адаптації іммігрантів, як це бачимо з табл. 2. Пізніше Х. Альхазраї (K. M. Alkhozraji) уточнив маргіналізацію Дж. Беррі назвавши її *декультурацією* [70, с. 122-127; 59, с. 10-11].

Наступне поняття – *акомодація* (згідно з Р. Парком) – це процес (та його результат) в якому індивіди чи групи зазнають відповідних змін (у ставленнях, поведінці), щоб почуватися комфортно у соціальній взаємодії з іншими індивідами та групами. *Амальгамацією* ж називають біологічний процес (і результат) злиття, схрещування рас через змішані шлюби між представниками відмінних расових груп [66, с. 61-83; 74; 64, с. 876-877]. З наведених вище визначень робимо висновок, що всі три процеси є складовими процесу інтеграції іммігрантів, де аккультурація та акомодація відповідають за її культурний та соціальний виміри, відповідно, а амальгамація стосується лише виміру біологічного.

Оскільки ми вже зачепили поняття асиміляції, то треба зазначити, що розглядаємо його у трьох значеннях. Отже, асиміляція (від лат. *assimilatio* – “засвоєння”), за визначенням Р. Парка, – це “процес взаємопроникнення та злиття, у якому особи та групи присвоюють собі спогади, відчуття, ставлення інших осіб і груп та, розділяючи їхню історію і життєвий досвід, змішуються з ними і входять до їхнього культурного життя... Найшвидше цей процес відбувається там, де є тісний контакт між представниками різних груп (сімейні, дружні та інтимні стосунки)” [74]. Унаслідок асиміляції члени однієї етнічної групи втрачають власну культуру та повністю засвоюють культуру групи, у контакт з якою вони перебувають. Якщо ж цей процес відбувається під тиском, і тільки ззовні здається успішним, то його називають *псевдоасиміляцією* [38, с. 17; 65, с. 32-33]. Ми ще двічі звернемося до асиміляції – як до різновиду державної політики та як до однієї з моделей соціокультурної адаптації іммігрантів (табл. 2.), до яких ми власне і переходимо. Під *соціокультурною адаптацією іммігрантів* маємо на увазі процес та результат взаємодії, взаємоприсотування та взаємозмін іммігранта (чи групи іммігрантів), який входить у нове соціокультурне середовище суспільства, що приймає, та цього ж соціокультурного середовища, що передбачає взаємне засвоєння (успішне або неуспішне) чи не засвоєння нових соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки, притаманних іммігранту (чи групі іммігрантів) та соціокультурному середовищу суспільства, що приймає.

Таблиця 2

Моделі соціокультурної адаптації іммігрантів

№	Моделі соціокультурної адаптації іммігрантів	Реакція іммігрантів на суспільство, що приймає	Реакція суспільства, що приймає, на іммігрантів	Форми адаптації за Р. К. Мертоном	Типи адаптивної поведінки за Е. Донченком	Види акумуляції за Дж.В. Беррі та Х.М. Аль-Хазраї
1	<i>Протест</i>	Активний протест проти насадження норм і цінностей суспільства, що приймає	Спротив імміграції, прояв ксенофобії, заперечення норм і цінностей іммігрантських спільнот	<i>Бунт</i>	<i>Девіація</i>	—

2	<i>Добровільна сегрегація</i>	Заперечення норм і цінностей суспільства, що приймає, добровільне відгородження від нього	Часткове прийняття норм і цінностей іммігрантських спільнот	<i>Ретризм (ескейпізм)</i>	<i>Індивідуалізація</i>	<i>Сепарація</i>
3	<i>Творення діаспор</i>	Часткове прийняття норм і цінностей суспільства, що приймає, поряд зі своїми власними	Часткове прийняття норм і цінностей іммігрантських спільнот поряд з уже чинними у суспільстві	—	<i>Інвестиція</i>	<i>Інтеграція</i>
4	<i>Сегрегація</i>	Часткове прийняття норм і цінностей суспільства, що приймає	Заперечення норм і цінностей іммігрантських спільнот, намагання відгородити їх від суспільства	—	—	—
5	<i>Маргіналізація</i>	Неуспішне прийняття норм і цінностей суспільства, що приймає, за відмови від своїх власних	Заперечення норм і цінностей іммігрантських общин, намагання асимілювати їх	<i>Інновація</i>	<i>Маргіналізація</i>	<i>Маргіналізація (декультурація)</i>

6	<i>Асиміляція</i>	Повне прийняття та засвоєння норм і цінностей суспільства, що приймає, за відмови від власних	Прийняття членів іммігрантських спільнот як нових членів суспільства зі спільними нормами та цінностями	<i>Конформність</i>	<i>Ідентифікація</i>	<i>Асиміляція</i>
---	-------------------	---	---	---------------------	----------------------	-------------------

Першою моделлю соціокультурної адаптації іммігрантів, яку ми будемо розглядати, є модель **протесту**. Ситуація, за якої діє така модель, характерна для багатьох сучасних європейських країн імміграції. Все ґрунтується на антиіммігрантських (переважно антимульманських) настроях у суспільстві, що приймає, які мають певне підґрунття. Неконтрольоване прибуття іммігрантів різко ускладнює соціальну обстановку, дестабілізує ринки праці та житла, сприяє загостренню кримінальної обстановки, оскільки серед іммігрантів часто трапляються злочинці, работорговці, наркоділки, особи, які мають інші асоціальні цілі. У цьому разі цінності та норми поведінки часто не відповідають тим, що прийняті у суспільстві імміграції. Зміна етнічного складу територій загрожує національній безпеці, зокрема тим, що у перспективі можливий легітимний прихід до влади еліт, які складаються з представників іммігрантських спільнот, а це, відповідно, загрожує етнічним сепаратизмом на регіональному рівні [27, с. 57-58].

Усі ці чинники сприяють розвитку ксенофобії (від грец. *xenos* та *phobos* – чужий і боязнь) – “нетерпимості до інших культур та їхніх представників”, або “нетерпимості до іноземців та всього іноземного”, що виявляється у відчутті страху перед усім чужим, пропагандистськими акціями проти нього, або, у крайніх випадках, у фізичних нападах та фізичній ліквідації об’єкта нетерпимості. У 1985 р. комітет Європейського парламенту вперше визначив ксенофобію як “своєрідний стан, що передує фашизму¹¹ та расизму¹², може готувати для них ґрунт, але саме по собі не підпадає під дію закону” [65, с. 560; 5, с. 60; 55, с. 34]. Громадське протистояння імміграції та ворожість до іммігрантів почали інтенсивно виявлятися в актах насильства проти

¹¹ **Фашизм** – ідеологія, що пропагує войовничий антидемократизм, расизм та ідеї расової більшовартості, шовінізм, містичний вождизм, культ соціального насилля, концепція нації як вічної і вищої реальності, базованої на спільності крові; готовність до боротьби за підкорення нижчих народів і рас; виправдання геноциду [38, с. 1153-1154].

¹² **Расизм** – дискримінація особистостей, суспільних груп або частини населення, або ж груп людей, політика переслідувань, принижень, завдання ганьби, насильства, нагнітання ворожнечі та неприязні, поширення відомостей, що паплюжать людину або частину людей; завдання шкоди за ознакою кольору шкіри, етнічною, релігійною або національною належністю [32].

іммігрантських спільнот та їхніх представників з початком 1990-х років. Такі настрої у суспільстві, що приймає, набули і політичного вияву у вигляді небаченого до того успіху ультраправих партій, таких як Партія свободи в Австрії, Консервативний блок П. Фортайна в Нідерландах, Національний фронт у Франції, Фламандський блок у Бельгії, Швейцарська народна партія, Республіканська партія Німеччини, Італійський соціальний рух. С. Гантінгтон називає європейські ультраправі партії дзеркальним відображенням ісламістських партій мусульманських країн, спираючись на подібність стилю їхніх риторик, методів діяльності, маргінальності положення у політикумі країни діяльності, сильний вплив на політичні рішення та програми провідних партій [18, с. 69; 68, с. 297-299]. Зазначимо, що така модель соціокультурної адаптації іммігрантів у сучасному світі стосується, перш за все, взаємоприсотування суспільства європейських країн та іммігрантських спільнот арабського походження, оскільки іслам у християнській Європі традиційно вважають потенційно небезпечною, “войовничою” релігією. З цієї ж причини представники згаданих спільнот вважають за ліпше триматись відособлено та не інтегруватися у суспільство “невірних”.

Наступна модель – модель *добровільної сегрегації* – подібно до попередньої, передбачає самовідгородження іммігрантських спільнот від суспільства, що приймає, однак, тут є свої особливості, а саме: ця модель не передбачає агресії стосовно жодної зі сторін. Замкнутий спосіб життя певних етнічних іммігрантських спільнот, використання ними мови та елементів культури, засвоєних у ході попередньої соціалізації в країні еміграції та їхнє небажання прийняти спосіб життя місцевого населення сприяють збільшенню соціокультурної дистанції між ними та “корінним населенням”. Ця дистанція подекуди настільки велика, що унеможливорює їхнє спільне проживання та веде до добровільної сегрегації таких спільнот [27, с. 57; 45, с. 42]. У цьому разі під сегрегацією (від лат. *segregare* – відділяю) мають на увазі відділення групи від суспільства, а під добровільною сегрегацією (або *самосегрегацією*) – само-“ув’язнення” етнічної чи культурної групи в певних межах, територіальних або віртуальних, у разі сприйняття будь-якої спроби взаємодії з боку зовнішнього суспільства як акту агресії [77, с. 193; 79, с. 195].

Добровільна сегрегація виявляється по-різному. Це як расово сегреговані школи, які почали з’являтися у США в 1990 ті роки цього разу з ініціативи афроамериканського населення, так і формування “етнічної економіки” – етнічно замкнутих сфер економічної активності, в яких відтворені мова, культура, звичаї, поведінкові стереотипи, характерні для країн еміграції. А також автономні організації іммігрантів, перш за все, культурні та релігійні, оскільки політичні об’єднання іноземцям важче реєструвати. Такі організації, наприклад, при церквах створювали й українські іммігрантські спільноти, зокрема, в Австралії, називаючи їх братствами і сестринствами [19, с. 34; 53, с. 53-57; 3, с. 413]. Ця модель соціокультурної адаптації іммігрантів може виявлятися і дещо наочніше. Маємо на увазі існування так званих *гетто*, або іммігрантських *анклавів*, – відокремлених, замкнутих груп іммігрантів,

які зберігають свої традиційні цінності, мову, культуру, релігію, спосіб життя та створюють свою соціальну інфраструктуру (система освіти, сфера обслуговування тощо). В Німеччині, наприклад, уже почали говорити про розпадання країни на “паралельні суспільства”, тут у великих містах проживають вихідці з Туреччини, навіть третє покоління яких не інтегроване в німецьке суспільство [11, с. 35-36]. Отже, таку модель соціокультурної адаптації іммігрантів, хоча вона і не передбачає проявів агресії, не можна вважати проявом успішної адаптації іммігрантів, оскільки вона не передбачає їхньої інтеграції та є деструктивною для суспільства, що приймає, чого не можна сказати про модель, схарактеризовану нижче.

Третя модель, як ми уже визначили, – це *творення діаспор*. Під діаспорою (від грец. *diaspora* – розсіяння) розуміють певну стійку сукупність людей, які проживають за межами своєї історичної батьківщини, мають спільне етнічне або національне походження та соціальні інститути для підтримання існування та розвитку своєї спільноти [47, с. 34; 38, с. 282]. Ці утворення виконують певні функції. Перш за все, це збереження, відтворення та культивування своєї мови, культури, традицій, звичаїв, а також захист соціальних прав представників свого народу, у тому числі й запобігання проявам шовінізму та ксенофобії. Виділяють і економічну функцію, яку виконують діаспори, – виготовлення та реалізація продуктів народного ремісництва, специфічних продуктів харчування, напоїв, та політичну – лобіювання інтересів своєї спільноти та інтересів країни походження в органах державної влади країни імміграції. Якщо взяти, наприклад, діаспори євреїв, вірменів, індійців та китайців у різних країнах світу, то можна сказати, що перші дві мають у своїй основі релігійну належність, третя – культурну, а четверта – економічну та політичну діяльність. Для діаспор характерні сильна групова етнічна самосвідомість, що зберігається протягом довгого часу, та відчуття солідарності з етнічними побратимами в інших країнах [29, с. 80-84; 7, с. 127; 47, с. 38-40].

Зазначимо, що один і той же “набір іммігрантів” може не бути діаспорою, якщо йдеться про їхнє дисперсне існування, а може бути, якщо має головні її ознаки, а це – однакова етнічна або національна (до еміграції) належність, дотримання та відтворення культури, норм поведінки суспільства еміграції у суспільстві, що приймає, та наявність власної організаційної структури. Діаспори найліпше зорганізовані в державах мігрантського походження, ніж у країнах з гомогенним населенням з тривалими історичними і культурними традиціями, де сильніші асиміляційні процеси. Зв’язки, мережі та стосунки, побудовані на діаспоральності, сприймаються як чинник, який протидіє інтеграції іммігрантів, або ж навпаки, як інструмент їхньої інтеграції до суспільства, що приймає [16; 38, с. 282-283; 29, с. 79]. Російський дослідник А. Вишневський назвав діаспору “тимчасовим пристанком” іммігранта, який дає змогу йому існувати “у двох середовищах” – підтримувати зв’язки з власною культурою та одночасно входити у нове для нього суспільство. Проте рано чи пізно іммігрант (або його нащадки) стикається з кризою етнічності та повинен зробити важкий вибір: або повернутися на батьківщину, або повністю розчинитися у новому

соціокультурному середовищі [7, с. 128]. Модель творення діаспор відрізняється від попередніх двох моделей відкритістю іммігрантських спільнот стосовно інтеракції з суспільством, що приймає, а від наступної – відкритістю цього суспільства стосовно іммігрантів, яке, проте, не вимагає від них асиміляції, як це простежується у п'ятій та шостій моделях. Процеси, які відбуваються у межах цієї моделі соціокультурної адаптації іммігрантів, можна співвіднести з процесами соціальної інтеграції іммігрантів.

Четверта – модель *сегрегації*. Якщо точніше, то йдеться про примусову сегрегацію – примусове відділення або відселення частини населення, яке має певні спільні між собою та відмінні від інших соціальні, культурні чи біологічні характеристики. Таке відокремлення часто супроводжується дискримінаційними проявами різного рівня з боку основної частини населення стосовно “відокремленої” та вимушеним утворенням анклавів у суспільстві [65, с. 374-375]. У нашому випадку відокремленою частиною населення є певні іммігрантські спільноти і часто сегрегацію стосовно них називають диференційним виключенням – залученням іммігрантів тільки у деякі сфери життєдіяльності суспільства (перш за все, у ринок праці) та позбавленням доступу до інших. Поняття, яке відображає протилежну сторону цього ж явища, – це сегментна асиміляція, яка акцентує на тих сферах життєдіяльності, суспільства, що приймає, до яких іммігранти мали змогу асимілюватись та асимілювались. Проте асимілюватись можна одночасно до різних класів (наприклад, культурно – до найнижчого класу (underclass), а економічно – до середнього (middle-class)). Диференційне виключення ж наголошує власне на виключенні, що має механізми: легальні – відмова в наданні громадянства чи нерівність прав іммігрантів та місцевого населення, а також, нелегальні – расизм та дискримінація¹³, яку розглянемо нижче [57, с. 102; 80, с. 983-984].

Цей механізм можна застосовувати і щодо етнічних меншин, які проживають на своїй історичній території, але в межах держави, більшість населення якої належить до іншого етносу. Загалом же проблем дискримінації та сегрегації на підставі етнічності може повністю уникнути лише держава з етнічно гомогенним населенням. У сучасному світі єдиною такою державою прийнято вважати Ісландію [60, с. 78]. Часто етнічна дискримінація відбувається пліч о пліч з дискримінацією расовою (наприклад, проблеми темношкірого населення у США) або є її частиною (як у випадку алжирських, турецьких, пакистанських, китайських іммігрантських спільнот у Франції, Німеччині, Великій Британії, США, відповідно).

Іншим важливим для нас видом дискримінації є дискримінація класова, тобто підпорядкування або негативне, принизливе ставлення до певних спільнот осіб, які мають відмінне, найчастіше нижче, класове походження чи соціальний статус.

¹³ Дискримінацію можна визначити як будь-яку форму підпорядкування або негативного ставлення до окремих осіб або груп, що ґрунтується на характеристиках, не прийнятних за умов, у яких вони перебувають. До таких характеристик належать раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні або інші погляди, національне або соціальне походження, власність, народження або інший статус [12].

Соціально-класова дискримінація може накладатись на етнічно-расову, а може і не накладатись. Вони не накладаються, якщо йдеться про дискриміновані етнічно-расові меншини, представники яких, наприклад, отримавши освіту, піднялись соціальною драбиною та стали представниками вищого класу, а також у випадках, коли класово дискримінованими є представники етнічно-расової більшості у суспільстві, оскільки мають низький соціальний статус [75, с. 14-16]. Прикладом накладання можна назвати ставлення корінного населення до так званих бідонвілів (*bidonville*), які були особливо поширеними у Франції в 1970-х роках. Бідонвілями називали вимушені (оскільки інше помешкання було недоступним) поселення іммігрантів, переважно будівельників (з сім'ями або без), які з'являлись поблизу роботи іммігрантів – міських новобудов. Помешкання зводили швидко з підручних матеріалів, часто з бензинових баків (бідонів), звідси і назва. Незважаючи на те, що “будинки” не мали адреси, вони стояли досить довго і з роками навіть обростали цегляними стінами та комунікаціями. Такі поселення зводили та відмежовували (сегрегували) одне від одних та від французького суспільства за етнічно-расовими (югославські, португальські, північноафриканські) та соціально-класовими (переважно від французів) ознаками, бо хоча вони і стояли поряд з престижними новобудовами, проте їхні мешканці, будучи ізольованими від решти суспільства, не маючи нормальних умов проживання, а тому, часто хворіючи, подекуди не знаючи французької мови, не мали змоги здобути певного рівня освіти, не могли в очах роботодавців конкурувати на ринку праці, отримати високооплачувану роботу та вирватись із “зачарованого кола” бідонвільської сегрегації [61, с. 4-6]. Зазначимо, що ця модель соціокультурної адаптації іммігрантів хоч і має подібну назву, але є протилежною до моделі добровільної сегрегації з огляду на спроби та наміри іммігрантських спільнот і суспільства, що приймає, інтегрувати та інтегруватись.

Трохи іншу специфіку має модель *маргіналізації*. Маргінальністю (від лат. *margo* – окраїна, межа) називають поняття, що використовують для позначення віддаленого положення особистості стосовно певної соціальної спільноти, яке впливає на її психіку та спосіб життя. Це поняття введене Р. Парком для опису соціально-психологічних наслідків неадаптації (неуспішної адаптації) мігрантів до умов міського середовища. Ситуацію маргінальності порівнюють з постійним існуванням у двох “світах” одночасно, вона виникає в разі добровільного або вимушеного існування групи чи особи в зоні дії одночасно двох культур та веде до балансування між панівною соціальною спільнотою, яка ніколи повністю її не приймає, та спільнотою, від якої вона відділилась [38, с. 526-527; 36, с. 11]. Можна сказати також, що це існування не “у” двох культурах, а “між” двома культурами, які не засвоюються особою успішно, тобто в разі втрати нею зв'язків з попередньою культурою не відбувається успішного прийняття та засвоєння нової культури, норм поведінки, системи цінностей, ця ситуація породжує відчуття амбівалентності особи стосовно своєї належності [70, с. 236-237].

Якщо ж говорити про спільноти іммігрантів, то серед них найчастіше маргіналізації зазнають нелегальні іммігранти, оскільки саме такий статус найпевніше веде до проблем адаптації, а серед них: відсутність захисту (політичного, соціального) з боку як країни еміграції, так і країни імміграції, недостатність доступу до інформаційних ресурсів, незнання законів та правил поведінки, часто незнання мови країни перебування, недоступність освіти та можливості престижного працевлаштування [56, с. 71; 44, с. 135]. Отже, у певних випадках іммігранти (особливо нелегальні), відмовляючись від власної культури, цінностей, норм поведінки, виявляються неприйнятими суспільством імміграції через тенденції до їхньої неуспішної соціокультурної адаптації в новому суспільстві. Водночас суспільство, що приймає, не виштовхує повністю іммігранта (чи групу іммігрантів), а, намагаючись подолати ці тенденції, прагне його асимілювати. Тобто певна адаптаційна (взаємо)дія¹⁴ все ж існує.

Остання модель соціокультурної адаптації іммігрантів, яку ми виділили та пропонуємо до розгляду, – це модель *асиміляції*. У цьому контексті асиміляція – це “зменшення та, зрештою, зникнення етнічно-расової різниці та культурних і соціальних відмінностей, які її відображають” [58, с. 863]. Р. Парк шлях до асиміляції (маючи на увазі представників різних рас) розбив на чотири кроки, назвавши його “асиміляційним циклом рас” (race relation cycle), що складається з контакту (contact), змагання/конфлікту (competition/conflict), акомодатії та, зрештою, асиміляції [73, с. 150-151]. Асиміляція має два компоненти: відчуження (alienation) – відмову індивіда (чи групи індивідів) від власних культури, традицій, цінностей, норм поведінки, та власне асиміляцію (assimilation) – входження до іншої групи та повне засвоєння притаманних їй культури, традицій, цінностей, норм поведінки. Виділяють два головні види асиміляції (рис. 1): у першому випадку відбувається злиття кількох груп і утворення повністю нової – це так званий плавильний казан (melting pot), що передбачає свідому чи несвідому зміну власної ідентичності, відмову від попередньої групової ідентичності для всіх груп та творення певної нової (цим терміном початково називали формування єдиної американської ідентичності), другий вид – це пристосування (conformity), що потребує зміни групової ідентичності на користь ідентичності якоїсь одної

Рис. 1. (найчастіше панівної) групи [77, с. 293; 62, с. 71-72; 60, с. 72-76; 56, с. 68]. Цей вид ще образно називають “помідоровим супом”, до якого “міграція додала селеру, грінки, спеції, петрушку, що збагатили його смак, але, абсорбувавшись, не змінили його суті” [67, с. 129].

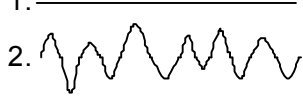
¹⁴ **Взаємо(дія)** – процес безпосереднього або опосередкованого впливу об’єктів один на одного, у якому сторони, що взаємодіють, пов’язані циклічною причинною залежністю, за якої поведінка кожного з учасників є одночасно і стимулом, і реакцією на поведінку інших [6; 9, с. 993].

Американський соціолог М. Гордон (M. M. Gordon), свого часу вивчаючи асиміляцію, дослідив, що вона має сім складових/стадій (табл. 3) і в різних випадках може дорівнювати одній з них, а може поєднувати кілька. Він зазначив, наприклад, що коли інтенсивно відбувається шлюбна асиміляція, то група втрачає свою етнічно-національну ідентичність та, як наслідок, породжує ідентифікаційну асиміляцію. Культурна ж асиміляція відбувається найперше та може і не вести за собою інших складових/стадій асиміляції. Якщо ж відбувається структурна асиміляція (одночасно з культурною або після неї), то всі інші складові/стадії обов'язково будуть, оскільки структурна асиміляція, на думку М. М. Гордона, є наріжним каменем (keystone) усієї асиміляції. Окрім цих семи складових/стадій асиміляції, Р. Альба (R. Alba) пізніше додав ще дві, на нашу думку, не менш важливі – соціоекономічну та резиденційну (просторову), крім того, Р. Альба та В. Ні (V. Nee) пишуть ще й про генераційну асиміляцію, проте, це скоріше не складова/стадія, а певний вимір асиміляції. Характеристики останніх трьох також наведено в табл. 3 [66, с. 69-83; 58, с. 829-833; 75, с. 6-8].

Таблиця 3

Сім складових/стадій асиміляції за М. Гордоном

Складова або стадія асиміляції	Умови та субпроцеси
<i>Культурна або поведінкова асиміляція (акультурація)</i>	Заміна власних культурних (включно з релігійними) елементів тими, які притаманні суспільству, що приймає
<i>Структурна асиміляція</i>	Високий рівень взаємодії та участі іммігрантів в інституціях, асоціаціях, різних групах (кліках), соціальних мережах суспільства, що приймає, на рівні корінного населення
<i>Шлюбна асиміляція (амальгамація)</i>	Високий рівень змішаних шлюбів між представниками іммігрантських спільнот та суспільства, що приймає
<i>Ідентифікаційна асиміляція</i>	Розвиток відчуття національної та етнічної належності ви-нятково до суспільства, що приймає, або ідентифікації, по-в'язаної з участю в новій етнічно-національній спільноті. У цьому разі допускають, що так звана історична ідентифікація може і надалі залишатись попередньою
<i>Асиміляція, залежна від ставлень суспільства, що приймає</i>	Відсутність упереджених ставлень між представниками іммігрантських спільнот і суспільства, що приймає

<i>Асиміляція, залежна від поведінки суспільства, що приймає</i>	Відсутність дискримінаційних проявів стосовно іммігрантів
<i>Суспільна асиміляція</i>	Відсутність владних та ціннісних конфліктів
<i>Соціоекономічна асиміляція</i>	Участь в основних соціоекономічних інституціях суспільства, що приймає, (ринок праці, освіта) на паритетних засадах з представниками корінного населення
<i>Резиденційна (просторова) асиміляція</i>	Прямопропорційна залежність рівня асиміляції від дисперсності (розсіяності) розселення іммігрантів у суспільстві, що приймає. У цьому разі вважають, що кожне наступне покоління іммігрантів розселене дисперсніше, ніж попереднє.
<p><i>Генераційна (1. прямолінійна або 2. частотно-амплітудно модульована) асиміляція</i></p> <p>1. _____</p> <p>2. </p>	<p>Залежність асиміляції від покоління іммігрантів. Уважали, що з кожним наступним поколінням іммігрантів рівень асиміляції підвищується, а відчуття належності до соціокультурного середовища країни імміграції поступово зникає (1). Проте пізніше досліджено, що це відчуття не є прямолінійним стосовно поколінь, а має свої максимуми та мінімуми (з різними амплітудами) та різні періоди, які їх розділяють (різну частоту), тобто, висловлюючись математично, мають свою частотно-амплітудно модульовану генераційну динаміку (2).</p>

На підставі розгляду шести запропонованих нами моделей соціокультурної адаптації іммігрантів хочемо зазначити, що це лише певний теоретичний шаблон, і очевидно, що в окремих випадках можливі схрещення моделей. Крім того, кожне суспільство імміграції має свій набір іммігрантських спільнот, які мають різну інтенсивність взаємодії з ним, різнонапрямлені адаптаційні дії (з боку суспільства, що приймає, чи з боку іммігрантської спільноти, або двосторонні) спільнот, що є подібними або різняться між собою за кількістю і рівнем відкритості та по-різному

в цьому суспільстві адаптуються (рис. 2). Унаслідок порівняння рис. 2 і табл. 2 можемо сказати, що цей рисунок є графічним відображенням шести описаних нами моделей. Деякого додаткового пояснення потребує модель асиміляції (№ 6), оскільки в описі йдеться про “повне засвоєння” іммігрантами норм, цінностей, традицій, способу життя суспільства, що приймає, та про “повне розчинення” у ньому іммігрантських спільнот, а на рис. 2 бачимо, що певна слабенька межа між ними все ж існує. Відповідь дуже проста – іноді іммігранту притаманні й такі відмінні характеристики, позбутися яких (за винятком окремих випадків) практично неможливо, наприклад, характеристики расові.

Розглянемо різновиди державної політики адаптації іммігрантів у суспільствах, що приймають, та спробуємо співвіднести їх з моделями їхньої соціокультурної адаптації в цих суспільствах.

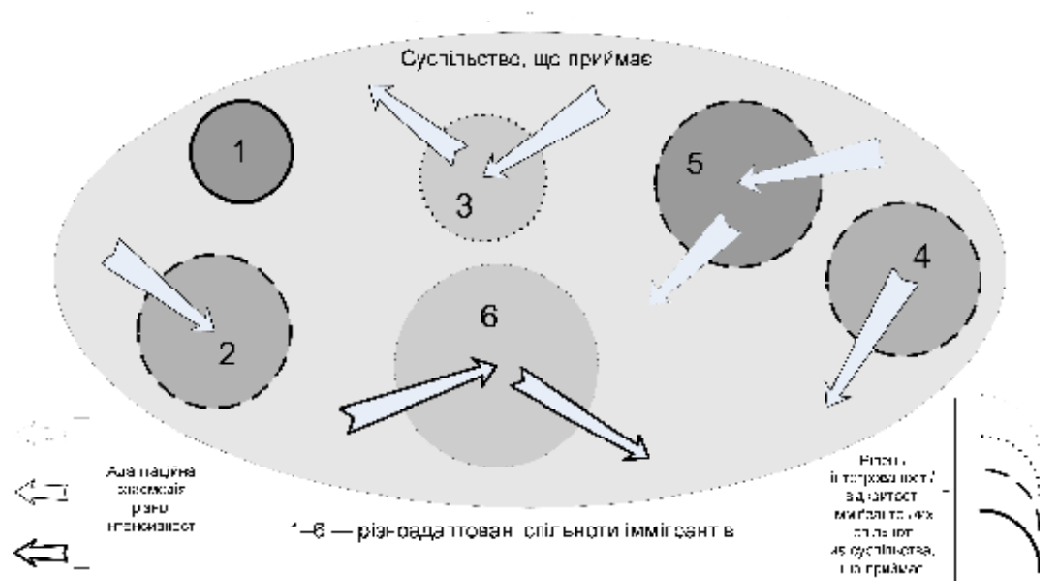

Рис.2. Моделі соціокультурної адаптації іммігрантів у суспільстві, що приймає

Потреба у виробленні політики адаптації з’являється там, де соціум через імміграцію перетворюється з моноетнічного у полі-/мультиетнічний – складне, багатонаціональне, багатоетнічне утворення, функціонування якого підпорядковане як загальним закономірностям суспільного розвитку, так і специфічним економічним, політичним і культурним особливостям соціуму окремо взятої держави на конкретному етапі історичного розвитку. Таке соціальне утворення не є незмінним явищем, а, навпаки, постійно змінюється, набуваючи часто протилежних за суттю

форм (від “плавильного казана” до “миски з салатом”) [20, с. 38 - 39]. До головних переваг полі-/мультиетнічності соціуму можна зачислити динамізм розвитку культури, культурне змагання різних ідей і напрямів, зумовлене етнокультурним розмаїттям, можливість тісних партнерських зв'язків з країнами, у яких домінують етноси, споріднені з етнічними групами цієї країни, своєрідний функціональний “розподіл ролей” між етносами: основний етнос активний у державній службі, меншини – у бізнесі. Недоліками ж є спричинені розмаїттям розпорошеність, “розбігання”, а то й антагоністичність інтересів етносів та етнічних груп і орієнтація етнічних груп на об'єднання зі “своїми” державами, та репрезентація їхніх інтересів, а не інтересів держави, громадянами якої вони є [10, с. 83].

З розвитком сучасних мультиетнічних іммігрантських суспільств диверсифікувалися моделі громадянства у них стосовно іммігрантів. Їх виділяють чотири. *Ілюзорна* – навмисне нехтування іммігрантськими спільнотами, ігнорування розмірів нелегальної імміграції, що веде, здебільшого, до маргіналізації цих спільнот (Японія, Італія); *виключна* – передбачає строгий контроль імміграції найманих працівників, легальний статус для іммігрантів, який, проте, значно нижчий від статусу громадян суспільства, що приймає, можливість набуття громадянства (Швейцарія, Німеччина, Бельгія); *республікансько-імперська* – допускає досить легкий перехід із статусу іммігранта до статусу громадянина, особливо, що стосується другого покоління іммігрантів, та громадян колишніх колоній (Велика Британія, Франція) та *мультикультурна* модель, за якої, міграція, як звичайно, є постійною, а набуття громадянства, як звичайно, гарантоване (Канада, Австралія, Швеція) [52, с. 373-374]. В. Воронков навів чотири моделі організації мультикультурних суспільств залежно від політики держави у приватній та публічній сферах: 1) політика унітаризму в публічній сфері зі збереженням розмаїття у приватній; 2) політика унітаризму в публічній сфері за стимулювання єдності культурних практик у приватній (французька модель асиміляції іммігрантів); 3) розмаїття та відмінність прав у публічній сфері, підтримання розмаїття культурних практик у групах (типова модель колоніалізму, апартеїд); 4) розмаїття та відмінність прав у публічній сфері, формування однакових практик у приватній сферах (американська модель до початку боротьби за громадянські права) [28, с. 41].

Незважаючи на згадані відмінності, види державної політики країн імміграції є менше диверсифікованими. Здебільшого, ідеться про три види, які С. Каслз (S. Castles) назвав диференційним виключенням, асиміляцією та плюралізмом [61, с. 134-140]. Політику *диференційного виключення* ще називають функціональною асиміляцією [78, с. 8 - 9]. Вона, зокрема, корелює з нашою моделлю сегрегації та передбачає обмежувальну політику щодо імміграції і надання іммігрантам (і їхнім нащадкам) громадянства, а також відмову визнавати свою країну країною імміграції (Австрія, Данія, Швейцарія). Другий вид – *асиміляція* (Франція, Велика Британія, до певного часу США).

До середини ХХ ст. найпоширенішою політикою адаптації іммігрантів була політика асиміляції, тобто політика панівної національної групи стосовно національних меншин та мігрантів, яка передбачає їхнє включення у суспільство через односторонній процес адаптації і спрямована на штучне придушення їхньої традиційної культури та створення таких соціальних умов, за яких участь меншин в інституційних структурах можлива лише в разі повного прийняття ними культури суспільства, що приймає. У цьому випадку іммігранти поступаються відмінними лінгвістичними, культурними і соціальними характеристиками та втрачають ознаки відмінності від місцевого населення, а роль держави в асиміляції полягає у створенні сприятливих умов індивідуальної адаптації та трансформації культури і більшості цінностей через вимогу використання панівної у суспільстві мови та систему освіти (стосовно дітей іммігрантів) [57, с. 102; 23, с. 39]. До 1960-х років асиміляцію часто вважали єдиною можливою політикою успішної адаптації, а іммігрантів, чи їхніх нащадків, які протягом багатьох років не асимілювались у суспільство, вважали девіантами та загрозовими елементами суспільства [61, с. 21]. Загальновідоме нині поняття “плавильного казана” (melting pot), що власне й означає результат політики асиміляції, виникло у США ще в 1780-х роках та мало на увазі “переплавлення” представників усіх націй у людину нової раси” [67, с. 128 - 129]. А вже у 1950 р. Р. Парк зазначив: “якщо раніше “плавильним казаном” була Америка, то тепер “плавильним казаном” став цілий світ” [73, с. 149]. Сьогодні певною мірою ця політика адаптації іммігрантів простежується у Франції, Німеччині, де пріоритетом є “одна держава – одна нація” [56, с. 68].

Третім видом політики адаптації називають *мультикультуралізм* (або, за С. Каслзом – плуралізм), який визнаний державною політикою, зокрема, у Канаді, Австралії, Швеції, США. Політика мультикультуралізму є нормативною реакцією на культурне розмаїття всередині держави та означає готовність більшості суспільства прийняти етнічні, культурні (у тому числі мовні, релігійні), соціальні відмінності, виявити терпимість до “інших”, їхніх традицій, культури, звичаїв, віри і, відповідно, змінити соціальну поведінку в суспільстві. У цьому разі державні інституції стають на захист культурних особливостей не тільки в межах конкретної держави, а й на захист від “світового інтеграційного процесу” під лозунгом “інтеграція без асиміляції”, а також забезпечують рівність прав і можливостей, впровадження анти-дискримінаційного законодавства та “входження” представників іммігрантських спільнот у культурне життя держави поряд із корінним населенням зі збереженням власних культурно-етнічних особливостей та культури загалом. Пошуки ідей мультикультуралізму почались з кінця 1960-х років, коли виникла ситуація, за якої більшість “не могла” асимілювати, а меншини “не хотіли” асимілюватись. Першими офіційно політику мультикультуралізму проголосили Канада 1971 р. та Австралія 1973 р., нині цілісна політика мультикультуралізму існує ще і в Швеції, в деяких інших державах мультикультуралізм виявляється тільки в певних сферах, наприклад, в освіті. Якщо результатом політики асиміляції є образний

“плавильний казан” чи “помідоровий суп”, то країни з офіційним статусом політики мультикультуралізму зображають як “різнокольорову культурну мозаїку” або “миску з грубо нарізаним салатом” – багатонаціональне суспільство, що складається з етнічних груп, які зберігають свою культуру, мову, релігію, спосіб життя, а владні інституції не мають на меті вирівняти їх у плані етнічно-національного походження, мови, віри, кольору шкіри тощо, але зрівняти в усіх соціальних, політичних, громадських та інших правах представників різних націй, етносів, рас, віросповідань зі збереженням усіх етнокультурних особливостей [69, с. 36; 57, с. 102-103; 43, с. 16; 13, с. 8; 4, с. 173-174; 11, с. 34; 56, с. 69].

У Канаді, наприклад, офіційна політика мультикультуралізму передбачає, що “етнічні відмінності приймають доти, доки індивіди можуть ідентифікувати себе з культурною традицією їхнього вибору, але тільки в тому випадку, якщо ця ідентифікація не порушує прав людини, прав інших або законів країни” [56, с. 70]. В Австралії “політика мультикультуралізму потребує, щоб усі австралійці приймали базові структури та принципи австралійського суспільства – конституцію та верховенство права, толерантність та рівність, парламентську демократію, свободу слова та віросповідання, англійську мову як державну та гендерну рівноправність” [72, с. 112]. Незважаючи на зовнішній “блиск” мультикультуралізму, і цю політику часто критикують і головню тому, що вона веде до переписування історії та знищення культури суспільства, що приймає, а також через те, що пропагування розмаїтості та штучне підтримання культурних відмінностей іммігрантських спільнот веде до роздробленості, мозаїчності суспільства та перешкоджає формуванню державної ідентичності країни імміграції. Крім того, як зазначає Б. Беррі (В. Барру), не можна ставитись однаково до різних людей з різними потребами та інтересами, потрібен диференційований підхід, щоб вони не почувались ображеними. Ще одним об’єктом критики політики мультикультуралізму є фінансові витрати з державної скарбниці, які ідуть на програми, що допомагають іммігрантським спільнотам підтримувати свої традиції, мову, культуру [72, с. 112-115; 56, с. 70; 60, с. 307-313]. Проте критика критикою, але сьогодні ідеї мультикультуралізму діють, хоча так само, як і ідеї асиміляції, не вирішують до кінця проблем взаємодії різноадаптованих спільнот іммігрантів та суспільства, що приймає.

Отже, після розгляду основоположного для нас поняття адаптації (яке аналізуємо винятково як двосторонній процес) перейшли до його специфікації – адаптації іммігрантів, а саме, – до соціокультурної адаптації. На підставі виділених нами шести її моделей з формами адаптації Р. К. Мертона і типами адаптивної поведінки О. Донченка знайдено певні відповідності, що видно з табл. 1 і 2. Чотирьом з шести наших моделей відповідають певні види акультурації, яка, як зазначено вище, є однією зі складових інтеграції іммігрантів.

Соціокультурна адаптація іммігрантів не є суто теоретичним поняттям, а тому існує низка видів державної політики адаптації іммігрантів. Проте види такої політики менше диверсифіковані і хоча кожне іммігрантське суспільство має у собі певні

спільноти іммігрантів, які по-різному в ньому адаптуються, політика держави, спрямована на адаптацію іммігрантів, є переважно уніфікованою (однаковою стосовно всіх спільнот). На рис. 3 відображено зв'язок між моделями соціокультурної адаптації іммігрантів та видами політики їхньої адаптації.

Рис. 3.

Як бачимо, з політикою асиміляції найліпше корелює модель адаптації з аналогічною назвою, а також, з деяким відхиленням (перш за все, це неуспішність засвоєння іммігрантами норм і цінностей суспільства, що приймає), і модель маргіналізації. Як уже зазначено, модель сегрегації є органічною для держав з адаптаційною політикою функціональної асиміляції. Щодо політики мультикультуралізму, то їй найадекватніше відповідає модель інтеграції та, з певним відхиленням, модель добровільної сегрегації. А відхиленням тут можна вважати замкнутість іммігрантських спільнот. Політика асиміляції (у тому числі й функціональної асиміляції) не виправдовує себе, оскільки задовольняла переважно інтереси та потреби суспільства, що приймає, а політика мультикультуралізму – тому, що захищає інтереси та задовольняє потреби перш за все іммігрантських спільнот. Тобто і в першому, і в другому випадку політика адаптації іммігрантів є односторонньо напрямленою, і, очевидно, потребує вироблення якогось нового її виду. Крім того, як бачимо, модель протесту залишається поки що без нормативної відповіді. І на це є певні причини.

Хронологічно цю модель можна вважати “наймолодшою”, а тому, природно, що потрібен певний час для вироблення відповідної адаптаційної політики. Крім того, *протест* можна вважати ще й “найагресивнішою” моделлю, а тому тут теоретично проглядають тільки крайні шляхи виходу: політику повної відмови від імміграції, закритості кордонів, що загрожує автаркією, або надання локальної політико-культурної автономії іммігрантським спільнотам, що означає фактичний розкол країни імміграції. Очевидно, що надалі вестимуть як теоретичні, так і практичні пошуки шляхів, які не будуть настільки радикальними.

Отже, є два суттєві недоліки адаптаційних політик: перший – їхня односторонність, а другий – унітарність стосовно диверсифікованих моделей соціокультурної адаптації. Що ж стосується України, то, як полікультурна держава імміграції, вона лише переживає період становлення, тому вірогідно, що нашим владним елітам доведеться невдовзі виробляти таку політику адаптації іммігрантів, яка б могла подолати ситуацію “протесту” в соціокультурній адаптації іммігрантів, а не тільки наслідувати вже випробувані, проте не завжди успішні зразки політики адаптації іммігрантів.

1. *Арбеніна В. Л.* Етносоціологія. Навч. посібник: У 2 ч. – Ч. 1: Теоретико-методологічні проблеми дослідження етнонаціональних феноменів. – Харків: Харків. ун т, 2004. – 194 с.
2. *Балабанова Е.* Социально-экономическая зависимость и социальный паразитизм: стратегии “негативной” адаптации // Социол. исследования. – 1999. – № 4. – С. 46-57.
3. *Бойко І.* Релігійність як основа збереження самоідентичності українців в Австралії // Актуальні проблеми політики. – 1999. – № 6-7. – С. 412-416.
4. *Бондарук С.* Полікультурність у Канаді – 20 років проб і помилок, або щоб не винаходити велосипед // Сучасність. – 1996. – № 3-4. – С. 171-175.
5. *Боринштейн Е.* Проблемы социокультурной динамики // Перспективы. – 2001. – № 3(15). – С. 56-61.
6. *Взаимодействие* // Глоссарий – служба тематических толковых словарей; <http://www.glossary.ru>.
7. *Вишневский А.* Распад СССР: этнические миграции и проблема диаспор // Общественные науки и современность. – 2000. – № 3. – С. 115-130.
8. *Воробець А.* Сутність структура та механізми процесу соціальної адаптації // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць: у 2 т. – Т. 2. – Харків: Видавничий центр ХНУ, 2006. – С. 300-305.
9. *Всемирная энциклопедия. Философия* / Гл. науч. ред. и сост. А. Грицанов. – М.: АСТ; Мн.: Харвест; Современный литератор, 2001. – 1312 с.
10. *Грабовський С.* Поліетнічність у перехідних суспільствах: переваги і небезпеки // Сучасність. – 1997. – № 10. – С. 81-84.
11. *Дахин В.* Культурно-идеологический кризис современного мира // Свободная мысль. – 2005. – № 3. – С. 27-40.
12. *Дискримінація* // Вікіпедія – вільна енциклопедія // <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
13. *Дмитриев А.* Конфликтогенность миграции: глобальный аспект // Социол. исследования. – 2004. – № 10. – С. 4-13.
14. *Донченко Е.* Концепции социальной психики общества. Статья вторая: Социетальные состояния // Філосо. і соціол. думка. – 1994. – № 3-4. – С. 36-73.
15. *Донченко О.* Адаптаційний невроз як ознака нашого часу // Соціальна політика на Україні та сучасні стратегії адаптації населення: Зб. наук. праць. – К.: НВФ “Студцентр” / Ніка-Центр, 1998. – С. 37-47.
16. *Дятлов В.* Адаптация мигрантов к современному российскому обществу: стратегия диаспорализации // http://www.migrocenter.ru/publ/konfer/ekaterinburg/m_ekaterinburg03.php
17. Закон України “Про реабілітацію інвалідів в Україні” // Зб. нормативних документів про соціальні послуги. – С. 58-83; www.civicua.org/servlet/DataLoad?t=3&c=1&q=753980
18. *Иноземцев В.* Иммиграция: новая проблема нового столетия (Историко-социологический очерк) // Социол. исследования. – 2003. – № 4. – С. 64-72.
19. *Иноземцев В.* Иммиграция: новая проблема нового столетия. Методологические аспекты // Социол. исследования. – 2003. – № 6. – С. 290-38.
20. *Кавалеров А, Надібська О.* Поліетнічний соціум як феномен // Перспективы. – 2001. – № 2 (14). – С. 33-39.

21. Краткий словарь по социологии / Под общ. ред. Д. Гвишиани, М. Лапина. – М.: Политиздат, 1989. – 479 с.
22. Кружмалев А., Юдина Т. Миграция как фактор социальных преобразований и проблемы ее регулирования // Социол. исследования. – 2003. – № 3. – С. 130-131.
23. Культурология. XX век. Энциклопедия: В 2 т. / Под ред. С. Я. Левит. – СПб.: Университетская книга, 1998. – Т. 1: А-Л. – 447 с.
24. Кулоткин Ю., Тарасов С. Образовательная среда и развитие личности // Новые знания. – 2001. – № 1; http://znanie.org/journal/n1_01/obraz_sreda.html.
25. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия // Социол. исследования. – 1992. – № 3. – С. 104-114.
26. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / Упоряд. Ю. І. Римаренко; За ред. Ю. Римаренка. – К.: Довіра, 1998. – 912 с.
27. Мукомель В. Грани интолерантности (мигрантофобии, этнофобии) // Социол. исследования. – 2005. – № 2. – С. 56-66.
28. Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под ред. В.С. Малахова и В. А. Тишкова. – М: Ин т этнологии и антропологии РАН, 2002. – 356 с.
29. Потічний П. Діаспори і міжнародні відносини // Сучасність. – 1997. – № 11. – С. 79-84.
30. Прибиткова І. Сучасні міграційні процеси: теоретико-методологічні аспекти досліджень // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 161-172.
31. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.
32. Расизм // Вікіпедія – вільна енциклопедія; <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
33. Ровенчак О. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять // Політ. менеджмент. – 2006. – № 2 (17). – С. 127-139.
34. Семененко І. Глобалізація і соціокультурна динаміка: людина, суспільство, культура // Політ. дослідження. – 2003. – № 1. – С. 5-23.
35. Соколов В. О., Руценко І. П. Словник з соціології. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. – 112 с.
36. Современная американская социология / Под ред. В. И. Добренъкова. – М: Изд во Москов. ун та, 1994. – 296 с.
37. Социальная среда // Глоссарий – служба тематических толковых словарей; <http://www.glossary.ru>.
38. Социология. Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
39. Соціалізація // Вікіпедія – вільна енциклопедія; <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
40. Соціальна педагогіка. Термінологічний словник-довідник для студентів соціально-гуманітарних спеціальностей / Укл. Маслова В. В. – Маріуполь, 2004. – 43 с.
41. Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А. Ручки. – К.: Ін т соціології НАН України, 2002. – 315 с.
42. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / За заг. ред. В. Воловича. – К.: Укр. центр духовної культури, 1998. – 736 с.
43. Тимур С. Изменение тенденций и основные проблемы международной миграции: обзор программ ЮНЕСКО // Междунар. журн. социальных наук. – 2001. – № 32. – С. 9-25.
44. Титов В. Межкультурная коммуникация как фактор адаптации иммигрантов к городской среде // Общественные науки и современность. – 2003. – № 6. – С. 128-139.
45. Титов В. О формировании прессой образа этнического иммигранта // Социол. исследования. – 2003. – № 11. – С. 41-50.
46. Тоба М. Психологічні особливості міжкультурної адаптації особистості до нового етнічного середовища // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 134-139.
47. Тощенко Ж., Чаптыкова Т. Диаспора как объект социологического исследования // Социол. исследования. – 1996. – № 12. – С. 33-42.

48. Українська радянська енциклопедія: У 12 т. / Гол. ред. Бажан М. П. – К.: Гол. редакція УРЕ, 1977. – Т. 1. – 544 с.
49. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 576 с.
50. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – К.: Гол. редакція УРЕ, 1986. – 800 с.
51. Філософський словник соціальних термінів / За заг. ред. В. П. Андрущенко. – К.; Х.: “Р. И. Ф.”. – 670 с.
52. Хелд Д., Гольдблатт М, Макгрю Э., Перратон Дж. Глобальные трансформации. Политика, экономика и культура. – М.: Практика, 2004. – 576 с.
53. Цапенко И. Социально-политические последствия международной миграции населения // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1999. – № 3. – С. 52-63.
54. Шелюк В. Соціальна міграція: Етапи, функції, типи // Перспективи. – 2001. – № 15 (3). – С. 45-50.
55. Штольке В. Новая риторика исключительности в Европе (1) // Междунар. журн. социальных наук. – 1999. – № 26. – С. 31-43.
56. Щедрина О. Возможна ли мультикультурная модель интеграции мигрантов в России? // Социол. исследования. – 2004. – № 11. – С. 67-75.
57. Юдина Т. О социологическом анализе миграционных процессов // Социол. исследования. – 2002. – № 10. – С. 102-108.
58. Alba N., Nee V. Rethinking Assimilation Theory for a New Era of Migration // International Migration Review. – 1997. – N 31(4). – P. 826-874.
59. Alkharaji Kh. M. Immigrants and Cultural Adaptation in the American Workplace. A Study of Muslim Employees. – New York; London: Garland Publishing, Inc., 1997. – 146 p.
60. Barry B. Culture and Equality. An Egalitarian Critique of Multiculturalism. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2001. – 398 p.
61. Castles S. Ethnicity and Globalization. From Migrant Worker to Transnational Citizen. – London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 2000. – 230 p.
62. Central and East European Ethnicity in Canada: Adaptation and Preservation / Edited by T. Yedlin. – Edmonton, Alberta: Central and East European Studies of Alberta, 1985. – 136 p.
63. Demel K., Kohlbacher J., Reeger U. The Role of Language Skills in the Process of Labour Market Integration. The case of migrant in Vienna // A European journal of international migration and ethnic relation. – 2003. – N 42 – P. 53-89.
64. Gans H. J. Toward a Reconciliation of “Assimilation” and “Pluralism”: The Interplay of Acculturation and Ethnic Relation // International Migration Review. – 1997. – N 31(4). – P. 875-892.
65. Geist B. Sociologickэ slovnнk. – Praha: Victoria Publishing, 1992. – 580 p.
66. Gordon M. M. Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins. – New York: Oxford University Press, 1974. – 286 p.
67. Huntington S. P. Who Are We? The Challenges to America’s National Identity. – New York, London, Toronto, Sydney: Simon & Shuster Paperbacks, 2004. – 428 p.
68. Huntington S. P. Zderzenie cywilizacji i nowy ksztalt ladu swiatowego. – Warszawa: Warszawskie Wydaw. Literackie, 2000.
69. Kivisto P. Multiculturalism in a Global Society. – Oxford, Malden: Blackwell Publishing, 2002. – 232 p.
70. Mishra R. C., Sinha D., Berry J. W. Ecology, Acculturation and Psychological Adaptation. A Study of Adivasis in Bihar. – New Delhi: Thousand Oaks; London: Sage Publications, 1996. – 280 p.
71. Montgomery J. R. Components of Refugee Adaptation // International Migration Review. – 1996. – N 30 (3). – P. 679-702.
72. Moran A. Australia: Nation, Belonging, and Globalization. – New York: Routledge, 2005. – 245 p.
73. Park R. E. Race and Culture. – Glencoe, Illinois: The Free Press, 1950. – 403 p.
74. Park R. E., Burgess E. W. Competition, Conflict, Accommodation, Assimilation // <http://www2.pfeiffer.edu/~lridener/courses/compcconf.html>

75. Paths to Inclusion. The Integration of Migrants in United States and Germany / Edited by Schuck P. H., Münz. – New York, Oxford: Berghahn Books, 1998. – 318 p.
76. Richmond A. H. Immigration and Ethnic Conflict. – London: Macmillan, 1988. – 218 p.
77. Ross E. J., Cashion B. G., Basirico L. A. Sociology: an Introduction. – Third edition. – Glenview, Illinois: Scott, Foresman and Company, 1988. – 732 p.
78. Rudiger A., Spenser S. Social Integration of Migrants and Ethnic Minorities. Policies to Combat Discrimination // The Economic and Social Aspects of Migration: Conference Jointly organised by The European Commission and the OECD. Brussels, 21-22 January 2003 / Organization for Economic Co-operation and Development (OECD); www.oecd.org/dataoecd/15/4/15516956.pdf
79. Touraine A. Can We Live Together? Equality and Difference / Translated by D. Macey. – Stanford, California: Stanford University Press, 2000. – 320 p.
80. Zhou M. Segmented Assimilation: Issues, Controversies, and Recent Research on the New Second Generation // International Migration Review. – 1997. – N 31(4). – P. 975-1008.

THE MODELS OF IMMIGRANTS' SOCIOCULTURAL ADAPTATION

V.V. Volod'ko, O.A. Rovenchak

Ivan Franko National University of Lviv
volodko.victoria@gmail.com
rowentschak@gmail.com

The article is devoted to comparative analysis of theoretical models of immigrants' sociocultural adaptation, based on R. Merton's adaptation forms and O. Donchenko's types of adaptive behaviour, as well as correlates of these models with types of state policy concerning adaptation of immigrants. The notion of sociocultural adaptation is defined and models of immigrants' sociocultural adaptation are fundamentally analysed. This article also discusses the difference between such terms as adaptation, integration, acculturation, assimilation, which are often used as synonyms.

Key words: social and cultural adaptation, migrants, types of adaptive behaviour.

Стаття надійшла до редколегії 25.08.2007
Прийнята до друку 10.01.2008

УДК 316.334.2:526

PARTICIPATION AND INCLUSION IN DIVERSE SOCIETIES: INSTITUTIONAL APPROACH

S.V. Khrychikov

*Migration and Roma Department, Council of Europe
Sergey.khrychikov@coe.int*

This paper looks at the concept of ‘social and political institution’ and examines the role of institutions in facilitating and structuring participation and inclusion in multi-ethnic and diverse societies. It argues that the institutional context in which different ethnic groups function is one of the key factors that determines the patterns of political participation and encourages either confrontation or compromise. It distinguishes between latent and manifest types of political participation and explains how different institutional models can facilitate or restrict access to different types of participation. The arguments are illustrated with the analysis of several types of electoral systems that can serve as one of the examples of institutional mechanisms of participation and inclusion.

Key words: participation, inclusion, multi-ethnic and diverse societies.

The study of institutions and their role in social life has always been an integral part of social science. Traditionally, however, the theories of institutions are divided into two clusters – ‘old’ and ‘new’ institutionalism. Although there are some differences in the focuses between the two branches of institutionalism, the major principles are shared by both ‘old’ and ‘new’ institutionalists and the divide is, by and large, time-bound.

The ‘old’ institutionalism includes practically all the key figures in the classical social theory (Durkheim, Weber, Simmel, Marx etc.) and views institutions primarily as a means of control that subsumes (or even shapes) individuals and constraints their voluntary actions. Marx’s theory (‘base’ and ‘superstructure’) dealing with the ways collective agencies subordinate individuals can be particularly regarded as an essentially institutionalist concept. However, the most consistent account of institutions as a mechanism of control was produced by T. Parsons [21], who introduced the elaborated theory of ‘the social system’ consisting of institutions that by restricting voluntary actions contribute to the stability of an entire system. The reaction against the domination of theories that tended to minimise the significance of individual choice and emphasised the role of the established structures was the advent of a number of phenomenological, social-psychological and behaviourist theories. These theories (though differing amongst themselves) stressed the role of individuals in the process of social evolution. They defended the role of voluntary choice and individualism and rejected the structural determinism, pointing at the serious limits of approaches advocated by the proponents of the ‘old’ institutionalism. The effect of the ‘individualistic’ theories on the social science was quite noticeable. It helped to divert the attention from the rigid structures that supposedly define what an agent had to

do to the actual actions of this agent. Studies on the role of personal communication in the conflicts can be regarded as examples of the influence of 'behaviourist' studies on the studies of inter-group relation [5].

However, critics of 'behaviourism' [15] pointed that any human action has also its limits and these limits often depend on the available organisational resources (or 'technologies' in March and Olsen's terms), a fact that many 'behaviourists' failed to acknowledge. On the other hand, as Goodin pointed out, behaviourism in social and political science "builds more economic models of human action: upon notions of instrumentally rational, goal-seeking behaviour" [7, p. 14], which was reflected in the rational choice or game theories. Rational choice theories themselves have tended recently to emphasise the importance of norms, institutions and organisational structures¹.

A gradual apprehension of the fact that personal choices and preferences cannot be understood without reference to the institutional context, in which they are made, has resulted in the re-emergence of the mainstream theories stressing the importance of institutions. The arrival of this 'new' institutionalism owes a great deal to the work of D. North (a Noble Prize winner), who (though being primarily concerned with the economic institutions and their contribution to the maximisation of the effectiveness of economic interaction) made a vital contribution to the resurgence of the interest in institutions among social scientists and to a better understanding of the nature of institutions. He defined institutions as "the rules of the game in a society or, more formally, the humanly devised constraints that shape human interaction... they structure incentives in human exchange, whether political, social, or economic" [18, p. 3] and this definition practically summarizes the generally agreed contemporary understanding of institutions.

On the whole, the focus of the 'new' institutionalism was on how institutions "alter individual preferences and possibilities" [7, p. 7], or how institutions can control the actions and choices of people. Thus, the differences between the 'old' and the 'new' institutionalisms are not as fundamental as it may seem and the 'new' institutionalism (similarly to the 'behaviourist' theories) has been to a large extent a reaction on the dominance of overindividualised theories. There are several branches within the 'new' institutionalism. One of the most influential ones (best represented by [6]) very much follows the tradition of the 'old' institutionalism studying the various ways in which institutions control and dominate individuals, social groups or other social agents – 'structuration' theory [6]. Another group of social scientists argues that individual actions are 'embedded' in the institutional context and are primarily shaped by this context [8]. An example of how the latter theory has been employed is the acclaimed study by Putnam [22], who argues that the development of a civil society in Italy has been a consequence

¹ Some researchers [1, 7, 17], for instance, analysing the famous Prisoner's Dilemma pointed that in case the game is played over and over several times, the cooperative action is becoming clearly preferable and (unlike one-shot play) defection ceases to be a dominant strategy. This example points how cooperative norms (with consecutive conventions or institutions) can emerge even within the most individualistic theories of human interaction.

of the existence of a particular institutional network. Another important point that helped understand the functioning of institutions better was made by C. Offe, who has drawn attention to the dual nature of institutions [19]. According to Offe, institutions should both “make sense” and “be fit” [19, p. 201], which means that institutions should not simply be ‘properly’ designed to produce the best utility-maximising effect, but should also be “compatible with the supply of resources they depend upon and [be able to] extract from their environment” [19, p. 200]. On the basis of this point, Offe criticises both the ‘culturalists’ (including the proponents of the ‘embeddedness’ approach) for the focus on explaining institutions solely by the social norms and values these institutions embody and the ‘utilitarianists’ who analyse institutions from the position of efficiency.

Also, although new institutionalism has evolved in a complex subject, which embraces representatives of all areas of social science (who study different kinds of institutions and are interested in different aspects of institutional performance) there are several points that highlight the common vision and consolidate social scientists. Goodin outlined seven such points, which in particular include the following:

1. Individual agents and groups pursue their respective projects in a context that is collectively constrained.
2. Those constraints take the form of institutions – organised patterns of socially constructed norms and roles, and socially prescribed behaviours expected of occupants of their roles, which are created and re-created over time.
3. Those constraints embody, preserve, and impart differential power resources with respect to different individuals and groups.
4. Individual and group action, contextually constrained and socially shaped... is the engine that drives social life [7, p. 20].

Institutions as Means of Control of Social and Political Mobilisation

One of the major areas in the study of institutions within social science is the analysis of how political mechanisms can affect political mobilisation. The area, emerging from the studies of ‘the new social movements’ (feminists, ‘green movements’, minority movements, etc.), has been especially concerned with the role of the ‘political process’ in shaping the organisation of resources for a political mobilisation and the channels of control/management of such a mobilisation [16, 24]. The main point of these studies states that the grievances or injustice alone are insufficient to result in large-scale collective actions, but the availability of resource and opportunity structures is a necessary prerequisite of any political mobilisation². The scale and dimension of a political opportunity and a groups’ capability to accumulate necessary resources is greatly dependent on the political mechanisms functioning within a state.

² See in particular the Tarrow’s five points [24, p. 85] that can facilitate collective action.

The means of institutional control over the political mobilisation is directly relevant to the studies of management of inter-group relations in diverse societies and, thus, has been of great interest to scholars dealing with interaction of ethnic groups. In fact, institutions as a mechanism setting stable and recurring patterns of social behaviour have been seen as a vital element of successful and sustainable conflict prevention strategies. The framework capable of ensuring the stability and consistency of the peaceful (non-violent) interaction between social groups and of providing the rules for the dialogue in case any disputes emerge may well be regarded as an effective conflict prevention tool. Not surprisingly that the debate over the usage of political means in managing interethnic relations in divided or conflict-prone societies has been particularly prominent in the literature on ethnic conflict prevention.

The idea to design a mechanism that would adequately control the inter-group relations in multiethnic polities stems from the observations of a destructive capacity of nationalist driven political movements³ during the Second World War (as well as of many other cases where ethnic minorities were politically persecuted or expelled). However, the intention to produce an all-encompassing theory of political accommodation has resulted in a general flaw – the majority of theories are essentially ‘utilitarian’ trying to design the most effective institutions that can be installed virtually in every polarised/divided society to generate roughly the same outcomes. In reality, however, some mechanism may fit in a particular social environment and produce expected results, while others may, using Offe’s words, be unable to extract the necessary resources from this environment to perform their functions in an effective manner.

A. Lijphard [13, 14] and his followers devised a concept called ‘the consociational democracy’, which envisages a broad and extensive range of powersharing provisions in the plural societies. This concept, which was initially developed on the basis of the Dutch pillar-based system, has also been used to explain the political system in Austria, Switzerland, Lebanon and elsewhere. Broadly speaking the ‘consociational’ mechanisms include the (1) government by a ‘grand coalition’, (2) an electoral system based on proportional representation, (3) a mutual veto system (every segment of the government can veto the decision), and often even (4) federative arrangements.

A number of limitations to the ‘consociational’ theory were quite evident and it was by no means evident that a mechanism serving to accommodate religious differences in the Netherlands could be equally adequate in societies that are characterised by ethnic diversity. Nevertheless, ‘consociationalism’ became very influential both as a theory and a practical policy advice. Criticism of the consociationalism led the proponents of the concept to alter some of the points. Lijphard himself outlined a list of conditions favourable to ‘consociationalism’ [14]. Also, one of the Lijphard’s followers, P. van den Berghe [25],

³ This capacity has seriously influenced a number of researchers studying nationalism to produce rather negative accounts of the phenomenon. For examples, see [9, 12].

reasserting the argument that the consociationalism is a highly appropriate system for multiethnic societies, stated that not all societies could be equally responsive to the effect of 'consociational arrangements'.

At the same time, 'consociationalism' was criticised as ineffective in preventing conflicts and as a model that can hardly be called 'democracy'. Critics like B. Barry [2] and P. Brass [4] cited a number of cases where the consociational arrangements did not work or where a political accommodation was successful without any resort to 'consociationalism'. Criticising 'consociationalism' for its lack of effectiveness and its tendency in some circumstances to encourage rather than discourage ethnic conflicts, Lijphard's opponents (particularly P. Brass) argued that instead of providing a framework for a guaranteed group representation, the political system should encourage inter-ethnic co-operation and aim to generate intra-group cleavages. One possible way to achieve this task could be to adopt majoritarian models, which would avert deeper political segmentation exclusively along ethnic lines. The origins of this approach derive from Bentley's theory of the cross-cutting cleavages [3, p. 208]. Bentley contended that participation in the same functional group would likely decrease the tension between ethnic communities.

There were also some attempts to devise an integrated approach that would manage to avoid the shortcomings of consociationalism, retaining at the same time the advantages of the Lijphard's models. The most notable of those attempts is the work by Horowitz [10] who suggested a set of constitutional solutions, each of which is appropriate for a particular conflict situation. The set contains both elements of consociational and majoritarian models as well as some other mechanisms. To the date, the Horowitz's model is, perhaps, the most flexible and adaptive among the available mechanisms. Nevertheless, it also (like the Lijphard's 'consociationalism') sometimes tends to be rather prescriptive, which limits the scope of applicability.

Manifest and Latent Participation in Political Systems

The structure of political participation (organisationally expressed through parties, alliances and other institutions) often reflects the main political or/and cultural cleavages that exist in a society and it would be logical to assume that ethnic separation should also affect the political structure of a society. Indeed in many societies political alignments occur almost exclusively along ethnic lines. However, existing cleavages constitute only a part of the environment in which political organisations develop and function. Constitutional systems defining the principles of political participation and setting up the channels through which social groups convey their political/economic aspirations also play an important role in shaping the forms political representation takes. Whether a political structure is a reflection of existing ethnic lines or there is a room for overarching pan-ethnic political organizations depends heavily on the particulars of political systems. Each system organises the participation through channels regulating access to decision-making institutions and forming incentives and impediments for political manoeuvring.

Analysing multiethnic societies, it is important to differentiate between different types of political participation, which can be subdivided into two clusters – *manifest* and *latent* types.

An ethnic group can be represented by a political party specifically formed to protect the rights of this group and to lobby for this group's interests. Membership in such an ethnic party is usually restricted to members of the group it aspires to represent and it does not try to appeal to outsiders. The party's programme is focused on defending specific interests of the group. An ethnic party effectively becomes an interest group primarily concerned with narrow sectarian interests. Such a party is a typical example of a *manifest* mode of political participation. This type of participation aims to maximise the political importance of the group and to make the existence of the group clearly visible in the political structure of a society. Manifest participation also requires the political organisation representing the ethnic group to articulate the key political objectives of this group. The manifest forms of political participation are exceptionally transparent, which is instrumental for monitoring whether a group is discriminated against or lacks sufficient access to decision-making and resourceallocating mechanisms. In a society, where ethnic cleavages are deep and inter-group relations are tense, manifest participation performs several important functions helping secure representation and politically mobilise ethnic groups. Manifest participation includes not only political organisations representing specific ethnic groups, but also various institutional arrangements designed to guarantee representation of all groups or to provide a venue for an inter-ethnic communication. Devising strategies to solve ethnic conflicts often involves a construction of mechanisms that will enable a manifest participation.

However, a particular ethnic group (especially an ethnic minority) may lack organisations that can be clearly associated with this group. Also, many political systems do not contain institutions purposely designed to mediate between different ethnic groups. Such situations, though, do not necessarily mean that an ethnic minority is infringed and underrepresented. In some cases, this may point at the availability of alternative channels of political participation, which do not require from politicians to manifest the belonging to an ethnic group. For example, members of one ethnic group may hold position in the governing institutions and representational bodies (parliaments, local councils etc.) without being members of an ethnic party. Instead they may join a non-ethnic party or remain politically impartial, but in all cases their non-ethnic political affiliation does not deny their loyalty to an ethnic group. Such type of participation may be defined as *latent*. Latent participation still allows an ethnic group to gain sufficient representation and to have a say in the important political institutions. At the time, it allows to conceal an ethnic affiliation, which is often a strong irritant capable of precipitating ethnic tension.

The major benefit of the latent participation is that while providing mechanisms of ethnic accommodation, it does not necessitate substantial alterations to the political system. Instead, existing institutions are used to channel the interests of ethnic groups. This means that the ethnic integration and accommodation can also become latent processes, happening

without communities actually being fully conscious of it. If one tries to solve an ethnic conflict by means of manifest participation, the interests of an ethnic minority usually prevail and a majority is often expected to make some concessions. Effectively disregarding the (possibly justified and legitimate) views of a majority, such a solution may result in a growing dissatisfaction among the members of a majority group, who are likely to feel they have surrendered some of their fundamental values. Latent participation allows to avoid such a situation and to take into account interests of both minority and majority.

In other cases, where relations between ethnic groups may be quite tense and mutually hostile, ethnic accommodation may be impeded by the lack of strong incentives for politicians representing a majority to openly collaborate with the representatives of an ethnic minority. Public opinion may seriously constrain any attempts to implement an explicitly accommodative arrangement, making those politicians who try to cooperate with members of an ethnic minority unelectable. Hence, for a political leader, every step towards an ethnic co-operation may risk political suicide. For example, negotiations between the Israeli government and the Palestinian leaders are regularly hampered by Israeli public opinion, which does not favour any peace agreement involving large concessions. Latent participation seems to be particularly instrumental in solving this dilemma. Mechanisms of latent participation make it possible to integrate a minority politically without irritating the public opinion. Latent participation is likely to precipitate gradual changes in the attitudes, making people to accustom steadily to the integration of the minorities into the mainstream politics.

Latent participation provides a viable alternative to the ethno-centric politics, allowing politicians to build political coalitions not only around ethnic concerns, but to establish alliances based on much more diverse interests. Latent participation even encourages politicians to look for new grounds for co-operation. More importantly, as far as the ethnic mobilisation is concerned, the latent mechanisms help disperse organisational resources of ethnic groups, minimising the very chances of such a mobilisation. Ethnic parties lose the monopoly to speak for an ethnic group they claim to represent as well as the monopoly to control the access of group's members to the key state institutions.

Thus, latent participation serves several important functions in managing inter-ethnic relations in plural societies. In particular, it:

- (1) Helps institutionalise the political integration of ethnic minorities.
- (2) Moderates a political discourse by encouraging ethnic co-operation.
- (3) Precipitates gradual changes in the identity compositions of all ethnic groups a society consists of, cherishing more tolerant views of 'others'.
- (4) Reduces potential political damage for politicians co-operating with the representatives of ethnic minorities.
- (5) Disperses organisational resources of ethnic groups making ethnic mobilisation far more difficult to organise and sustain.

At the same time, latent participation lacks a mechanism to ensure that a group is represented. This function is undoubtedly better performed by the manifest means of participation. Nevertheless, to compare two types of participation with each other in order to find out which one is the most adequate solution for multiethnic societies is hardly appropriate. Different societies can benefit from different types of participation depending on particular circumstances of each specific case. Moreover, the availability of a particular type of channels of participation does not necessarily mean that an ethnic group is going to use this channel. For example, in some diverse societies, mutual hostilities may prevent any types of co-operation and, institutions establishing latent participation are likely to remain unused. Latent participation may take place only if there is a willingness on the part of a majority elite to co-operate with the ethnic minority. Latent participation itself cannot possibly generate such willingness. It only provides channels that make inter-ethnic cooperation technically easier and minimise the potentially damaging effects of such a co-operation. Therefore, those designing institutions to structure ethnic participation in politics must always look at the 'institutional fitness'. In other words, there is a little sense in trying to apply ready-made institutions that have worked elsewhere or ones which should work in theory. Rather it makes sense to determine whether these institutions will fit the environment in which they are to operate, taking into account whether the environment contains sufficient incentives to encourage the political elites to use the available channels. Therefore, institution-building in divided societies is more likely to contribute to conflict mitigation if it is accompanied by the structuring of incentives to use the mechanisms offered by these institutions.

An ideal system should have a capability to sustain both types of participation, as each performs functions that may be vital for the stability of a multiethnic society. However, it is worth stressing that the possession of such a capability is not a prerequisite. Conditional on the circumstances, a society can be stable and ethnic groups may co-exist peacefully even if a system is clearly skewed towards one particular type of participation. Moreover, in some societies it can be expedient to focus on one of the types, creating a system that would be biased towards providing more channels for either latent or manifest participation.

Nevertheless, a political system which has both types of participation (or the ability to generate a missing one when needed) is more flexible and better able to adjust to the changing circumstances. For example, an antagonistic society clearly divided along ethnic lines may benefit from the arrangements facilitating the manifest participation as they guarantee secured representation, provide mechanisms for promoting specific ethnic interests and also make it easier for people to monitor the distribution of power and resources. However, after a while, one of the groups may become internally fragmented with some subgroups developing interests different from those of the mainstream ethnic parties. The position of these groups will be difficult to express through the manifest channels (monopolised by the established ethnic parties), thus suppressing and marginalising them. To avoid this system should provide some alternative channels these groups can use to secure access to political participation.

The importance of having both manifest and latent channels of participation is also paramount for the societies consisting of groups, which differ in terms of identity composition. While one group may well be homogeneous and possess a clear and coherent identity and, therefore, find manifest channels perfectly adequate for its political expressions, other groups may be structured in a way not allowing them to enjoy the benefits of the manifest channels. An internal fragmentation or a weak identity of any of the groups can make it very risky to rely entirely on manifest participation in divided societies.

Thus, any political system (regardless of what range or which types of mechanisms it offers) may be either conducive or detrimental for ethnic conflict prevention depending on the circumstances it has to function in. Each system can effectively function over a long period of time. However, creating a channel only for one type of participation makes the situation more contingent on conditions and reduces the functionality of the system. Such a system is likely to be characterised by increased rigidity and inability to adjust to the changing conditions. Therefore, the ability to embrace both types of participation or to be capable of opening channels for any of the types at any time improves the performance of a system making it multifunctional and able to respond effectively to different kinds of ethnic conflict.

Discussing the potential for an ethnic mobilisation, it has to be concluded that latent mechanisms are more likely to contain such a mobilisation. Instead of encouraging ethnic consolidation and establishing a uniform channel of access to political institutions, latent participation diversifies the ways in which an ethnic group may seek to express its interests and grievances. By doing this, the latent mechanisms help activate internal cleavages, disperse organisational resources and develop crosscommunal links. As a result, a system using latent channels hampers any attempt to orchestrate a unanimous collective action by an ethnic group, making such an action very difficult to organise.

The Institutional Models for Diverse Societies

Analysing different constitutional models (mentioned above) in terms of the types of participation, it is easy to see that each of the main systems tends to favour one specific mode and may or may not allow another mode to exist and function alongside. Consociationalism is a rather exclusive system organised to provide extensive range of manifest modes, however its ability to generate (if necessary) latent channels is minimal. The features of consociationalism that were discussed earlier make participation largely confined to groups, which are represented by political organisations. These limited opportunities leave very little room for manoeuvre, hence, forcing political organisations to try to monopolise ethnic loyalties and prevent the emergence of potentially competitive organisations. On the other hand, a pure majoritarian model is designed to be instrumental in providing a multiplicity of latent channels, but is rather problematic as an effective means to ensure a group's representation. Although, there are mechanisms a group can utilise to express itself as a collective unit, these mechanisms are not straightforward and may result in a false perception of a group's exclusion.

Therefore, a system to be successful in maximising chances for a long-term conflict settlement should either be capable of offering both modes at ones, or be able to generate new channels when they are needed. Both options require a system to be reflective, which means that the mechanisms of representation should accommodate any type of participation emerging as a response to the changing social and political environment. Technically, however, such a system is hard to built. Nevertheless, there are several models that manage to effectively combine the elements of both extremes (pure consociational and majoritarian models). One of the possible solutions was offered by Horowitz [10, 11] and was briefly outlined above. This system aims to boost intra-group competition and to stimulate inter-group co-operation. The practical arrangements suggested by Horowitz [10, p. 592 - 600] to achieve this task are of two types. On the one hand, an administrative devolution and a territorial autonomy are intended to increase the number of organisational units representing one ethnic group and force these units to compete for a limited number of seats. On the other hand, it is proposed to create electoral inducements for alliances through a proportional system. Here Horowitz draws on a widely held belief (see for example Taagepera and Shugart [23]) that PR allows more parties to secure representation, thus making a coalition government almost a necessary prerequisite of stability within a state. However, both elements of Horowitz's suggestions have their drawbacks - autonomies may raise secessionist demands and they may not be a suitable solution since (as in the case of Hungarians in Transylvania) even compactly settled ethnic groups may still constitute a minority in a given locality. On the other hand, although PR normally entails some coalition agreements, there is no guarantee that parties representing different ethnic groups will necessarily form such a coalition. One ethnic group may be in a position to compose a government of parties representing only this group. Also, under PR politicians are normally required to indicate to which of the ethnic groups they belong. Thus, it becomes quite challenging to hide an ethnic affiliation, which makes a latent channel of participation more difficult to create. Nevertheless, in some circumstances this model (or some of its elements) may be a feasible solution and play an important role in preventing ethnic conflicts.

Other possible models include representational mechanisms based on the Single Transferable Vote (STV) and a mixed two-ballot electoral systems. STV is a very complex system and due to its technical complexity it is not used as often as it deserves. However, the potential of the STV to offer a wide range of channels for participation and the ability to adjust these channels to changing needs make this system an extremely suitable solution for multiethnic societies (especially in terms of a long-term sustainability). STV establishes opportunities for group representation and personal competition alike. The parties usually present the lists of candidates they support on the nation-wide level, but they also allocate them between geographical constituencies. So, in fact, every party's nation-wide list is composed of several shorter local lists. This system also allows for independent candidates to run alongside political parties and electoral unions. The voters cast their votes for individual candidates and they can normally support only one candidate. However, the

votes given for candidates count for their parties and are eventually transferred to those whom a party prefers on the nation-wide level. An individual can be directly elected (either as a member of a party or as an independent candidate) in case he/she collects enough votes to surpass the simple quota (calculated by dividing the total number of votes cast in the constituency by the district magnitude⁴). After individual candidates are allocated seats the remainder is distributed between the parties. The number of votes cast for a party is divided by a simple quota to calculate the number of seat this party is entitled to receive. Sometimes, only those parties that managed to surpass the electoral threshold are allowed to take part in the seats' distribution. In some cases, after the elections, the party lists are rearranged and those who received higher number of votes are placed at the top. The seats are distributed separately in every constituency between the parties that surpassed the simple quota. If there are some seats left they are given (usually using the d'Hondt method⁵) to the parties that have either surpassed an electoral threshold or succeeded to gain a certain number of seat in the previous rounds of seats' distribution (for example three seats) on national level. These seats are called compensation seats.

An obvious advantage of the STV system is its great inclusiveness, which allows voters to support both individuals and groups. The participation of political parties ensures the possibility of the representation of ethnic groups and provides a space for collective interests and specific ethnic problems to be channeled to the parliaments, local councils and other elected bodies. On the other hand, the personal participation and the dominant role played by individuals encourage cross-party alliances and help boost co-operation between the members of different ethnic communities. Every party interested in maximising its social base is likely to attempt to recruit people who may bring some extra votes to the party's list. A similar benefit of list PR is not so effective because normally the majority of people is aware only of a handful of politicians on the top and has no option to cast a ballot for a particular individual. For example, a prominent politician from an ethnic minority may decide to leave an ethnic party (for whatever reason), in which case he has two options – either to run as an independent candidate or to join some other (non-ethnic party). Running as a party candidate entails considerable advantages as a person can benefit from the party's financial and organisational support. However, if a person defects from his party under list PR system, he is not very likely to be placed on the top of the list of his new party, which reduces his chances of being elected and makes his contribution

⁴ Number of seat allocated to a constituency.

⁵ Also known as the highest-average method of determining the allocation of seats to political parties after an election. The method was devised by a Belgian, Victor d'Hondt. Under this method, the party winning the most votes in a constituency is awarded the area's first seat, which goes to the candidate at the top of the winning party's list. The total vote of this party is then divided by two, and the amount is then compared with the totals of the other parties. The party with the greatest number of votes at this point receives the next seat to be awarded. Each time a party wins a seat, its total is divided by the number of seats it has won plus one. The process continues until all the seats in a constituency are awarded. The d'Hondt method slightly favours large parties.

to the overall performance of the party less significant (his/her presence in the list is simply more difficult to notice). Under STV, the effect of these shortcomings is minimal – first of all, such a person has a chance of being elected regardless of how far he/she is on the list (obviously provided he/she enjoys reasonable popular support) by gaining enough votes to surpass the simple quota. Secondly, the host party is more certain to benefit, as many people will cast their votes for him/her personally, which will eventually be counted towards the party's overall tally. Therefore, STV seems to be capable of giving rise to the development of horizontal coalitions, based on corporate or regional interests and has fewer mechanisms to reinforce existing inter-group barriers. Analysing the model in terms of the types of participation, it seems evident that both the latent and manifest channels can exist and effectively function alongside each other. A group can seek a representation putting forward an ethnic-based list and trying to capitalise on the ethnic loyalties, but also the members of a group may access vital resources and decision-making structures or be elected in the representative bodies without manifesting their ethnic belonging or even while collaborating actively with the members of other ethnic groups.

Another system, which opens channels for both the manifest and latent participations, is a mixed proportional-majoritarian system. This system has a number of variations, but the common feature is that every voter casts two votes – one for a party and another for an individual. Thus the system tries to combine a list PR component with majoritarian elements. In most cases, people can vote for a party, which presents a nation-wide list but at the same time they vote for an individual, who may or may not be a member of any party. There are differences in the ways votes are translated into seats, but overall there are openings for personal competition alongside group competition. Sometimes the number of seats in the parliament is divided in two parts, one of which is elected on the proportional basis and another one on the majoritarian. In other cases, votes for individuals supported by a party are counted for this party if a candidate fails to be elected. Nevertheless, regardless of the differences, the essence of the system remains the same – a person does not need to stick to a political party to get elected and it is not necessarily damaging to the political prospects of an individual to change his/her political loyalty by defecting from an ethnic party.

Some variations of the PR system can also offer sufficient room for different types of ethnic participation. A system similar to the one functioning in Poland seems to be quite instrumental in moderating ethnic relations. This system retains the PR core – only parties are allowed to participate in elections and seats are allocated only to the parties that surpassed the electoral threshold. However, votes are cast for individual candidates and then are counted towards parties' overall results. Unlike a pure list PR, this system often requires a country to be divided into several constituencies and there may not necessarily be national party lists. The seats are allocated separately in every constituency and there are no compensational or adjustment seats (unlike in STV). This model, thus, creates incentives for the parties to recruit candidates, who are popular locally, which means that members of an ethnic minority are not necessarily confined to the ethnic parties but may

easily find a political refuge in other parties. The opportunities of being elected, however, are often limited compared with STV. In most cases, a party decides who can be elected by ranking candidates in the lists. This certainly limits the range of incentives for people defecting other parties to join another one. However, a party gaining a candidate capable of bringing a large number of votes can offer this candidate some other rewards (like positions in the local or central governments, an access to vital economic or social resources etc.). Overall, this system offers enough room for both latent and manifest participation and should certainly be considered in ethnically divided societies.

The systems outlined above are just a few of the significant models. There are others that can equally successfully embrace the mechanisms to ensure the availability of a maximum possible range of opportunities for political participation. Each particular model may emphasise either manifest or latent channels and, in general, it should be stressed once again that a selection of a representational system is very circumstantial and should always be considered in a particular context. However, while accepting that every system may succeed or fail depending on how the social environment changes, the systems outlined above possess greater flexibility to adjust to changing conditions and are better equipped to deal with the volatile dynamics of ethnic conflicts. These systems, being responsive to the changing realities, are more likely to be effective mechanisms of conflict prevention and more likely to retain the effectiveness over the long period of time. This is mainly due to the ability of those systems to embrace the latent and manifest modes of participation or to generate channels that would activate any mode required by the circumstances. Finally, the important advantage of the models presented in this section is their ability to disperse organisational resources (i.e. to prevent the emergence of strong and well-organised parties that establish a monopoly on the representation of a particular ethnic group) making it more difficult for the ethnic elites to consolidate ethnic groups, which in turn makes a powerful large-scale collective action far less likely.

Conclusion

The recognition, integration and inclusion of minority groups (ethnic, linguistic or migrant-based) in modern world is a serious challenge the importance of which is not contested. However, to make this integration and inclusion viable and to ensure that participation (either political, social or economic) is sustainable and effective, the crucial importance of institutional context should be acknowledged and appropriate institutional models adopted.

This paper explained how institutional context determines the modes of participation and can either facilitate or retard inclusion and integration in different social and political environments. By looking at several selected electoral models it demonstrated how the participation of ethnic groups can be effectively ensured (through either latent or manifest channels) without provoking conflict, mutual discontent or tension.

Concluding, it should be stressed that without a properly purposely-designed institutional model that offers channels of participation and structures the patterns of integration, the

peaceful and conflict-free integration in diverse societies is unlikely. Although this paper, by and large, focused on ethnic groups, the arguments presented are valid for virtually any other minority group (and especially recently-emerged migrant minorities) seeking recognition and inclusion. Building an appropriate system of institutions capable of providing mechanisms of accommodating the inter-group differences is a cornerstone of the construction of democratic inclusive societies where all the people and groups are respected, valued and recognised.

1. *Axelrod R.* The Evolution of Co-operation. – New York: Basic Books, 1984.
2. *Barry B.* Review Article: Political Accommodation and Consociational Democracy // *British Journal of Political Science.* –1975. – № 5. – P. 477 - 505.
3. *Bentley A.* The Process of Government. – Cambridge: Harvard University Press, 1967.
4. *Brass P.* Ethnicity and Nationalism. Theory and Comparison. – London: Sage, 1991.
5. *Burton J.* Conflict and Communication: The Use of Controlled Communication in International Relations. – London: Macmillan, 1969.
6. *Giddens A.* The Constitution of Society. – Oxford: Polity Press, 1984.
7. *Goodin R.E.* Institutions and Their Design // *Goodin R.E. The Theory of Institutional Design.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
8. *Granovetter M.* Economic Institutions as Social Constructions: A Framework for Analysis // *Acta Sociologica.* – 1992. – № 35. – P. 3 -11.
9. *Hobsbawm E.* Nations and Nationalism since 1780. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
10. *Horowitz D.* Ethnic Groups in Conflict. – Berkley: University of California Press, 1985.
11. *Horowitz D.* Democracy in Divided Societies // *Journal of Democracy.* – 1993. – № 4 (4). – P. 18 - 38.
12. *Kedourie E.* Nationalism. – London: Hutchinson, 1960.
13. *Lijphard A.* The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands. – Berkley: University of California Press, 1968.
14. *Lijphard A.* Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration. – New Haven: Yale University Press, 1977.
15. *March J., Olsen J.* Rediscovering Institutions. – New York: Free Press, 1989.
16. *McAdam D., McCarthy J., Zald M.* Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilising Structures and Cultural Framings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
17. *Miall H., Ramsbotham O., Woodhouse T.* Contemporary Conflict Resolution: The prevention, management and transformation of deadly conflicts. – Oxford: Polity Press, 1999.
18. *North D.* Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
19. *Offe C.* Designing Institutions in East European Transition // *Goodin R.E. The Theory of Institutional Design.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
20. *Olson M.* The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965.
21. *Parsons T.* The Social System. – London: Tavistock, 1952.
22. *Putnam R.* Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. – Princeton: Princeton University Press, 1993.
23. *Taagepera R., M. Shugart M.* Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems. – New Haven: Yale University Press, 1989.
24. *Tarrow S.* Power in Movement. Social Movements, Collective Action and Politics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
25. *Van den Berghe P.L.* The Ethnic Phenomenon. – New York, Amsterdam, Oxford: Elsevier, 1981.

УЧАСТЬ І ВКЛЮЧЕНІСТЬ У КУЛЬТУРНОБАГАТОМАНІТНИХ СУСПІЛЬСТВАХ: ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПІДХІД

С.В. Хричіков

*Відділ міграції та рома, Рада Європи
Sergey.khrychikov@coe.int*

Розкрито концепцію “соціально-політичні інститути”. Вивчено роль цих інститутів у підтримці та структуруванні участі та включеності в багатоетнічних та культурнорізноманітних суспільствах. З’ясовано, що інституційний контекст, у якому функціонують різні етнічні групи, є одним з ключових чинників, що визначають особливості політичної участі, провокують застосування стратегій конфронтації або компромісу. Визначено латентні та відкриті типи політичної участі. Пояснено, як різні інституційні моделі можуть сприяти або обмежувати доступ до різних форм участі. Проаналізовано кілька типів виборчої системи, що можуть слугувати прикладами інституційних механізмів участі чи виключення.

Ключові слова: участь, включеність, багатоетнічне та культурно різноманітне суспільство.

Стаття надійшла до редколегії 12.04.2008

Прийнята до друку 10.05.2008

Гендерні відносини

Inter-Gender Relations

УДК 396:659.118

РЕКЛАМНІ СТРАТЕГІЇ КОНСТРУЮВАННЯ НОРМАТИВНИХ ГЕНДЕРНИХ ДИСКУРСІВ (на прикладі сучасної української телереклами)

Т. С. Бурейчак

*Львівський національний університет імені Івана Франка
bureychak@gmail.com*

Переосмислення гендерних уявлень є неминучим наслідком загальних соціокультурних трансформацій, що відбуваються в сучасному українському суспільстві. Доволі помітну роль у цих процесах відіграє консюмеристська культура, яка інтенсивно розвивається у пострадянській період. З огляду на це головне питання – якими є нормативні гендерні дискурси, що просуваються одним із найпотужніших механізмів консюмеристської культури – рекламою. В статті запропоновано аналіз закордонних та вітчизняних досліджень, виконаних на цю тему, обґрунтовано методологію власного дослідження та презентовано результати аналізу стратегій конструювання гендерних дискурсів сучасною українською рекламою.

Ключові слова: реклама, гендерна ідентичність, дискурси.

Сучасне українське суспільство переживає комплексні соціокультурні зміни, які торкаються багатьох аспектів соціальних відносин і практик. Не оминають ці зміни й уявлення про нормативні гендерні моделі. Соціальні трансформації в конструюванні гендерних ідентичностей у сучасному українському суспільстві значно пов'язані з розхитуванням радянської ідеології, поширенням західних ідей про гендерні ідеали та загалом розмиванням меж уявлень про ідеальні та нормативні маскулінності й фемінінності, які витворюються в пострадянський час. Ці процеси позначені також впливом консюмеристської культури, яка інтенсивно розвивається в період незалежності та передбачає символічне опосередкування визначення маскулінності/фемінінності певними практиками споживання. Особливого значення з огляду на це набуває реклама, яка стимулює відкриту публічну дискусію про гендерні ідентичності, пропонує конкретні засоби “підсилення” маскулінності та фемінінності за допомогою відповідної консюмеристської поведінки. Відносна новизна феномена реклами для українського суспільства та актуалізація нею нових способів конструювання гендерних ідентичностей визначають потребу дослідження особливостей її гендерних дискурсів, що досі не стало предметом окремого наукового аналізу. Отже, в межах цього дослідження ми спробували визначити ідеї про нормативну маскулінність/фемінінність, що їх найчастіше просуває сучасна українська реклама, та конкретні прийоми конструювання таких гендерних дискурсів.

Теоретико-методологічні засади цього дослідження ґрунтуються на концепції дискурс-аналітичної теорії Е. Лакло і Ш. Муфф [1]. Відповідно до цієї теоретичної

перспективи, ми визначаємо гендерний дискурс як структуру взаємопов'язаних значень, які визначають концепти фемінінності/маскулінності, та легітимізують належність до певної гендерної групи. Дискурси пропонують певні розуміння того, що необхідно ототожнювати з фемінінністю і маскулінністю, та наголошують на важливості підтвердження цих конвенційних розумінь у дискурсивних та недискурсивних практиках, що, відповідно, гарантує сприймання людей (суб'єктів комунікаційного процесу) як справжніх жінок або чоловіків. З огляду на існування низки способів визначення маскулінності й фемінінності є сенс говорити про множини гендерних дискурсів, або дискурсів маскулінності та дискурсів фемінінності. Оскільки ці дискурси претендують на організацію одного і того самого простору – визначення значень фемінінності й маскулінності, то між ними неминуче виникають відносини конкуренції та боротьби, внаслідок чого певні дискурси стають домінуючими або *гегемонними*. Ці дискурси претендують на відповідні визначення фемінінності/маскулінності як певної об'єктивності. Вони нормалізують певні гендерні уявлення, які починають сприйматися некритично, як певна даність. Отже, мета нашого аналізу – виявлення таких гегемонних гендерних дискурсів, які конструюються та відтворюються в сучасній українській рекламі.

Якщо говорити про досвід вивчення гендерних аспектів реклами, то в контексті західної гендерної соціології він є доволі значним. Загалом ці дослідження можна умовно розділити на дві великі групи, одна з яких зосереджена на аналізі рекламних репрезентацій фемінінності та маскулінності, а інша – на виявленні особливостей сприймання реклами та її гендерних повідомлень соціально відмінними групами. Оскільки загалом увага до проблеми відображення маскулінності і фемінінності в рекламі була привернута, здебільшого, феміністською критикою неадекватності, обмеженості й дискримінаційності таких зображень, то переважним предметом перших досліджень рекламних репрезентацій чоловіків та жінок стає виявлення їхньої стереотипності, за якою прихована домінантна патріархальна гендерна ідеологія.

Грунтовний аналіз досліджень гендерних аспектів реклами, проведених з 1970 по 2002 рр. у світі, здійснила Л. Д. Уолін [2]. Дослідниця зокрема стверджує, що, незважаючи на існування упереджених репрезентацій фемінінності та маскулінності, їхня кількість з часом зменшується. Це, зокрема, підтверджується дослідженнями У. Е. Кілборн [3], Л. Дж. Басбі та Г. Лайчті [4], Г. Саллівана [5], Е. Фурнхем [6] та ін.

Одне з перших соціологічних досліджень гендерних стереотипів у рекламі було здійснене у 1975 р. Т. Міллумом [7]. Це дослідження стосувалося аналізу гендерних образів у популярних жіночих журналах Великої Британії. Внаслідок здійсненого аналізу Т. Міллум дійшов висновку, що реклама є репресивним механізмом жіночої соціалізації, який сприяє легітимації традиційних визначень фемінінності та поділу влади. Незважаючи на деяку упередженість дослідника, що виявилася в розробленому інструментарії¹, загалом це дослідження є цінним, оскільки в ньому

¹ Т. Міллум, наприклад, намагається класифікувати та квантифікувати такі достатньо складні для об'єктивного вивчення ознаки, як вираз обличчя моделі, посмішка тощо.

чи не вперше запропоновано спробу аналізу візуальних репрезентацій фемінінності та маскуліності.

Вдалішим, переконливішим та аргументованішим дослідженням візуальних репрезентацій гендеру в рекламі став аналіз, здійснений І. Гофманом [8]. Його праця “Гендерна реклама” (“Gender advertisements”) фактично перетворилася на класичний твір для тих, хто вивчає цю проблему. Автор демонструє, як традиційні відносини та цінності патріархатного суспільства відображені у візуальних образах чоловіків і жінок та взаємовідносин між ними. Проаналізовано, зокрема, жести, вирази обличчя та пози моделей як способи конструювання й втілення певних культурних цінностей. І. Гофман, зокрема, демонструє прийоми візуального наголошення гендерної нерівності через зображення чоловіків як фізично більших і вищих від жінок, а також як таких, що виконують переважно функціональні та інструментальні ролі. Чоловіки в рекламі зображаються як владні, серйозні та впевнені в собі. Жінки, навпаки, здебільшого, репрезентовані у субординованих ролях. Реклама часто наголошує на їхній слабкості, ніжності, романтичності та загалом несерйозності². І. Гофман також звертає увагу на конструювання гендерної стратифікації у репрезентації відносин між чоловіками та жінками. Це, зокрема, виявлено в аналізі сімейних зображень, порівнянні одягу, позицій тіла, дотику чоловіків та жінок тощо. Дослідження реклами як ілюстрації “природних” проявів гендеру (або гендерного дисплея) може, на думку дослідника, допомогти зрозуміти структурні взаємовідносини між жінками та чоловіками. Незважаючи на те, що результати цього дослідження є не зовсім релевантними стосовно сучасних гендерних взаємовідносин, воно, проте, є надзвичайно цікавим та цінним щодо методології дослідження візуальних образів, яку розробив І. Гофман.

Значимо також, що в дослідженні рекламних гендерних репрезентацій загалом домінує аналіз статичних візуальних образів (наприклад, у пресі), проте вивчення динамічних аудіовізуальних гендерних репрезентацій (наприклад, у телевізійній рекламі) є менш численними. Серед них можна згадати, дослідження К. С. Шнайдер та С. Баріх-Шнайдер [9], які, здійснивши контент-аналіз 287 американських телереклам 1976 р. та порівнявши їх із телерекламами 1971 р., дійшли висновку, що жіночі репрезентації залишаються вузькими за змістом, проте менше, ніж у минулому. М. Галахер [10], яка досліджувала зображення жінок у мас-медіа різних країн, акцентує на обмеженому трактуванні жінок. Відповідно до цього дослідження, вони найчастіше зображені як романтичні, залежні, зрідка раціональні, активні та рішучі. Жіночі образи також найчастіше прив’язують до сфери домогосподарства. І навіть тоді, коли жінки і репрезентуються як такі, що мають професію та місце праці, вони практично ніколи не є на управлінських посадах. Д. Бретл та Дж. Кантор [11] зазначають, що жінки у прайм-тайм рекламних роликах на телебаченні найчастіше зображені як такі, що використовують товари в домашньому середовищі.

² У праці І. Гоффмана “Гендерна реклама” зображення жінок у неприродних, смішних та награних позах назване тілесною клоунадою.

Результатом аналізу гендерних аспектів англійської телевізійної реклами, здійсненого Л. Ловдалом у 1989 р., став висновок про те, що *“жінки зображені набагато рідше порівняно з чоловіками поза домом, жінки не використовуються для реклами товарів, не пов’язаних із веденням домашнього господарства, та жінки у рекламі не розглядаються у ширшому професійному контексті”* [12].

Більш сучасне дослідження Р. А. Барча, Т. Бурнетта, Т. Р. Діллера та Е. Ренкіна-Уільямса [13], у якому є контент-аналіз 757 телереклам, демонстрованих найбільшими каналами США навесні 1998 р., засвідчує існування гендерного упередження, яке виявляє себе у надрепрезентації жінок у рекламі засобів для ведення домогосподарства та надрепрезентації чоловіків у рекламі товарів, не пов’язаних із домом. Проте, відповідно до цього дослідження гендерний дисбаланс дещо врівноважується завдяки порівняно рівномірному гендерному розподілу голосу за кадром. Отже, незважаючи на те, що наведені дослідження репрезентують особливості рекламних гендерних репрезентацій в інших країнах, переважна їх більшість наголошує на значній стереотипізованості та обмеженості пропонованих образів фемінінності та маскулінності.

У дослідженнях останніх років також простежується тенденція до переважання глибокого текстуального аналізу рекламних гендерних повідомлень. Ці праці можна умовно розділити на дві групи. Перша з них – це дослідження, у яких звертаються до аналізу окремих аспектів гендерних репрезентацій у різних типах реклам (наприклад, дослідження рекламних повідомлень про чоловічу моду (Т. Едвардс) [14], аналіз репрезентацій чоловічої тілесності в рекламі (А. Банкрофт) [15], рекламне визначення молодості та старіння (Дж. Хеарн) [16] тощо). У другій групі досліджень зосереджено увагу на аналізі способів конструювання маскулінності та фемінінності, що пов’язані з конкретними товарами або послугами (наприклад, дослідження гендерних повідомлень реклами побутових електроприладів, здійсненого Б. Фокс [17], аналіз звернення до жінок у рекламі товарів жіночої гігієни, проведений М.Р. Саймс та Д.Г. Берг [18], аналіз способів конструювання маскулінності в рекламі пива, здійснений Л. Стрейт [19] та ін.).

Перш ніж розглядати український та російський досвід вивчення проблеми гендерних репрезентацій у рекламі, зазначимо, що він наразі достатньо скромний; це пов’язано насамперед з новизною теми, яка починає привертати увагу дослідників лише з кінця 1990-х років. Зокрема, можна помітити практичну відсутність масштабних досліджень, які б мали на меті виявлення загальних тенденцій і пріоритетів у репрезентації фемінінності та маскулінності в рекламі. Опосередковано про це можуть свідчити дослідження Програми сприяння гендерній рівності в Україні ПРООН, які полягають у кількісних вимірюваннях гендерного розподілу в різних соціальних сферах, зокрема в засобах масової інформації. Ці дослідження (1999 [20], 2003 [21] та 2006 рр. [22]) свідчать про існування значних відмінностей у репрезентації жінок та чоловіків у інформаційних програмах на українському телебаченні. Наприклад, дослідження 1999 р. засвідчує, що репрезентації жінок у

домашньому середовищі (2,8% випадків від загальної сукупності) становлять 90%, чоловіків – лише 10 %, тоді як на робочому місці (23,4% випадків від загальної сукупності) це співвідношення складає відповідно 19,5% – жінки, 80,5% – чоловіки. Схожа ситуація складається й стосовно гендерного розподілу експертів у телепрограмах: чоловіки у цій ролі бувають значно частіше, ніж жінки (82,8% – чоловіки, 10,3% – жінки і 6,9% – жінка та чоловік). Аналогічні тенденції зберігалися й у 2003 та 2006 рр. Репродукування гендерного дисбалансу у мас-медіа стало предметом аналізу таких українських дослідників, як М. Скорик [23], Л. Шевченко [24], Ю. Белікова [25]. Хоча ці дослідження не враховують рекламних гендерних репрезентацій, вони дають загальне уявлення про домінуючий спосіб відображення фемінінності та маскуліності у вітчизняних засобах масової інформації. Стурбованість гендерно-упередженими репрезентаціями у ЗМІ подеколи втілюється у проектах, спрямованих на підвищення рівня гендерної чутливості та толерантності серед українських журналістів [26].

Переважною тенденцією у дослідженні гендерних аспектів реклами в межах українських і російських гендерних студій та гендерної соціології є текстуальний аналіз репрезентацій фемінінності й маскуліності в рекламі, а також особливостей трансформацій гендерних образів у радянський та пострадянський періоди. Наприклад, А. Кириліна [27] простежила еротизацію жіночих образів, які почали з'являтися на початку 1990-х років у російській пресі, а також дійшла висновку, що незалежно від контексту жінки переважно зображені як пасивні, залежні та несамостійні особи. А. Левінсон пояснив активне залучення жіночого тіла в сучасний російський рекламний дискурс потребою впровадження небуденності, що робить рекламу цікавішою та привабливішою для глядачів. Він, зокрема, зазначив, що *“оголене тіло, перш за все тіло молодої привабливої жінки, – сильний та стійкий знак скасування норм буденно-публічної поведінки. В цьому його головна спокуса для реклами”* [28, С. 59]. Дослідник визначив рекламу як *“атракціон”,* одним із *“атрактантів”* у якому є *“заборонена”* жіноча оголеність та пов'язані з нею еротичні конотації. Т. Михайлова, розвиваючи цю тему, наголосила, що розпад Радянського Союзу спричинив активізацію порнографічного та патріархатно-сентиментального дискурсів у засобах масової інформації як таких, що протистоять радянській ідеології. Результатом цього стали репрезентації жінок, з одного боку, як *“сексуального об'єкта, трофею, легкодоступного та завжди готового до споживання продукту”* [29, С. 145]. З іншого боку, жінки репрезентовані як підлеглі, залежні від чоловіків та як такі, головним призначенням яких є материнство. Особливості сексуалізації жіночого тіла в рекламі також розкриті у працях І. Грошева [30, 31], Л. Шпанер [32], О. Іванькової [33]. А. Альчук у праці *“Образи, які нам нав'язують: гендерний аналіз реклами”* [34] запропонувала аналіз низки сексистських рекламних образів жінок, а також навела приклади руйнування гендерних стереотипів через демонстрування інверсії зображень жінок і чоловіків у рекламі. Гендерні репрезентації у рекламі також досліджували такі російські

дослідники, як О. Туркіна [35], А. Синельников [36], А. Юрчак [37], Ж. Чернова [38] та ін. Отже, як бачимо, більшість з науковців акцентує на аналізі гендерних дискримінаційних практик реклами та рекламних репрезентацій фемінінності, що, відповідно, актуалізує посилення уваги до проблеми маскуліностей, яка в українській соціології загалом розроблена дуже слабо. Проблематичним часто також є нечіткість та необґрунтованість методології таких досліджень.

Головна мета нашого дослідження – з'ясувати особливості домінуючих гендерних дискурсів сучасної української реклами та конкретних прийомів їхнього конструювання. З огляду на це, ми звертаємося до контент-аналізу, хоча залишаємося свідомими того, що цей метод дає змогу виявити лише загальні тенденції рекламних репрезентацій фемінінності та маскуліності, не заглиблюючись у їхній соціокультурний зміст. Головним об'єктом дослідження були гендерні репрезентації телевізійної реклами³, які потенційно впливають на консюмеристську поведінку та конструювання гендерних ідентичностей споживачів. Предмет дослідження – способи конструювання фемінінності та маскуліності у зв'язку з певними практиками споживання та способу життя, аудіо-візуальні характеристики гендерних репрезентацій телевізійної реклами, а також домінуючі зображення чоловічих та жіночих моделей у рекламі (домінантні дискурси фемінінності/маскуліності). Головним методом обрано контент-аналіз, використання якого для дослідження аудіовізуальних образів маскуліності та фемінінності уможливило визначення найчастіших і, отже, як припускають, найбільш соціально значимих та очікуваних гендерних репрезентацій. Контент-аналіз на цю тему проведений протягом 2005 р. Для визначення реклам, які стали об'єктом дослідження, використовували чотирищаблеву цільову вибірку. Загалом вибіркова сукупність становила 1046 телереклам⁴. Ми розглянемо лише деякі найважливіші гендерні показники, які аналізувалися в цьому дослідженні, а саме – спрямування товарів на гендерно-цільову аудиторію (залучення чоловічих/жіночих моделей), гендерні характеристики реклами (голос за кадром) та характеристики рекламних гендерних моделей (вік, одяг, локалізація).

Дослідження гендерних особливостей репрезентації типів товарів дає змогу, з одного боку, простежити спрямування певних типів товарів на специфічну гендерну аудиторію, а з іншого, – виявити домінуючі ідеї щодо соціальних характеристик та ролей чоловіків і жінок, які демонструють певну консюмеристську поведінку.

³ Об'єктом аналізу обрана українська телевізійна реклама, яка є мало досліджуваною на сьогодні. Водночас її переваги над іншими типами реклам, а саме: широкі можливості передачі ідей (телебачення як полісенсуальний та аудіовізуальний ЗМІ) та охоплення широкої аудиторії, можуть свідчити про значну силу її впливу на реципієнтів. Це значною мірою зумовило такий вибір об'єкта дослідження.

⁴ Досліджувану рекламу транслював телеканал "1+1", обраний як один із тих, що має найбільше покриття території та водночас один з найпопулярніших каналів в Україні.

Таблиця 1

Частотний та відсотковий розподіли гендерно-вікових характеристик рекламних героїв

Рекламні моделі	Частота	Відсотки	Валідні відсотки
Чоловіки і жінки	350	33,5	41,0
Лише жінки	234	22,4	27,4
Чоловік(и), жінка(и) і діти	111	10,6	13,0
Лише чоловіки	87	8,3	10,2
Жінка(и) і діти	45	4,3	5,3
Чоловік(и) і діти	17	1,6	2,0
Діти	10	1,0	1,2
<i>Загалом</i>	854	81,6	100,0
<i>Пропуски системи</i>	192	18,4	
<i>Загалом</i>	1046	100,0	

Аналіз відсоткового розподілу гендерно-вікових характеристик головних героїв реклами (табл. 1) засвідчує, що чоловіки як головні герої трапляються лише у 10,2 % випадків, тоді як жінки – у 27,4 % випадків. Найпоширенішою є практика, коли в рекламі головними героями є чоловіки та жінки одночасно – 41 %. Діти як головні герої рекламних роликів трапляються дуже зрідка (1,2 %). Поширенішими є випадки зображення дітей разом з обома батьками (13 %), що, очевидно, засвідчує апелювання реклами до такої традиційної цінності, як повна родина (щаслива сім'я). Майже вдвічі частіше діти репрезентовані з матір'ю (5,3 %), аніж з батьком (2 %), що загалом відображає та, можна припустити, репродукує ідею нерівномірності розподілу батьківських обов'язків, відповідно до якої головна відповідальність у догляді за дітьми покладена на матір.

Отримати уявлення про спрямування товарів на гендерно-марковану аудиторію в опосередкований спосіб дає змогу аналіз реклами типів товарів та гендерно-вікових характеристик моделей, які в ній репрезентовані. Результати зіставлення розподілу типів товарів залежно від гендеру головних героїв засвідчують, що жінки як головні героїні значно переважають чоловіків у рекламі таких типів товарів, як косметика й товари гігієни (жінки – 51 %, чоловіки – 2,9 %), а також побутова техніка (48,6 % – жінки, 8,6 % – чоловіки). За досліджуваний період чоловіки як головні герої ніколи не зустрічалися в рекламі товарів догляду за волоссям (51,9 % – жінки, 0 % – чоловіки) та одягу (42,9 % – жінки, 0 % – чоловіки). Їх також нема в рекламі продуктів для схуднення, рекламаних лише жінками (100 % – жінки). Жінки також частіше стають героїнями реклам парфумів (37,1 % – жінки, 14,3 % – чоловіки). Категоріями рекламних товарів, у яких однозначно переважають чоловіки як головні герої, виявилися брендова реклама (37,5 % чоловіків, 0 % жінок), алкоголь (35 % чоловіків, 0 % жінок) та розваги (18,8 % чоловіків, 0 % жінок). Цікавим виявилось

переважання чоловіків щодо жінок у рекламі засобів побутової хімії (12,6 % – чоловіки, 9,0 % – жінки) та переважання жінок у рекламі товарів для гоління (35,3 % – жінки, 23,5 % – чоловіки). Є низка товарів, для яких найтипівіша репрезентація чоловіка(ів) та жінки(ок) разом як головних героїв. Це, зокрема, реклама розваг (83 %), товарів жіночої гігієни (69,2 %), алкогольних напоїв (62,5 %), сервісу/послуг (57,3 %) тощо. Зазначимо також, що для реклами деяких товарів типовими є групові/сімейні репрезентації, де головні герої – чоловік, жінка і діти. Це, зокрема, реклама бренду (50,0 %), ліків і вітамінів (33,0 %) та сервісу/послуг (20,4 %).

Стосовно першого нетипового випадку (переважання чоловіків щодо жінок у рекламі засобів побутової хімії) подібні результати не були очікуваними, оскільки припускалося, що використання побутової хімії пов'язане з доглядом за домівкою, а відповідальність за це традиційно покладена на жінок, тому очікувалося, що саме жінки будуть переважати як головні героїні в рекламах таких продуктів. Загалом без рекламного контексту складно дати цьому факту однозначну інтерпретацію. З одного боку, це може засвідчувати спробу залучити чоловіка у приватну сферу та легітимізувати, наприклад, практики прибирання як чоловічу діяльність (реклама “Mr. Muscle”, “Mr. Proper”). Водночас у таких рекламах доволі часто чоловіки репрезентовані не як такі, що використовують засоби побутової хімії як елемент рутинної практики прибирання, а як експерти, які навчають інших (жінок), як правильно використовувати ті чи інші засоби. В такому разі відтворені традиційні уявлення про вищий статус чоловіка та переважання його інтелекту над жіночим. Детальніше інтерпретувати ці випадки можна за допомогою якісного аналізу, який уможливує врахування рекламного контексту та змісту рекламних повідомлень. Стосовно другого прикладу (про переважання жінок щодо чоловіків у рекламі товарів для гоління) то це, з одного боку, могло бути спричинене тим, що жінки часто репрезентовані як героїні в рекламі товарів для гоління для чоловіків, які оцінюють привабливість чоловіка після використання відповідних засобів (зворотна ситуація в рекламі трапляється зрідка). З іншого боку, останніми роками також можна спостерігати зростання ринку товарів для гоління, орієнтованого на жінок, що засвідчує трансформацію уявлень про досконале жіноче тіло, яке повинно бути позбавлене волосся. Тому спостерігаємо зростання відповідної кількості реклам.

Одним із гендерно-маркованих елементів реклами, який ми аналізували, була гендерна приналежність голосу за кадром. Під поняттям “голос за кадром” у рекламі ми вважали коментар, який дає третя особа. Тобто це голосове озвучення рекламного повідомлення, яке не належить жодному з героїв, репрезентованих у рекламі. Ми вважаємо цей елемент рекламного повідомлення важливим, оскільки голос за кадром можна вважати таким, що коментує та робить висновки стосовно того, що відбувається в рекламному ролику. Іншими словами, голос за кадром дає певну експертну оцінку. Тому нас цікавило гендерне співвідношення експертних ролей такого плану. Результати обчислення частот гендерної приналежності голосу за кадром відображені на рис. 1.

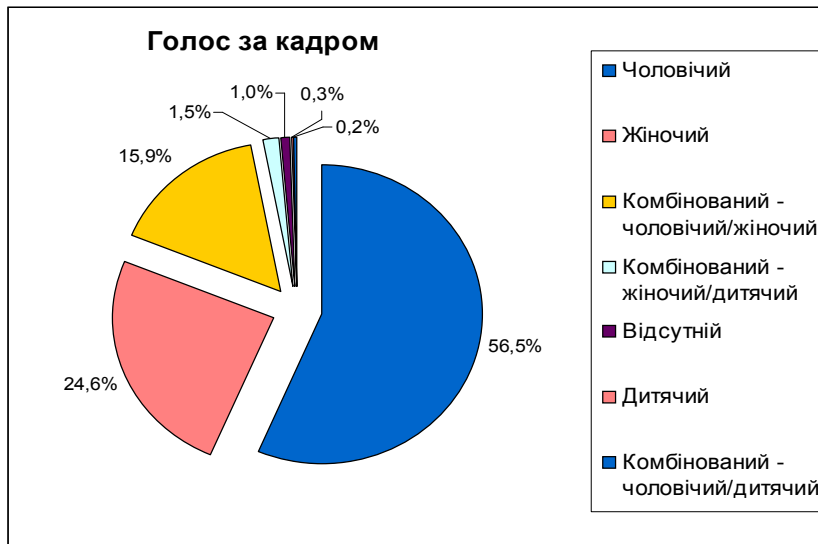

Рис. 1. Відсотковий розподіл голосу за кадром у рекламі

Як засвідчують ці дані, у більшості реклам голос за кадром належить чоловікові (56,5 %). Далі зі значним відривом є жіночий голос (24,6 %) та комбінований жіночий/чоловічий (15,9 %). Отже, роль експерта у більшості рекламних повідомлень закріплена за чоловіком.

Іншим напрямом гендерного аналізу телереклами було вивчення способів презентації чоловічих та жіночих моделей. Цей аналіз ми могли здійснити лише стосовно тих характеристик зовнішності, які можна було однозначно виміряти. З огляду на це ми, наприклад, не брали до уваги такі ознаки зовнішності головних героїв, як стрункість, зріст, привабливість тощо. Наш аналіз обмежився лише такими показниками, як вікові групи, до яких належать рекламні герої, їхнє вбрання та локалізація.

Таблиця 2

Частотний та відсотковий розподіли віку жіночих моделей

	Частота	Відсотки	Валідні відсотки
17 - 35 років	527	50,4	84,9
36 - 55 років	35	3,3	5,6
5 - 16 років	24	2,3	3,9
Старше 55 років	19	1,8	3,1
До 5 років	10	1,0	1,6
Важко визначити	6	0,6	1,0
Загалом	621	59,4	100,0
Пропуски системи	425	40,6	
Загалом	1046	100,0	

Таблиця 3

Частотний та відсотковий розподіли віку чоловічих моделей

	Частота	Відсотки	Валідні відсотки
17 - 35 років	291	27,8	67,7
36 - 55 років	64	6,1	14,9
5 - 16 років	57	5,4	13,3
До 5 років	11	1,1	2,6
Старше 55 років	7	0,7	1,6
<i>Загалом</i>	430	41,1	100,0
<i>Пропуски системи</i>	616	58,9	
<i>Загалом</i>	1046	100,0	

Отже, з даних табл. 2 та 3 бачимо, що переважна більшість усіх рекламних героїв є молодими людьми від 17 до 35 років. Це свідчить про важливе значення та символічну цінність “бути молодим”, на чому наголошує сучасна реклама. Зазначимо, що у випадку жіночих рекламних моделей цей вік є більш актуалізованим, ніж у випадку моделей чоловіків. Це співвідношення становить 84,9 % та 67,7 %, відповідно. Ми можемо припустити, що реклама таким чином акцентує та підсилює соціальне уявлення значно більшої жіночої привабливості в молодості. Одночасно можна спостерігати вищу репрезентацію чоловіків у інших вікових групах. Герої чоловічої статі переважають у наймолодшій віковій групі до 5 років (2,6 % – чоловіки, 1,6 % – жінки) та суттєво переважають у наступній віковій групі від 5 до 16 років (13,3 % – чоловіки, 3,9 % – жінки). Щодо старших вікових категорій, то ця тенденція певною мірою збережена. Чоловіки переважають порівняно з жінками серед героїв у віковій категорії 36 – 55 років (14,9 % – чоловіки, 5,6 % – жінки), але у найстаршій віковій групі після 55 років ситуація змінюється на протилежну (1,6 % – чоловіки та 3,1 % – жінки). Це, на нашу думку, може бути пов’язане зі способом репрезентації чоловічих та жіночих моделей, а саме – зі співвідношенням їхніх ролей у приватній та публічній сферах. Ми можемо спостерігати, що чоловіки у старшому віці репрезентовані більше стосовно жінок доти, доки вони ще можуть отримувати визнання та презентувати високий соціальний статус у публічній сфері. Тобто соціально успішними чоловіки, відповідно до реклами, є доти, доки відіграють активну роль у публічній сфері. Тоді ж, коли це стає неможливо з огляду на вік, то перехід чоловіків у приватну сферу й, відповідно, зниження їхнього соціального статусу у рекламі наголошене менше.

Таблиця 4

Частотний та відсотковий розподіли одягу жіночих моделей

Показник	Частота	Відсотки	Валідні відсотки
Повсякденний одяг	356	34,0	57,3
Вечірнє вбрання	60	5,7	9,7
Ділове вбрання	44	4,2	7,1
Одяг моделі змінюється	28	2,7	4,5
Нижня білизна	21	2,0	3,4
Важко визначити	19	1,8	3,1
Уніформа	18	1,7	2,9
Купальний костюм	17	1,6	2,7
Спортивний одяг	16	1,5	2,6
Без одягу	16	1,5	2,6
Нічне вбрання	13	1,2	2,1
Інше	13	1,2	2,1
<i>Загалом</i>	621	59,4	100,0
<i>Пропуски системи</i>	425	40,6	
<i>Загалом</i>	1046	100,0	

Таблиця 5

Частотний та відсотковий розподіли одягу чоловічих моделей

Показник	Частота	Відсотки	Валідні відсотки
Повсякденний одяг	256	24,5	59,4
Ділове вбрання	73	7,0	16,9
Уніформа	32	3,1	7,4
Нижня білизна	25	2,4	5,8
Інше	11	1,1	2,6
Нічне вбрання	10	1,0	2,3
Купальний костюм	9	0,9	2,1
Без одягу	6	0,6	1,4
Одяг моделі змінюється	6	0,6	1,4
Вечірнє вбрання	2	0,2	0,5
Спортивний одяг	1	0,1	0,2
<i>Загалом</i>	431	41,2	100,0
<i>Пропуски системи</i>	615	58,8	
<i>Загалом</i>	1046	100,0	

Іншою ознакою зовнішності рекламної моделі, яка опосередковано може давати інформацію про рід її діяльності та соціальний статус, є одяг. Із даних табл. 4 та 5 можна побачити, що найпоширенішим одягом, у якому зображені як чоловічі, так і жіночі рекламні моделі, є повсякденне вбрання (57,3 % – жінки, 59,4 % – чоловіки). Щодо іншого типу одягу ми можемо помітити, що чоловіки частіше порівняно з жінками демонстровані в одязі, який підкреслює їхню професійну приналежність та високий соціальний статус. Чоловіки, зображені у діловому одязі та уніформі, є у 16,9 та 7,4 % випадків. Жінки в такому вбранні репрезентовані у 7,1 та 2,9 % випадків, відповідно. Ми можемо також помітити високий відсоток зображень жінок у вечірньому вбранні (9,7 % – жінки, 0,5 % – чоловіки). Хоча цей тип одягу також свідчить про певний соціальний статус, однак він більше акцентує на важливості мати привабливий зовнішній вигляд, ніж на певних соціальних чи професійних досягненнях, як це відбувається у випадку реклами ділового одягу. Тобто в цьому разі ми вкотре можемо спостерігати більшу значимість зовнішньої привабливості для жінок порівняно з чоловіками. Щодо типу одягу, відповідно до якого тіло виявляється найвідкритішим для його споглядання (що також може передбачати певні сексуальні конотації такого зображення), як виявило це дослідження, суттєвих відмінностей між жіночими та чоловічими репрезентаціями немає. Можна помітити, що чоловіки в нижній білизні (5,8 %) з'являються у рекламі частіше, ніж жінки у відповідному вбранні (3,4 %), що може свідчити про те, що сучасна телереклама є дедалі відкритішою до репрезентації чоловічої тілесності. Щодо репрезентацій моделей у купальних костюмах та нічному вбранні, то тут є такі співвідношення: 2,7 % – жінки і 2,1 % – чоловіки та, відповідно, 2,1 % – жінки і 2,3 % – чоловіки. Водночас жінок частіше зображають у рекламі взагалі без одягу (2,6 % – жінки, 1,4 % – чоловіки). Із результатів цього дослідження можна також помітити, що одяг жінок у рекламних сюжетах змінюється частіше, ніж одяг чоловіків (3,1 до 1,4 %), що може означати припустимість та нормалізацію більшої варіативності у зовнішньому вигляді саме жінок.

Ще одним індикатором, який опосередковано може свідчити про визначення фемінінності та маскуліності залежно від найбільш “природних” сфер їхніх проявів, було врахування місцезнаходження рекламних героїв. Відсотковий розподіл обчислення локалізації чоловічих та жіночих героїв відображений на рис. 2.

Відповідно до цих даних єдиною локалізацією, де зображення жінок випереджає чоловіків, є домівка приватне приміщення (43,2% – жінки, 34,8 % – чоловіки). Це може свідчити про більше значення приватної сфери, та відповідних цінностей і ролей для визначення нормативної (традиційної) фемінінності. Щодо чоловічих зображень, то вони переважають жіночі у публічних місцях приміщеннях (29,4 % – чоловіки, 23,7 % – жінки) та відкритому урбаністичному просторі - місті (11,7 % – чоловіки, 6,4 % – жінки), а також у місцях, визначених як «природа» (10,5 % – чоловіки, 7,2 % – жінки). Отже, зображення чоловіків переважають у публічній сфері, яка зазвичай асоціюється із соціальним визнанням, професійною

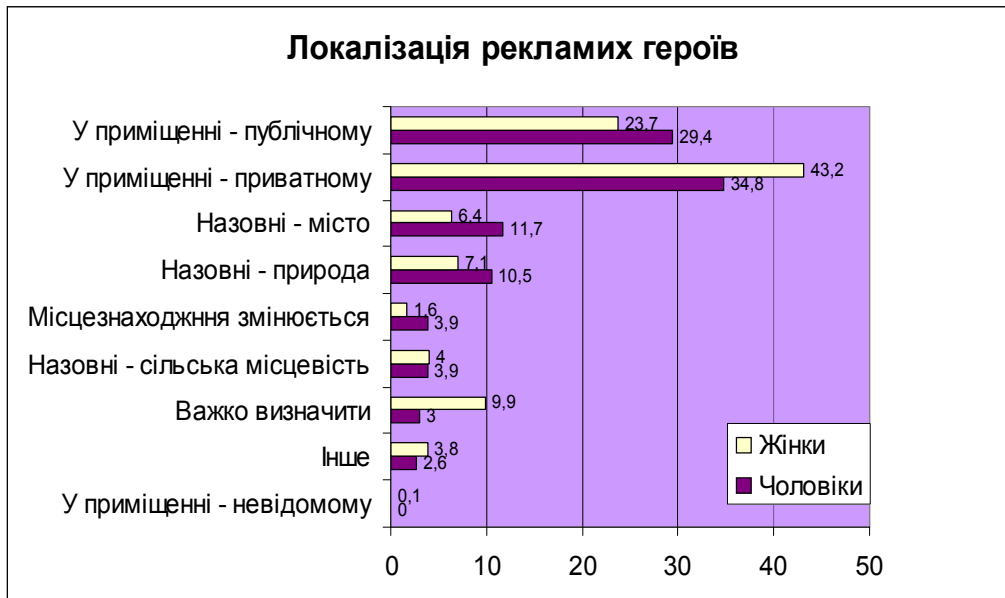

Рис. 2 Відсотковий розподіл локалізації рекламних героїв

самореалізацією та соціальним статусом. Водночас можна припустити, що зображення чоловіків поза публічною сферою, а саме: чоловіків у природному середовищі, яке часто асоціюється із фемінінністю, може нести ідею порівняння сили чоловіка та природних сил. У такому разі йдеться про чоловіка, який приборкує природу та який здатний їй протистояти. Локалізація героїв у сільській місцевості була приблизно однаковою для чоловічих і жіночих моделей (4,0 % – чоловіки, 4,1 % – жінки). Тому можна загалом констатувати достатньо традиційний гендерний розподіл сфер, відповідно до якого за гегемонною маскуліністю закріплене домінування у публічній сфері, а за традиційною – у приватній.

Підсумовуючи результати контент-аналізу, можемо зробити висновок про те, що переважаючі рекламні гендерні репрезентації відповідають традиційному (патріархатному) гендерному дискурсу. Це простежено у достатньо відмінних та здебільшого протилежних за змістом моделях конструювання фемінінності та маскуліності. Два головні напрями, за якими простежуємо визначення гендеру в рекламі – це конструювання зовнішності та позиціонування гендерної моделі щодо приватної-публічної сфери, що передбачає відповідні конотації. Зокрема, виявлено, що жінки переважають у візуальному полі реклами, тоді як чоловіки – в аудіальному. Це дає змогу припустити значимість практик візуальної саморепрезентації, які реалізуються передусім через наголошення на нормативності жіночої зовнішньої привабливості, тоді як у випадку маскуліності можна спостерігати її суб'єктне (на відміну від об'єктного) позиціонування та акцентування на праві визначення

соціальної дійсності (голос за кадром). Ця теза підтверджена також домінуванням жіночих героїнь над чоловічими героями у рекламі засобів догляду за тілом та зовнішністю. Реклама, визначаючи значимість жіночої привабливості, водночас пропонує певні критерії її визначення. Одним із них є молодість жінки, що підтверджене значним переважанням жіночих моделей молодого віку. Реклама водночас наголошує на варіативності жіночої привабливості – відсутності строгих канонів стосовно того, якою саме вона повинна бути (стиль одягу). Це також репрезентоване в рекламі через демонстрацію відповідної консюмеристської поведінки: значно більший вибір жінки щодо засобів зміни зовнішності та схвалення вміння жінки “бути різною” через реалізацію такого вибору. Звідси випливає не менш важливе питання про значення такої консюмеристської поведінки. Йдеться, передусім, про значення зовнішнього вигляду жінки як одного з критеріїв її соціального визнання та самоактуалізації. У випадку конструювання чоловічої зовнішності в рекламі ми спостерігаємо протилежну картину – значно більшу варіативність віку для чоловіків, проте чіткіше визначені критерії зовнішнього вигляду. Це засвідчує, з одного боку, менше значення молодості як критерію привабливості чоловіка, а з іншого, – існування порівняно обмежених практик зовнішнього самовираження, які потенційно (традиційно) сприймають як притаманніші жінкам. Відповідно, консюмеристські практики чоловіків, пов’язані з конструюванням їхньої зовнішності, є порівняно ригідними, маловаріативними та загалом менш важливими для гегемонного визначення маскулінності.

Іншим напрямом конструювання фемінінності та маскулінності в рекламі є їхнє віднесення до сфери публічного-приватного. Відповідно до цього дослідження, ми мали змогу простежити цю тезу через аналіз локалізації героїв. Переважна більшість реклам наголошує на значимості приватного для визначення фемінінності (локалізація героїнь) та публічного як сфери, найважливішої для визначення маскулінності (репрезентація чоловіків у публічному середовищі). Отже, це дослідження підтверджує переважання традиційного гендерного дискурсу в українській рекламі, відповідно до якого домінуюче розуміння фемінінності/маскулінності передбачає визначення традиційної фемінінності через її протилежність та у більшості випадків підпорядкування гегемонній маскулінності. Альтернативні гендерні репрезентації водночас залишаються порівняно маргіналізованими в сучасному українському рекламному полі. Переважаючими способами консюмеристського підсилення / підкріплення нормативних гендерних ідентичностей є звернення до традиційних гендерних уявлень, що реалізують за допомогою акцентування на низці елементів, характерних саме для таких гендерних дискурсів.

1. Laclau E., Mouffe C. Hegemony and socialist strategy. Towards a radical democratic politics. – London: Verso, 2001. – 198 p.
2. Wolin L.D. Gender issues in advertising – An oversight synthesis of research: 1970 - 2002 // Journal of advertising research. – 2003. – March. – P. 111 - 129.

3. *Kilbourne W.E.* An exploratory study of the effect of sex role stereotyping on attitudes toward magazine advertisements // *Journal of the academy of marketing science*. – 1986. – N14 (4). – P. 43 - 46.
4. *Busby L.J., Leichty G.* Feminism and advertising in traditional and nontraditional women's magazines 1950s - 1980s // *Journalism quarterly*. – 1993. – N 70 (2). – P. 247 - 265.
5. *Sullivan G.L., O'Connor P.J.* Women's role portrayals in magazine advertising: 1958-1983 // *Sex roles*. – 1988. – N 18 (3/4). – P. 181 - 188.
6. *Furnham A., Thomson L.* Gender role stereotyping in advertisements of two British radio stations // *Sex roles*. – 1999. – N 40 (1/2) – P. 153 - 156.
7. *Millum T.* Images of woman: advertising in women's magazines. London: Chatto and Windus, 1975. – 206 p.
8. *Goffman E.* Gender advertisements. – London: Macmillan, 1979. – 84 p.
9. *Schneider C.K., Barich-Schneider S.* Trends in sex roles in television commercials // *Journal of marketing*. – 1979. – N 43 (4). – P. 79 - 84.
10. *Gallagher M.* Unequal opportunities. The case of women and the media. – New York: CBC, 1980. – 71 p.
11. *Bretl D.J., Cantor J.* The portrayals of men and women in US television commercials: A recent content analysis and trends over 15 years' // *Sex roles*. – 1988. – N 18 (9/10). – P. 595 - 609.
12. *Lovdal L.T.* Sex role messages in television commercials // *Sex roles*. – 1989. – N 21(11/12). – P. 715 - 724.
13. *Bartsch R.A., Burnett T., Diller T.R., Rankin-Williams E.* Gender representation in television commercials: Updating and update // *Sex roles*. – 2000. – N 43 (9/10). – P. 735 - 743.
14. *Edwards, T.* Men in the mirror: fashion, masculinity and consumer society. – London: Cassell, 1996. – 150 p.
15. *Bancroft A.* The model of a man: Masculinity and body image in men's lifestyle magazines / J. Richardson, A. Show (eds) *The body in qualitative research*. – Aldershot: Ashgate, 1998. – P. 26 - 38.
16. *Hearn J.* Imaging the aging of men / M. Featherstone and A. Wernick (eds) *Images of aging: Cultural representation of later life*. London: Routledge, 1995. – 299 p.
17. *Fox B. J.* Selling the mechanized household: 70 years of advertisements in ladies home journal // *Gender and society*. – 2000. – N 4 (1). – P. 25 - 40.
18. *Simes M. R., Berg, D. H.* Surreptitious learning: menarche and menstrual product advertisements // *Health care for women international*. – 2000. – N 22. – P. 455 - 469.
19. *Strate L.* Beer commercials: A manual on masculinity /in S. Craig (ed.) *Men, masculinity, and the media*. – London: Sage, 1992. – P. 78 - 92.
20. Гендерний аналіз українського суспільства / наук. ред. Т. Мельник – К.: ПРООН, 1999. – 294 с.
21. *Gender issues in Ukraine: Challenges and opportunities*. – Київ: UNDP, 2003. – 91 p.
22. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві – Київ: Програма рівних можливостей ПРООН в Україні. – 2007. – 143 с.
23. *Скорик М. М.* Українські мас-медіа: гендерний аспект // *Проблеми освіти*. – К.: Науково-методичний центр вищої освіти. – 2003. – Вип. 36. – С. 134 - 153.
24. *Шевченко Л.* Зображення жінок українськими засобами масової інформації // *Гендерні питання в засобах масової інформації. Матеріали на допомогу працівникам ЗМІ та організаторам курсів з гендерної проблематики*. – К.: А.С.К., 1997. – С. 24 - 30.
25. *Беликова Ю.* Модели гендерных идентичностей в рекламе: контент-анализ // *Методологія, теорія та практика соціологічного дослідження сучасного суспільства*. – Харків: ВЦ Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2004. – С. 409-412.
26. Гендерні ресурси українських мас-медіа: ціна і якість. Практичний посібник для журналістів та працівників ЗМІ. // Н. М. Сидоренко, М. М. Скорик. – К.: К.І.С., 2004. – 76 с.
27. *Кирилина А. В.* Гендерные аспекты массовой коммуникации // *Гендер как интрига познания: Сборник статей / Сост. А. В. Кирилина* – М.: Рудомино, 2000. – С. 47- 80.
28. *Левинсон А.* Женщина как цель и средство в отечественной телерекламе // *Женщина и визуальные знаки / Под ред. А. Альчук*. – М.: Идея-Пресс, 2000. – С. 43 - 64.
29. *Михайлова Т.* В постели с «Огоньком» (Визуальная репрезентация женщин в российских СМИ 1990-х гг.) // *Женщина и визуальные знаки / Под ред. А. Альчук*. – М.: Идея-Пресс, 2000. – С. 144 - 151.

30. *Грошев И. В.* Рекламные технологии гендера // *Общественные науки и современность*. – 2000. – № 4. – С. 172 - 187.
31. *Грошев И.* Образ женщины в рекламе // *Женщина. Гендер. Культура*. – М.: МЦГИ, 1999. – С. 331 - 343.
32. *Шпанер Л.* Образ жінки у телерекламі: погляд психолога // *Український жіночий рух: здобутки і проблеми*. – 2002. – Вип. 1. – С. 152 - 161.
33. *Іванькова О.* Репрезентація та формування гендерних образів у сучасній рекламі // *Perpetum Studens. Вісник молодих політологів*. – 2002. – № 1. – С. 13 - 17.
34. *Альчук А.* Образы, которые нам навязывают: гендерный анализ рекламы. – М.: ИЦ НЖФ, 2000. – 23 с.
35. *Туркина О.* Пип-шоу (идиоадаптация образа женщины в российской телерекламе) // *Женщина и визуальные знаки* / Под ред. Альчук А. – М.: Идея-Пресс, 2000. – С. 78 - 84.
36. *Синельников А.* В ожидании референта: маскулинность, феминность и политики гендерных репрезентаций // *Женщина. Гендер. Культура*. – М.: МЦГИ, 1999. – С. 83 - 97.
37. *Юрчак А.* По следам женского образа (символическая работа нового рекламного дискурса) // *Женщина и визуальные знаки* / Под ред. Альчук А. – М.: Идея-Пресс, 2000. – С. 65 - 77.
38. *Чернова Ж.В.* «Корпоративный стандарт» современной мужественности // *Социс*. – 2003. – № 2. – С. 97 - 103.

**ADVERTISING STRATEGIES OF NORMATIVE GENDER
DISCOURSES CONSTRUCTION**
(on example of contemporary Ukrainian TV advertising)

T. S. Bureychak

Ivan Franko National University of Lviv
[*bureychak@gmail.com*](mailto:bureychak@gmail.com)

Reconsideration of gender ideals and relations is an inevitable consequence of overall socio-cultural transformations in modern Ukrainian society. Consumer culture plays an important role as a factor of such transformations. In this respect, the major issue raised in this paper is what are the normative gender discourses, which are promoted by one of the most powerful mechanisms of consumer culture – advertising. The author offers analysis of the research which covers this issue abroad, explains the methodology of her research and presents analysis of strategies of construction of gender discourses by modern Ukrainian advertising.

Key words: advertising, gender identity, discourses.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2007

Прийнята до друку 10.01.2008

УДК 316.277

СОЦІОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ НАД РЕПРЕЗЕНТАЦІЯМИ ЖІНОЧОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПОЛЬСЬКИХ МАС-МЕДІА

Й. Клімчак-Зьолек

*Вища Школа Бізнесу, м. Домброва Гурніча
info@wsb.edu.pl*

Розглянуто мас-медійні репрезентації жіночності, які домінують у сучасній Польщі. Зокрема, запропоновано виклад і зіставлення основних тенденцій й особливостей таких репрезентацій у пресі, на телебаченні, в Інтернеті. На підставі аналізу виокремлено три моделі жіночності, які у відмінний спосіб представлені в різних мас-медіа.

Ключові слова: мас-медіа, жіночність.

Жіночність, як культурне явище, формується в межах переважного дискурсу, який нормалізує і дисциплінує поведінку та атрибути, на яких ґрунтується обов'язкова в конкретному місці й часі концепція культурної статі (gender). Отже, жіночність реконструюють; результатом цієї реконструкції є репрезентації жіночності, що набувають статусу дефініції, у рамках якої функціонують допустимі, очікувані та сприйняті варіанти “жіночого буття”. Це ситуаційна категорія, яка залежить від знання (питання суспільного розуміння біологічної різниці між чоловіками та жінками), економічної системи, розвитку технологій, мови та міфів, що відображають і створюють систему статей (sex-gender-system), а також норм й цінностей, що санкціонують суспільні визначення жіночності та чоловічості. Вони не є статичною конструкцією з однорідним змістом авто/концепцій статевої ідентичності жінок, не залежних від часу та простору, а історично, ідеологічно та культурно змінним гендерним компонентом ідентичності [1, р. 118-123], суперечливою, інтеракційною репрезентацією, яка набуває статусу домінантної в рамках дискурсу, що відповідає фукодінській владі-знанню.

У нормативізації жіночності провідну роль відіграють мас-медіа, які вже кілька десятиліть є одними з найважливіших та найвпливовіших соціалізаційних чинників. Це вони є носіями суспільно розділеного знання про можливі для використання варіанти культурної статі. Також вони з цих варіантів жіночності створюють об'єкти наслідування для мільйонів жінок, які і є споживачами масових повідомлень [2, s. 19-21]. На це звертають увагу з 60-х років ХХ ст., коли разом з феміністичними течіями з'явилися перші теоретичні та емпіричні спроби критичного осмислення сексизму та опресії в мас-медіа. Над цим, зокрема, працювали Б. Фрідан [3], Дж. Грір [4], Г. Тучман [1], М. Галлахер [5], Л. Малві [6], Е. Ван Зунен [7] та ін. Цю наукову критику супроводжують також дії політичного характеру, які передбачають вивчення мас-медіа з гендерного погляду в інституціональних рамках

міжнародних організацій, таких як ООН чи Європейський Союз. Уже в документах XX Сесії Генеральної Конференції ЮНЕСКО (22 листопада 1978 р., Париж), (ст. 3, пт. 2) зазначено про важливу роль мас-медіа у протидії обмеженню прав людини за статевою ознакою [8, s. 248]. Систематично питання використання мас-медіа для поширення рівноправності чоловіків та жінок приймали в ухвалах Рада Європейського Союзу (від 12 липня 1982 р.), Європарламент (14 жовтня 1987 р.) [9, s. 89]. У 1986 р. створено Комітет Рівності Прав Європейської Комісії для нагляду, моніторингу та координування діяльності, яка передбачає впровадження відповідних політичних змін у країнах Європейського Союзу. Протягом наступних років видано директиви (89/552/ЕЕС, (97/36/WE)), у яких йшлося про необхідність запровадження системи єдиного правового регулювання діяльності медіа (та реклами) й створених ними продуктів для протидії дискримінаційній сексистській практиці [8, s. 281].

Серед найпопулярніших праць критиків медіа з'являються й такі, які вважають медійні жіночі образи не лише менш або більш правдивими чи фальшивими варіантами жіночності, а й знаками [10, p. 353], які можна помітити в реальному світі та які заповнюють цей світ "мережею значень". У такому вигляді вони конструюють статево ідентичність і створюють критерії класифікації рис (фізичних, психологічних) та ролей, а також є чинниками суспільної структури й носіями ідеології [11, p. 237-244]. У підсумку вони можуть активізувати культурні норми, заповнені стереотипізацією ролей і статевих атрибутів, наслідком чого на макрорівні маємо обмеження доступу жінок до таких визнаних суспільно-цінних засобів, як політична, економічна та символічна влада, а на мікрорівні – зниження рівня життєвих прагнень жінок [12, p. 389] під впливом перегляду образів струнких героїнь продуктів мас-медіа [13, p. 1043] – спадщиною самооцінки фізичної привабливості жінок чи обмеженням активності до приватного рівня. Поряд зі стереотипами, упередженнями та суспільною дискримінацією жінок, що домінують у мас-медіа, феміністичні дослідниці розглядають порнографію та ідеологію як однаково важливі питання, звертаючи увагу на зв'язок мас-медіа з капіталістичною та патріархальною системами, а також на пригноблення жінок унаслідок цих зв'язків [7, p. 29].

Ця залежність між світом медіа та суспільним життям, яка утворює спільні нормативно-аксіологічні рамки, що впорядковують і структурують статево ідентичність, засвідчує, що феміністичний дискурс намагається порушити межі цього символічного порядку, який відповідає за нормалізацію та "натуралізацію" жіночності. Серед інших про це пишуть С. Страт та Л. Хіссі у статті "Фемінізм і Рівновага" [14], звертаючи увагу на ідею рівноваги, втілення якої домагаються представниці старого порядку. В ліберальній інтерпретації її експонованим аспектом є кількісна репрезентація жінок і чоловіків у світі медіа, насичення медійних текстів жіночими ролями, які відповідають стандартам, що передбачені для чоловічих ролей, поведінки й атрибутів та остаточне прийняття андроцентричних позицій. У баченнях згаданих вище авторок ця інтерпретація є неприйнятною (хоча в більшості випадків ці показники є сигналами для вирівнювання статусу чоловіків і жінок). Слушною

вони вважають експозицію так званих жіночих цінностей і жіночого способу конструювання та сприйняття світу медіа. Прагнучи відійти від андроцентричного дискурсу і сформованої ним версії жіночності, вони шукають різноманітності шляхом намагання забезпечити присутність та видимість жінок у медійних інституціях, а також впровадження завдяки ним на “поверхню культури” того, що виходить з домінуючого дискурсу, а є участю жінок. У практиці мас-медіа це означає виокремлення ролі жінок в ефективному вирішенні до цього часу залишених без уваги проблем, зміну традиційних уявлень про жіночність шляхом порушення питань, які здавна належали до пріоритету чоловіків, надання більшої цінності справам, традиційно пов’язаним з жіночністю, для верифікації обов’язкової в світі медіа системи виділення суспільно важливих питань. Також з’являються конкурентоспроможні з найважливішими напрямками медіа пропозиції, адресовані жінкам і ця конкуренція має звичайно якісний, а не кількісний вимір. Чи це якість, яка свідчить про наголошувану різноманітність і чи на практиці різноманітність означатиме складову ідентичності чи, швидше, чергово вказуватиме на окремий аспект репрезентації жіночності?

Чи існують у Польщі жіночі медіа з погляду розуміння, висловленого авторами? Відповідь на це запитання могла б бути ствердною, якщо вважати критеріями широку жіночу аудиторію, яка керована, згідно з теорією використання та винагороди (“uses & gratification”), вибраним медіа з огляду на отримання користі та відчуття потреби. Відповідь могла б бути ствердною ще й тому, що медійний ринок пропонує повідомлення, адресовані жінкам як таким, які з огляду на домінуючу концепцію жіночності повинні становити збірний суб’єкт, що має порівняно сталі суспільно-культурні риси. І, нарешті, можна було б утретє відповісти ствердно, зазначивши, відповідно, роль цих медіа в створенні репрезентації жіночності. Як перший, так і останній аргумент зберігає адекватність у випадку всіх медіа. Тобто те, що значно вирізнятиме так звані жіночі медіа, впливатиме з усвідомленого спрямування масових повідомлень до жінок і сприйняття їх як потенційних і бажаних споживачів. Тут також найяскравіше виявиться спокуса *міметичного* впливу на репрезентацію жіночності, сама ж жінка стає суб’єктом.

Під час досліджень мас-медіа в Польщі ми звернули увагу на сегмент, який визначає жінок як цільову групу, – це преса, телебачення та Інтернет. Ринок преси в Польщі налічує близько 5 400 назв. Серед них безпосередньо до жінок адресовано близько 9% (57) [За: www.prasadodomu.pl]. Це більш ніж 20 млн. споживчий потенціал, який обіцяє не лише реальний попит, а й зобов’язує залишатися успішним носієм суспільних норм та цінностей. Жіночу пресу можна розподілити на дорадчу, елітну та пресу для шопінгу. До першої категорії належать як журнали широкого профілю, у яких з’являються проблеми з багатьох галузей життя, наприклад “Най”, “Тіна”, “Подруга”, а також спеціалізовані видання, що зводяться до єдиної тематики, відображеної в назві, наприклад, “Квітник”, “Город”, “Кухня”, “Тістечка для Тебе”, “Твої 9 місяців”. Серед найпопулярніших, тобто найчастіше купованих дорадчих

видань є такі, як “Порадник для Дому”, “Світ жінки”, “Добрі Поради”, “Клаудія”, “Олівія”. Ці п’ять журналів виходять тиражем 2 080 000 екземплярів щомісяця, що дає змогу ознайомитися з ними понад 6 млн осіб (за умови, що в середньому кожен третій поляк читає періодичні видання).

Жіноча елітна преса – це преса, яка свій статус елітарності та ексклюзивності будує згідно з історично-культурними критеріями польських економічно-суспільних умов, ще далеких від тих, на яких ґрунтується “Люксус”, “Vougha”. Крім того, ця преса розрахована на жінок, які прагнуть до пропонованого в них стилю життя (найчастіше середньо-середнього та середньо-вищого класів). Вони відображають привабливий, необмежений світ і разом з тим світ, що спокушає можливістю повністю піддатися його блиску. Найпопулярнішими елітними журналами для жінок вважають “Twuj Styl”, “Glamour”, “Cosmopolitan”, “Elle”, “Pani”, “Uroda” і “Zwierciadło”. Сумарно тираж перелічених назв сягає близько мільйона екземплярів щомісячно, що, знову покладаючись на наведені вище середньостатистичні дані любителів преси, дає 3 млн. читачок (а також читачів, оскільки пресу для жінок читають також чоловіки).

Видання для шопінгу тут виділено в окрему категорію, хоча часто її зачисляють до елітної преси, оскільки купівля та роль споживача вважають однією з основ так званої сучасної жіночності. Просування марок і разом з ними обіцянок отримання цінностей, поданих у вигляді піднесення статусу та здобуття престижу, відбувається тут (на відміну від елітних журналів) не завдяки розміщенню реклам поряд з редакційними текстами, а присвячення цілого видання презентації пропозицій одягу або косметики. Такого плану медіа в Польщі ще не здобули значної частини ринку, не менш поширені “Avanti”, “Boutique” або щоквартальне видання “Hot. Moda & Shopping” мають приблизно 200-тисячний продаж.

Серед такої різноманітності жіночої преси цікавим є той факт, що за результатами аналізу тематичних проблем, наявних у найпопулярніших жіночих журналах (причому читачки відрізняються між собою матеріальним статусом, віком, освітою, місцем проживання та суспільним становищем), деякі типи проблем постійно відображені в більшості цих журналів. Найчастіше в журналах для жінок з’являються такі теми: краса (68 %), мода (55), психологія (55), зірки (50), події та особистості (45), культура (32), кухня (32), чоловічо-жіночі зв’язки (секс, кохання) (32), здоров’я (32 %). У назвах статей анонсовані й такі проблеми, як догляд дому/городу, право/фінанси, робота/кар’єра, гороскоп, фітнес, розваги, дієта.

З погляду репрезентації жіночності варто звернути увагу також на зазначену вже наявність видань спеціалізованого профілю. Вони відображають ті сфери жіночої діяльності, які в домінуючому дискурсі мають статус обов’язкових видів компетенції, що формують жіночність. Тут ми бачимо таке: поради для кулінарії, про здоров’я, про догляд та опіку над дітьми, оздоблення помешкання, догляд за квітами, облаштування ділянки, весільне плаття та організація прийому, а у випадку елітних видань спеціалізація стосується краси та вправ для тіла. Коли згадати ще

про тематичні видання для шопінгу, то з'явиться тріада, що дає змогу змінити рудимент жіночності на: ТІЛО–БУДИНОК–ПОКУПКИ.

Іншим впливовим мас-медіа, який лише віднедавна починає використовувати етикетку “жіночого” є телебачення. На зразок західноєвропейських трендів та відповідно до вимоги локального ринку польської жіночої аудиторії створено першу телевізійну станцію, адресовану жінкам як цільовому сегменту споживачів TVN Style. Перший її вихід відбувся 1 серпня 2004 р. Вона налічує 1,5 млн. глядачів щодня¹. До її стандартних програм належить “Місто жінок”, у якій, як свідчить реклама, йдеться “про важливі речі для кожної сучасної жінки”. Крім того, бачимо таке: “Мамо, я вже є”, “Телебачення з кухні”, “WF”, “Вона, тобто Я”, “Урок стилю”, “Товариські посиденьки”, “Міський садівник”, “Мая в саду”, “Польща з кухні”, “Оглядач”, “Що за тиждень”, “Салон краси”, “Домашній затишок”, “Біографії”, “Щось більше, ніж чотири стіни”, “Молодша, красивіша, щасливіша”, “Кася і Томек”. Переважно це програми дорадчі, що стосуються стилю життя та розважальні.

Як і у випадку елітних видань, тут маємо справу з пропагандою стилю життя середнього класу, який наближається до вищого. Цьому слугують як дорадчі програми: про готування їжі, облаштування будинку, організацію прийомів, так і підняття тем з-під знака “reople”, де красиві та багаті жінки повинні бути основними споживачами. З'являються також програми, пройняті феміністичним дискурсом: його можна помітити в прагненнях присутності жіночого роду в мові та спробах перегляду материнства/батьківства в категорії досвіду, а не інституції [15].

Уже кілька років польський медіа-ринок розвиває свої пропозиції для жінок шляхом створення Інтернет порталів. Інтернет – це засіб зв'язку (також медіа), який завдяки технічним параметрам, можливостям збереження анонімності користувачів, а також обмеженій кількості цензури (gate-keepers) дає змогу створити порівняно плюралістичний форум обміну думками, пропонує нові контексти для колишніх значень, дає змогу створювати мережі серед традиційних груп та суспільств, формує демократичний варіант організації суспільних відносин. Отже, потенційно є можливість створення багатогранної жіночності та переосмислення змін у межах культурних норм, які дисциплінують жіночність у її головному розумінні. Проте чи користуються Інтернетом жінки? З'ясовано, що кожним третім користувачем Інтернету є жінка, але так званих жіночих сторінок та порталів налічується лише кілька десятків. Ці сторінки можна розділити на комерційні та некомерційні [16]. Серед головних з перелічених є сторінки жіночих видань, а також сервісні служби дорадчого типу (широкого профілю, спеціалізовані, для шопінгу). Серед некомерційних служб домінують сторінки неурядових організацій, наукових одиниць та неформальних груп. Тут також з'являється тематика дорадчого характеру, проте однозначно увага акцентована на навчанні та інформації, які популяризують суспільні ідеї та ініціативи. Загалом можна виокремити три групи:

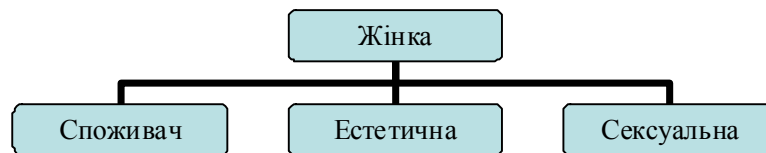
¹ www.wikipedia.pl

– традиційна, яка експонує такі сфери зацікавлень, як мода, краса, будинок та діти, діста, здоров'я, оздоблення кімнат, репрезентовані в сервісах: “Амазонія: Віртуальний Світ”, “Я – Жінка”, “Домашня квочка – Інтернет провідник”, “АБВ Домогосподарки”;

– сучасна, що поряд з так званими традиційними жіночими доменами поєднує також право, фінанси, політику, освіту, і є в службі “Жінки Он Лайн”, “Шпильки”, “ПуеллеНова”, “КіберДзьоуха”;

– емансипаційна, що торкається усвідомленого, суспільнозаангажованого дискурсу, який відмовляється від традиційної жіночності, закликає до активності та інтеграції жінок у публічну сферу, яку можна знайти в сервісах “Місто жінок”, “Оска”, “Ефка”, “Консола”, “Відьма”, “Жінки-жінкам”, “Оля”. [16]

Цей стислий огляд мас-медіа, адресованих жінкам, відображує досить обмежений спектр жіночої репрезентації. Поряд з формуванням традиційної жіночності (що є, передусім, у всіх дорадчих медіа) з'являється жіночність сучасна (елітні видання, видання для шопінгу, телебачення, Інтернет). Проте в обох випадках жіночність найчастіше втілюється в таких варіантах:

Тут, незважаючи на рід носія, стандарти поведінки і бажані результати, мабуть, будуть подібними. Відмінності ж можна помітити у професійній сфері та в материнстві. У випадку традиційної жіночності професійна активність констатована, проте не є пріоритетом, чим відрізняється від конструкту сучасної жіночності, де кар'єра та пов'язаний з нею досвід – центр зацікавлень. Материнство, хоча й сильно виражене в обох варіантах жіночності, відрізняється за якістю: у випадку традиційної жіночності передбачає присвячення та зусилля, а в репрезентації сучасної жіночності пов'язане з незалежністю та приємністю, оскільки застосована фантазія для можливості “одночасно бути матір'ю і мати власну кар'єру, реалізувати власну індивідуальність та перейматись своїм виглядом” [10, р. 358].

Варто назвати ще один аспект медійного відображення образу жіночності, а саме – виразне значення статі в класовому контексті та контексті, пов'язаному зі зміною віку. У першому випадку економічний статус відіграє ключову роль у концептуалізації визначених варіантів жіночності, він визначає позицію суб'єкта та реалізовану, адекватну відповідь “політики репрезентації”. Проте у віці близько 45-50 років зникає суб'єкт, зникає і жіночність.

Маргінес (кількісний) становлять конструкції жіночності, що виходять поза межі перелічених. Найчастіше ми натрапляємо на них в Інтернеті, що пояснюють специфікою цих мас-медіа. Третій варіант жіночності, названий тут емансипаційним, перебуває поза сферами досвіду і зацікавлень, приписаних традиційній жіночності й лише у сфері економічної самодіяльності, професійної активності, норм самовдосконалення та правової свідомості свідчить про зв'язок з сучасною жіночністю. Свою відмінність він акцентує на суспільній та політичній активності, а також співпраці з іншими жінками.

На закінчення звернемося до запитання, яке ставить Джудіт Батлер: “Чи існує сфера того, що є суто жіночим, іншим від того, що є суттєво чоловічим, і яке, крім того, відрізняється ще не дослідженою, а тому спірною універсальністю жінок?” [17]. Аналіз польських жіночих медіа дає змогу сформулювати неоднозначну відповідь. Адже, з одного боку, тематика і спосіб інтерпретації медійних текстів засвідчує про постійну актуалізацію дихотомічного поділу на жіночу та чоловічу сфери зацікавлень і, таким способом, вилучення проблематики, стереотипно пов'язаної з чоловічністю. Однак, з іншого боку, концепції традиційної та емансипаційної жіночності ґрунтуються на настільки різних культурних нормах, що їх можна вважати розділеними, внаслідок чого універсальна жіночість існує лише як метафора.

Отже, медіа використовують концепції жіночності, які хоча й створюють обмежений спектр, проте виходять за межі однієї спільної рамки. Якщо придивитись до наявних у них репрезентацій жіночності через призму кількісної домінації, то бачимо, що найяскравішою є сучасна жіночість із сильним прагненням до участі у благах споживчого суспільства. Проте ще є трохи місця на трансгресію поза межі тиску краси і молодості (ейджизму) зі збереженням водночас традиційних імітацій жіночності.

Переклад Н. Й. Черниш

1. *Tuchman G.* *Hearth and Home: Image of Women in the Media.* – New York: Oxford University, 1978. – 333 p.
2. *Gromkowska A.* *Kobiecość w kulturze globalnej rekonstrukcja i interpretacje.* – Poznań: Wolumin, 2002. – 251 s.
3. *Friedan B.* *Feminine Mystique.* – Harmondsworth: Penguin, – 1965. – 430 p.
4. *Greer G.* *Female Eunuch.* – London: MacGibbon and Kee, 1970. – 354 p.
5. *Gallagher M.* *Media, wiadza i problem pici // Zeszyty Prasoznawcze.* – 1985. – N 3. – S. 5-19.
6. *Malvey L.* *Visual Pleasure and Narrative Cinema // Screen.* – 1975. – N 16 (3). – P. 6-18.
7. *Zoonen Van E.* *Feminist Media Studies.* – London: Sage, 1994. – 173 p.
8. *Oleđzki J.* *Komunikowanie w świecie.* – Warszawa: Aspra, 1998. – 291 p.
9. *Duda A., Nowakowska U.* *Równość praw kobiet i mężczyzn.* – Warszawa: Centrum Praw Kobiet, 2001. – 246 s.
10. *Barker C.* *Studia kulturowe. Teoria i praktyka.* – Kraków: Uniwersitas, 2005. – 568 s.

11. *Robinson G. J.* Some Thoughts on The Role of Gender In Media Analysis // J. Mikułowski Pomorski, Z. Bajka (red.). Eseje o komunikowaniu między ludźmi. – Kraków: Universitas, 1996. – S. 237-244.
12. *Aronson E.* Człowiek istota społeczna. – Warszawa: PWN, 1995. – 390 s.
13. *Lawine H., Sweeney D., Wagner S.H.* Depicting Women as Sex Object in Television Advertising: Effects on Body Dissatisfaction // *Society for Personality and Social Psychology*. – 1999. – N 25 (8). – P. 1049-1058.
14. *Strutt S., Hissey L.* Feminisms and Balance // *Canadian Journal of Communication*. – 1992. –N 17 (1) // <http://www.cjc-online.ca/viewarticle.php?id=71>
15. *Rich A.* Zrodzone z kobiety. – Warszawa: SIC, 2000. – 402 p.
16. *Kowalczyk I.* Projekty kobiece w polskim internecie // www.free.atr.pl/konsola/teksty/kobiety_w_internecie_main_.htm
17. *Butler J.* Podmiot płci/płciowość/pragnienia // Kopec B. Spotkania feministyczne. – Warszawa: OŚKa, 1994/95. – S. 58-67.

SOCIOLOGICAL REFLECTION ON REPRESENTATIONS OF FEMALE IDENTITY IN POLISH MASS MEDIA

J. Klimczak-Ziolek

*Academy of Business in DN**o**browa Gyrnicza
info@wsb.edu.pl*

The article considers media representations of femininity, which are dominant in contemporary Poland. In particular, the major trends and characteristics of these representations in the press, television and Internet are offered and compared. Three models of femininity, which are differently presented in various media, are defined on the basis of this analysis.

Key words: mass media, femininity.

Стаття надійшла до редколегії 30.08.2007

Прийнята до друку 10.01.2008

УДК 316.277

ПОКАЗОВІ ІГРИ В СТАТЬ

Д. Дзєнник-Пуліна

Вища Школа Бізнесу, м. Домброва Гурніча
daniela@saba.wns.us.edu.pl

Проаналізовано особливості функціонування гомосексуальних образів у польській рекламі та їхнє несприйняття студентами. Наведено результати пілотного дослідження проведеного у 2002 р. серед студентів Сілезійського університету. Дослідження ґрунтується на семіотичному аналізі рекламних образів журналів “Vogue”, “Marie-Claire”, “Elle” та соціологічному опитуванні.

Ключові слова: семіотичний аналіз, реклама, гендер.

Для нас стало звичним поділяти світ за статями. Поділяти – означає розглядати світ з різних поглядів, у цьому випадку жіночого і чоловічого. Однак можна поставити запитання: чи не існують інші поділи і, перш за все, інші точки бачення сприйняття будови світу? Можна сказати з упевненістю, що вони існують, однак для нас легше розглядати світ з того погляду, який ми добре знаємо. Можна дискутувати на тему, який з них домінує або є ціннішим. Поділ означає, що не існує єдиного спільного погляду. Водночас ми не можемо собі уявити, що світ можна розглядати інакше, аніж з тієї точки бачення, до якої ми належимо. Тому навіть гомосексуальний світ часто ділиться на те, що чоловіче і що жіноче. В стереотипних уявленнях про гомосексуальні зв'язки також існує поділ на ці два виміри. Отож, у лесбійській парі чи у парі геїв повинен бути хтось, хто виконує ролі чоловічі, та хтось, хто приймає ролі типово жіночі. Проте можна посперечатися, що саме ці пари утворюють зовсім іншу реальність та інший спосіб розуміння світу. Є можливість того що їхній спосіб спостереження творить це третє, а, можливо, нескінченну кількість нових уявлень. Однак для тих, хто не бере участі в цьому світі, важко переступити поріг “іншого бачення”. Щоб це зробити, потрібно мати в собі волю та бажання до розуміння відмінностей. Для більшості з нас існуючий хаос у міжлюдських відносинах спричиняється до відкриття, що світ – це не лише те, що чоловіче, але й те, що жіноче.

Медіа та реклама як носії та творці уявлень. Реклама, як стара стендалівська повість, є дзеркалом, яке відображає основи реальності. Польське дзеркало реклами не є кришталево чистим. Це дзеркало, у якому відбиваються деякі глобальні образи, а особливо світські та загальні стереотипи, які важко зламати. Тим більше, що творці реклами не зацікавлені у тому, щоб їх змінювати. Реальність світу реклами трохи краща від тієї, яку ми бачимо поза нею. Вона одягнена святковіше, “звільнена”, буває також культурніша. Проблеми у цій реальності вирішують майже у чарівний

спосіб. Поділ на стать відбувається згідно з чітко визначеною нормою поділу на те, що чоловіче і що жіноче. Жінка є, передусім, матір'ю, дружиною, коханкою, діловою жінкою, об'єктом бажання, кокеткою. Вона часто рекламує притаманні своїм ролям предмети – пральні машини, порошки для прання, креми та ін. Чоловік – це спортсмен, батько, носій традицій, знання та цінностей, бізнесмен, плейбой, бунтар. Що продає чоловік? За деякими винятками, чоловік продає парфуми, великі машини, комп'ютери, будівельні матеріали, страхові поліси, банківські продукти. Однак нам немає чого соромитись, оскільки і в “передових країнах” Західної Європи на шпальтах преси та в телевізійних рекламних роликах залишились в своїй не дуже змінений версії стереотипні уявлення, що стосуються статей, незважаючи на багаторічну гендерну освіту в цих країнах [2, р. 19-40].

Є рекламні образи, яким властива сильна надрепрезентативність, як, наприклад, у випадку використання жіночого образу. З іншого боку, є такі соціальні групи, яких ми практично не помічаємо у рекламі. Наприклад, у польських рекламних кампаніях виявляємо неіснуючу старість [6, s. 66-78]. Якщо ж вона і з'являється, то або у вигляді карикатури, або як додаток, або у стереотипній постаті дідуся з цукерками і бабусі за в'язанням або варенням. Звичайно, бувають і винятки. Стосовно літніх людей зазначимо, що, як і гомосексуальні особи, вони не є ані суб'єктом, ані об'єктом польської реклами. Вони не становлять важливу групу, споживачів, яку б реклама виокремлювала. Наголосимо, що ми не повинні надто соромитись з цього приводу, оскільки в західних країнах простежуються подібні тенденції [2, р. 60-79]. Однак у західних виданнях частіше, ніж у нас, з'являється реклама, адресована гомосексуалістам. Маємо на увазі не лише таку рекламу, у якій гомосексуальна особа є героєм, а й таку, де можна чітко побачити, що ця реклама адресована саме їм. Важко з'ясувати хто порушив цю мовчанку, – Бенетон, Кельвін Кляйн чи ще хтось. “Перші ластівки” вже є, а спеціалісти з маркетингу сприйняли цю групу як окремих споживачів з іншими смаками і потребами – не чоловічих, не жіночих а, власне, їхніх, специфічних. Можна навіть припустити, що спеціалісти з маркетингу можуть їм навіть ці потреби “вигадати”¹.

Одна з ключових тез цієї статті полягає в акцентуванні на тому факті, що завдяки рекламі гомосексуальність має шанс на існування і її будуть не лише помічати, а й сприймати. Важко сказати, чи буде це на “добровільних засадах”. Звичайно, на початку ми стикатимемося зі стереотипним уявленням гомосексуальних осіб, з карикатуризацією їхньої постаті. Однак існування хоча б якихось принципів ліпше ніж їхня цілковита відсутність. Коли ми існуємо – ми можемо щось змінити, якщо

¹ У дипломній роботі “Новий клієнт для нових часів – чи особи гомосексуальної орієнтації є окремим, новим типом споживача” Анна Лемашевська досліджувала групу осіб (жінок і чоловіків гомосексуальної орієнтації) з погляду їхніх споживчих потреб, а також сприйняття ними рекламних роликів. Дослідження засвідчило, що окремі споживчі потреби відчують більше чоловіки цієї орієнтації. Вони звертають увагу на адресовані їм образи (що містять гомосексуальні елементи) і відчують потребу в рекламному продукті подібного типу.

нас немає – важко за щось боротися [1, s. 118-122]. Жінки були завжди, але так, ніби їх не існувало протягом століть. Присутність в медіа дає змогу нагадати про зміни і, принаймні, намагатися впливати на формування суспільства. Можна кричати, можна боротися, але лише в тому випадку, коли люди уже не можуть вдавати, що не бачать даної проблеми, що її не існує. Сьогодні присутність у медіа дає шанс на існування взагалі. Медіа створюють уявлення, але можуть ці уявлення також і змінювати. Лише від нас залежить, як ми ці медіа використаємо. Медіа маніпулюють нами, але й ті, хто в них виступає, теж можуть маніпулювати медіа. Тому таким важливим для соціологів є моніторинг медіальних явищ як одного з найважливіших джерел, у якому відбивається суспільна реальність. Їхня реакція на суспільні події є майже блискавичною. Фальшива чи правдива – це вже зовсім інша проблема – але вона не виникає з одностороннього переказу, а з поєднання того, чого очікують споживачі, і того, що нам пропонують. Однаково важливою є інформація, наявна в медіа, і та, якої там бракує. Коротко це можна описати одним реченням: яке суспільство, такі й медіа.

Методологія дослідження. У польській рекламі гомосексуальність майже не відображена. Щоб показати, як ми реагуємо на її медіальне представлення, ми провели дослідження, що ґрунтується на вибраних нами рекламних образах. На першому етапі дослідження виконано семіотичний аналіз обраних рекламних образів. Оскільки в польській розважально-традиційній пресі такої реклами мало, то запропонований нижче рекламний матеріал зібраний в іноземних журналах (головно французьких “Vogue”, “Marie-Claire”, “Elle”). Звичайно, можна припустити, що більше такої реклами можна знайти у пресі, призначеній для гомосексуальних осіб. Можна її виявити і в журналах вільного змісту, наприклад, “Playboy”, однак дуже спорадично. Тому в матеріал для аналізу введено рекламу не лише з гомосексуальним підтекстом. Обрана реклама стосується окремих проявів статі й сексуальності. Вона, передусім, зображає статі у нестандартний, нешаблонний спосіб. Завдання другого етапу дослідження полягало у вивченні думок студентів стосовно згаданої вище реклами, тобто в перевірці того, чи і якою мірою вони сприймали наявність сексуальних відмінностей у рекламі. Вибірка становила 118 студентів факультету соціології (заочної форми навчання), а також студентів другого року навчання Сілезійського університету. Дослідження проведено у 2002 р. Віковий розподіл студентів такий: 72 респонденти молодші 25 років, 14 осіб – у віці від 26 до 30 років, інші 14 осіб – 31-35 років, 18 мали понад 36 років. Більшість становили жінки – 100 осіб².

² Цим матеріалом користуємось кілька років на заняттях, пов’язаних з соціальними аспектами рекламних образів. Студенти майже так само оцінюють запропоновані образи, як і їхні колеги, які брали участь у пілотному дослідженні. Під час перегляду вони часто говорять що запропоновані образи дивні, а деякі неестетичні (наприклад, Versace, Cologne, Joop!) найчастіше оцінюють найгірше – проте студенти наголошують, що більше через естетичний вигляд цього образу, ніж факт, що він зображає нафарбованого чоловіка.

Наголосимо, що дослідження не було репрезентативним. Воно може лише спонукати до постановки подальших дослідницьких запитань і спроб глибиннішого аналізу цього явища.

Результати дослідження. Розуміння реклами є завжди суб'єктивним [8, s. 103-107]. У короткому аналізі, наведеному нижче, ми керувалися способом прочитання реклами, що запропонований Р. Бартом [4, р. 40-50] та У. Еко в "Неіснуючій Структурі" [7]. Дослідники вважають, що є три рівні рекламного образу. На першому рівні ми сприймаємо вміщені в образі елементи (денотаційний рівень), на другому відчитуємо закодовані символи, значення, зміст образу, які декодуємо відповідно до своїх можливостей сприйняття (конотаційний рівень). Третій рівень – мовний, який зазвичай у рекламному образі допомагає в інтерпретації образу. В описаній нижче рекламі можна побачити, що найважливішим є конотаційний рівень, а також те, що мова та мовні елементи не мають тут такого важливого значення. Можна стверджувати, що у випадку цієї реклами марка рекламованих продуктів конотує відповідне мовне послання, яке стосується не лише змісту, а й емоцій, що їх ми повинні відчувати, переглядаючи ці образи.

Опис рекламних образів, що аналізуються. Реклама 1 **Triumph** презентує двох роздягнених жінок у білизні. Важливим є те, як вигнуте тіло жінки на першому плані в чорній білизні, а також чуттєвий погляд іншої, та положення їхніх рук – біля нижньої частини білизни. Сексуальність цієї реклами однозначна. Дивлячись на цей образ, як особа гетеросексуальна, відразу сприймаю її як таку, що адресована чоловікам. Чи це справді так? Адже, незважаючи на все, найчастіше білизну купують самі жінки. Чи близькість цих двох жінок і далі є такою ж однозначною? Чи в цій рекламі спокушають чоловіків, чи самих жінок?

Реклама 2 **Dolce & Gabbana** презентує дві постаті – чоловіка та жінку. В цьому образі важливою є подібність постатей, створена шляхом схожого вбрання, зачісок, вільним положенням тіл. Герої схожі між собою, водночас їхня статева відмінність чітко виділена – широкі й плоскі груди чоловіка, глибоке декольте жінки. Хто з них Dolce (солодкий), а хто Gabbana?

Реклама 3 **Gucci - Envy** – це реклама, яка ґрунтується на тому ж принципі, що й попередня, де використана статева подібність постатей. Лише ліпше придивившись до фотографії, можна побачити, що постать із закплюченими очима – це чоловік. Цю різницю можна розпізнати завдяки тому, що обличчя виглядає ніби після гоління, та через широкі брови. І, звичайно, тому, що в такій ситуації ми не сподіваємося побачити осіб одної статі.

Реклама 4 **Lagerfeld**: на фотографії зображено гарно збудованого молодого чоловіка, який опирається чи лежить на якомусь великому предметі. Швидше за все, це флакон туалетної води, яку рекламують. Ця реклама може викликати наші сумніви: поза, в якій зображено цього чоловіка, – цілковитої податливості, приспаної чуттєвості, а також юне обличчя – гладке як у дівчини, з майже жіночими рисами. Ці риси суперечать стереотипу чоловіка – завжди підтягнутий, пружний, який нікому

не довіряє настільки, щоб спокійно біля нього заснути. Ці риси не впадають в очі і їх може не помітити менш спостережливий глядач.

Реклама 5 **Pomellato**. Сцена, у якій сфотографовано дівчат, є однозначнішою для того, хто дивиться цю рекламу, ніж у випадку реклами Triumph. Важко не помітити тісного зв'язку, який їх поєднує. Водночас вона витримана в такій романтичній та неагресивній атмосфері, що важко за це обурюватись. Тут може позначитися суспільне сприйняття того, що жінки можуть виявляти почуття одна до одної. Дві жінки, які тримаються за руки або обіймаються, не викликають таких емоцій, які б викликали у цій же ситуації чоловіки.

Реклама 6 **La Perla** обрана завдяки контраверсійному відображенню теми. Вона стосується ексклюзивної близьки. На перший погляд, можна сказати, що все у цьому образі правильне. Однак коли ми дивимось на нещасливе обличчя жінки, на сльози, що течуть по ньому, з'являється якесь незрозуміле відчуття насилля. Це враження посилюють розмазані тіні під очима “жертви”. Можливо, за задумом автора сльози повинні асоціюватися з перлинами від назви марки “La Perla”. На нашу суб'єктивну думку, авторів не вдалося створити позитивної оправи для свого продукту. Можливо, її мета – привернути увагу специфічних клієнтів? Ця реклама відображає нову рекламну течію, у якій використовують огиду, смерть, насилля, відмову від “конвенційних” схем, які найчастіше застосовують у рекламі, щоб привернути нашу увагу.

Реклама 7 **Versace**. Сцена, зафіксована на фотографії, не залишає сумнівів, що тут відображено хвилини після кохання. Знову маємо справу з двозначністю, і розуміння цієї реклами залежатиме від того, наскільки спостережливим є глядач. Спочатку все здається нормальним (з погляду гетеросексуальної особи) – плечі особи, що лежить, сфотографовані під відповідним кутом, спотворюють враження чоловічих. І раптом несподіванка – звідки це мереживо на Їїго білизні? Він переодягнений за Неї, чи, можливо, Вона?

Реклама 8 **Cologne - Thierry Mugler**. На фоні арктичного пейзажу дві сплетені постаті презентують рекламний продукт – туалетну воду Cologne для Неї і для Нього. Хто з них жінка, а хто чоловік? Лише контур грудей жінки і пласкість у цьому місці в чоловіка є ознакою різниці статі. Андрогіда (андрогінія) – здійснення міфу?

Реклама 9 **Joop! Rocco**. Автори цієї реклами не залишають сумнівів щодо того, хто є її об'єктом. Блузка з фальбантами, розмальоване обличчя, “нечоловіча” троянда, персні на руці, й навіть делікатний рожевий колір парфум – усе це вічні атрибути жіночності. Ким є цей чоловік? Хто є споживачем цієї реклами? Можна також замислитись над проблемою, чи споживач іншої сексуальної орієнтації побачить себе в цій рекламі, чи буде вважати її своєю карикатурою?

Перше завдання для респондентів, які брали участь у дослідженні, полягало у необхідності впорядкувати реклами за шкалою від: “найбільше мені подобається” до “найменше мені подобається”. Студенти не знали, яку проблему будуть порушувати наступні запитання.

Найбільше розходження у поглядах учасників було стосовно того, яка реклама подобається найбільше. Одностайність була щодо того, яка реклама не подобається. Учасники мали проранжувати рекламні образи від одного до дев'яти. Відповідно, перша реклама отримувала один пункт, а остання – дев'ять (див. табл. 1 та рис. 1).

Таблиця 1

Рейтинг реклам з погляду кількості зроблених виборів

РЕКЛАМА	Позиція реклами								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Lagerfeld	24	9	14	10	9	14	13	11	8
La Perla	3	11	16	10	18	13	9	13	13
Gucci	25	17	10	5	8	10	13	11	11
Versace	4	5	16	15	14	14	19	11	13
Joop	3	5	14	9	11	10	16	18	27
Pomellato	5	10	9	20	13	13	12	8	16
Dolce&Gabbana	23	18	8	18	17	9	10	3	4
Triumph	22	18	14	15	14	15	2	6	4

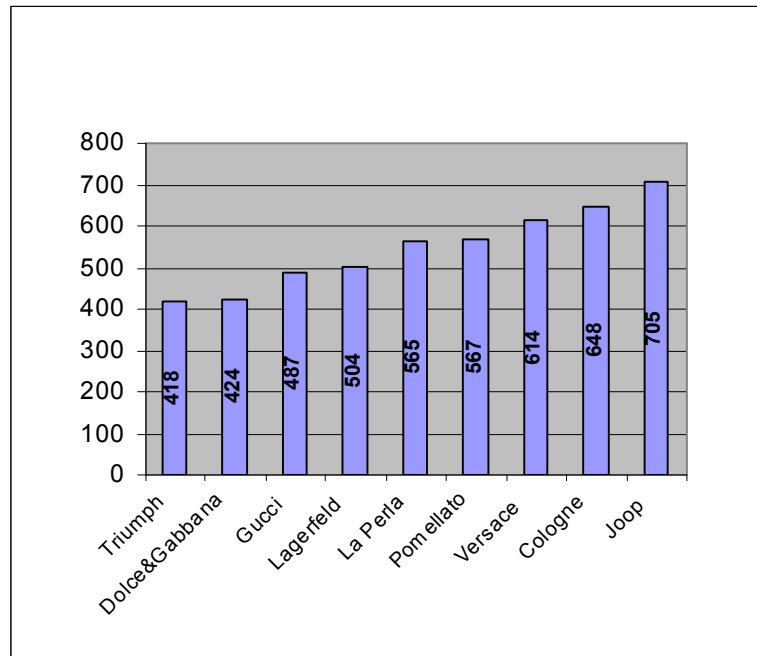

Рис. 1. Рейтинг реклам

(від "найбільше мені подобається" до "найменше...")

У діаграмі на рис. 1 можна побачити, що образом, який найбільше сподобався, була реклама марки Triumph. Такий результат не був несподіваним, оскільки це єдина реклама, яку респонденти мали змогу бачити раніше. Кілька тижнів вона була розміщена на велетенському біл-борді в катовіцькому центрі (концертний зал біля центрального перехрестя в Катовіцах). Ця реклама також викликала найменше сумнівів. Так само і реклама Dolce & Gabbana не мала в собі нічого, що б зумовлювало занепокоєння. Кожна наступна реклама, залежно від того, наскільки сильно вона непокоїла і ламала усталені рекламні принципи, отримувала щораз меншу прихильність. Дивує той факт, що на передостанньому місці є Cologne - Thierry Mugler'a. Однак з відповідей студентів випливає, що ця реклама не подобається їм головним чином з естетичних міркувань. Можна припустити, що уніфікація статі, яка там зображена, викликає неусвідомлений спротив. А може, респонденти просто хочуть відрізнятись за статтю і цінують подібні зовнішні відмінності. Нас не здивував результат стосовно реклами, яка отримала найгірші оцінки, оскільки в її образі інакшість виявлялася найбільше. Багато студентів досить різко реагувало на неї. Їм не подобався одяг, макіяж моделі. Молодий чоловік асоціювався їм з нацистом!

На підставі цієї реклами можна було б зробити дуже загальний висновок - чим більше акцентують на сексуальній відмінності (чим менше ми повинні про неї здогадуватись) або відшукують якісь деталі, що нас "непокоять" (мереживо на білизні лежачої постаті, значна подібність статей тощо), тим гіршим є сприйняття такої реклами. Придивившись уважніше до цих образів, можна помітити, що реклама Triumphа нагадує за сферою сюжету, який "розповідає" реклама Pomellato. Реклама Gucci Envy подібна до Versace, а реклама туалетної води Cologne Thierry Muglera, відповідає за сюжетом рекламі Dolce and Gabbana. Контраверсійний рекламний образ Joop! має відповідника в рекламі Lagerfelda. Це ті ж історії, розказані за допомогою різних засобів та із задіянням інших емоцій.

Ми часто нарікаємо на те, що реклама є нудною, стереотипною та схематичною, однак не хочемо надто різко відмовлятися від звичних образів. Крім того, як засвідчують дослідження, проведені Осередком досліджень громадської думки (ОВОР) на підставі загальнопольської вибірки 30 січня 2002 р., кожного шостого поляка (17 %) обурюють еротичні елементи в рекламі.

Наступне дослідницьке запитання стосувалося існування реклами гомосексуального характеру, а також того, чи респонденти мали нагоду раніше бачити рекламу подібного типу.

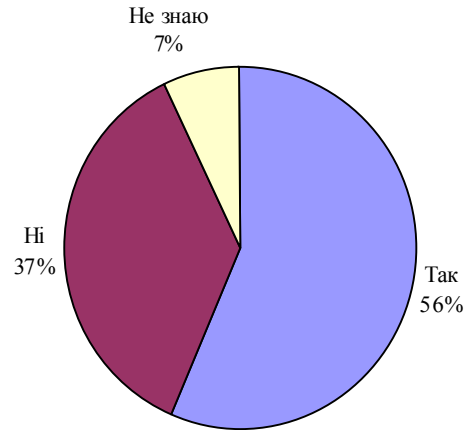

Рис. 2. Відповіді респондентів на запитання про наявність гомосексуальних мотивів у рекламі.

(Чи ви бачили рекламу, героїв якої можна було б сприйняти як осіб "гомосексуальних"?)

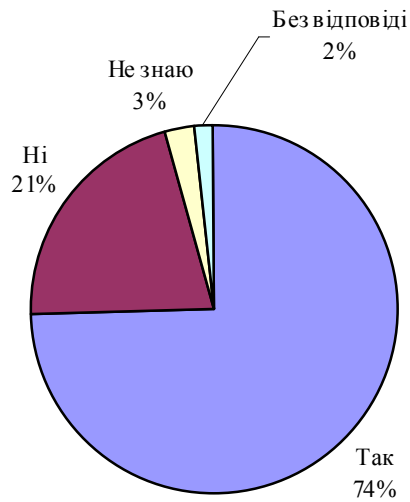

Рис 3. Відповіді респондентів на запитання про можливість використання гомосексуальних образів у рекламі.

(Чи можуть рекламувати продукцію гомосексуальні особи (реклама, в якій ця риса є явно вираженою)?)

Як бачимо з рис. 2, більше половини респондентів стикалося з подібною рекламою. Проте багато осіб наголошувало, що це було зрідка. Студенти писали також, що бачили таку рекламу в еротичних виданнях. Більшість з тих, хто зазначив, що бачив таку рекламу, згадували про рекламу дезодоранту АХЕ. Як пам'ятаємо, реклама стосувалася чоловіка, який після користування цим дезодорантом збуджував раптове бажання у кожного, хто перебував з ним у ліфті, не виключаючи осіб тієї ж статі. Гомосексуалізм у цій рекламі відображено в гумористичний спосіб. Звичайно, герой цієї реклами зовсім не бажав контактів такого типу.

Інші два запитання стосувалися того, чи респонденти сприймають рекламу, яка явно демонструє гомосексуалізм, і чи така реклама була б для них прийнятною (рис. 3-5).

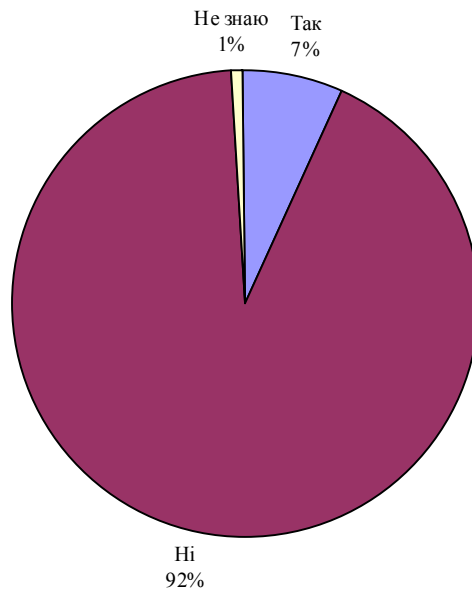

Рис 4. Відповіді на запитання про прийнятність такої реклами
(Чи заважало б Вам те, що даний продукт рекламує особа, про яку відомо, що в приватному житті вона є гомосексуальною?)

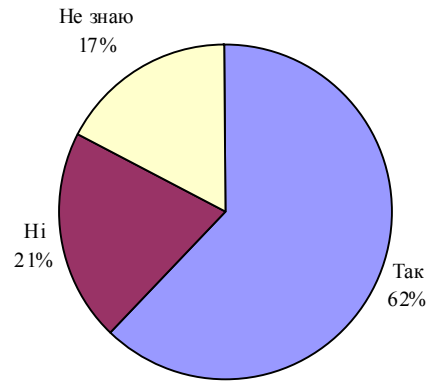

Рис. 5. Відповіді на запитання про те, чи перешкоджає респондентам факт, що продукт рекламує особа з нетрадиційною орієнтацією (Чи ця реклама буде для вас прийнятною?)

Для 74 % респондентів гомосексуальність героїв не є проблемою, а для 62% така реклама буде прийнятною. Тому дивують результати рейтингу реклам, який суперечить цьому толерантному сприйняттю. Незважаючи на те, якими критеріями керувалися студенти під час визначення рейтингу реклам, реклама, у якій інакшість була найпомітнішою, здобула найменшу прихильність.

Головне завдання наступного етапу нашого дослідження пролягало у з'ясуванні думок респондентів стосовно участі осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією у продукуванні реклами. Для цього респондентам поставлено кілька запитань, щоб з'ясувати, якими були б їхні дії, якби вони знали, що цей продукт рекламують моделі, які в приватному житті є гомосексуалістами, або у ситуації, коли їм стає відомо, що виробником цього продукту, марки був гомосексуаліст. Чи вони і далі так само охоче купували б рекламовані продукти?

З аналізу результатів наведених вище запитань випливає, що сексуальна орієнтація моделей та виробників продуктів не становить для респондентів жодної проблеми. Вони охоче будуть на цих моделях дивитися, купувати рекламовані чи створені ними продукти.

Останнє запитання нашого дослідження стосувалося сприйняття респондентами реклами, в якій було б показано сцену кохання між особами одної статі.

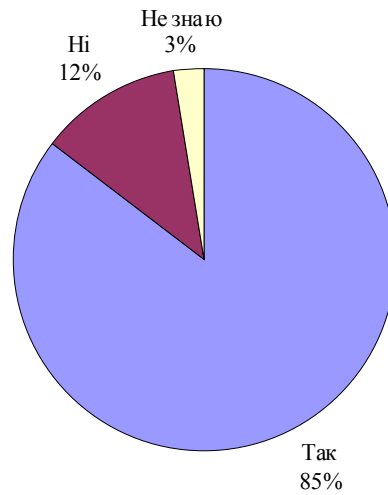

Рис. 6. Відповіді на запитання про те, чи купували б респонденти товари створені представником нетрадиційної сексуальної орієнтації?

Рис. 7. Відповіді на запитання про ставлення до репрезентації у рекламі одностатевих актів.
(Чи хвилювала б Вас реклама, в якій у сцені кохання виступали б особи однієї статі?)

Це запитання мало найрізноманітніші відповіді. Для багатьох осіб важливим було те, яку статтю мали б показувати у цій рекламі. Можна також помітити, що для більшої частини респондентів така реклама була б хвилюючою.

Можемо стверджувати, що респонденти толерантніші тоді, коли можуть вдавати, що чогось не знають і не бачать, аніж тоді, коли це їм безпосередньо показано. Хочемо звернути увагу на той факт, що їм не заважає гомосексуальність моделі чи творця марки – адже цього не видно на фотографії або вони не зобов'язані про це знати. Респонденти стверджують, що їм не заважає реклама, в якій наочно відображено гомосексуалізм, і, що така реклама буде для них прийнятною. Водночас вони не такі впевнені у тому, що їм сподобалося б споглядати осіб однієї статі в обіймах один одного. Про це свідчить також результат рейтингу реклам. Звичайно, Triumph на першому місці, а от реклама Romellato вже позаду, хоча не так далеко відходить сексуальним підтекстом від першої. Проте інтимний зв'язок героїнь цієї реклами вирізняється значно більше. Здається, що саме це і мало значний вплив на їхню оцінку запропонованої реклами.

Отже, незважаючи на всі чинники та нюанси, толерантність, яку виявили студенти щодо запропонованої теми, дивує. Тим дивніше, якщо порівнювати ці результати з результатами досліджень Центр дослідження громадської думки (CBOS), які стосуються легалізації гомосексуальних зв'язків, шлюбів та конкубінатів (позашлюбного співжиття)³. Загальний висновок цих досліджень такий: полякам ще далеко до того, щоб називатися суспільством, відкритим до інакшості. Сучасна політична ситуація в Польщі не сприяє виробленню основ толерантного ставлення до сексуальних відмінностей та їхнього сприйняття. Однак, можливо, така сильна критика сексуальних меншин може парадоксально спричинити їхнє ліпше сприйняття суспільством на засадах спротиву системі. Адже заборонений плід завжди буде бажанішим, аніж той, який нав'язують силою.

Так само результати проведеного нами дослідження, крім окремих неоднозначних відповідей, засвідчують деякі позитивні аспекти. Незважаючи на те, що в деяких випадках студенти мали змішані почуття, загальний образ гомосексуалізму в світі реклами та моди був скоріше позитивним. Можливо, цей висновок є надінтерпретацією. Однак уважаємо, треба врахувати той факт, що респондентів опитували в навчальному закладі, який творить певний ситуативний контекст. Тому навіть якщо їхнє справжнє ставлення до цього явища є скоріше негативним, місце і ситуація могли не дати змоги їм його виявляти. Проте їхнє позитивне сприйняття гомосексуалізму можна пояснити тим фактом, що ця проблема не стосується їх особисто. Якби запитання стосувалися їхньої родини, сусідства або іншої соціальної практики, яка б зачіпала їх особисто (наприклад, дозвіл на шлюб у церкві гомосексуальних осіб або усиновлення такими парами дітей), то можна припустити, що рівень негативних відповідей значно зріс би.

³ Доповідь CBOS від 3/14/2002 та 4/2001. Детальніше див.: <http://www.cbos.pl/PL/Raporty/raporty.shtml>

Інша проблема така: опитаним особам здається, що реклама не впливає на них (принаймні, не так сильно), не формує їхнього сприйняття, а відображені в рекламі образи не мають значного впливу на їхнє життя та формування світогляду. Оскільки більшість дослідників мас-медіа знає, що це неправда, а самі досліджувані постійно нарікають на те, як маніпулюють ними медіа (проте, відносять це до таких програм як новини), то ми вбачаємо у створенні гомосексуальної реклами позитивний аспект. По-перше, у програмах типу ток-шоу ми можемо вести дискусію, натомість важко дискутувати з рекламним образом, який ми минаємо, наприклад, на вулиці або бачимо в газеті. По-друге, якщо таких образів буде більше, то, звичайно, з часом вони стануть для нас щоденним явищем, а, отже, менш шокуючим. Схоже на те, що медіа можуть не тільки підвищувати рівень нашої толерантності стосовно сприйняття насильства (що є негативним аспектом), а також призвичаїти нас до “неприємної проблеми гомосексуалізму” [3, s. 338-342]. Проблема полягає лише у тому, щоб творці реклами не створили чергового негативного стереотипу або не зображували цього явища у гумористичний спосіб (як у випадку згаданої вище реклами АХЕ, де гомосексуалізм показано як щось смішне і непристойне). Творці реклами такі стереотипи частіше використовують стосовно жінок, впроваджуючи їхній новий образ, і роблять це дуже успішно. Крім того, як уже зазначено, можна боротися або змінювати щось, що існує, а не те, чого немає. Коли вже нікого не буде шокувати гомосексуальна пара на біл-борді, то, можливо, така пара перестане шокувати нас і по-сусідству, отже, зросте рівень толерантності. Проте наразі це марні бажання. Якщо ЗМІ є дзеркалом реальності і можуть цю реальність створювати, то можна очікувати вирішення хоча б такої проблеми, як замовчування цієї теми.

Стереотипи, пов’язані зі статтю чи гомосексуалізм, – це ті дослідницькі проблеми, які часто обговорюють у гендерних та квір-студіях, у багатьох інших суміжних дисциплінах. Зі свого боку, ми хотіли показати, наскільки важливим може бути для соціолога аналіз рекламних образів, зокрема у дослідженнях проявів статі. Дивлячись на рекламний образ з погляду маркетолога, ми оцінюємо, чи обрані засоби зможуть добре продавати продукт, коли ж дивимось на цей образ з погляду соціології, то бачимо, якими є соціальні уявлення про реальність, про що люди мріють, чого прагнуть. За допомогою різних методів аналізу, таких як семіотичний аналіз образу чи контент-аналіз, можна виявляти соціальні настрої, а також проблеми, які хвилюють суспільство. Звичайно, у цьому випадку можна припустити, що рекламні образи створюють у відповідь на наші потреби. Часто ми пропускаємо цей соціологічний аспект реклами серед безлічі інших. Проте саме в кількості можна знайти підтвердження, а окремі образи є нашими вказівниками. Поява образів, у яких нехай ще спорадично використані гомосексуальні особи, засвідчує, що ця соціальна група зробилась важливою для суспільства, оскільки вона стала видимою. Те, що її помітили спеціалісти з маркетингу, означає, що ця група вже настільки виділяється і має свою специфіку, що їй треба адресувати окремі комунікативні послання. Тому

запитання на зразок: як, у якій кількості, на чому наголошено, у якому контексті виступає? – завжди будуть запитаннями, які вартує поставити щодо цього феномену. Цікавим буде вивчення і будь-яких інших соціальних аспектів цього явища, того, як воно виявляється в рекламних образах. На завершення наведемо почуту нещодавно на виставці фразу, висловлену (через системи радіозв'язку, тобто її чули всі присутні) рекламним агентом пристрою для очищення води: “Природа дала нам воду і підказала, як її очистити”. Чи ж у цьому одному реченні не приховано одне з найважливіших питань соціології: як людина функціонує і впливає на своє середовище та цивілізацію? А це ж лише одна коротка рекламна фраза.

Переклад з польської Н. Черниш

1. *Adamska K.* Ludzie obok - lesbijki i geje w Polsce. – Toruń: Graffiti BC, 1998.
2. *Amalou F.* Le livre noir de la pub - Quand la communication va trop loin. – Paris: Stock, 2001. – 330 p.
3. *Aronson E.* Człowiek Istota Społeczna. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 2006. – 483 s.
4. *Barthes R.* Rhethorique de l'Image // Communication. – 1964. – N 4. – P. 40-51.
5. *Dzienniak-Pulina D.* Reklama dźwignią kobiet? // Wizerunki kobiet i mężczyzn w kulturze / Pod red. E. Durys, E. Ostrowskiej. – Kraków: Rabid, 2005. – S. 381-401.
6. *Dzienniak-Pulina D., Pawlas-Czyż S.* Osoby starsze w reklamie i opiniach studentów // Praca Socjalna. – 2004. – N 19. – S. 66-78.
7. *Umberto E.* Nieobecna struktura. – Warszawa: Aletheia: 2003. – 418 s.
8. *Strinati D.* Wprowadzenie do kultury popularnej. – Poznań: Zysk i S-ka, 1998. – 228 s.

DEMONSTRATIVE PLAY IN SEX

D. Dzienniak-Pulina

*Academy of Business in DN**o**browa Gyrnicza
daniela@saba.wns.us.edu.pl*

Author examines peculiarities of homosexual images functioning in Polish advertising and their perception by students. The article presents results of pilot research conducted in 2002 among the students of Silesian University. Research is based on semiotic analysis of advertisements from “Vogue”, “Marie-Claire”, “Elle” magazines circulating in Poland as well as on sociological survey.

Key words: semiotic analysis, advertising, gender.

Стаття надійшла до редколегії 30.08.2007
Прийнята до друку 10.01.2008

*Економічні аспекти розвитку
українського суспільства*

*Economic Aspects
of Ukrainian Society's Development*

УДК 316.621 (477.83)

СПЕЦИФІКА СТРАТЕГІЙ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Н. В. Коваліско, А. І. Кудринська

Львівський національний університет імені Івана Франка

kovalisko@mail.lviv.ua

akudrinska@ukr.net

Проаналізовано концептуальні основи вивчення соціально-економічної поведінки в сучасних умовах, а також соціолого-економічні підходи дослідження цього феномена. З'ясовано, що раціональність є основою та якістю соціально-економічної поведінки, яка найбільше виражена в різних типах поведінкових стратегій у сучасному конкурентному ринковому середовищі. Проаналізовано специфіку цих стратегій на регіональному рівні.

Ключові слова: поведінка, економічна поведінка, стратегії економічної поведінки та їхні типи.

Економічна поведінка: концептуальні підходи до вивчення. Реформування української економіки торкнулося соціально-економічного життя суспільства, докорінно змінило умови життя й праці людей. Трансформаційні процеси також зумовили появу нових типів економічної поведінки індивідів – ринкових, орієнтованих на самозабезпеченість, високу трудову активність, усвідомлення своєї ролі в соціально-економічному житті держави. Різноманітність діяльності та поведінки суб'єктів господарювання зумовлена їхніми соціально-статусними та особистісними характеристиками.

Проблеми соціальної активності людини в економічній сфері привертають щораз більшу увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зокрема, у вітчизняній соціологічній літературі ця проблематика зосереджена на дослідженні соціально-економічної поведінки людини.

Природний потенціал людини, стан соціально-економічного життя суспільства, особистий інтерес індивіда є головними чинниками соціально-економічної поведінки та трудової діяльності особистості.

Соціально-економічна поведінка (СЕП) – це система взаємопов'язаних дій та вчинків, яка відображає внутрішнє ставлення працівника до умов, змісту, результатів соціально-економічної діяльності, її здійснюють соціальні суб'єкти для задоволення своїх потреб [1, с. 371].

Термін “поведінка” зазвичай означає фактичну реальну дію. Під поведінкою розуміють зовні спостережувану систему дій працівників, у якій реалізуються їхні внутрішні спонукання до діяльності [2, с. 83].

У соціології поведінку людини розглядають як зовнішньо спостережувані вчинки, дії індивідів, їхню певну послідовність. Усі вони так чи інакше торкаються інтересів інших людей, колективів, груп спільнот і тому надають поведінці соціального змісту. Отже, соціально-економічна поведінка є системою взаємопов'язаних вчинків і дій, що їх виконують люди в соціальній та економічній сферах під впливом особистих і групових інтересів для задоволення своїх потреб [3, с. 87].

Аналіз різних типів СЕП дає змогу дослідити вплив соціальних перетворень у сфері праці на поведінку окремої людини або цілих соціальних груп у різних сферах господарювання. Дослідження соціально-економічної поведінки сприяють виробленню адекватних і ефективних механізмів та методів соціального управління поведінкою суб'єктів господарювання відповідно до їхніх потреб.

Отже, аналіз і теоретичне обґрунтування концептуальних підходів до вивчення СЕП є досить актуальним у сучасному соціологічному теоретизуванні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що проблематика дослідження соціально-економічної поведінки – у центрі уваги економістів, соціологів і представників інших соціальних наук. Традиційно поведінку вивчають у рамках соціальної психології. Дослідження соціологічних аспектів цієї проблематики почалися порівняно недавно. Теоретико-методологічні основи досліджень трудової поведінки описано в працях російських соціологів Т. Заславської, В. Подмаркова, Р. Ривкіної та ін. В Україні проблеми самореалізації особистості та її соціально-економічної поведінки досліджують такі вчені, як О. Злобіна, Є. Суїменко, В. Пилипенко, А. Ручка та ін.

В умовах переходу України до ринкової економіки актуалізуються проблеми прикладних соціологічних досліджень СЕП соціально-професійних груп працівників, зайнятих у різних сферах господарювання.

У науковій літературі СЕП нерідко ототожнюють тільки з трудовою поведінкою, особистісні ж характеристики працівників, а саме – індивідуально-психологічні, соціально-психологічні, які є суттєвими чинниками їхнього трудового потенціалу, до уваги не беруть. З огляду на це зазначимо, що в коло дослідницьких інтересів доцільно ввести не лише виробничо-економічний, а й соціально-економічний аспект дослідження суб'єктів виробничої діяльності.

Загалом можна стверджувати, що формування ринкових відносин, структура зайнятості, характерна для сучасного українського ринку праці, створюють особливі передумови СЕП різних соціальних груп у суспільстві. Через економічні форми діяльності індивіди та соціальні групи реалізують здатність співвідносити свої економічні знання і світоглядні установки з реальною господарською практикою для вирішення соціально-економічних завдань. Повнота реалізації суб'єктом свого трудового потенціалу свідчить про ступінь його включення в економічну діяльність.

Наша мета – проаналізувати концептуальні підходи до вивчення соціально-економічної поведінки та виявити типові стратегії її реалізації в сучасних ринкових умовах на регіональному рівні.

Основи поведінкової парадигми соціологічного та економічного аналізу закладені ще в працях М. Вебера, В. Парето, Н. Кондратьєва, Л. Мізеса та ін. Сутність її полягала в тому, що економічна поведінка реалізується в різноманітних індивідуальних, групових, організаційних і масових формах. Водночас економічна поведінка детермінується й інтегрується в соціальних системах спеціальними інститутами, механізмами і цінностями. Звідси випливає, що соціальні дії людей завжди інституційно зумовлені, а соціальні інститути стають соціальною реальністю тільки через дії людей.

Отже, індивідуальні дії, як зазначив засновник “розуміючої соціології”, німецький соціолог М. Вебер, структурно й інституційно формують соціальну реальність і не є її “пасивними елементами”. Тобто вони є необхідною умовою функціонування соціальної реальності [4, с. 13]. Будь-яка дія людини набуває характеру соціальної, коли в ній є суб’єктивна мотивація індивіда, його орієнтація на інших. Як основну характеристику взаємодії людей учений розглядав раціональність економічного вибору, яка, відповідно, визначена системою цінностей.

З позиції М. Вебера, економічна дія – це цивілізований спосіб контролю над ресурсами з боку суб’єкта, який свідомо орієнтується на певну вигоду. Водночас важливим аспектом економічної дії є конкретна форма її реалізації. М. Вебер конструював ідеально-типові моделі дій індивіда та виділив чотири види діяльності, орієнтуючись на можливу реальну поведінку людей у житті:

- цілераціональна, побудована на свідомому виборі та розрахунку;
- ціннісно-раціональна, пов’язана із плановою орієнтацією на переконання, обов’язок, віру;
- афективна, яка є реакцією на несподівані, незвичайні вчинки;
- традиційна (як система автоматичних реакцій на звичайні подразники, що становлять більшість повсякденної поведінки) [5, с. 228].

Веберівська концепція економічної поведінки дає змогу розвивати її в різних напрямках, а саме:

1) подальше вивчення формальної раціональності різного роду економічних дій, а також тих соціокультурних та інституційних процесів їхнього регулювання та інтегрування, які дають змогу об’єднати єдиною детермінантою (як у системі спільних економічних дій, так і в поведінковій матриці окремої особистості) їхній ціннісний і формально-логічний зміст;

2) категоріальне наповнення економічної дії такими елементами економічної теорії, як ринок, товар, обмін, конкуренція, розподіл праці, економічна і професійна стратифікація тощо. Це дасть змогу зберегти поведінкову матрицю економічної активності, розкрити її зміст, відображений реальним господарсько-економічним життям суспільства;

3) поглиблене вивчення технологічної і функціональної спеціалізації економічної поведінки, а також конкретних способів максимізації, без яких значна частина реальних поведінкових моделей втрачає якісну специфіку;

4) інтерпретація інституційних, соціокультурних складових і детермінант економічної поведінки, які дають змогу реалізувати її в межах певних ціннісних орієнтацій [4, с. 37-38].

Логіко-експериментальний аналіз соціально-економічних дій виконав італійський соціолог і економіст В. Парето. У структурі економічних дій він виділяв раціональне начало. Оскільки будь-яку розумну, у тому числі й економічну, поведінку можна вважати раціональною, якщо суб'єкт продумує поставлену мету й свої дії, а спонукальною причиною його поведінки є висновки, яким він підпорядковується [6, с. 403-404].

Одним із критеріїв раціональності економічної поведінки є логічне поєднання вчинків з їхньою метою, і не лише щодо суб'єкта, який виконує ці дії, а й щодо того, хто володіє обширнішим пізнанням. Однак якщо той, хто володіє пізнанням, керується критеріями пошуку істини, то економічний суб'єкт шукає вигоду, що зменшує його шанси бути раціональним [4, с. 63].

В економічній дії В. Парето виділив два аспекти:

- власне логіко-експериментальні вчинки, які пов'язують переваги й інтереси із засобами їхньої реалізації і забезпечують певний результат;
- ті компоненти, які в його розумінні до логічних зачислити не можна.

Так звані логічні, або раціональні, вчинки в реальному житті перетинаються з нелогічними діями, які раціональними засобами пояснити неможливо. Одна з методологічних засад В. Парето – теза про суперечність між нелогічністю більшості людських вчинків і логічністю наукового знання про них. Учений акцентував увагу на тому, що поведінку людини можна детермінувати та визначити за великою кількістю тих чи інших чинників, які неможливо пояснити раціональними засобами. На його думку, люди здатні діяти логічно, раціонально, але переважно цього не роблять, оскільки в основі людської природи закладені інстинкти. У цьому разі логіку раціонального розмірковування вони використовують для того, щоб виправдати чи приховати свої справжні наміри [5, с. 238]. З позицій В. Парето, не має й не може бути такої поведінки людей, яка детермінована винятково розумом.

На відміну від М. Вебера, В. Парето розширив соціологічний аналіз людських вчинків завдяки тому аспекту, який не завжди піддається раціональному поясненню. Тут ідеться про такі тенденції економічної поведінки, яка мотивована соціальними навичками, стереотипами, сублімованими емоціями та інстинктами, які є набутими внаслідок соціалізації.

Концепція нелогічних дій В. Парето дає змогу зрозуміти те, що соціальний індивід – це, свого роду, відображення феномена соціальності, де раціональному началу належить хоча і ключова, але не абсолютна роль.

Отже, концепція нелогічних дій В. Парето має такі головні тези.

1. Соціальна дія (у тому числі й економічна) – це складний комплекс традиційних, інстинктивно-пізнавальних, стереотипних та інших елементів, у структурі якого раціональна дія не завжди має ключову позицію.

2. Традиційні моделі соціальної поведінки є основою для раціональних дій.

3. Соціологічний аналіз інтересів, переваг і способів соціально-економічного вибору не можна звести до раціональної реконструкції різноманітних логіко-експериментальних схем. Вони перебувають за межами формальної раціональності, а тому не можуть бути предметом строго логічного аналізу.

4. Наукова раціоналізація економічних дій – необхідний елемент пізнання.

Однак цей процес не може повністю пояснити людям, яку мету вони повинні мати. Науковий підхід не ставить собі за мету вказати людині як їй варто діяти, а лише відображає, як вона може вчинити за тих чи інших обставин, якщо хоче досягти конкретних результатів [4, с. 65-66].

Заслуговує на увагу й модель соціально-економічної поведінки, запропонована російським соціологом Н. Кондратьєвим. Учений акцентує на неекономічних складових власне економічних процесів, а саме: на індивідуальних, групових і масових актах поведінки людей та їхньої взаємодії, які породжують таку порівняно самостійну сферу соціального життя, як економіка. Як зазначив Н. Кондратьєв, основою економічних процесів є переважно ті дії і поведінкові акти, які реалізують економічний інтерес або безпосередньо в нього трансформуються. Ці акти поведінки втілюються у процесі задоволення людських потреб і спрямовані на створення умов і засобів для їхнього задоволення. Структура й зміст соціальної поведінки такого типу досить різноманітна. Водночас Н. Кондратьєв зазначив, що “в кожний конкретний проміжок часу в суспільстві існує як система актів поведінки, так і супутня їй система господарських відносин” [7, с. 43], які взаємно зумовлюють одна одну. Соціальну поведінку вчений класифікував і обґрунтував за певними критеріями.

Зокрема, поведінковою множиною Н. Кондратьєв уважав таку соціальну сукупність людей, яка передбачає певні зв'язки й відносини між її елементами. Ці зв'язки й відносини є реальними завдяки діяльності чи поведінці людей [7, с. 40].

Як відомо, первинними мотивами поведінки людей є потреби. Тому мотиваційна структура людських дій багатофункціональна і зумовлює різні дії та вчинки, які відрізняються між собою неоднаковими потребами. Головним формальним критерієм поділу соціальних дій є ступінь їхньої раціональності [4, с. 79]. Отже, економічна поведінка є свідомою (раціональною) діяльністю.

Н. Кондратьєв виходив з того, що суб'єкти господарювання не мають повного обсягу знань про умови функціонування ринку. Їхні дії доволі випадкові, хаотичні. Отже, дії суб'єктів господарювання мають різний ступінь раціональності: від нижчого до вищого ступеня раціональності [4, с. 85]. Цю ситуацію можна пояснити так:

- по-перше, рівень компетентності й обсяг інформації, якими володіє суб'єкт господарювання, є обмеженим;
- по-друге, оскільки суб'єкт господарювання не може передбачити всіх чинників, які вплинуть на перебіг майбутніх подій, то його прогнози щодо результатів та наслідків економічної поведінки є імовірнісними;

- по-третє, справжній стан справ у майбутньому не обов'язково буде відповідати розрахункам та очікуванням суб'єкта господарювання [4, с. 91].

На підставі аналізу інтерпретації економічної поведінки Н. Кондратьєва можна стверджувати, що результати економічної поведінки у реальних ситуаціях можуть мати деякі відхилення, оскільки критерії максимізації, втілюючись у конкретних рішеннях і діях, конкретизуються ситуативно й не завжди відповідають правилам раціонального вибору. Незважаючи на багатоманітність суб'єктивно й об'єктивно зумовлених випадків, відхилення від чіткого дотримання вимог економічного принципу, поведінка людини потенційно орієнтована в економічній сфері тією чи іншою мірою на реалізацію економічного принципу.

Отже, методологія дослідження економічної поведінки ґрунтується на принципах максимізації власної корисності. У суб'єктивному аспекті корисність – це ступінь задоволення потреб і реалізації інтересів. Як слушно зауважила Т. Лагутіна, бути раціоналістом – означає виконувати певні дії лише тоді, коли вигода перевищує затрати, а корисність зростає [8, с. 107]. Учена навела два трактування поняття раціональної поведінки. Згідно з першим, раціональна поведінка подиктована особистим інтересом. У цьому випадку раціоналісти враховують ті затрати та вигоди, які стосуються їх безпосередньо. За другим трактуванням, раціональна поведінка визначена поточними намірами, а раціоналісти діють і мають цілі, що стоять перед ними безпосередньо в момент вибору.

Зазначимо, що зроблений нами аналіз концепцій дає підстави говорити про те, що принцип максимізації (раціональності) вибору характерний для більшості соціологічних теорій, які інтерпретують економічну сферу життя суспільства. Раціональність – це, передусім, універсальна якість соціальної поведінки.

Теоретичні підвалини розуміння раціонального закладені М. Вебером у визначенні “ідеальних типів” соціальної дії. Наявність формальної раціональності залежить від інституційних норм і правил, які діють у суспільстві. Отже, поведінка індивіда буде раціональною, із соціологічного погляду, коли він враховуватиме можливу реакцію на свої дії з боку соціального середовища. Характер цієї реакції, відповідно, залежить від соціальних та економічних умов суспільства.

Ми погоджуємось із тезами таких російських учених, як Т. Заславська і Р. Ривкіна, однак зазначимо, що ефективність соціологічних досліджень СЕП безпосередньо пов'язана із втіленням у наукову й суспільну свідомість нового уявлення про “людський чинник” розвитку економіки [9, с. 35]. Сучасні дослідження економічної поведінки повинні ґрунтуватися на розумінні зростання ролі особистості, її трудового, інтелектуального потенціалу у виробничому процесі.

Економічна поведінка, як різновид поведінки соціальної, містить ядро раціональності, яке становить її основу. Коли ми говоримо про поведінку людини загалом як поведінку розумну, то виділяємо три базові аспекти цієї проблеми: сам феномен розуму, феномен раціональної поведінки та ті умови, за яких така поведінка можлива [10, с. 153].

Специфіка поведінкових стратегій на регіональному рівні. Зміна соціальної ситуації й системи ціннісних орієнтацій особистості за нових умов приводить до зміни поведінкової активності. Як суспільство загалом, так і кожна людина потрапляють у ситуацію адаптації. Унаслідок трансформаційних змін люди опиняються у ситуації “подвійної детермінації”. З одного боку, це потреба долання перешкод, пов’язаних із руйнуванням звичних інституціональних засобів забезпечення нормального життя. Така ситуація потребує конкретних поведінкових реакцій, а з іншого, – маємо, так би мовити, позитивну стимуляцію, коли ситуацію сприймають у категоріях можливостей, а не потреби. Поява у соціальному просторі нових життєвих можливостей ставить людину перед вибором між новим і ризикованим та усталеним і перевіреним. Чи скористатися новими можливостями, вирішує сама людина. Відповідно до особистісного вибору в суспільстві генерується низка типових стратегій адаптації, що репрезентують різну міру активності пристосування [11, с. 10].

Саме адаптивні дії пересічних акторів сприяють перетворенню повсякденних соціальних практик і стають чи не головною рушійною силою як позитивних, так і негативних зрушень у соціумі [12, с. 499-500]. З погляду Т. Заславської, проблема змін соціальних практик передбачає як суттєву складову саме діяльність окремих особистостей, які шукають нових ефективних стратегій поведінки. Діяльність групових суб’єктів веде до змін умов життєдіяльності масових верств. Індивідуальні суб’єкти у відповідь на ці зміни шукають і апробують нові моделі поведінки, які внаслідок певного “природного відбору” або набувають масовості, або їх відкидають. У підсумку “поведінкові стратегії, що їх обирають різні групи населення, чинять ледь не вирішальний вплив на перебіг трансформаційних процесів” [13, с. 16].

Як звичайно, орієнтації й очікування людей формують оцінку життєвої ситуації і спрямовують поведінку особистості в умовах трансформаційних змін суспільства. Коли більшість населення стикається з проблемою виживання, традиційні способи поведінки досить часто стають неефективними. Це спонукає людей шукати нові стратегії поведінки. Найефективніші з них закріплюються у практиці, а менш вдалі не приживаються і зникають.

Соціальний механізм зміни суспільних практик Т. Заславська уявляє так: 1) цілеспрямована реформаторська діяльність владних структур змінює адміністративно-правові норми, які регулюють базові інститути суспільства; 2) передові верстви суспільства використовують нові правила і можливості для інноваційно-підприємницької діяльності; 3) зміна правового простору і виникнення нових структур змінюють умови життєдіяльності масових верств суспільства, які не причетні до інноваційної активності; 4) представники цих верств шукають і апробують нові моделі поведінки, щоб пристосуватись до нових умов, зберегти і підвищити свій статус; 5) способи їхньої адаптивної поведінки проходять, свого роду, “природний відбір”, ефективні моделі поширюються, а невдалі будуть відкинуті. Зміна типових способів поведінки призводить до трансформації відповідних соціальних практик [12, с. 509].

Як зазначено вище, орієнтації й очікування людей формують оцінку життєвої ситуації. Людина зазнає впливу особистісних установок і стереотипів, що зумовлюють її погляд на ситуацію і тим самим спонукають її до тої чи іншої поведінкової стратегії. Різні поведінкові стратегії суттєво впливають на розвиток трансформаційних процесів.

Т. Заславська розробила ретельну класифікацію поведінкових стратегій, у яких втілюється трансформаційна поведінка. Трансформаційна поведінка, як зазначила вчена, – поняття досить широке; воно охоплює такі типи поведінки, як трудова, підприємницька, споживча, міграційна, мобільна, фінансова, кримінальна тощо.

В основі цієї класифікації є цілі, мотиви і засоби реалізації поведінки. За цими ознаками дослідниця виділила чотири типи стратегій:

- 1) стратегії досягнення;
- 2) адаптаційні стратегії;
- 3) регресивні стратегії;
- 4) руйнівні стратегії.

Суттєва ознака класифікації – різні типи особистісних цілей, що пов'язані зі змінами статусних характеристик.

Стратегії досягнення відображають прагнення підвищити індивідуальний статус, поліпшити якість і спосіб життя, підвищити соціальний престиж, спираючись на активне використання нових можливостей, що їх надають умови трансформації. Зокрема, молодь, яка обирає ці стратегії поведінки, використовує всі можливості, які відкриваються перед нею, як формальні, так і неформальні. У молодих людей із домінуванням мотивації досягнення особливості самореалізації пов'язані із рівнем індивідуальної активності. Такі люди, зазвичай, досягають у житті максимально можливого.

Проаналізуємо реалізацію зазначених стратегій економічної поведінки у нашому соціологічному дослідженні¹. В одному з інтерв'ю респондент зазначив, що спочатку він “працював інженером-проектувальником на меблевій фабриці, згодом очолив фінансовий департамент. Паралельно зайнявся створенням власної справи. Спочатку входив до ради директорів АТ “Грін” і виконував обов'язки фінансового директора. Зараз володію частиною акцій і ПП “Твій стиль” та є директором”. Водночас він наголосив, що сьогодні необхідно використовувати всі можливості, які відкриваються: “В сучасних умовах майже все є виправданими, потрібно жити. Чесними способами зараз нічого не заробиш, це для ідеалістів” (Юрій, 35 років, директор).

¹ Дослідження з використанням якісних методів проведено у березні-квітні 2007 року. Вибірка для глибинного інтерв'ю формувалася з урахуванням соціально-демографічних характеристик груп і таких об'єктивних показників, як професійний статус, рівень освіти, дохід і матеріальне становище, за якими респондентів можна зачислити до різних стратифікаційних утворень. Усього методом глибинного інтерв'ю опитано 20 осіб (11 чоловіків і 9 жінок віком від 29 до 50 років).

Інформація опрацьована за допомогою ППП WinMAX2000.

Один з респондентів схарактеризував свою життєву стратегію так: “у 2005 році отримав ступінь магістра із міжнародної економіки. У цьому ж році вступив у аспірантуру. Зараз працюю над кандидатською роботою для підвищення свого професійного рівня. Наразі я цілком задоволений своїм становищем у суспільстві, але не думаю зупинятись на досягнутому і завжди прагнути розвитку. Тому я в процесі досягнень і вважаю, що такий процес має бути безперервним” (Сергій, 24 роки, начальник філії банку).

Стратегії адаптації спрямовані на збереження попереднього статусу або, принаймні, на утримання мінімально прийнятого статусу. В основі цих стратегій є прагнення до виживання. Змістовно вони подібні до стратегій досягнення, відрізняються лише меншою амбіційністю цілей і мотивів. Позитивом їх є підвищення пристосованості людей до складних умов трансформаційного суспільства. У ході інтерв'ю респондент констатує, що “зараз повністю задоволений своїм становищем. Чого хотів досягнути – досягнув, і на даний момент просто тепер вдосконалююсь” (Володимир, 27 років, начальник відділу обслуговування клієнтів банку).

Отже, як бачимо, якщо стратегії досягнення спрямовані на самореалізацію та підвищення статусу, то стратегії адаптації, головне, – на самозбереження.

Регресивні стратегії відображають або прагнення вижити (якщо не соціально, то бодай фізично), або тенденцію уникнути складної життєвої ситуації навіть ціною соціальної ексклюзії, втрати соціальних зв'язків, мінімізації статусу й ідентичності. Такий тип поведінки може призвести до того, що людина з часом опуститься на соціальне дно.

Руйнівні стратегії мають агресивний асоціальний характер. Здебільшого, вони спрямовані проти інших, а іноді й проти себе. Така поведінка, зазвичай, мотивована жадобою наживи, яка необмежена жодними моральними нормами.

Як регресивні, так і руйнівні стратегії посідають чільне місце у суспільстві, що трансформується. Однак зазначимо, що вивчити й проаналізувати їх досить складно, адже респонденти не завжди досить відверті під час розмови.

Функціонально поведінкові стратегії Т. Заславська схарактеризувала в плані впливу їх на процес суспільних трансформацій. З огляду на це, вона визначила такі поведінкові стратегії, як конструктивні, деструктивні і змішані (неоднозначні). Руйнівні й регресивні стратегії виконують лише деструктивну функцію, натомість стратегії досягнення й адаптивні можуть бути конструктивні, деструктивні або неоднозначні. Конструктивні стратегії досягнення виконують позитивні функції як щодо суб'єктів, так і щодо суспільства. Очевидним є той факт, що найбажанішими для суспільства є конструктивні стратегії досягнення, які забезпечують підвищення статусу легітимними засобами. Вони ґрунтуються на активному застосуванні суб'єктом нових економічних, інституціональних та інформаційних можливостей, створенні нових ефективних поведінкових практик, що стають зразками для загалу. Проте стратегії досягнення можуть набувати й деструктивного змісту, якщо відбуваються нелегітимними шляхами, а досягнення власного благополуччя супроводжується

нехтуванням не лише моральними, а й правовими нормами. Поведінка, коди дбають лише про особисті інтереси і про підвищення статусу, може призвести до деградації суспільства. Загалом така поведінкова стратегія належить до стратегії досягнення кримінального типу. До такого типу поведінки, як зазначила Т. Заславська, треба зачислити використання службового становища в органах державної влади для швидкого самозбагачення, порушуючи тим самим правові та моральні норми. Іншим варіантом такого типу стратегій є хабарництво, а також нецільове використання бюджетних коштів тощо. Деякі деструктивні стратегії досягнення можуть відображатися і в досить небезпечних формах поведінки, а саме: незаконний продаж зброї, наркотиків, раритетів, коштовних металів тощо [13, с. 512].

Як слушно зауважила О. Злобіна, важливою перевагою пропонованого підходу до класифікації поведінкових стратегій є відповідність їх конкретним поведінковим практикам, у яких втілюються індивідуальні варіанти трансформаційної поведінки. Скажімо, прикладом функціонально неоднозначної стратегії досягнення може слугувати процес еміграції найкваліфікованіших кадрів науки, культури, освіти. З одного боку, країна втрачає ці кадри, з іншого, – фахівці й далі роблять свою справу, підвищують професійний потенціал, а в разі поліпшення ситуації у країні, можуть повернутися й збагатити вітчизняну науку [11, с. 191]. Прикрим є той факт, що практично кожен другий респондент зазначає, що “сьогодні способи виживання людей, що виправдовують себе, – це заробіток за кордоном, – так робить багато наших співвітчизників”.

Щодо конструктивних адаптаційних стратегій, треба зазначити, що вони дещо відрізняються від стратегій досягнення. Як звичайно, вони орієнтовані не на підвищення, а на збереження або мінімальне зниження попереднього статусу. До цього типу поведінкових стратегій Т. Заславська зачислила інтенсифікацію праці внаслідок сумісництва і легальних заробітків; поєднання праці за спеціальністю з іншими видами оплачуваної роботи; перехід зі збиткових галузей у галузі, які розвиваються; переїзд із малих населених пунктів у великі міста [13, с. 513]. Такі стратегії поведінки загалом мають індивідуальні цілі. Водночас масова реалізація подібної поведінки сприяє реструктуризації економіки та розвитку ринкових відносин. “Основним джерелом мого доходу є репетиторство, а додатковим – робота в інституті. Люди моєї професії основні свої доходи мають завдяки приватним урокам” (Леся, 36 років, викладач англійської мови у вузі).

Натомість в основі деструктивних адаптаційних стратегій є ті способи поведінки, які дають змогу людям вижити і пристосуватись до змін завдяки суттєвому зниженню свого статусу, погіршенню якості життя. Елементами таких стратегій є:

- по-перше, низхідна трудова і соціальна мобільність, вимушений перехід від складної кваліфікованої праці до занять, які потребують меншої підготовки і дають більший дохід (прості будівельні роботи, послуги населенню, вулична торгівля тощо);
- по-друге, самозабезпечення основними продуктами харчування завдяки роботі в особистих підсобних господарствах;

- по-третє, відмова від платних послуг, компенсована додатковою домашньою роботою.

Як бачимо, така поведінка призводить до зниження професійно-кваліфікаційного потенціалу суспільства, деіндустріалізації виробничої сфери.

До неоднозначних адаптаційних стратегій Т. Заславська зачислила такі способи поведінки, які допомагають людям головно зберегти свій статус, проте не мають суттєвого впливу на суспільні процеси або впливають на них неоднозначно [13, с. 513]. Прикладом функціонально неоднозначної адаптивної стратегії може слугувати вимушене використання можливостей заробітку незалежно від типу праці, коли висококваліфіковані працівники стають “човниками”. Ця діяльність забезпечує насиченість ринку недорогими товарами й підвищенням індивідуальних доходів, і водночас є механізмом гальмування професійної самореалізації, збіднюючи тим самим індивідуальний і суспільний ресурси.

Регресивні поведінкові стратегії супроводжуються свідомою, але зазвичай вимушеною відмовою від спроб адаптуватися до нової дійсності. Як приклад таких стратегій поведінки можна навести обмеження особистих і сімейних потреб; економію на предметах довготривалого користування та одягу; відмову від якісних медичних і рекреаційних послуг тощо. Підтвердженням цього слугує відповідь респондента на запитання: “Якщо у Вас матеріальні труднощі, то як Ви їх вирішуєте?” “Стараюсь економити на відпочинку, продуктах, одязі” (*Світлана, 43 роки, бухгалтер*).

Реалізація руйнівних стратегій є наслідком або вкрай обурення, або безповоротної соціальної ексклюзії. У першому випадку вони реалізуються через масові дії, які можуть мати досить суттєві соціальні й економічні наслідки (наприклад, блокування залізниці, яке, відповідно, порушує зв’язок між містами та регіонами). Специфічним проявом подібної поведінки можуть бути такі форми протесту, які виражаються у тривалому голодуванні, демонстративних самовбивствах тощо. Чільне місце посідають руйнівні стратегії, пов’язані з кримінальною злочинністю, а саме: вбивствами, грабежем, розбоєм, завданням тяжких фізичних пошкоджень. Для людей такі способи поведінки, як слушно зазначила Т. Заславська, означають втрату соціальної ідентичності, маргіналізацію і люмпенізацію, а для суспільства – розширення соціального дна, підвищення його агресивності, поширення соціальних захворювань [13, с. 514-515].

Отже, різні поведінкові стратегії відображають різні способи опанування особистістю самої ситуації суспільних трансформацій. Вибір тої чи іншої поведінкової стратегії залежить, здебільшого, від особистісних якостей людини. Як влучно зазначив один з респондентів, “одним словом, кожен виживає, як уміє” (*Анатолій, 27 років, військовий*).

У сучасному українському суспільстві поступово формується новий раціональний тип економічної поведінки. Адже, щоб забезпечити свій достаток та підвищити добробут своєї родини у конкурентному ринковому середовищі, індивіди змушені працювати ефективніше й раціональніше. Саме завдяки раціональній економічній поведінці можна досягнути життєвого успіху, реалізувати свій потенціал у сучасних

соціально-економічних умовах нашого суспільства. Отже, кожна людина сьогодні стоїть перед свідомим вибором певної стратегії економічної поведінки, тому в разі цього конкретного вибору можна спрогнозувати її майбутнє.

1. *Панькова О. В.* Пріоритетні моделі соціально-економічної та трудової поведінки працюючих в Україні у соціологічному вимірі // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць.* – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 2006. – С. 371-376.
2. *Промышленное предприятие и его люди: проблемы социально-экономического поведения /* Под общ. ред. В. М. Вороны, Е. И. Суименко. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2001. – 352 с.
3. *Лукашевич М. П.* Соціологія економіки: Підручник. – К.: Каравела, 2005. – 288 с.
4. *Экономическая социология: Учеб. пособие для вузов /* Под ред. В. И. Верховина. – М.: Академ. проект, 2006. – 736 с.
5. *Сірий С. В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії. Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.
6. *Арон А.* Этапы развития социологической мысли. – М.: УНИВЕРС, 1993. – 608 с.
7. *Кондратьев Н. Д.* Основные проблемы экономической статистики и динамики. – М.: Наука, 1991. – 567 с.
8. *Лагутіна Т.* Соціально-психологічні аспекти економічної поведінки в перехідному суспільстві // *Вісн. КНТЕУ.* – 2006. – № 1. – С. 105-110.
9. *Заславская Т. И., Рывкина Р. В.* Социология экономической жизни. Очерки теории. – Новосибирск: Наука, 1991. – 448 с.
10. *Наумова Н. Ф.* Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения. – М.: Наука, 1988. – 199 с.
11. *Злобіна О.* Особистість як суб'єкт соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 400 с.
12. *Заславская Т.* Социетальная трансформация российского общества. – М.: Депо, 2002. – 524 с.
13. *Заславская Т.* Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса // *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены.* Информ. бюлл. – 2000. – № 6. – С. 14-19.

SPECIFIC OF STRATEGIES OF ECONOMIC CONDUCTS AT REGIONAL LEVEL

N.V. Kovalisko, A.I. Kudrynska

Ivan Franko National University of Lviv

kovalisko@mail.lviv.ua

akudrynska@ukr.net

The article offers analysis of conceptual bases of study of socio-economic conduct in contemporary society. Profound analysis of socio-economic approaches to the investigation of this phenomenon is accomplished. It is found out, that rationality is the basis and quality of socio-economic conduct, which is present in different types of behavioral strategies in a modern competitive market environment. The specifics of these strategies is analysed at the regional level.

Key words: behaviour, economic behavior, strategies and types of economic behavior.

Стаття надійшла до редколегії 30.11.2007

Прийнята до друку 10.01.2007

УДК 316.334.2

МЕТОДОЛОГІЧНІ, ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ЛАКУНИ¹ СОЦІОЛОГІЇ МОРАЛІ ТА ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НОРМАТИВНИХ АСПЕКТІВ ЕКОНОМІЧНИХ ВЗАЄМОДІЙ

Л. М. Кондратик

Львівський національний університет імені Івана Франка
lkondratyk@yahoo.co.uk

Розглянуто шляхи подолання низки методологічних, теоретичних та методичних прогалин соціології моралі в контексті застосування напрацювань цієї соціологічної субдисципліни для дослідження нормативних аспектів економічних взаємодій населення України. Обґрунтовано необхідність використання різнопланового інструментарію конкретно-соціологічних досліджень економічних взаємодій, необхідність триангуляції кількісних та якісних соціологічних методів і перспективність використання тестів на суб'єктивну надійність респондентів.

Ключові слова: соціологія моралі, межі конвенційності, економічні взаємодії.

Загальною тенденцією сучасної соціології є поглиблення її методологічної і теоретичної плюралістичності та постійне розширення предметного поля цієї науки, яке відбувається, головню завдяки розвитку теорій середнього рівня. Одним із напрямів розширення предметного поля соціології стало дослідження економічної поведінки. Загальні теоретико-методологічні засади дослідження економічної поведінки в соціології сформульовані в межах неоінституціонального напрямку, згідно з яким соціальні інститути інтерпретовано як комплекси відтворюваних соціальних практик, які на макрорівні утворюють інституційні рамки (англ. *institutional framework*) суспільства, що спрямовують дії індивідів. Відтак жодна зі сфер організованої діяльності індивідів не може бути автономною від соціальної складової.

Однією з тем, на соціологічне дослідження якої останніми десятиліттями сформувався суспільний запит, є аналіз взаємозв'язку системи нормативного регулювання та економічної поведінки. Цей суспільний запит виявляється у дедалі частішій появі цієї тематики в публічному дискурсі, що, зокрема, виражене в популяризації таких понять, як моральна економіка, економічна моральність та соціальна відповідальність бізнесу. Така перспектива потребує інтеграції, з одного боку, теоретико-методологічних засад неоінституціоналізму, адже саме завдяки цьому методологічному напрямку предметне поле соціології поширилось на соціальні

¹ Буквальне значення слова лакуна – заглиблення, впадина (від лат. *lacuna*). У переносному значенні в соціогуманітарному дискурсі це слово вперше почали вживати у лінгвістиці для позначення пробілу, пропуску в тексті або незрозумілої для читача частини тексту.

практики, які визначають економічну поведінку, та напрацювань соціології моралі, – з іншого. Водночас тенденція розвитку соціологічних теорій середнього рівня має свої закономірності: ці теорії розвиваються зовсім не симетрично і однією з найменш розвинутих теорій середнього рівня, як з'ясуємо нижче, є соціологія моралі.

Низка методологічних, теоретичних і методичних лакун у межах соціології моралі позбавляє дослідника “точки опори”, а їх заповнення стає критично необхідним кроком. Ця невідповідність є науковою проблемою, яку ми маємо на меті дослідити. Водночас плюралістичність сучасної соціології унеможливорює остаточне вирішення такого типу наукових проблем. Тому ми розглянемо теоретико-методологічні прогалини соціології моралі, проаналізуємо наявні у літературі пропозиції щодо заповнення цих прогалин, а також наведемо аплікацію теоретико-методологічних засад у дослідженні економічної сфери соціальної реальності.

Прогалини соціології моралі були об'єктом аналізу таких дослідників, як А. Гоулднер, А. Тевено, Г. Батигін, І. Попова та ін. Згідно з А. Гоулднером, сама соціологія моралі є структурною лакуною в системі соціологічного знання [1]. А. Тевено писав, що “ідея взаємозв'язку світу об'єктів і моралі є “білою плямою” для соціології” [2, с. 88], а одна з найвідоміших праць російського науковця Г. Батигіна має назву “Чому неможлива соціологія моралі?”². Отже, можемо констатувати однаковість у діагностуванні цього напрямку соціологічного знання як недоопрацьованого і такого, порівняно автономний статус якого серед інших спеціальних та галузевих соціологій є винятково гіпотетичним. Як зазначив Г. Батигін, якщо соціологія моралі й існує, то вона неспівставна з соціальною стратифікацією, кримінологією, соціологією сім'ї, теорією масової комунікації та іншими галузями, кожна з яких має справу з соціальними нормами. В. Бакштановський та Ю. Согомонов наголосили, що навіть у разі порівняння з не дуже розвинутими галузями соціології, дослідження у галузі соціології моралі явно програють за ступенем проробленості й оформленості базових концептів, наукових програм, методології, різноманітних дисциплінарних аксесуарів [3].

Така ситуація є характерною як для зарубіжної, так і для вітчизняної соціології. Результати контент-аналізу публікацій українських авторів у галузі спеціальних та галузевих соціологічних теорій, виконаного В. Арбеніною, свідчать, що соціологія моралі у вітчизняній соціології є однією з найменш розвинутих і популярних спеціальних соціологічних теорій поряд з соціологією науки та соціологією праці: у представницькому соціологічному виданні України – збірнику наукових праць “Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства”, у

² Одним з аспектів проблемності соціології моралі є те, що її об'єкт настільки широкий, що збігається з визначенням об'єкта соціології як такою, а це ставить під питання виділення соціології моралі як порівняно автономної соціологічної теорії середнього рівня. Як зазначив Г. Батигін, “соціологія належить до наук про культуру в широкому сенсі, а відтак є наукою про системи моральних регуляторів. Якщо так, то соціологія загалом може бути названа соціологією моралі (чи моралей), включаючи поділ праці, закони, звичаї, моди, етикету та інші форми імперативного знання” [1].

кожній з названих галузей за 2002–2004 рр. опубліковано лише по одній статті, тоді як, наприклад, у галузі соціології молоді – 36 статей [4]. Ми проаналізуємо центральні методологічні, теоретичні та методичні проблеми соціологічного дослідження моральних норм і розглянемо можливі шляхи подолання цих проблем.

У вирішенні цього завдання скористаємось напрацюваннями російського дослідника Г. Батигіна. Як помітив науковець, причини та виміри проблемності соціології моралі передусім полягають у тому, що, “залишаючись “совістю науки”, моральна доктрина (наукова етика) виявилася витісненою (майже в психоаналітичному сенсі) за межу соціологічного розуму”. Таке витіснення частково пояснюють суперечністю, іманентно закладеною в соціологічне світосприйняття. З позиції ціннісної нейтральності дослідник не може проранжувати нормативні системи, наприклад, різних соціальних груп, а може лише описати їх: усі з них є рівноважливими для дослідника і рівнодалекими від нього. Водночас конституювання соціології як науки від початку було підпорядковане, перш за все, завданням морально-етичного плану, зокрема пошуку відповідей на питання, пов’язані з кризовими соціальними явищами у перед- та постреволюційному французькому суспільстві. Класики, творчість яких досі визначає траєкторію розвитку сучасної соціології, були тою чи іншою мірою стурбовані дезінтеграційним, деморалізаційним впливом індустріальних трансформацій у сучасних суспільствах та можливостями “реморалізації” цих суспільств. Один із засновників соціологічного позитивізму та прихильник прикладного характеру нової системи знань, О. Конт започаткував традицію асоціаністського реалізму – квазірелігійної системи уявлень, яка є симбіозом раціонального наукового й етико-морального знання. Повною мірою ця двоїстість утверджена завдяки Е. Дюркгайму, який за допомогою понять “колективна свідомість”, “аномія”, “солідарність” сформулював засади соціологічної методології, які дають досить чітку та однозначну відповідь на питання про ціннісну безсторонність чи заангажованість соціолога: діяти фахово і морально – означає діяти в інтересах колективу, сприяти його стабільності та розвитку³.

Отже, від початку конституювання соціологічного знання моральна проблематика іманентно наявна в ньому. Центральною в межах цієї проблематики була і, очевидно, залишається проблема трансформації ціннісно-нормативних систем під впливом модернізаційних процесів – від урбанізації (див., наприклад, працю Г. Зімеля “Місто та духовне життя”) до процесів індивідуалізації та інституціоналізації ризику в сучасних суспільствах (див. працю У. Бекка “Суспільство ризику”), утвердження пост матеріалістичних цінностей (Р. Інглегарт) та поширення цінностей вільного

³ За свідченням Н. Лумана, Е. Дюркгайм сформулював один з імперативів соціології: “принциповою метою соціології повинне бути пропонування нових форм моральної солідарності... справа соціології, відтак, не у тому, щоб дотримуватися моральних директив, а у тому, щоб створювати норми” [5, с. 28].

ринку, які призводять до конкретизації індивідуалістичних тенденцій та ставлять під сумнів соціальні й етичні основи суспільств [6].

Помічену Г. Батигіним особливість аналізу нормативних аспектів соціальної реальності усунути неможливо. “Вирішенням” цієї проблеми є саме усвідомлення науковцем вкоріненості своїх поглядів у конкретний соціальний контекст, передусім, політичний та культурний. Водночас абстрагування від конкретно-політичного виміру є непотрібним і шкідливим – соціологія тяжіє до того, аби бути прикладною наукою, і відсторонена описовість - це зовсім не те, у чому полягає покликання науковця, який дотримується веберівської етики відповідальності, особливо ж коли йдеться про настільки важливу і небайдужу кожній людині сферу соціальної реальності, як економічна. Відтак ми окреслимо межі інтелектуального дискурсу з приводу нормативних аспектів економічної поведінки. У межах такого розгляду продемонструємо, що самі методологічні засади, на яких ґрунтуються подальші наукові побудови, містять значний елемент дедуктивної відданості специфічним цінностям.

Топологія наукового поля, користуючись термінологією П. Бурдьє, у тому, що стосується взаємозв’язку системи моральних регуляторів та економічної поведінки, визначена двома полюсами, двома інтелектуальними традиціями, кожна з яких певною мірою кореспондує із соціальними практиками, які наповнювали контекст формування цих традицій чи були для їхніх творців важливим елементом референтного стану соціуму – минулого чи майбутнього⁴. Розгляд цих інтелектуальних традицій дасть нам змогу окреслити предмет соціології моралі, що у зв’язку з її надзвичайно поширеним об’єктом виявляється важливим аспектом обґрунтування порівняно автономного статусу цієї соціологічної субдисципліни. Схематизація інтелектуального дискурсу навколо моральних регуляторів економічної поведінки допомагає виокремити дві концептуальні моделі взаємозв’язку: модель, популяризовану К. Марксом, у якій система моральних регуляторів інтерпретована як залежна і похідна від економічних відносин, та модель, започатковану М. Вебером, згідно з якою система моральних регуляторів є визначальною щодо економічних відносин. Саме ці дві інтерпретації окреслюють полярні бачення змісту такого взаємозв’язку, проте, узгоджуються щодо релевантності проблематики моральних регуляторів до аналізу економічної поведінки.

Перша з цих традицій, ґрунтується на пріоритеті загальносуспільного над індивідуальним, реципрокатних моделей обміну над редистрибутивними та пересторозі щодо явища соціальної нерівності, яке розглядають не як невід’ємний і

⁴ З нашою інтерпретацією інтелектуального дискурсу навколо нормативних аспектів економічної поведінки перегукується інтерпретація В. Радаєва, який зазначив, що: “Впродовж більшої частини ХХ століття в соціальних науках йшла наполеглива боротьба між двома великими ідеологічними течіями – марксизмом і лібералізмом. Саме цим протистоянням багато в чому визначалася ситуація в економічних і соціальних науках. Фактично це була боротьба між парадигмою планового господарства і парадигмою вільного ринку, який саморегулюється” [7].

навіть системоутворювальний чинник суспільного життя, а як проблему і джерело небезпек. У межах цієї традиції, чи дискурсу, який є підстави називати комунітаристським, відображений широкий спектр теоретико-методологічних позицій: зокрема, поряд із марксистською традицією тут представлена соціальна доктрина католицької церкви з її найрадикальнішим виявом – теологією визволення, яка інтегрує ранньохристиянські егалітарні та революційні мотиви. Система нормативного регулювання притаманна референтній моделі соціуму, яка концептуалізується у межах цієї традиції у важливих рисах значною мірою є подібною до системи нормативного регулювання традиційних суспільств. Головним чинником формування системи моралі у таких суспільствах є відносна статичність соціуму, для якого характерне натуральне господарство, порівняно закрита система соціальної мобільності, опосередкованість виробничих відносин через гомогенний колектив, такий як сільська спільнота, міська комуна, каста, цех, гільдія чи парафія.

На протилежних позиціях перебуває інтелектуальна традиція, у межах якої індивідуальне збагачення і явище соціальної нерівності не проблематизують (соціальний дарвінізм А. Смолла та Л. Гумпловича, правий реалізм Е. Бенфілда та ін.) чи проблематизують без радикальної вимоги їхнього викорінення (динамічний функціоналізм Р. Мертона, теорія конфлікту Р. Дарендорфа та ін.). Система нормативного регулювання, як і вся система суспільних відносин у референтній моделі соціуму, на яку орієнтована ця традиція, перебудовуються відповідно до принципів раціональності: відбувається звільнення від патерналістської опіки держави і спільноти та становлення абстрактних універсалістських правил ринкової поведінки. У цьому сенсі таку традицію є підстави назвати ліберально-індивідуалістичною.

Одна з найглибше опрацьованих, як і критикованих, теоретичних перспектив у межах цієї традиції є структурно-функціоналістська теорія соціальної стратифікації. Послідовники Т. Парсонса, К. Девіс і У. Мур дійшли висновку про те, що явище соціальної нерівності є загальним і необхідним: не стратифікованого, абсолютно безкласового суспільства існувати не може. Стратифікація, натомість, є функціональною необхідністю, структурою, яка стосується не конкретних індивідів та їхніх груп, а статусів, заміщуваних ними, та ролей виконуваних ними. На думку К. Девіса і У. Мура, в аналізі соціальної нерівності на увагу заслуговують такі питання: як суспільство, як система, викликає у “правильних” індивідів бажання займати “правильні місця” та як суспільство стимулює виконання “правильними людьми” відповідних функцій. Визначальним у структуруванні системи соціальної нерівності є те, що заміщення статусів у суспільстві ускладнене трьома чинниками: по-перше, деякі статуси і позиції привабливіші, ніж інші; по-друге, деякі статуси і позиції важливіші для суспільства, ніж інші; по-третє, різні соціальні статуси і позиції потребують різних здібностей, умінь і навичок. У подальшому розгляді соціальної нерівності К. Девіс і У. Мур виходили з того, що високі позиції в системі стратифікації є менш привабливими, проте важливішими для суспільства і потребують більших здібностей, знань і талантів. До того ж суспільство змушене доповнювати ці статуси

і позиції прийнятною винагородою для того, щоб індивіди прагнули зайняти їх та належно виконували свої обов'язки. Наприклад, щоб забезпечити достатню кількість лікарів у суспільстві необхідно запропонувати їм винагороди, такі як престиж та висока заробітна плата. В іншому випадку складно очікувати від людей того, що вони проведуть тривалий, складний та дорогий процес здобуття медичної освіти, а після цього обійматимуть посади, пов'язані з постійними стресами, необхідністю самовдосконалення та відповідальністю. Отже, поглиблення соціальної стратифікації – процес неунікнений, бажаний і необхідний у сучасному диференційованому суспільстві [8].

Як бачимо, структурно-функціональний аналіз соціальної нерівності, позбавлений морально-етичної проблематики, трактує нормативність як об'єкт дослідження, а не як методологічний принцип чи принцип розгортання соціальної реальності. Інакше кажучи, структурний-функціоналізм беззастережно виходить з позицій того, “як є”, консервує існуючий стан, відмовляється від соціального критицизму і не ставить питання про те, “як має бути”⁵.

Отже, обидві названі інтелектуальні традиції (солідаристськи-колективістська та ліберально-індивідуалістична) хоч і відрізняються у вихідних, аксіоматичних положеннях, проте, по-перше, узгоджуються у тому, що морально-етична проблематика є цілком релевантною до аналізу економічних трансформацій та явища соціальної нерівності, а, по-друге, дають змогу окреслити предмет дослідження соціології моралі у тому, що стосується економічної поведінки. Ним є механізми відтворення соціальних дій, практик та інститутів, які структурують соціальну реальність у площині моральне / неморальне, надаючи додаткового символічного значення актам економічної взаємодії. Безпосереднім фокусом уваги соціології моралі у тому, що стосується дослідження економічної поведінки, є механізми відтворення, ступінь поширеності, конкретний зміст і динаміка соціальних диспозицій щодо моральних норм, які регламентують економічні взаємодії та стосуються віктимізації. В економічних взаємодіях, довіри і чесності, співвідношення індивідуальних та колективних інтересів.

Г. Батигін, описуючи другу методологічну проблему, аналізує здатність самого індивіда позиціювати себе в площині моральне / неморальне і можливості емпіричного фіксування ступеня конгруентності індивіда, адже, на думку дослідника,

⁵ Водночас ліберально-раціоналістична інтелектуальна традиція аналізу взаємозв'язку системи нормативного регулювання та економічної поведінки не є однорідною. Наприклад, один із засновників вільноринкової моделі організації економіки та класичної ідеології лібералізму Адам Сміт є автором праці “Теорія моральних почуттів” (The Theory of Moral Sentiments, 1759), у якій детально проаналізовано співвідношення етичного та раціонально-економічного. Центральним об'єктом інтересу А. Сміта є те, як в економічній сфері поряд з індивідуалізмом та егоїзмом існує та вдосконалюється загальнолюдська моральність, що пом'якшує егоїстичні поривання підприємців. Такий, додатковий до формально-правового, контроль є вкрай необхідним, адже може утримувати підприємців від “змов проти громадськості” тоді, коли закон не ефективний.

питання конгруентності респондента є невід’ємною частиною предмета соціології моралі⁶. Дослідник дійшов висновку, що така здатність передбачає можливість розмежувати явні та латентні мотиви поведінки. Це завдання ускладнене тим, що нормативні системи витісняють латентні мотиви: за висловом Г. Батигіна, спроба розмежування явних і латентних мотивів є спробою екстерналізувати те, що неможливо екстерналізувати. Вирішення цієї проблеми ми вбачаємо в інтеграції до інструментарію конкретно-соціологічних досліджень тестів на суб’єктивну надійність, наприклад у формі перефразованих запитань у різних частинах опитувальника або ж запитань багатопланових, які акцентують увагу на фактологічних, декларативних та оціночних аспектах установок респондента. Додатковим інструментом верифікації ступеня конгруентності респондента є проведення повторних опитувань, віддалених від попереднього опитування в часі.

Третя проблема, яку помітив Г. Батигін, стосується виміру моралі, перетворення її в соціологічний факт, її емпіричного фіксування. Учений це твердження проілюстрував так: припустимо, що інструмент соціологічного опитування охоплює дві змінні: “Чи часто ви робите неморальні вчинки?” та “Чи часто вам доводиться стикатися з неморальними вчинками інших?”. Цей приклад, що ґрунтується на даних нерепрезентативного опитування в студентських групах, засвідчує складність емпіричного фіксування моральних суджень, оскільки більшу частину неморальних вчинків чинять “вони”, а “я”, зазвичай, чиню моральні вчинки (табл. 1). Автор припустив, що в інших групах розподіл не буде суттєво відрізнятися: тенденція до вищої моральності “Я” залишиться і в межах репрезентативного дослідження.

Таблиця 1

**Локус морального судження за результатами опитування студентів,
проведеного Г. Батигіним, N=137**

Чи часто трапляється так що...	Ви робите неморальні дії щодо інших?	Інші роблять неморальні дії щодо Вас?
Часто	2	93
Інколи	31	4
Зрідка	53	1
Ніколи	9	0

⁶ Як пише Г. Батигін, завдання соціології моралі полягає в раціональній реконструкції латентних установок незалежно від того, чи усвідомлює “моральний суб’єкт” свої справжні наміри.

На підставі даних Європейського соціального дослідження [9] ми вирішили верифікувати таке припущення автора, використовуючи наявний у дослідженні інструментарій, який певною мірою повторює інструментарій, застосований Г. Батигінім (табл. 2).

Таблиця 2

Локус морального судження за результатами Європейського соціального дослідження, N = 2031

Чи траплялося з Вами за останні п'ять років таке?	Вам продали не нову (таку, що вже була в користуванні) річ і швидко з'ясувалося, що ця річ зіпсована	Ви продавали річ, яку використовували раніше, та приховували всі або деякі вади цієї речі?
Траплялося	481 (23%)	118 (5,8%)
Не траплялося	939 (46%)	1586 (78%)

У нашій попередній статті ми на підставі вторинного аналізу бази даних ЄСД 2004-2005 рр. виявили, що різні соціально-демографічні групи населення по-різному причетні до неправових соціальних практик, а відтак і по-різному вважають такі практики прийнятними. Наприклад, жінки менше ніж чоловіки, люди старшого віку менше ніж молоді люди, мешканці малих населених пунктів менше ніж мешканці великих населених пунктів є схильними до неморальних чи незаконних правових практик [10]. Відштовхуючись від попередніх теоретичних міркувань спробуємо верифікувати отримані нами результати, а поряд із цим верифікувати самі ці міркування. Отже, вище підтверджено існування стійкого відхилення (англ. *bias*) у фактологічних судженнях респондентів, які стосуються соціальних дій, неприйнятних з погляду закону чи моралі: респонденти схильні зображати себе більш моральними та законослухняними, ніж їхні контрагенти в соціальних взаємодіях. З'ясуємо, чи справджується таке твердження для названих вище груп (табл. 3).

Таблиця 3

Локус морального судження за результатами Європейського соціального дослідження для окремих соціально-демографічних груп населення, N = 2031

Розподіл відповідей на питання: Чи впродовж останніх п'яти років з Вами траплялося таке		Вам продали не нову (таку, що вже була в користуванні) річ, і швидко з'ясувалося, що ця річ зіпсована?	[Ви] продали річ, яку використовували раніше, та приховали всі або деякі вади цієї речі?	
Гендерні групи	Чоловіки	Траплялося	25,8 % (176)	6,7 % (46)
		Не траплялося	46,1 % (315)	76,3 % (521)
	Жінки	Траплялося	20,9 % (246)	4,5% (53)
		Не траплялося	48,5 % (571)	81,4 % (959)
Вікові групи	Респонденти віком 18–29 років	Траплялося	44,9 % (101)	15,4 % (42)
		Не траплялося	55,1 % (124)	84,6 % (230)
	Респонденти віком 30-59 років	Траплялося	32,8 % (221)	6,3 % (51)
		Не траплялося	67,2 % (452)	93,7 % (753)
	Респонденти віком 60 років і старші	Траплялося	29,9 % (146)	4 % (24)
		Не траплялося	70,1 % (342)	96 % (571)

Тип населеного пункту, в якому проживає респондент	Велике місто	Траплялося	33,6% (129)	6,8% (32)
		Не траплялося	66,4% (255)	93,2% (440)
	Передмістя або околиця великого міста	Траплялося	33,3% (8)	4% (1)
		Не траплялося	66,7% (16)	96% (24)
	Невелике місто	Траплялося	32% (147)	7,9% (43)
		Не траплялося	68% (312)	92,1% (500)
	Село	Траплялося	35,7% (195)	6,4% (42)
		Не траплялося	64,3% (351)	93,6% (616)

Як бачимо, спостереження Г. Батигіна стосовно універсальності механізму згідно з яким атрибуція себе та інших у нормативному вимірі має стійкий ухил: “я” більше відповідає нормам, ніж “інші”. Водночас помічена автором особливість дає змогу деталізувати соціальну топологію нормативного поля соціальної реальності, поглибити розуміння механізмів формування нормативних суджень. Використання цього інструменту допомагає визначати межі між прийнятним і схвалюваним, з одного боку, та неприйнятним і засуджуваним, – з іншого. Такий ухил чітко означає, що названі соціальні дії та практики, у які вони вбудовані, суспільство не сприймає загалом як прийнятні, нормальні. За умов нормативної дезінтеграції сучасних суспільств загалом і вітчизняного зокрема та прогресуючої розмитості меж прийнятності такий інструмент видається корисним і потрібним; він є одним із можливих шляхів поглибленого вивчення меж прийнятності щодо окремих соціальних дій та їх комплексів – соціальних практик.

Зазначимо, що використання самих лише кількісних методів накладає певні обмеження на дослідника. Тому украй необхідним вважаємо триангуляцію кількісних та якісних методів у дослідженні меж прийнятності щодо окремих соціальних дій та соціальних практик. Тут, очевидно, питання залежить від вибору конкретного предмета дослідження, дослідницьких завдань і обраної методології та методів дослідження⁷.

⁷ Прикладом успішного подолання можливих проблем завдяки використанню специфічної методології та методів є праця В. Зелізер “Соціальне значення грошей”. Один із розділів книги має назву “Моральні гроші”. Головна теза полягає в обґрунтуванні множинності грошей. Таке уявлення протиставлене конвенційному уявленню про гроші як про “чисте втілення засобів, яке перетворює світ в арифметичне завдання”. Гроші не є ні культурно нейтральними ні соціально анонімними, адже можуть перетворювати цінності й соціальні зв’язки в числа, квантифікувати їх, а цінності і зв’язки, відповідно, трансформують гроші, наповнюючи їх специфічним змістом та вбудовуючи в соціальні патерни, виникають цільові “ціннісно-забарвлені” гроші: призначені на благодійність, на хабар, чи на подарунок. Отже, в Зелізер цілком переконливо інтегрує поняття “мораль” у вивчення економічних взаємодій оперує – досліджує різні моралі, передбачає множинність нормативних моделей, досліджує їх у ключі постмодерністської соціології, звертається до конкурентних чи домінуючих дискурсів [11].

Зокрема, ідеться про перспективність використання фокус-групових дискусій та глибинних інтерв'ю. Одним із можливих інструментів, які можна застосовувати, наприклад, у вивченні меж конвенційності, є опрацьовані А. Тевено режими діяльності залежно від ціннісно-нормативної мотивації, яку суб'єкт використовує задля нормалізації практикованих соціальних дій і практик. Це такі режими: публічної конвенції чи “морального виправдання”, функціональний режим та режим “близькості”⁸. Режим публічної конвенції передбачає апеляцію до понять “вища цінність” та “загальне благо”, стійкі переконання та емоційну заангажованість індивіда. Функціональний режим, про який пише А. Тевено, є проміжним варіантом мотивації, що його використовують індивіди в нормалізації власних дій. Тут індивід орієнтується на досягнення прагматичної мети, яка, відповідно, може для цього індивіда мати “вищу цінність”, бути референтною цінністю, яка виправдовує конкретні дії. Режим близькості – це персоніфікована і локалізована діяльність, яка виникає як незапланований результат ознайомлення індивіда з навколишнім середовищем. Останній режим є найбільш дисфункціональним з точки зору дотримання нормативного взірця. Такий режим сам по собі формує нормативний взірець, оскільки переводить конкретні дії з розряду тих, щодо яких необхідною є рефлексія та нормалізація, у розряд тих, які відтворюються через механізм засвоєння фонових очікувань. Перевага функціонального режиму та режиму близькості у рефлексії індивідів з приводу тіньових соціальних практик сигналізує процес “вростання” цих практик у ціннісно-нормативну систему суспільства та “примирення” з нею [2, с. 101-102].

Отже, по-перше, поважна інтелектуальна традиція легітимізує соціологічне дослідження нормативних аспектів і чинників економічної поведінки. По-друге, таке вивчення неминує мало б спиратися на напрацювання соціології моралі, яка, втім вирізняється низкою методологічних, теоретичних та методичних лакун, центральними з яких є: неминуча нормативна заангажованість дослідника, яка унеможлиблює об'єктивне дослідження нормативної сфери; проблемність з'ясування ступеня конгруентності респондента; проблемність емпіричної фіксації нормативних суджень загалом. Напрямами заповнення прогалін є: по-перше, використання різнопланового інструментарію конкретно-соціологічних досліджень; по-друге, триангуляція кількісних та якісних соціологічних методів; по-третє, використання тестів на суб'єктивну надійність респондентів. Наукові пошуки у цьому напрямі могли б стати фундаментальними, тобто такими, які через емпіричне дослідження збагачують науку на теоретичному, вищому за абстракцією рівні.

⁸ Певною мірою співзвучним з цією класифікацією є веберівська класифікація соціальних дій, а також концептуальний поділ на “високу мораль” та “щоденну мораль”, запропонований Й. Бергманом та Т. Лукманом [12].

1. *Батыгин Г.* Как невозможна социология морали. Доступне на: http://d.theupload.info/download/uv459g6t45rvcekgpyshbt951p3c7zds/batygin_g_s_kak_nevozmozhna_sociologija_morali.txt 12.03.07.
2. *Тевено А.* Какой дорогой идти? Моральная сложность “обустроенного” человечества // Журн. социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. 3. – № 3. – С. 84 - 111.
3. *Бахитановський В., Согомонов Ю.* Социология морали: нормативно-ценностные системы. – М.: Алтейя, – 2003.
4. *Арбеніна В.* Сучасний стан української соціології у дзеркалі “Харківських соціологічних читань” // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: 36. наук. праць. – Харків: ВЦ ХНУ, 2005. – С. 268-276.
5. *Luhmann N.* The sociology of the moral and ethics // *International sociology*. – 1996. – Vol. 11 (1). – P. 27-36.
6. *Bauman Z.* Liquid Modernity. – Polity Press, – 2000.
7. *Радаев В.* Экономико-социологическая альтернатива Карла Поланьи // *Экон. социология*. – 2004. – Т. 5. – № 5. – С. 20 - 34.
8. *Davis K., Moore W.* Some principles of stratification // *American sociological review*. – 1945. – Vol. 10. – Pp. 242-249.
9. R. Jowell and the Central Co-ordinating Team, *European Social Survey 2004/2005: Technical Report*. L., 2005;
10. *Демків О. Б., Кондратик Л. М.* Регіональна специфіка меж конвенційності соціальних практик в економічній сфері у сучасному українському суспільстві // “Стосунки Сходу та Заходу України: суб’єкти, інтереси, цінності”. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. – Луганськ, 2007. – С. 326-344.
11. *Зелизер В.* Создание множественных денег // *Эконом. социология*. – 2002. – Т. 3. – № 4. – С. 58-72.
12. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995.

METHODOLOGICAL AND THEORETICAL LACUNAS OF THE SOCIOLOGY OF MORALITY AND EMPIRICAL STUDY OF THE NORMATIVE ASPECTS OF THE ECONOMIC INTERACTIONS

L. M. Kondratyk

Ivan Franko National University of Lviv

lkondratyk@yahoo.co.uk

The article analyzes the possible ways to overcome a number of theoretical and methodological problems of the sociology of morality in the context of the study of the normative aspects of the economic interactions of the population of contemporary Ukraine. Author underlines the prospects of the application of the wide range of quantitative and qualitative sociological methods in the study of the normative aspects of the economic interactions.

Key words: sociology of morality, borders of conventions, economic interactions.

Стаття надійшла до редколегії 22.11.2007

Прийнята до друку 24.01.2008

*Організаційний вимір
сучасних суспільств*

*Organizational Dimensions
of Contemporary Societies*

УДК 303.3.3.0973

TECHNOLOGIES OF THE BODY, TECHNOLOGIES OF THE SELF: HOUSE ARREST AS NEO-LIBERAL GOVERNANCE¹

S.K. Decker, W.G. Staples

Kansas University
staples@ku.edu

In this article, we argue that the practice of electronically monitored “house arrest” is consistent with Foucault’s insights into both the workings of “disciplinary power” and “governmentality” and with the self-governing notions of a conservative, neo-liberal ideology and mentality. Our interpretive analysis of a set of offender narratives identifies a theme we call “transforming the self” that illustrates the ways in which house arrest is experienced by some clients as a set of discourses and practices that encourages them to govern themselves by regulating their own bodies and conduct. These self-governing capabilities include “enterprise,” “autonomy,” and an ethical stance towards their lives.

Key words: house arrest, neo-liberal ideology, self-governing capabilities.

“On the one hand, we govern others and ourselves according to what we take to be true about who we are, what aspects of our existence should be worked upon, how, with what means, and to what ends. On the other hand, the ways in which we govern and conduct ourselves gives rise to different ways of producing truth.”

– Mitchell Dean [9, p. 18].

“It’s about remembering. Remembering things...it conditions us not to forget. It immediately puts consequences on us if we do, if we do forget.... You are accountable for everything you do at every minute of everyday or they have to know where you’re at. And it’s your responsibility to make sure they know. It’s not their responsibility to track you down... You learn to be accountable for yourself.”

– “Julie,” on living under house arrest, 2001.

“Julie” is a thirty-two-year-old European-American and a divorced parent of three young children who works as a manager at a fast food outlet. She is one of the two dozen people we have interviewed living under house arrest in and around a Midwestern metropolitan area. Julie had been convicted of a drug offense and this was her second experience with house arrest, having been sentenced to “doing time at home” [2] in another state. All together she has spent more than two months being electronically monitored, this time following a three-month stint in a residential treatment center. Now on her own, Julie, along with her children, lives with her mother. Being on house arrest means that Julie needs to respond to random phone calls from a Department of Corrections

¹ Друкується з дозволу автора за: *Staples W. G., Decker S. K. Technologies of the Body, Technologies of the Self: House Arrest as Neo-Liberal Governance // M. Deflem (Ed.). Surveillance and Governance: Crime Control Today. – Amsterdam, Boston, London, New York: Elsevier, 2008. – 292 p.*

computer to verify she is home when she is scheduled to be. In order to do this, officials installed a small computerized unit in the house attached to her phone line. The calls demand that Julie complete a drill of answering the phone within the first three rings, saying her name and the time, and blowing into an alcohol tester that is built into the machine. While she is doing this, the device takes her picture and compares it to a reference photograph stored on a central computer.

The practice of electronically monitored “house arrest” has come to play an important role in the criminal justice system of the United States [21, 27]. Currently, house arrest programs tether more than seventy thousand individuals to central monitoring systems in the United States [21] with similar programs in Canada, United Kingdom, Sweden, The Netherlands, Australia, and New Zealand [32]. The practice emerged in the context of this broader shift to community-based, “intermediate sanctions” associated with the “new penology” [11] of the 1980s. This ideological and policy shift emphasized a new rationality centered on the sorting and classifying of offenders into finer categories of risk and dangerousness [9]. Intermediate sanctions— including boot camps, intensive supervision, community service, work-release, restitution, day-reporting centers, and day fines— were thought of as incremental punishments along the continuum between the extreme ends of probation and prison and therefore better suited to those classified as lower risk and marginally dangerous.

In this chapter, we contend that the program of electronic monitoring we studied is consistent with Foucault’s insights into both the workings of “disciplinary power” [13] and “governmentality” [17] and with the self-governing notions of a contemporary, conservative, neo-liberal ideology and mentality [3, 8, 38, 39]. Our interpretive analysis of this set of offender narratives identifies a theme we call “transforming the self” that illustrates the ways in which house arrest is experienced by some “clients,” as they are referred to, as a set of discourses and practices that encourages them to govern themselves by regulating their own bodies and conduct. These self-governing capacities may be characterized as “enterprise,” “autonomy,” and an ethical stance towards their lives [17, 39].

The bulk of the academic literature dealing with house arrest has focused on whether or not the treatment is effective in reducing recidivism and/or assessing its relative cost when compared to other sanctions [see 5, 6, 7, 19, 23, 24, 28, 31, 40, 48]. Our goal, however, is to investigate and explore how it actually operates and is experienced by those subjected to it. Only a few studies [22, 29, 34, 35] have marginally explored what offenders make of the experience of house arrest, and only two [1, 45] have studied the experience in-depth. Through an examination of these offender narratives, we can see how the penalty of house arrest is made meaningful within the experiences of these individuals. This approach is consistent with the “law in everyday life” perspective [10, 18, 41] that considers law a social process and seeks to investigate how it operates in routine, everyday ways.

Theorizing House Arrest

There is considerable evidence in the US of the emergence of a new regime of social control; a regime that retains many of the modern themes and practices of the past, while,

at the same time, has developed new methods of control and accountability that are both a product and reflection of postmodern culture [44] and a movement towards “conservative, neo-liberal” governance in criminal justice [33]. House arrest with electronic monitoring is consistent with this new regime. It incorporates a number of elements of modern, “total institutions” [20, 46] while this new technique is, at the same time, quintessentially postmodern in design and implementation. But more, while the disciplinary regime of house arrest sets the boundaries or, in a number of the clients’ words, the “structure” in their lives, it is largely left up to them to monitor themselves – to keep to their schedules, to work or go to school as required, meet with officials when scheduled, offer themselves up for drug tests, administer their own breathalyzers, and to literally turn themselves in if they deviate from the conditions of their contract. Thus, although house arrest operates “panoptically” – with clients “internalizing the gaze” of authorities– in a more complex way, their “participatory monitoring” [4] actually helps to ensure that the entire system is working properly. They are, to paraphrase Poster [36, p. 184], individuals plugged into the circuits of our own panoptic control.

We see the house arrest program then as a tactic of what Foucault [17], in his later writings, called “governmentality,” or the *practices* of governing, the techniques and technologies of how governing works, the rationalities and strategies invested to shape, guide, and direct the conduct of others, and that make human life a domain of power and knowledge [17]. As both a disciplinary strategy and a “technology of government,” the practice of house arrest is designed to treat the client’s body as an object to be monitored and assessed, broken down, analyzed, and improved upon. It is a program “...imbued with aspirations for the shaping of conduct in the hope of producing certain desired effects and averting certain undesired ones” [38, p. 52]. It attempts, in other words, to normalize the participants and to produce docility. The individual, then, becomes both an object and subject of knowledge, not simply repressed, but shaped and formed within this discursive field and social practice. From this operation of power/knowledge come subjectivity and the formation of the self. Foucault [15] also explored the idea of “technologies of the self” or patterns of practices that “permit individuals to effect by their own means, or with the help of others, a certain number of operations on their bodies and souls, thoughts, conduct, and way of being, so as to transform themselves...” [15, p. 225]. An individual, equipped with such technologies often created by various “experts” with skilled knowledge, may develop the self-governing capability that brings their conduct into alignment with broader moral, social, and political objectives [39, p. 155; 3].

House arrest, then, as a technology of governing, tends to reflect the overarching political climate in the US of the last several decades which, in turn, is echoed in the “new penology” and “actuarial justice” models [11, 12] that have emerged during the same time frame. As O’Malley [33] argues, the US criminal justice system may be differentiated as a hybrid of neo-liberal principles – characterized by “...the rational choice subject, the superiority of markets to deliver efficiencies and goods, freedom of choice, a ‘revised autonomy’ of the enterprising self, the centrality of innovation and of enterprising individualism, the small and enabling state”– and backed up by a conservative, “three

strikes” incapacitation mentality [33, p. 216]. According to Rose [39], this type of neo-liberal regime spawns and utilizes certain strategies, tactics, and regulations that encourage the self-governing capabilities of subjects. These capacities include 1) *Enterprise*, or the array of rules for the conduct of one’s everyday existence that include energy, initiative, ambition, calculation, and personal responsibility [39, p. 154]; 2) *Autonomy*, or the taking control of activities, defining a set of goals, and planning a course of action to satisfy the needs of existence through one’s own powers [39, p. 155]; and 3) *Ethics*, understood as the domain of practical advice as to how we conduct ourselves in the various aspects of our everyday existence and the ways by which we come to construe, decipher, and act upon ourselves in relation to the true and false, the permitted and the forbidden, the desirable and undesirable [17; 39, p. 30, 153].

The house arrest program discussed here embodies this hybrid form of neo-liberalism. It seeks to govern clients *through* the limited freedom it grants them but always with the constant threat that this freedom may be taken away. In other words, it governs its subjects through structuring and controlling the possible field of action where they are “free” to make the “right” choices in which they learn to govern themselves. Thus the clients are “not merely ‘free to choose’ but *obliged to be free*, “to understand and enact their lives in terms of choice” [38, p. 87]. They are treated as rational actors who respond to positive incentives and negative consequences. The program is touted by officials as being highly efficient and cost-effective as it deploys private sector technologies and makes program participants pay for the use of the equipment as well as their drug tests. Clients must work, most at least forty hours a week, not at public sector “make work” jobs, but in private sector jobs that, if they do not already have one, are arranged for them. Thus they are rendered docile not through their isolation and segregation from society but rather through their integration into everyday, labor/wage and commodity exchange relations. The discourse of house arrest, articulated by both staff and clients, is one where the values of work, self-help, self-control, responsibility, and accountability are celebrated.

Studying House Arrest

In the fall of 2001 Staples conducted face-to-face, open-ended interviews with twenty-three clients in a house arrest program in a metropolitan area in the Midwest. The interviews took approximately thirty to forty minutes to conduct. We used an interview guide of about a dozen general questions centered on their experiences with house arrest. The interviews were taped and later transcribed. The final sample included twenty-three individuals, fifteen European-Americans (twelve males and three females) and eight African-Americans (one female and seven males). The mean age was thirty-three with a range of eighteen to seventy-four.

The house arrest program we studied is located in the same building as the Department of Corrections’ 172-bed residential program we will call “The Center.” House arrest, as practiced by this community corrections department, is a highly structured program involving mandatory employment, educational and treatment programs, frequent drug

and alcohol testing, and offender fee payment that is touted by officials as an alternative to incarceration. Once assigned to house arrest, offenders sign a three-page seventeen-point contract that outlines all the conditions and behavioral expectations of the program. Clients must develop a daily schedule of approved activities (e.g., work, school, AA meetings, doctors' visits, etc.). Weekly, face-to-face meetings with their "House Arrest Officer" are required to review and update schedules and to verify their compliance through testing for drug or alcohol use, the collection of pay check stubs, or signed verification of attendance at required treatment programs. All the clients we spoke with were court-ordered to maintain full-time employment. House arrest officers also make unannounced visits to places of employment and residences. In addition, a computerized Mitsubishi Electronic Monitoring System (MEMS) device is installed in the offender's home. The device functions to verify compliance with the house arrest contract by recording the offender's voice, taking his or her picture, and collecting breath samples for analysis. The house arrest officer determines the number of calls appropriate within a specific block of time and the system randomly calls the offender within those blocks.

When a call is made, a computer simulated human voice tells the person answering the phone that the call is from the house arrest department and a short pause gives the offender time to get to the phone in case someone else has answered. The system then instructs the offender to take their own photograph and to submit a breath sample through a straw inserted into the home monitoring unit. The photograph is displayed on a computer screen in the house arrest office next to a reference photo previously entered into the system so that staff can verify the identity of the person answering the call. The results of the alcohol breath test are recorded in the computer and displayed on screen with the photo of the offender, which includes name, date and time. If a violation occurs, the computer immediately places a second call. If the second call results in a violation, an alarm alerts staff at the House Arrest office.

If a client does not respond to phone calls, there is a two-hour window for them to either call the house arrest office or show up in person. If they do not contact the office within this time frame, they are "violated" by their house arrest officer, meaning that they have broken their house arrest contract. Likewise, having a "hot UA" (a positive urine analysis) will result in an infraction. Program staff members frequently call upon local law enforcement to conduct residence checks and to look for those suspected of being AWOL, to provide arrest and detention services, to investigate allegations of abuse in the home, or verify an offender driving on a suspended license. The program requires offenders to pay a daily monitoring fee and all fees associated with the program, including drug testing.

Transforming the Self

For all most all of the clients we spoke with, a sentence to house arrest produced a number of seemingly contradictory feelings and emotions. On the one hand, many complained, sometimes bitterly, about the intrusive and "disciplinary" aspects of the program such as the random phone calls and the rigid schedule as well as the cost of participating

and the stress on them and their family and other intimates [45]. On the other hand, nearly all the clients began their interviews by declaring that, for a variety of reasons, house arrest was “better” than the alternative of sitting in the county jail. Some of those reasons included being able to sleep in their own bed, cook their own food, work and earn money, and to remain with family. Yet, another purported benefit of the house arrest program was what some described and what we call the tutelage aspects of the program: how it imposed a necessary “structure” onto their lives, how it taught them various life skills, and how it helped them become “responsible” and “accountable.” Therefore, we hear in the narratives of clients the adoption of various modes of evaluating and acting upon themselves as they seemingly develop the self-governing capabilities of “enterprise”, “autonomy,” and “ethics” [39].

For example, “Mark” is an African-American male in his early twenties who attended a local community college. He had been convicted of driving while intoxicated and manslaughter, the result of a car wreck. In his interview, Mark revealed a number of self-governing capacities he claims to have taken from the program. Asked about his daily schedule in the program, Mark said:

Mark: “I’m probably working more than I’ve ever worked in my life but I don’t mind it since that’s what [the program] gave me, was a work ethic, because I didn’t have any since I was just a little spoiled kid who didn’t do anything. And, that is just the whole reason they put you on it, to add that structure to your life, that you’re saying, ”I go to work, I come home, and that’s the place I need to go, that’s what I put that on my schedule and that’s it.” You’re supposed to have that schedule for your life, and life is supposed to be full of appointments and schedules, and, but I mean life is supposed to have that structure and I guess that’s what it’s suppose to do.”

When asked what the experience of house arrest meant to him, Mark said, “The whole meaning and purpose towards house arrest is to have a certain structure in your life and you can’t have that structure without any type of guidelines.” And finally, echoing an ethical stance on his own behavior, Mark told us, “Man, I don’t feel any animosity towards being on house arrest ‘cause I have to live up to my responsibilities which I guess this place really teaches that, you have to live up to certain things if you’ve made those mistakes, live up towards them. And so, I mean, I’m actually happy everyday.”

”Marge,” a European-American in her 30s and the mother of five children who works in a fast-food restaurant, a job arranged by the program, told us that she hates to be monitored 24 hours a day, but “You know, it’s better than sitting in jail.” Marge went on to speak of the opportunity for self-sufficiency, lessons and skills learned, and personal accountability that the program permitted and encouraged: “And at least under house arrest you can provide for your family and if you’re not out there doing what your not supposed to be doing then it’s not a problem anyway.” She continued:

Marge: “And, it all, actually, sometimes people that have had problems in the past with maybe drugs or alcohol or situations like that, if they know what’s more

important then, house arrest can actually be a beneficial thing to a person. You know, for one, your proving to the community that you can survive, be a part of the community without, you know, I don't know, it's, it's not... I'll be the first to tell you that I hate the phone calls, especially in the middle of the night, whatever, but it's a lot better than sitting in jail, at least you still have the opportunity to be with your family and provide for your family, and do the things that you need to do."

Asked to reflect on the relationship between house arrest and jail, Marge states:

Marge: "Even if you have been here at The Center, when you get out of here, I mean, you learn to appreciate a lot more, and, actually, this has all been a really good experience for me, because, I mean, it's taught me budgeting money, even with house arrest, I know have to have a payment in, you know, so I mean, this is part of my probation condition, so, you know, actually you have to sit down and budget your money too to make sure that you have the money for house arrest, you know, so, it's really been a learning experience, and, I've actually benefited from it."

Staples: "Is it a lot of pressure?"

Marge: "Yeah. Basically, yeah. You know, because, you know you got to make sure that you are there when they call, you know and, if you've lived your life, you know, like I have, five children, I'm constantly busy, busy, busy. If you've lived your life that way, by a schedule, I mean it just totally turns your life upside down, you know. You have to make sure, and there's accountability again, responsibility, especially for your actions, you know, you wouldn't want to put yourself in that position so now you have to be accountable and responsible, and it is, it's hard at first, but like I said, once you get the hang of it and you're not doing anything wrong and you're doing what you're supposed to be doing, it doesn't become a problem anymore."

Staples: "Any final thoughts about the experience that you would like to share with me?"

Marge: "I don't plan on ever, ever doing it again! (Laughs). I don't. I appreciate the fact that I'm here to talk to you and that I'm not in jail, but, the expense, is you know, just trying to keep up with appointments and scheduled times, and, it's definitely been a life learned experience, and I just do not want to have to face it again."

"Reggie" is an African-American male in his thirties, married with two children. He is a small business owner who had reluctantly agreed to plead guilty to a charge of sexual assault. He told us about how he ended up on house arrest and, like Marge, evokes a sense of personal responsibility that he linked to the community and the larger social order.

Reggie: "So I'm thinking, instead of him [the judge] giving me another thirty days and him taking me away from my family, I have a house note to pay, taking me from my house and my family is hurting my family also, so I think the judge was lenient and said, "He doesn't need to be in jail, let's do, let's give him house arrest."

And then by then I can get a better evaluation and he can be on his way.” So it’s satisfying everyone, the judge, the community, you know everything.”

And later in the interview, Reggie accepts his own liability for what has happened to him and sets his sights on moving forward and taking control of his own life:

Reggie: “I assume responsibility for being at that bar. So if I assume responsibility for being at the bar, I have no one to be mad at about this house arrest situation but me. That means I have to do what’s necessary to get past it. Now, if I want to be mad about the situation and, ‘this isn’t fair,’ then I’m not assuming responsibility and then therefore house arrest is going to be a pain in the ass for me. Let’s get past it and go forward, this is what I need to do.”

Staples: “So you are just constantly focusing on the alternative, which is just not very pleasant.”

Reggie: “Right. And if you don’t conform and meet the, uh, contract that you sign, can’t say you didn’t know, ‘cause you signed it.”

“Julie,” the European-American in her thirties quoted at the beginning of this chapter, states when asked to describe her experience on house arrest that, “It was uh, [pause] structured. It was a lot better than being in jail, which was the alternative for me.” Julie goes on to tell us about a specific skill she has developed and how this has led to personal accountability:

Staples: “Hmm, structure. Anything else about the experience that comes to mind?”

Julie: “It’s [pause] remembering. Remembering things, um, ‘cause a lot of times in the normal daily life it is difficult. So we forget things and it conditions us not to forget. It immediately puts consequences on us if we do, if we do forget. But when you’re out on the street normally you forget ‘oh well’ little things,. Here you pay the consequences if you forget anything. I forgot to find out one time here in The Center and lost my passes for three weeks. You forget something on house arrest, you could be called back here and sent straight back to The Center. They don’t give you chances on house arrest.” She continued, “It’s immediate accountability. There is no second chances, there is no ‘well, let me think about it.’ No.”

Staples: “Not a lot of slack, huh?”

Julie: “Uh huh, no slack at all. You are accountable for everything you do at every minute of every day or they have to know where you’re at. And it’s your responsibility to make sure they know. It’s not their responsibility to track you down. It’s part of what it is going out, you learn to be accountable for yourself.”

Later in the interview, Julie evokes the performative technology of the confession [16] when she tells us how others know about her circumstances.

Staples: “So, a number of people know that you are on house arrest?”

Julie: “Yeah, everybody that I associate with, everybody that I talk to knows what’s going on with me. I’m not ashamed to admit what I’ve done ‘cause I’m paying for it. I took accountability for what I did and the responsibility for what I did and I’m trying to put it all behind me and move on and they are trying to help me. They are trying to help me put all behind me and making sure that I stay on the right track.”

When Julie described the routine of house arrest, answering the phones, etc. she identified what she sees as the tutelage aspect of the program and the acceptance of docile subjectivity. She stated, "It's a conditioning program, that's what all this is. They're conditioning you to live like, better on life's terms. It does work. Doing the things you say you're going to do and uh, kind of uh, learning to respect authority." She goes on to compare the house arrest to a work release program she participated in another state: "That was plain, straight up, just a work release program. They didn't try to recondition you at all."

Finally, asked to summarize her experience Julie offered, "If people understand the concept of house arrest, it's a breeze. A lot of people try and put more into it than what's really there. They just basically need to read the rules and regulations. It helps. It says it all right there. It's guidelines is all." She went on to elaborate how she saw the need for the tutelage function to be embedded in the everyday lives of arrestees and how this offered them the opportunity to develop personal autonomy and control over their own lives.

Julie: "It's just a wonderful program, an alternative to jail. I mean, this is a good program [The Center] also but the house arrest...like I said, it keeps you controlled more in your environment you're used to. The environment that you need to be controlled in, the environment that you're going to be at out there. In here is not where you're going to be forever. That environment is where you need help controlling, not this one. I think the house arrest is a much better alternative to The Center, in my opinion. You know, this is much better than jail. But I really believe that a lot more people should go to house arrest because that's where they need to be controlled in their environment, in their own home. That's where they need the help, not in here... You can't get a much better chance at organizing your life than house arrest. And I've done it; I know it can be done."

Similar to Julie's notions of transferring the lessons and skills learned from the program to affect her life when the structure is removed, "Duane," a thirty-six-year-old African-American who works as a night grocer and has a wife and three children, offered the following when asked to describe his experience on house arrest:

Duane: "Um [pause] it's very uncomfortable. This is the first time, hopefully the last, um, it's uh, it's an experience of that I feel that I can live by and learn from it, you know, apply it to my, you know, my life as I go on... I think that uh, as far as me being, um, prompt. As far as being on time for something and being responsible, uh, as far as taking care of business. Uh, if I went and, you know, doing that before, um, I think it would kind of help me in the future to, uh, you know, to be more responsible. Uh, more business, as far as taking care business and that sort of thing."

Duane's "taking care of business" evokes the enterprising and autonomous skills necessary to navigate daily life. He goes on to take personal account of his past behavior and suggests an ethical narrative in the need to "get a life" (i.e., to govern oneself) or else be subjected to the disciplinary regime of authorities.

Duane: "You know, uh, I guess, um, like I said, it's a valuable lesson. You know, no one can make my bed for me, I made it for myself. Whatever I brought on myself here is basically something that I have to deal with. Learn from it. You know, if you don't learn from your mistakes then, uh, better get a life then 'cause you'll always be in a predicament."

And, asked if he had any final thoughts, Duane turned to the energy, initiative, and ambition of "enterprise."

Duane: "It's not bad, you know, just like with everything else, it can stand some improvement, on the way they, um, handle some situations. So far, so good with me. I want to be honest and just give it one hundred percent. I just hope that the program's honest with me and gives me a chance."

"Chris" is a thirty-two year old European-American male and forklift driver who was divorced with three kids but living with his parents. Like many of the others, Chris characterized the program "structure" imposed on him as both constraining and enabling.

Staples: "So you feel it's effective in terms of watching or controlling you?"

Chris: "Yeah, sure. Yeah, sure it does. It, uh, like I said earlier, it just uh, it's effective in, uh, putting structure in your life. Putting, you know, living by a schedule, you know, instead of just. Basically, I mean it's not, it is kind of controlling. But, uh, that could be a good thing in a lot of areas."

Asked to reflect on the difference between jail and house arrest, Chris said:

Chris: "Uh, basically what I get out of it. Instead of being incarcerated in jail, you're able to go to your house; you're able to work like a normal person. You're able to do the normal things as long as you have it on your schedule. But, it also keeps you from going out and, uh, doing the things that got you there in the first place. Which is for me, DUI. "

Staples: "So is it a blurring between the two?"

Chris: "Yeah, it's more of, uh, like you know really I think they ought to do it more often to people. Because instead having someone sit in a jailhouse where they can't make money. You know, some people need to be there because their attitude is, 'I don't care - I'm going to go out and do the same thing I did before.' Well, they need to be in the jail. But a lot of people, you know, realize that they made a mistake and they can get out and, you know, work and pay off fines or whatever. Child support, whatever they have. And uh, but at the same time still have structure in their life and be, you know, on a monitor system where, 'Hey, we can tell if you've been drinking' or whatnot. I think it's a good system."

Here and below, Chris suggests that those who refuse to submit to authority and remain recalcitrant need to be incarcerated whereas enterprising and self-governing individuals can employ the "structure" of the system to their own advantage and satisfy the needs of their existence through their own powers. He also connects the "structure" to his own ethical behavior and aspiring self-image:

Chris: "And so uh, it's a, but it keeps me, 'What time are you going to be home?' 'I'll be home at eleven fifteen,' you know, and that makes me follow my schedule

to where I have to go out and be back by eleven fifteen. And so, you're basically keeping your word."

Staples: "Any final thoughts?"

Chris: "Well, let me think. Just basically I think it's a, uh, it's a good rehabilitation program. Basically, that's what I'd call it and uh, as a matter of fact where uh, you know, being uh, getting structure back in you life and uh living uh, living as you say you're going to live. Doing the things you say you're going to do and uh, kind of uh, learning to respect authority. Learning to, uh, humbling yourself. Basically, that's what I've learned from it, and, when I get off in seventeen days, it's going to take you know, transfer the structure that I had in this program into my everyday life when somebody's not monitoring me everyday. And uh, it helps you in doing that."

"Justin" is a European-American, twenty-years-old, who works on a landscape crew and lives with his parents. He was originally assigned to a month house arrest following a drug conviction but a "hot" UA got him another month. Asked to describe his house arrest conditions, Justin focused, like many others, on the "structure" of the program but added that he perceives that the program is reserved for those who have demonstrated some enterprise and autonomy already. "Right, yeah, it's pretty relaxed. You got structure to it. So long as you talk to people you can get the schedule changes you need. It's not that bad," adding "Yeah, it's more of a deal for people who have, I guess, showed some kind of promise, you know. And you've held some employment for a while you look like you might possibly be straightening your life up. We just want to keep an eye on you for a little bit and make sure you're doing what you're supposed to be doing."

"Charles," an African-American, thirty-two year old who lives with his fiancée works at sales for a living. He did not reveal what he had done to be sentenced to house arrest which he had served two weeks of a month sentence when we spoke.

Staples: "Maybe you could just describe for me what it's like living under house arrest."

Charles: "Well, it's, it beats the alternative, number one. Number two, it's really not bad 'cause you can pretty much, you know, be home to focus on things you need to focus on. A lot of times, you know when you don't have those restraints, definitely things going on and it's hard to keep up."

Asked to sum-up his feeling about it, Charles focused on the themes consistent with enterprise, self-rule, and ethical behavior.

Charles: "The biggest thing about this whole program thing is its accountability. I mean, if a person's not used to being accountable for things, that's probably why they got in trouble. You know and I think that's something that maybe relies a lot on. I got to get back to accountability. I'm accountable for my actions, I 'm accountable for my whereabouts, I'm accountable for everything I do. And that falls into responsibility so if you want to be responsible, you have to stay accountable."

"Dusty" is a European-American male in his twenties who lives with a brother and roommate and works at a car wash while trying to complete a technical degree at a local

community college. He had served more than 60 days on house arrest and says that the routine of house arrest helps “Keeps me honest.” Asked to elaborate on the idea of house arrest, Dusty suggested that the social control function actually creates a kind of space, an “opportunity” for some to reflect on and come to understand themselves.

Dusty: “Well, in my opinion, it’s the type of situation where they’re limiting your activities so you have an opportunity to think about what you’re going to do where you have just a little bit of freedom, but also restrictions, keeping you from doing what you shouldn’t be doing. Kind of see things from that perspective. You know, you’ll maybe make some proper decisions. That’s where I see it.”

Later in the interview, Dusty declared that he has a course of action and a set of goals for himself now; a different way of being.

Dusty: “I have a better idea on what I want to do and what I’m going to change about myself. I had a drug problem myself and as far as my hang-up and places that I hung out, the people I hung out with, and a lot of times, I had a poor use of time. I just think it’s, think maybe I’ll make some better decisions as far as how I use my time and where I go... “Oh, you know I understand why they do it and it seems to make sense to me because uh, you know, I think initially if I wasn’t on it, maybe, you know, I think being on it I have an opportunity to make some better decisions. Instead of being just left free from a restrictive environment I have opportunity, a window to think. I can’t say I like it but I say it’s probably the best thing for me.”

Finally, we spoke with “Ernie,” a forty-one year old African-American, married, who works as a general laborer in a factory. He had twice been convicted of drinking and driving and was half way through a thirty day sentence to house arrest.

Staples: “OK, maybe you could tell me what it’s like living under house arrest. How do you experience the whole thing?”

Ernie: “It’s, it, it’s better than being here [The Center] and it’s not really that bad. You know, they call and you don’t have to talk to anyone so you just talk to the machine which is great, you know, so you just blow in the machine. You know, no drugs, no alcohol present in the house, which ain’t no problem. I’ve been sober for over nine years, you know, so I don’t see that as a problem. I go to my AA meetings and I speak about it and I, you know, and my group is very supportive. Told me if I have any problems to let them know. My boss is very supportive. He told me he wanted me to make it through this.”

Ernie, like Julie above, describes the transformative effects of the confessional technology of the 12-Step Program he participates in. Commenting on his experience at The Center, Ernie feels that it helped him gain self-control. “Yeah, in The Center, it’s a wonderful program it’s just you have to deal with so many different attitudes and personalities and you know, it taught me my patience. That’s one thing this taught me.” And later: “Umm, like I says, think before you act, think before you act on your impulse thing like I did.”

In his final comments, Ernie offers his own words on how “modern individuals are not merely ‘free to choose’ but *obliged to be free*, to understand and enact their lives in terms of choice” [38, p. 87] and acquiring the skills to negotiate life’s terms.

Staples: “Any final thoughts about the experience that you want to share?”

Ernie: “You should weigh out the consequences ‘cause sometimes you don’t end up getting lucky like this, you just go to jail. You don’t have the privilege of making money, you know, and another thing it taught me how to collect my money a little bit better. I was kind of doing that before, but now I think that I’ve got better at it ‘cause you know, I’ve practiced it for three months. It’s like embedded now.”

Conclusion

The house arrest program we studied may well be seen as a “disciplinary technology,” intent on the production of “docile bodies” through both “hierarchical observations,” designed to instill the gaze of authorities in clients, and “normalizing judgments” that set the behavioral standards to be upheld [14, 44]. As practiced, and as participants have attested, it is an intrusive, regimented regime of control that is backed up by the constant threat of incarceration. And yet, rather than simply coerce clients into behaving, this productive form of disciplinary power operates as a kind of training program intended to engender certain “self-steering mechanisms” [16] by which participants may come to experience, understand, judge, and conduct themselves. In this “neo-liberal” model of governing, subjects are “...confronted with a field of incentives suggesting ways of utilizing individual skills and circumstances maximizing their own ‘life chances’ while minimizing their cost to the state” [47, p. 452].

Did the house arrest clients we interviewed really develop the ostensibly self-governing qualities they professed to have adopted? Will they go on to be less troublesome citizens, newly reconstituted liberal democratic subjects? We cannot say; we can only report what they told us. Goffman [20] suggests that those spending time in institutions tend to internalize the idea that they will be reformed or will learn something from the experience because they do not want to think that this time in their life has been simply wasted. These clients may have adopted a similar stance and want to believe that, despite how difficult they found the program, they met the challenges and it has changed them for the better. Furthermore, it may not be a coincidence that the clients who reflected on what they thought were the more productive qualities of the house arrest program were also the ones who had spent time in “The Center” and/or participated in various “12 Step” programs. Were they merely mimicking the therapeutic rhetoric of empowerment and transformation they had been conditioned to believe? Or were they just telling us what they thought we wanted to hear? Both are possible. Regardless, what seems important to us is that the discourse they have taken on, this narrative of truth they have come to employ to tell the story of their lives is a crucial link in understanding the ways we are governed by others and the ways we attempt to govern ourselves.

1. *Ansary S. J.* When Home is a Prison Cell: The Social Construction of Compliance in House Arrest. Unpublished Doctoral Dissertation. – Gainesville: University of Florida, 1999.
2. *Ball R. A., Huff R. C., Lilly R. J.* House Arrest and Correctional Policy: Doing Time at Home. – Newbury Park, CA: Sage Publications, 1988. – 180 p.
3. *Barry A., Osborne T., Rose N.* Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism and Rationalities of Government. – Chicago: University of Chicago Press, 1996. – 278 p.
4. *Corbett R., Marx G. T.* Critique: No Soul in the New Machine: Technofallacies in the Electronic Monitoring Movement // *Justice Quarterly*. – 1999. – N 8 (3). – P. 399-414.
5. *Courtright K. E., Berg B. L., Mutchnick R. J.* Rehabilitation in the New Machine? Exploring Drug and Alcohol Use and Variables Related to Success Among DUI Offenders Under Electronic Monitoring - Some Preliminary Outcomes // *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. – 2000. – N 44. – P. 293-311.
6. *Courtright K. E., Berg B. L., & Mutchnick R. J.* The Cost Effectiveness of Using House Arrest with Electronic Monitoring for Drunk Drivers // *Federal Probation*. – 1997. – N 61. – P.19-22.
7. *Courtright K. E., Berg B. L., & Mutchnick R. J.* Effects of House Arrest with Electronic Monitoring on DUI Offenders // *Journal of Offender Rehabilitation*. – 1997. – N 24. – P. 35-51.
8. *Dean M.* Governmentality: Power and Rule in Modern Society. – Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1999. – 229 p.
9. *Ericson R. V., & Haggerty K. D.* Policing the Risk Society. – Toronto: University of Toronto Press, 1997. – 487 p.
10. *Ewick P., & Silbey S.* The Common Place of Law: Stories From Everyday Life. – Chicago: University of Chicago Press, 1988. – 318 p.
11. *Feeley M., & Simon J.* The New Penology: Notes on the Emerging Strategy of Corrections and Its Implications // *Criminology*. – 1992. – N 30. – P. 449-474.
12. *Feeley M., Simon J.* Actuarial Justice: The Emerging New Criminal Law // Nelken D. (Ed.). *The Futures of Criminology*. – London: Sage Publications, 1994. – P.173–201.
13. *Foucault M.* Discipline and Punish: The Birth of the Prison. – New York: Vintage Books, 1995. – 333 p.
14. *Foucault M.* Governmentality // Gordon C. (Ed.). *The Foucault Effect*. – Chicago: University of Chicago, 1979. – P. 87-104.
15. *Foucault M.* The Ethics of the Concern for the Self as a Practice of Freedom // Rabinow P. (Ed.). *Ethics: Subjectivity and Truth*. – New York: New Press, 1997. – P. 281-301.
16. *Foucault M.* Technologies of the Self / Rabinow P. (Ed.). *Ethics: Subjectivity and Truth*. – New York: New Press, 1997. – P. 223-251.
17. *Foucault M.* Governmentality // *I&C*. – 1991. – N 6. – P. 5-21.
18. *Garth B. G., Sarat A.* How Does Law Matter? – Evanston: Northwestern University Press, 1998. – 259 p.
19. *Glaser D., Watts R.* Electronic Monitoring of Drug Offenders on Probation // *Judicature*. – 1992. – N 76. – P. 112-117.
20. *Goffman E.* Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates. – Garden City, NY: Anchor, 1961. – 386 p.
21. *Harrison P. M., Karberg J. C.* Prison and Jail Inmates at Midyear 2002 // Bureau of Justice Statistics Bulletin, U.S. Department of Justice Office of Justice Programs, 2003.
22. *Holman J. E., & Quinn J. F.* Dysphoria and Electronically Monitored Home Confinement // *Deviant Behavior*. – 1992. – N 13. – P. 21-32.
23. *Joplin A., Stipak B.* Drug Treatment and Electronically Monitored Home Confinement: An Evaluation of a Community-Based Sentencing Option // *Crime and Delinquency*. – 1992. – N 39. – P. 158-70.
24. *Jones M., Ross, D.* Electronic House Arrest and Boot Camp in North Carolina: Comparing Recidivism // *Criminal Justice Policy Review*. – 1997. – N 8. – P. 383-403.
25. *Jones P.* Community Corrections in Kansas: Extending Community-Based Corrections or Widening the Net? // *Journal of Research in Crime and Delinquency*. – 1990. – N 27. – P. 79-101.
26. *Klein-Saffran J.* Electronic Monitoring Versus Halfway Houses: A Study of Federal Offenders. Unpublished Doctoral Dissertation. – College Park: University of Maryland, 1995.

27. *Layton MacKenzie D.* What Works in Corrections: Reducing the Criminal Activities of Offenders and Delinquents. – New York: Cambridge University Press, 2006. – 390 p.
28. *Lilly R. J., Ball R. A., Curry D. G., McMullen J.* Electronic Monitoring of the Drunk Driver: A Seven-Year Study of the Home Confinement Alternative // *Crime and Delinquency*. – 1993. – N 39. – P. 462-484.
29. *Maidment M. R.* Toward a 'Woman-Centered' Approach to Community-Based Corrections: A Gendered Analysis of Electronic Monitoring (EM) in Eastern Canada // *Women & Criminal Justice*. – 2002. – N 13. – P. 47-68.
30. *Martin R.* Truth, Power, Self: An Interview with Michel Foucault (October 25th, 1982) // *Martin L.H., Gutman H., Hutton P.* (Eds.). *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*. – London: Tavistock, 1988. – P. 9-15.
31. *Maxfield M. G. Baumer T. L.* Home Detention with Electronic Monitoring: Comparing Pretrial and Postconviction Programs // *Crime and Delinquency*. – 1990. – N 36. – P. 521-536.
32. *Newman G.* The Global Report on Crime and Justice. – New York: Oxford University Press, 1999. – 356 p.
33. *O'Malley P.* Globalizing Risk? Distinguishing Styles of 'Neo-Liberal' Criminal Justice in Australia and the USA // *Criminal Justice*. – 2002. – N 2. – P. 205-222.
34. *Payne B. K., Gainey R. R.* A qualitative assessment of the pains experienced on electronic monitoring // *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. – 1998. – N 42. – P.149-163.
35. *Payne B. K., Gainey R. R.* Understanding the Experience of House Arrest with Electronic Monitoring: An Analysis of Quantitative and Qualitative data // *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. – 2000. – N 44. – P. 84-96.
36. *Poster M.* Databases as Discourse, or Electronic Interpellations // *Lyon D., Zureik E.* (Eds.). *Computers, Surveillance, and Privacy*. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996. – P.131-141.
37. *Renzema M.* Home Confinement Programs: Development, Implementation, and Impact // *Byrne J. M, Lurigio A. J., Petersilia J.* (Eds.). *Smart sentencing: The emergence of intermediate sanctions*. – Newbury Park: Sage Publications, 1992. – P. 41-53.
38. *Rose N.* Powers of Freedom: Reframing Political Thought. – England: Cambridge University Press, 1999. – 321 p.
39. *Rose N.* *Inventing Our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. – England: Cambridge University Press, 1996. – 222 p.
40. *Sandhu H. S., Dodder R. A., Mathur M.* House Arrest: Success and Failure Rates in Residential and Nonresidential Community-Based Programs // *Journal of Offender Rehabilitation*. – 1993. – N 19. – P. 131-144.
41. *Sarat A.* *Crossing Boundaries: Traditions and Transformations in Law and Society Research*. – Evanston, IL: Northwestern University Press, 1998. – 332 p.
42. *Smith L., Akers R.* A Comparison of Recidivism in Florida's Community Control and Prisons: A Five-Year Survival Fnalysis // *Journal of Research in Crime and Delinquency*. – 1993. – N 30. – P. 267-292.
43. *Staples W. G.* Small Acts of Cunning: Disciplinary Practices in Contemporary Life // *Sociological Quarterly*. – 1994. – N 3-5. – P. 645-664.
44. *Staples W. G.* *Everyday Surveillance: Vigilance and Visibility in Postmodern Life*. – Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2000. – 191 p.
45. *Staples W. G.* The Everyday World of House Arrest: Collateral Consequences for Families and Others // *Mele C., Miller T.* (Eds.). *Civil Penalties, Social Consequences*. – New York: Routledge, 2005. – P. 139-159.
46. *Staples W. G., Decker S. K.* Between the 'Home' and 'Institutional' Worlds: House Arrest as Postmodern Social Control. Draft Manuscript, 2007.
47. *Tuschling A., Engemann C.* From Education to Learning - the Emerging Regime of Learning in the European Union // *Educational Philosophy and Theory*. – 2006. – N 3-8. – P. 451-469.
48. *Ulmer J.T.* Intermediate Sanctions: A Comparative Analysis of the Probability and Severity of Recidivism // *Sociological Inquiry*. – 2001. – N 71. – P. 164-193.

ТЕХНОЛОГІЇ ТІЛА, ТЕХНОЛОГІЇ СЕБЕ: ДОМАШНІЙ АРЕШТ ЯК НЕОЛІБЕРАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ

С. К. Декер, В. Дж. Стейплз

Канзаський університет (США)
staples@ku.edu

З'ясовано, що практика електронного спостереження у процесі “домашнього арешту” відповідає фукодіанському розумінню феноменів “дисциплінуючої влади” та “керування”, а також поняттям “самоопанування” у консервативній та неоліберальній ідеологіях та ментальності. Авторський інтерпретативний аналіз низки розповідей правопорушників виявляє тему “трансформації себе”. Ця тема ілюструє те, як домашній арешт досвідчується деякими оповідачами, як дискурси і практики, що заохочують їх до самоопанування через регулювання власних тіл і поведінки. Подібні вміння самоопанування включають “підприємливість”, “автономність”.

Ключові слова: домашній арешт, неолібералізм, практики самоопанування.

Стаття надійшла до редколегії 12.12.2007

Прийнята до друку 10.01.2008

УДК 338.2 (043.3):339.138 (043.3)

ЧИ СТАНУТЬ МІЖКУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МАЙБУТНІМ МАРКЕТИНГУ ТА УПРАВЛІННЯ?

М. Вітковскі

*Вища Школа Бізнесу, м. Домброва Гурніча
lechwitkowski@oirp.home.pl*

Розглянуто проблему місця міжкультурних досліджень у маркетинговій теорії на засадах постмодерністської критики культури з використанням аналізу дискурсу маркетингових досліджень.

Ключові слова: міжкультурні дослідження, маркетинг.

Критика науки як домінантної форми “модерністичного розуму” є важливим елементом постмодерністської течії. Під сумнів беруть винятковість науки на фоні інших культурних явищ. Треба, однак, відрізнити тотальну критику, яка ґрунтується на положенні, що наука – це лише гра, яка слугує керуванню влади, від критики удосконалювальної, згідно з якою потрібно шукати способів досконалішого заняття наукою. Ми погоджуємося з удосконалювальним підходом, який визнає необхідність оцінки епістеміологічної практики модерністичної науки і пошуку нових вирішень. К.Гірц уважав, що, можливо, постмодерністська критика спричинить появу нових конструктивних вирішень (ми все ще не втрачаємо надії).

На нашу думку, не потрібно ідентифікувати себе з постмодернізмом, щоб прийняти деякі елементи постмодерністської критики. Наша позиція не є постмодерністською, ми намагалися використати постмодерністський дискурс в антропології як евристичне джерело критики очевидних недоліків модерністського бачення культури та міжкультурного маркетингу й управління (ММУ). Постмодерністську антропологію сприймаємо як акумульований засіб критики модерністського розуміння культури. Це суттєві аргументи, яких не так легко позбутися з огляду на інтелектуальну слабкість постмодернізму. Ми намагалися пояснити, що, незважаючи на звернення до аргументів, якими користуються постмодерністи, наше дослідження, побудоване на наведених нижче аргументах, є типово-модерністичним: підхід до проблеми має характер синтезу, ми не прагнемо, щоб запропонована інтерпретація знищила сама себе – застосована методологія є модерністською.

Західна економічна думка повинна була якось реагувати на факт конфронтації європейців з екзотичними суспільствами, з якими жителі “старої землі” контактували під час колоніальної епохи. Дослідники та перші еволюційні антропологи не надто сильно цікавились економічним устроєм досліджуваних суспільств. Свою увагу

вони концентрували швидше на описах виробів матеріальної культури й технології. Це можна пояснити, головню, що відомі їм економічні категорії з власних суспільств не можна було застосувати в нових умовах (наприклад, ринок праці, банки, торгові корпорації, прибуток, кредит, гроші – ці й подібні категорії були абсолютно непридатні). Господарську діяльність дописьменних народів оцінювали переважно негативно, особливо порівнюючи їх з європейськими економіками. Різноманітністю способів створення багатства займалися довгий час передусім економісти. Проте їхні узагальнення були етноцентричними та спекулятивними [1, с. 72].

Традицією вирішення економічних проблем стало створення еволюційних моделей економічного розвитку. Домінувала тут переважно німецька історична школа. Ф. Ліст у першій половині XIX ст. виділив п'ять етапів, за допомогою яких можна було описати нерівномірний рівень економічного розвитку у світі: первісний, тваринницький, сільськогосподарський, сільськогосподарсько-ремісничий, сільськогосподарсько-ремісничо-торговельний. Останній етап був ідеалом, досягти якого дуже важко. Дещо пізніше Б. Гільденбранд етапи економічного розвитку визначив як економіку натуральну, грошову та кредитну. Були також спроби історичного впорядкування фаз розвитку самого капіталізму (В. Зомбарт), які мали дещо капіталістично-центричний погляд на різноманітності економічних систем. Як побачимо далі, сучасні економічні науки, у тому числі й ті їхні відгалуження, які займаються діяльністю підприємства на ринку, такі як маркетинг і управління, побудовані на засадах певної загальної інтелектуальної спадщини, де гостро відчувається наявність еволюційного мислення.

В економіці важливу роль відіграють різні показники зростання багатства (що розуміють специфічно), які за умови, що вони є сприятливими, означають розвиток. Потім країни складають у рейтинг згідно з доходами на особу населення й оцінюють відповідно до темпів приросту валового національного продукту. На думку економістів, є показники, які відображають універсальні та об'єктивні критерії економічного розвитку. Прихованим підґрунтям економічних наук є переконання про необхідність якомога швидшого розвитку ефективності економічної діяльності (проте її можна розуміти в досить специфічний спосіб, як, наприклад, у випадку зрівноваженого розвитку) на мікро- та макрорівнях.

Економісти помітили, що економічний розвиток залежить від явищ типу “племінні звичаї” або “життя у спільноті” [2, с. 496]. Несміливо звертають увагу на те, що згідно з цим поглядом деякі слабкорозвинені держави повинні шукати іншої економічної системи, аніж американська чи західноєвропейська моделі. Проте головню економічна теорія та пов'язані з нею науки, такі як маркетинг та управління, акцентують увагу на аналізі явищ у межах ринкової (капіталістичної) економіки. Отже, залишається широке поле для антропології. З іншого боку, сьогодні ми маємо справу з поширенням глобалістичних процесів, що означає поширення капіталізму та його різноманітних мутацій. Це явище розвивається досить швидко, особливо з огляду на поступову експансію транснаціональних корпорацій. Їхня діяльність має

переважно характер інтеракції з оточенням, отже, вони стикаються з проблемами, які пов'язані з функціонуванням у відмінних культурних традиціях, що часто потребує специфічного знання, якого класична економічна освіта не може надати. З'являються тенденції, що намагаються заповнити ці пробіли. Тому сьогодні ми маємо справу з ситуацією інтенсивного перетину шляхів культурної антропології зі стежками економічних наук і, що цікаво, ініціаторами зустрічей щораз частіше стають економісти.

В економічних науках культуру трактують переважно як незалежну пояснювальну змінну, вважаючи, що коли вона перешкоджає розвитку, її можна сприймати як залежну змінну. Проте наголошують, що внаслідок драматичних подій культура суспільства може зазнавати змін.

“Шкідливі” основи та цінності часто бувають категоризовані на підставі антитези зразків у суспільствах, де здавна панує капіталістична система. На думку одного з “гуру” управління М. Портера, очевидним є той факт, що правдиві цінності – це ідеали західного індивідуалізму, які значно ліпше розуміє молоде покоління [3, с. 78]. Рушієм прогресу повинні бути молоді управлінські кадри, що здобули освіту в міжнародних школах бізнесу. М. Портер вважає, що неможливо не перейняти економічної культури Заходу – проблема полягає швидше в темпі та чинниках (внутрішніх чи зовнішніх), що спонукають змінюватись. Необхідно звернути увагу на те, що створення економічної моделі за зразком західного капіталізму потребує також прийняття її прихованих структур: індивідуалізму, егалітаризму, концепції рівноправності жінок, громадянських свобод тощо [4, с. 267]. У процесі роздумів над нерівномірністю економічного розвитку відкидають припущення, що його причиною може бути західний колоніалізм. Як доказ, наводять приклад деяких британських або японських колоній (Гонконг, Сінгапур, Південна Корея чи Тайвань), які важко назвати економічно відсталими [5, с. 21].

Як маркетинг, так і управління є економічними науками, які займаються дослідженням умов діяльності підприємства на ринку та наданням необхідної інформації про цей процес керівним особам. Залежно від підходу маркетинг та управління певним чином пов'язані між собою, хоча про відмінність обох галузей говорять швидше передумови історичного характеру. Інституційні основи обох наук створені в США на початку ХХ ст. Обидві стали канонічними елементами освіти в навчальних закладах економічного спрямування.

Учення з маркетингу має частково характер позитивного, а частково нормативного знання. Досить делікатним є, зокрема, проблема другого, особливо якщо взяти до уваги, що теорія маркетингу спирається, головню, на досвід фірм – лідерів Сполучених Штатів Америки та Західної Європи. Тому часто можна побачити ситуацію, коли американський погляд на американську реальність механічно копіюють у цілому світі. Такий стан не лише породжує сумніви щодо *правдивості* вчення маркетингу, а й порушує все ще “живу” дискусію з питання колоніалізму і, як наслідок, постмодерністичний протест проти такого стану речей. В антропології, яка ще не надто сильно проникла в маркетинг, такий прогрес легко можна було б

визнати як прояв колоніального мислення, де виявляється патерналістичне і, якщо глянути глибше, зневажливе ставлення до інших культур. Своєрідним способом примирення культурної різноманітності світу, який передбачає проведення досліджень для бізнесу, є новий дослідницький напрям – міжкультурний маркетинг та управління. Цей новий підхід є спробою введення певних аспектів культурної антропології до кола традиційних наук про підприємство.

Уже протягом 30–40-х років досить швидкими темпами розвивалися міжкультурні або міжнародні дослідження з галузі маркетингу й управління. Причиною цього були передусім сумніви щодо універсальності прав, постульованих класичними версіями обох цих наук. В емпіричних дослідженнях можна помітити величезну домінацію студій, що їх проводять спеціальні відділення та дослідники з США (понад 90% авторів опублікованих у цій галузі статей) [6, с. 5]. Роль польських науковців у цьому поки що незначна.

Міжкультурні студії відрізняються передусім значенням, яке вони надають пояснювальній ролі змінних, визначених як “культурні”. На всіх етапах дослідницької процедури трапляються принципові та важкі для вирішення методологічні проблеми. Можна помітити, що в так званих міжкультурних дослідженнях не виконують серйозного культурного аналізу і немає прагнення до операціоналізації культурних відмінностей між окремими країнами чи регіонами. Країну, з якої походить досліджувана популяція, часто сприймають як незалежну змінну – сурогат культури, не вникаючи ані у внутрішню неоднорідність цієї держави, ані в складний матеріал культурної системи, оминаючи навіть дефініцію слова “культура” і вважаючи її очевидною.

Дослідники, обираючи спосіб вивчення культури, керуються, передусім, прагматичними аспектами реалізації дослідницького проекту. Часто буває легше зібрати дані визначеного типу, ніж обґрунтовувати важливість та змістовність їх використання. Переважним методологічним зразком є економічно ефективні кількісні дослідження – психометричні тести. Відмовляючись від чітких, але, напевно, більше наражених на закиди суб’єктивізму методів традиційної антропології, відмовляємось також від трактування людини як єдиної істоти, що здатна зрозуміти культуру.

Теза про те, що культура – є поняття досить незрозуміле, є, напевно, єдиною, з якою погодились би всі антропологи. Проте зазначимо, що суперечка про сенс існування і форму поняття культури не є винятково академічною дискусією. Кожне надання їй окресленого значення – це є одночасно прийняття певного способу сприйняття реальності, що в підсумку впливає на вибір методу її пізнання, а також формує суть отриманого знання. В основі будь-якого дослідницького процесу є онтологічні положення – парадигми, які дають відповідь на запитання: що є предметом дослідження? Очевидне твердження про те, що різні онтології зумовлюють різні системи знання про світ.

Дослідники ММУ посилаються на загальний і помірно однорідний методологічний погляд, який можна віднести до напряму класичного неопозитивістського

операціоналізму. В цьому контексті операціоналізація будь-якого чинника у суспільних науках переважно є дискусійним питанням. Операціоналізація такого незрозумілого та складного поняття, як культура, повинна привести до низки серйозних сумнівів. Чинник, який охоплює все, власне нічого не пояснює. Однак, як свідчить практика міжнародного бізнесу, оминати культуру так само ж проблематично, як і брати її до уваги.

З огляду на перелічені вище проблеми та на підставі результатів закінченого в 2008 році дослідницького проекту, наведемо деякі рефлексії, що випливають з аналізу дослідницьких проектів, реалізованих у рамках ММУ. Головна мета проведеного дослідження – емпірична спроба дати відповідь на фундаментальні питання, що стосуються слушності критики дослідницьких практик у міжкультурному маркетинзі та управлінні. Вважаємо, що перш за все дослідження повинні давати ціннісні пізнавальні результати. Ми намагалися знайти відповіді на такі запитання:

1) якими є дослідницькі тенденції в міжкультурному управлінні та маркетинзі в сфері операціоналізації культури;

2) які аспекти культурної дійсності в них досліджують, а які систематично оминають;

3) чи спрощення, які застосовують у міжкультурних дослідженнях є достатньо обґрунтованими в світлі антропологічного знання про культуру, а також практики управління та маркетингової діяльності?

Аналіз будували на положенні, що дослідницький дискурс у міжкультурному маркетинзі та управлінні творить певну скупчену навколо себе спільноту спеціалістів, вхід у яку потребує знання та прийняття правил щодо способу конструкції наукових статей [7]. Можна ствердити, що знання правил, які панують у дискурсі, дає змогу значно збільшити власні можливості існування в ньому. Особливо звертаємо увагу на домовленості, практики та цінності, визнані учасниками спільноти.

Використано метод дослідження, відомий як аналіз дискурсу. Інтерпретація дискурсу означає створення його пізнавальної репрезентації. Читач конструює в своїй уяві суму часткових, проте взаємно інтегрованих (принаймні деякою мірою) суджень щодо цього фрагмента реальності [8, с. 101].

На пізнавальну репрезентацію дискурсу накладаються дві поєднані між собою структури: ситуаційна та інформаційна. Ситуаційна структура дискурсу – це обрана схема когнітивної події, яку в застосуванні сьогоденного аналізу можна окреслити як рамки досвіду в розумінні І. Гофмана [9, с. 21 - 39]. Вона становить базу, або метаправило, що презентують у змісті аналізованих статей і яку можна побачити завдяки макроаналізу. Інформаційні структури – це ієрархія тем та їхніх рематів (*rematyw*), розміщених на різних рівнях *загальності*. До цієї структури належать усі явища, які можна побачити в *тематичних та рематичних збірниках*. Ці явища можна проаналізувати, ми назвемо його мікроаналізом, що ґрунтується на методі “фільтрування” тексту Дж. Грітті [10, с. 69 - 92].

Перш за все нас цікавили сучасні дослідницькі напрями. Матеріалом для аналізу вирішено обрати збірник репрезентативних наукових текстів. Аналізом охоплено 30 англомовних текстів, які друкували в міжнародних наукових виданнях після 2000 р. І хоча ця цифра на фоні величезної кількості публікацій на цю тему незначна, однак, з огляду на видання, де вони були надруковані, та зміст, кожна з обраних статей є прикладом практики конструювання дискурсу, у якому операціоналізується культура. Зазначимо, що пропоноване навчання було сконцентроване на якісному аналізі “в глибину” обраних текстів, що дає змогу охопити співзалежність та багаторівневий характер ідентифікованих у них явищ, а також передбачити їхні наслідки.

Основну сферу аналізу впорядковано за певною схемою, збудованою з ланцюга детальних запитань, які безпосередньо стосуються емпіричного аналізу.

1. Чи поняття культури є експліцитно визначеним?

Це питання стосувалось усвідомлення існування проблеми з дефініцією культури. Відсутність врахованої експліцитної дефініції сприймали як відсутність основної методологічної і теоретичної свідомості дослідника в сфері складного матеріалу позагенетичного міжкультурного переказу.

2. Чи дослідники відкрито відкидають використання поняття культури, а якщо так, то які інші поняття вони впроваджують?

Можна було сподіватися, що екзо-постмодерністична критика культури позначиться також і на міжкультурному маркетинзі та управлінні. Була вірогідність того, що в аналізованих виданнях з'являться статті, автори яких під час опису порівняльних досліджень відмінностей способів ведення ринкової діяльності свідомо відмовляться від використання поняття культури і запропонують альтернативні терміни.

3. Чи закладається і якщо так, то в яких елементах дійсності, локалізація сутності культури?

Можливими рішеннями могли б бути припущення, що культура – це значення, поведінка, цінності, взаємодія, дискурс та ін. Кожний з виборів має серйозні наслідки щодо пізнавальних можливостей та природи здійснюваних відкриттів. Крім того, культуру можна визначити реальним або номінальним способом. Оскільки пояснювальна змінна повинна бути чітко окреслена, що є майже неможливим у випадку культури, то спосіб, у який дослідники вирішують цю дилему, досить інтригуювальний.

4. Чи приймають положення, що культура має однозначно визначені межі?

Це була проблема створення культурних меж, поділу людства на культурні групи і можливості використання поняття культури в дистрибутивному сенсі, який сприймають як незалежну змінну.

5. Чи культуру сприймають як систему чи агрегат?

Це питання стосувалось визначення взаємозв'язків між елементами культури. Відірване трактування окремих її фрагментів (наприклад, з метою міжкультурного порівняння) означає сприйняття культури як агрегату, а наголошення на взаємних

співзалежностях та внутрішній координації її складових свідчать про розуміння культури як системи.

6. Культуру вважають стабільним явищем чи таким, що постійно змінюється?

Проблема торкається ставлення до зміни культури. Могло б здатися, що культуру важко сприймати як стабільну конструкцію, особливо в сучасному світі, заповненому засобами комунікації та інформатизації. У найпопулярніших дослідницьких техніках, які застосовують у міжкультурному маркетинзі та управлінні, користуються методикою фотографії культури, ігноруючи той факт, що це фотографія води у водоспаді, яка призводить до серйозних наслідків у процедурі дослідження та створеному тексті.

На підставі виконаного аналізу напрошуються деякі важливі висновки щодо практики використання культури в міжкультурних дослідженнях у сфері маркетингу та управління. Вони створюють враження набагато прозаїчнішого напрямку, ніж цього хотіли б автори більшості підручників. Передусім багато з амбітних положень, висунутих науковцями, залишаються лише у сфері постулатів, оскільки дослідники, здається, для ефективності дослідження відмовляються від них на користь схематичних вирішень. Особливо це стосується альтернативних варіантів поняття культури, її змін, а також системного підходу. Незважаючи на те, що проаналізовано найрепрезентативніші для галузі публікації, виявилось, що оригінальних дослідницьких вирішень, які б претендували на впровадження ширшого погляду та нової якості отриманого знання, було дуже небагато (таким вважаємо, зокрема, когнітивний підхід до культури).

У дискурсі переважає концепція Г. Гофштеда, яка хоча в певний момент і спричинила серйозний перелом абсолютистичного підходу традиційного маркетингу та управління, проте має низку очевидних недоробок та вад. Проблематичність прийнятих у цій теорії положень є очевидною, особливо у конфронтації з веденим у сучасній антропології дискурсом, а саме – у вигляді нової постмодерністської критики, яка багато з чим не узгоджується, проте деякі очевидні елементи все ж визнає правильними. Можливо, антропологічне знання проникло сюди дуже мало. Дослідники все ще посилаються на старі, скомпрометовані концепції, наприклад, функціонального підходу культури, які, як уже давно відомо, не дають собі ради з багатьма явищами, наприклад, такими як культурна зміна.

Є виразні спроби операціоналізації культури, дотримання яких очікують від дослідників, що присвятили себе цій галузі. Їхнє використання нагадує застосування схем з невеликими можливостями модифікації. Це забезпечує ілюзорне почуття участі в проекті, що постійно розвивається завдяки кумуляції знання. Створена таким способом наука має широкий попит, однак різноманітність суспільних контекстів, у яких сучасні підприємства займаються своєю діяльністю, є досить значною, а менеджери щораз частіше не можуть вирішити цих проблем.

Ще одним поміченим у дискурсі явищем є той факт, що в його учасників бракує методологічного почуття обов'язку щодо визначення дефініції культури. Багато

дослідників просто вважає, що культура є словом з настільки очевидним значенням, що не потребує подальшої дефініції.

Одним з найважливіших висновків може бути твердження, що панівне у дискурсі конструювання онтологічної істоти культури на підставі зреїфікованих результатів досліджень Г. Гофштеда веде до серйозної помилки. Ця практика полягає в тому, що, визнаючи сутність культури кількісні показники п'яти вимірів національної культури, зазвичай забувають, що ці показники (середньостатистичні індивідуальні цінності) культури людей, які походять з іншої країни, складаються з результатів анкетних досліджень. Іншими словами, ігнорують факт, що ці показники самі є лише показниками певних цінностей, а не цінностями самими по собі. З огляду на недослідженість цінностей такі висновки можна прийняти на епістеміологічному рівні, але не на онтологічному.

Виразною тенденцією є послідовне прокладання меж між поняттями нація та культура. В попередньому аналізі з'ясовано, що популярним засобом серед дослідників є використання конструкту національної культури. В цьому контексті досить очевидне припущення, що межі понять народ (нація) та культура проходять по тих ж лініях.

У разі міжкультурних порівнянь у багатьох статтях до уваги беруть лише дві культури. Тому її розуміють дихотомічно, а, оскільки часто обрані культури становлять певні крайності (наприклад, що ґрунтуються на відмінностях Далекий Схід–Захід), то проблема меж не має шансу виявитись у повній гостроті. У випадку, коли порівнюють культури японську та американську, увага адресата не концентрована на окресленні меж між ними. Відмінність тут занадто очевидна, щоб ставити запитання. Спільнота дискурсу схвалює практики, які Е. Саїд з певністю назвав би чистого виду “академічним орієнталізмом”. Схожі загальні порівняння, які легковають проблемою проведення меж між культурами, прищеплюють прототипне розуміння культури. З ними можна зіткнутися у порівняннях культури США та Китаю, США та Японії, чи хоча б Ріо-Гранде та Ріо-де-Жанейро.

Помітні також невідповідності щодо розміру та характеру порівняння обраних культурних одиниць. Трапляється, що культуру однієї країни зіставляють з культурою цілого регіону. Якщо сприймати дискурс міжкультурного маркетингу та управління як цілість, то можна виявити низку суперечностей. У деяких дослідженнях затирають досить суттєві відмінності (наприклад, між поляками та німцями, трактуючи обидва народи як культурно-ідентичні, що належать до одного спільного регіону “європейської культури”), а в інших їх виділяють як значні та беззаперечні (як у випадку польсько-німецького університету м. Вядріна).

З огляду на переважно неправильно визначену суть культури межа та її визначення набуває в цілому дослідженні стратегічного значення. Це потребує виділення (і, можливо, есенціалізації) культурної різниці. Цього можна досягти шляхом статистичного визначення відмінностей, які дуже нагадують стереотипи і, якщо подивитись глибше, є самовільними. Рефлексія над цією практикою асоціюється з

описаним вище “культурним расизмом”. У цьому контексті культурна різниця стає важливішою від самої культури і її можна сприймати як конститутивний елемент напрямку.

Наступним досить несподіваним висновком, який можна зробити на підставі аналізу, є твердження, що увага, яку розсудлива спільнота дискурсу приділяє проблемі внутрішньої організації явищ культури, виглядає мізерною. Лише невелика кількість авторів прямо декларує системність культури, і навіть вони найчастіше обмежуються короткими згадками на цю тему, що не мають жодних подальших риторичних висновків, або суперечать дійсним дослідницьким заходам. Саме слово “система” з’являється швидше на маргінесі основного напрямку, і складається враження, що воно вихоплюється при нагоді, неконтрольовано. Лише уважний читач може побачити слово “система” у відношенні до культури. Навіть якщо воно, можливо, і з’явиться, то швидше не в місці, де зазвичай декларують онтологічні або епістеміологічні постулати, а в місцях неочікуваних, у контекстах зовсім інших питань.

Непокоять також висновки, що впливають з аналізу епізоду сприйняття змін, які відбуваються в культурі. По-перше, у дискурсі з’являються частини, які свідчать про те, що однаково сприймається як урахування, так і ігнорування змін у культурі. Це фундаментальне питання є настільки копінтим, що з’являються тексти, у яких постульовано одночасно два твердження: культура є змінною і змінною не є. Тут увагу звертають винятково на зміни, зумовлені зовнішніми чинниками. Цей факт уподібнює дискурсивні практики міжкультурного маркетингу та управління до дифузійністичної традиції. Говорячи про чинники, що зумовлюють зміни, потрібно згадати про два, які, на думку спільноти, відіграють величезну роль: окциденталізації та глобалізації. Обидва ці явища дають змогу побачити зміни, які відбуваються майже винятково в напрямі гомогенізації. Підтримують також певну асиметрію – вплив західного капіталізму завжди домінує. Важливу роль у наданні темпів динаміці культури відіграють також міжкультурні контакти, економічна інтеграція та політичні відносини. Вірогідно, рамки дискурсу передбачають, що культурна зміна є лише похідною від цих процесів.

Аналіз виявив низку невідповідностей та серйозних помилок. Однак нам далеко до легковажного ставлення щодо цієї галузі. Не вважаємо також, щоб антропологічний погляд мав тут якусь безсумнівну вищість. Проте ми переконані, що ширше зацікавлення спеціалістів міжкультурних досліджень здобутками антропології і веденими у цій дисципліні дискусіями могло б значно вдосконалити їхню емпіричну практику. Можна було б уникнути головної помилки: непослідовного та невідповідального прийняття певних тез, які пізніше ігнорують, оскільки досить часто з’являються порожні дискурсивні ритуали – декларації, які не стосуються дійсної операціоналізації. Крім того, усе засвідчує, що чим амбітніші положення, тим важче їх зрозуміти. Вважаємо, що надалі існування такого стану речей призведе до наростання внутрішньої критики міжкультурних досліджень. Однак якщо нічого

не зміниться, то нова парадигма, яка з'явиться, буде своєрідним вивалюванням дверей, уже давно відчинених антропологами.

Антропология пропонує передусім релятивістську функцію та холістичний погляд. Завдяки такому підходу можна уникнути явищ, які з'являються в ММУ, коли, наприклад, формулюють помилкові висновки, зокрема, що головною причиною економічної диспропорції Китаю та Південної Кореї є певні суспільно-прийняті цінності. Тут висновки є аісторичними і зводяться до рівня: “система добра – погані люди”. Надаючи перевагу аналітичному підходу (для будь-якого іншого місця це загалом цікавий погляд) і відділенню, згідно з ним, культури від економічної, суспільної, політичної систем у випадку міжкультурних досліджень, доходимо до парадоксів. Чи можна тривалість життя, кількість дітей у родині, дохід *per capita* визнати незалежними від культури?

Сьогодні багато антропологів звертає увагу на те, що поняття культури в певний історичний період стало елементом ідеології національної держави. Воно було відірване від суспільства, політичної системи та економіки і використовуване як інструмент. У цьому контексті М. Херцфілд критично писав, наприклад, про “холодновоєнну антропологию Е. Холла”. Очевидність такого реіфікованого поняття культури пов'язана також з певною функцією, яку воно як інструмент виконує для національної ідеології. Це можна побачити у випадку веденої сьогодні в Польщі дискусії навколо “сілезійської національності” або в минулому процесі індійців з Машфі [11].

Проте критики ММУ вважають, що міжкультурні дослідження в маркетинзі та управлінні проводять з визначеними цілями. Їх використовує багато тренерів та консультантів з міжнародного бізнесу. Курси, які вони проводять, переважно короткотермінові, отже, знання, яке вони дають своїм учням, повинне бути простим і швидким для сприйняття. Для привабливого вигляду використовують спеціально запроєктовані ігри або презентують навчальні фірми. Звертаючись до праць У. Ганнерза, М. Херцфілд уважає, що мета учасників такого типу навчань є прозаїчно-утилітарна: “ми вивчаємо інші культури, щоб робити з ними бізнес”. Для короткої цілі вони можуть давати позитивні результати, або принаймні так може здаватись їхнім учасникам [12, с. 210-211]. Той же автор підручники міжнародного бізнесу іронічно назвав “етнологічними розмовами”, які набувають характеру “авторитету, що значно перевищує їхню реальну наукову цінність, залишаючись однак у повній гармонії з тимчасовою філософією, що лежить у їхній основі” [12, с. 211].

Позицію цього антрополога можна безпосередньо віднести до концепції Г. Гофштеда. Теорія національної культури голландського дослідника, на відміну від антропологии, не створює жодної можливості процесуального охоплення культури. Спрощення відбуваються також шляхом порушення проблеми творчих перетворень культури одиницями. М. Херцфілд зазначив, що хоча корені таких галузей, як міжкультурний маркетинг чи міжкультурне управління сягають антропологии, проте це її “холодновоєнний” різновид. Цей напрям можна характеризувати, звертаючись

до популярних концепцій Е. Холла і досліджень національної культури, які з'явилися у відповідь на специфічну ситуацію на міжнародній арені [див. 13, 14]. Спадщина таких дослідників, як Е. Холл, сповнена ідеологічно інспірованих онтологічних положень (світ поділяють на пов'язані з державами народи, які не лише можуть, а й повинні контактувати між собою), на його думку, була чудово використана у бізнесі. Отже, практика міжкультурних досліджень може стати цікавим предметом антропологічної рефлексії над змінами сучасного світу і неокolonіалізмом: "Оскільки багатонаціональні корпорації репрезентують нову еліту влади – наступників колоніальних імперій та національних держав – можливо, варто сприймати ці підручники культури (що впливають на бізнес) серйозніше, ніж ми це робимо зазвичай – не як джерела корисної інформації (хоча найліпші з цих публікацій можуть вміщувати певні серйозні аналізи), а й як діагностичне знаряддя нових технологій контролю, які використовують категоричний імператив людських істот (особливо любов до категоризації всього на основі поділу на "себе" та "інших")" [12, с. 212].

1. *Olszewska-Dyoniziak B.* Człowiek – kultura – osobowość: wstęp do klasycznej antropologii kulturowej. – Wrocław: Atla 2, 2001. – 272 s.
2. *Begg D., Fisher S., Dornbusch R.* Makroekonomia. – Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe, 1998. – 535 s.
3. *Porter M. E.* Postawy, wartości i przekonania a makroekonomia dobrobytu // Kultura ma znaczenie / Red. L.E. Harrison, S.P. Huntington. – Poznań: Zysk i S-ka, 2003. – S. 59 - 79.
4. *Shweder R. A.* Mapy zasad moralnych, zarozumiałość Pierwszego Świata i nowi ewangeliści // Kultura ma znaczenie / Red. L. E. Harrison, S.P. Huntington – Poznań: Zysk i S-ka, 2003. – S. 250 - 272.
5. *Harrison L. E.* Dlaczego kultury nie sposób przecenić? // Kultura ma znaczenie / Red. L.E. Harrison, S.P. Huntington. – Poznań: Zysk i S-ka, 2003. – S. 17 - 41.
6. *Usunier J. C.* International and Cross-Cultural Management Research. – London: SAGE Publications, 1998. – 208 p.
7. *Swales J. M.* Genre Analysis: English in academic and research settings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 260 p.
8. *Miczka E.* Kognitywne struktury sytuacyjne i informacyjne w interpretacji dyskursu. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2002. – 184 s.
9. *Goffman E.* Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience. – Boston: Northeastern University Press, 1986. – 600 p.
10. *Houtart F.* La Methode d'Analyse Textuelle de Jules Gritti // Methodes d'Analyse de Contenu et Sociologie / Red. J. Remy, D. Ruquoy. – Bruxelles: Facultes universitaires Saint-Louis 1990. – S. 69 - 92.
11. *Clifford J.* Kłopoty z kulturą. – Warszawa: Wydawnictwo KR, 2000. – 409 s.
12. *Herzfeld M.* Antropologia: praktykowanie teorii w kulturze i społeczeństwie. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004. – 500 s.
13. *Hall E. T.* Ukryty wymiar – Warszawa: Muza, 1997. – 259 s.
14. *Hall E. T.* Taniec życia: inny wymiar czasu. – Warszawa: Muza, 1999. – 267 s.

**WHETHER CROSS-CULTURAL STUDIES WILL BECOME A FUTURE
OF MARKETING AND MANAGEMENT?****M. Witkowski**

*Academy of Business in Dębowa Gyrnicza
lechwitkowski@oirp.home.pl*

Article considers issues of cross-cultural research in marketing theory. Author focuses on post-modern critique of culture and proposes to use discourse-analysis in marketing research.

Key words: cross-cultural research, marketing, post-modern critique.

Стаття надійшла до редколегії 30.08.2007

Прийнята до друку 10.01.2008

УДК 316.6:331.1

ЗАЙНЯТИСТЬ І ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА: ЩОДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДПОВІДНОСТІ

О. В. Іващенко

*Інститут соціології НАН України
olgivash@socinform.kiev.ua*

Описано структурні зміни, які відбуваються у сфері зайнятості та професійної освіти в Україні за період 1994-2006 рр. Виявлено тенденцію до “розмивання” професійного поля, нівелювання значення професійної етики та культури в сучасному українському соціумі. Зроблено висновок, що питання попиту і пропозиції на ринку праці не враховані в освітніх закладах.

Ключові слова: структура зайнятості, професійна освіта, ринок праці.

У відомій статті Є. Головахи “Феномен аморальної більшості в українському суспільстві” (2002) зроблено висновок, що вирішення конфлікту між потребою людей в авторитетному інституті суспільної моралі та відвертим його нехтуванням з боку “аморальної більшості” може відбутися завдяки наявності й подальшому збереженню суспільством професійних цінностей, адже дві третини громадян України вважає, що більшість людей цінують високий професіоналізм [1]. Звідси й висновок, за Є. Головахою, суспільство, що зберігає професійні цінності, є цілком життєздатним, і перспектива такого суспільства пов’язана передусім з підготовкою критичної маси сучасних професіоналів у різноманітних сферах життя, насамперед у сфері управління економікою та політичною системою. Нагадаємо, що М. Вебер поняттям професіонал позначав найвищу позицію в ієрархії видів трудової діяльності, а погляд Є. Головахи, загалом, ґрунтується на позиції самого Е. Дюркгейма, який наголошував на ролі професійних груп у соціальній організації сучасних (на противагу традиційним. – *О.І.*) народів, про що йшлося, зокрема, в передмові до другого видання знаменитої праці класика “Про поділ суспільної праці”. Кожну професію розглянуто як громадське служіння, за виконання якого відповідна корпорація несе суспільну відповідальність. Тому, за Е. Дюркгеймом, професійна група цілком здатна чинити моральний вплив, адже саме в підкоренні приватних інтересів загальному вищому їй полягає моральна діяльність, вироблення певних моральних правил. Для подолання ж правової та моральної аномії необхідним є існування або створення груп, де могла б утворитися система певних моральних взірців. Е. Дюркгейм наголошував, що ні політичне суспільство загалом, ні держава, не в змозі виконати

цю функцію. А от завдяки тому, що професійну діяльність може дієво регламентувати тільки група, близька до певної професії з напрацьованим професійним правом і етикою, може вже сформуватися організована професійна група з певною дисципліною або професійним кодексом. Завжди там, де формується група, формується також і моральна дисципліна, тому і моральний імператив Е. Дюркгейма – соціолога гуманістичного спрямування є таким: *нація зможе підтримувати своє існування тільки у випадку, коли між державою і окремими особами впроваджується низка вторинних груп, близьких до індивідів, щоб залучити їх до загального потоку суспільного життя... Професійні групи здатні виконати цю функцію* [2, с. 35].

Як же складається сьогодні соціологічна картина сфери зайнятості, професійного середовища й професійної структури, які “нові-старі” проблеми виникають, і чи справді в країні ще зберігається саме та професійна культура, якої так сподівався Є. Головаха, а в суспільстві – високий престиж професіоналізму, чи, навпаки, відстежуються інші процеси, що руйнують професійне середовище сучасного українського суспільства?

За даними соціологічного моніторингу, робота, гарантії зайнятості й сама зайнятість з початку 90-х посіли чільні позиції в структурі цінностей громадян України, адже, без перебільшення, можна сказати що найзначнішого “струсу” в цей період зазнала саме економічна сфера, і, головню, сфера праці, коли після епохи суцільної зайнятості, де майже кожна людина працювала й інституційно була закріплена за певним робочим місцем, раптом опинитися без гарантованої роботи й її оплати виявилось для більшості громадян шокуючим соціально-психологічним і матеріальним випробуванням.

Наприклад, про значне погіршення стану забезпеченості роботою й гарантій зайнятості 1994 р. зазначали 61,8 % респондентів, тільки 17 % становили групу тих, для кого умови забезпечення роботою не змінились, і така кризова ситуація зберігалась до кінця 90-х, щороку стаючи найболючішою в разі оцінювання змін у житті (що відбулися за останній рік)¹. Проте з 2003 р. характер відповідей на це питання різко змінився: тих, для кого умови забезпечення роботою погіршилися було лише 25,8 %, а 49,1 % респондентів визнали їх незмінними. За останні роки ці позитивні зміни посилюються: 2006 р. було тільки 17,4 % тих, для кого гарантії зайнятості й забезпечення роботою погіршилися, на тлі вже 60,1 % респондентів, для кого умови забезпечення роботою залишились незмінними. Отже, за період 2003-2006 рр., соціологічно зафіксовані ознаки стабілізації в сфері зайнятості разом із загальними стабілізаційними трендами в країні, хоча соціальна напруженість у суспільстві стосовно роботи й зайнятості зберігається й дотепер на досить високому рівні – за даними 2006 р. загрози безробіття бояться 64,9 % респондентів (84,4 % – 1999 р.).

¹ У статті використано дані соціологічного моніторингу “Українське суспільство” 1994–2006 рр. Інституту соціології НАНУ.

Зазначимо, що ситуація в сфері праці головно змінювалася з розширенням недержавного сектору й створенням там нових робочих місць, коли на тлі ринкового поступу державний сектор економіки країни постійно звужувався. Зокрема, за даними наших досліджень, частка зайнятих у державному секторі порівняно з 1994 р. (51,2 %) скоротилась удвічі, становивши 2006 р. вже 24,8 %, тоді як більш ніж у чотири рази “збагатився” новими працівниками приватний сектор – 25,4 %, який 1994 р. ледве налічував 6,1 % зайнятих.

Отже, поява нових форм зайнятості, властивих приватному сектору змінила суспільне ставлення до традиційної зайнятості в державному секторі як єдино можливої, а пошуки роботи привели до виникнення й поширення альтернативної зайнятості (сезонна, випадкова, тимчасова) як основної або додаткової, а також самозайнятості, які хоча й були зумовлені матеріальною скрутою, однак не могли не свідчити про наявні зміни в перерозподілі співвідношення приватного і державного секторів економіки. Соціологічні дані дають підстави для такого висновку: у 1994 р. 80,4% опитаних не змінювали місця роботи, однак частка таких осіб зменшувалась упродовж років постійно, скоротившись у 2001 р. майже вдвічі – тільки 43%.

Звичайно, під час аналізування структури зайнятості часто нелегким завданням є коректно зарахувати працівника до певного сектору економіки, зокрема у випадку поширеної практики поєднування роботи в обох секторах – державному і приватному, адже зайнятість визначають як основну чи додаткову винятково за формальними ознаками. Допомогти в цьому може лише статусна самооцінка респондентів, що працюють, яку вони демонструють у соціологічних обстеженнях і, яку можна вважати навіть адекватнішою, порівняно з офіційними статистичними даними. Відповідно до загальноприйнятої (в Україні з 1995 р. класифікації статусів зайнятості, згідно з якою працівників ідентифікують за такими групами: ті, хто працюють за наймом; роботодавці; самозайняті; члени сім'ї, які працюють безкоштовно) за даними соціологічного моніторингу 2006 р. роботодавцями себе вважали 1,7 %, самозайнятими – 6,0 %, найманими працівниками – 42,7 %.

За видами ж діяльності й професійної підготовки розподіл зайнятих по секторах економіки такий: освічені й кваліфіковані кадри зосереджені, головно, в державному секторі, причому частка спеціалістів технічного профілю (з вищою і середньою спеціальною освітою) в державному секторі майже вдвічі більша, ніж у приватному, а в галузі науки, культури, охорони здоров'я, дошкільного виховання державного підпорядкування, за даними опитувань, зосереджені майже всі спеціалісти з вищою та середньою спеціальною освітою, коли на приватного власника працює вдесятеро менше спеціалістів гуманітарної сфери. Щодо кількості кваліфікованих робітників і різноробів у державному/приватному секторах, то вона сьогодні становить, відповідно, 15,8 і 5,6 % і розподілена майже в однакових пропорціях по обох секторах, однак у цьому разі виражена тенденція зниження загальної кількості кваліфікованих робітників і зростання підсобників і різноробів незалежно від секторної належності.

Водночас значною, або навіть вражаючою за кількістю – до 49 %, є група тих, хто не працює, яка, окрім пенсіонерів, учнів та домогосподарок, охоплює також безробітних і тих, хто не має постійного місця роботи, але постійно підробляє в різних місцях залежно від обставин. Остання група тих, хто працює, переважно й утворює групу альтернативної зайнятості – сезонної, випадкової, тимчасової, яка повністю функціонує в недержавному секторі економіки, й за ознаками формального/неформального працевлаштування здебільшого стосується неформального сектору зайнятості без укладання трудового контракту. За нашими обчисленнями, до найманих працівників себе зачислили понад 80 % з тих, хто не має постійного місця роботи, а лише підробляє. Не виявилось неочікуваним також і те, що найчастіше ця робота не відповідає їхньому професійному й освітньому рівню – до 60 % представників цієї групи визнали це, і тільки у 13,6 % з них робота збігається з фахом.

Загалом проблема існування й поширення суспільного явища невідповідності виконуваної роботи професійно-освітньому рівню викликає небезпідставний інтерес, особливо на тлі недавньої системної вимоги фахової відповідності працівників, що існувала в термінах кадрової політики за радянських часів. Сьогодні у сфері праці фіксують, згідно з соціологічними даними, процес скорочення частки тих, хто працює відповідно до професійно-освітнього рівня (28,2 %), порівняно з тими, чия робота не відповідає освітньо-фаховій підготовці, частка яких повільно, але зростає – 32,3 %, стосовно ж решти 30 % респондентів, то їм властиві труднощі з конкретною відповіддю на поставлене запитання.

Отже, на наш погляд, у сфері праці почала вирізнятися тенденція до певного пропорційного розподілу зайнятих стосовно наявного професійно-освітнього рівня – 3:3:3, коли перша третина працює відповідно до отриманого освітньо-професійного рівня, у другій робота не відповідає цьому рівню, але стабільно фіксована третина тих, хто працює, які опановують ази суміжних спеціальностей і не в змозі чітко визначити відповідність своєї роботи наявному освітньо-професійному рівню. Якщо ж звернути увагу на тих, хто працює не тільки за рівнем освіти, а загалом за фахом, то, за даними соціологічного опитування Омнібус-2007, тих, хто працює не за фахом у нас налічується трохи більше третини зайнятих, а тих, хто працює відповідно до отриманої спеціальної освіти – 54,7 %. Важливо наголосити, що половина тих, хто працює не за фахом назвали соціально-економічну проблему, поширену в трудовій сфері – незадовільна оплата роботи за фахом, а більше третини (34,8 %) з них пояснили неможливість працевлаштування за фахом іншими обставинами (сімейними, за станом здоров'я, віку), і тільки 8,9 % тих, хто працює не за фахом зізналися в тому, що їм недовподобі отримана раніше спеціальність. Серед тих, хто працює не за фахом переважають жінки – 52,9 %, чоловіків дещо менше – 47,1 %.

Якщо ж проаналізувати співвідношення відповідності статусу зайнятості наявній спеціальній освіті, то найбільш професійною в трудовій сфері є група найманих працівників – майже 75,5 % з них працюють відповідно до освітнього рівня. Для роботодавців також характерним є заняття справою, що не суперечить освітньо-

професійному рівню – 67,7 %, проте стосовно самозайнятих, то їхня вимушена висока адаптаційна здатність в умовах запровадження ринкових відносин призводить до того, що наявна освіта, набуваючи винятково ознак формальної, не стає на заваді діловій активності, коли зміст і характер праці, як звичайно, зрідка узгоджуються з наявною професійною освітою. Однак більше третини найманих працівників перебувають у постійному пошуку, тільки 10 % з них інтегрувалися в сучасні соціально-економічні умови, активно включились у нове життя, вважаючи ринкові відносини цілком природним способом життєдіяльності, хоча й 23 % з них зовсім не мотивовані на якісь зміни.

І, нарешті, ще раз наголосимо, що однією з головних причин поширення соціального явища невідповідності зайнятості фаху загалом і освітнього рівня зокрема, стало більш ніж триразове зростання приватного сектору та скорочення вдвічі державного сектору економіки: це відбулось переважно з числа громадян, які виявили саме особистісні якості, підприємливість і заповзятість до нових економічних можливостей пошуку прибутку чи просто заробітку для виживання, і фахова спеціалізація не стала їм на заваді.

Якщо проаналізувати, де саме переважно зосереджені кадри непрофільної за освітою зайнятості, то сумарні відсотки головно відповідатимуть сфері бізнесу, причому кількість таких осіб у сфері дрібного середнього і великого бізнесу вдвічі перевищує кількість працівників тут за фахом. Стосовно галузевого поділу, то найбільше тих, хто працює не за фахом, зайнято в гуртовій та роздрібній торгівлі (до 20 %) й промисловості (18,9 %), а найменше – в галузі освіти, науки та охорони здоров'я (5,4 і 3,9 %, відповідно). Простежено також, що кількість тих, хто працює не за спеціальністю, переважає порівняно з фаховими працівниками в сфері фінансової діяльності та страхування, агентствах нерухомості.

Розгляд співвідношення фахової відповідності працівників за статусом зайнятості засвідчує, що найбільш професійною виявляється група найманих працівників, – до 90% працюють за фахом, а от у групах самозайнятих і власників сімейного бізнесу саме ті, хто працює не за фахом, становлять більшість, що певно пояснюється, головно, особистісною високою адаптаційною здатністю в умовах економічної нестабільності і становлення ринку. За таких умов наявна спеціальна освіта, набуваючи ознак формальної, не стає перешкодою діловій активності, тому зміст і характер праці цих двох статусних груп зайнятості – самозайнятих і власників сімейного бізнесу – не завжди узгоджуються з наявною професійною освітою. Можна припустити, що ці люди в новому ринковому середовищі, вдаючись до пошуку працевлаштування з задовільним доходом, почали самостійно створювати робочі місця, керуючись винятково монетарною мотивацією, яка, власне, й долає попередні освітньо-професійні вподобання, або просто віддали перевагу тимчасовій, проте прибутковій зайнятості, нерідко сподіваючись змінити її на користь роботи за фахом. Доцільно зазначити, що тим особам, які працюють не за фахом, суттєво менше порівняно з працівниками за фахом, подобається конкретно визначена робота –

56,6:62,1 %, і дещо більше – загально означена робота зі свободою дій – 34,6:30,2 %. Отже, важливим аспектом трудового вибору на користь самозайнятості є певна автономність роботи. Цікаво звернути увагу на порівняльні відповіді респондентів на запитання “Яка підготовка/кваліфікація необхідна для виконання Вашої роботи?”, введене в анкету Омнібусу-2007; такий аналіз дає підстави зробити певний висновок: для тих, хто працює не за фахом, відсутність відповідної освіти для наявної роботи не є взагалі завадою до її виконання (див. таблицю).

Таблиця

“Яка підготовка/кваліфікація необхідна для виконання Вашої роботи?”, %

<i>Підготовка/кваліфікація</i>	<i>Ті, хто працюють за фахом</i>	<i>Ті, хто працюють не за фахом</i>
Ніяка або незначна	12,5	22,6
Деякі тижнів/місяців навчання	13,1	21,4
ПТУ або кілька років досвіду	19,3	16,5
Середня спеціальна освіта	24,6	16,1
Базова вища освіта (бакалавр)	8,8	7,4
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр)	17,3	8,1
Науковий ступінь	0,9	0,2

Отже, не викликає подиву саме така констатація наявності необхідної освітньої бази, або, точніше, її відсутності, переважною більшістю з групи респондентів, які працюють не за фахом, адже за аналізом типу зайнятості, саме їхня частка є найзначнішою на такій роботі, як-от службовець з числа допоміжного персоналу, різнороб, працівник без постійного місця роботи, індивідуальний підприємець, де не є важливим професійно-освітній рівень, натомість визначальні якості виконавчого, або підприємливого характеру. Варто звернути увагу на те, що суттєвою є група серед тих, хто працює за фахом (48,4 %), і не за фахом (44 %) тих, які взагалі вважають, що на навчання, підвищення кваліфікації у них немає потреби.

Загалом саме серед роботодавців і самозайнятих простежено найвищу адаптаційну здатність до інтеграції й пошуку себе в умовах ринку, тому й їхня нинішня робота, якщо не узгоджується з наявною у них професійною освітою, проте відповідає ринковим запитам і дає певний дохід. Тому слушним буде припустити, що такі люди в пошуку “свого місця” керуються винятково так званою ринковою свідомістю, або, конкретніше, монетарною орієнтацією, нехтуючи отриманими освітою, професійним знанням, причому рівень їхньої задоволеності роботою в цьому разі не зазнає руйнування. Зазначимо, що більш ніж половині тих, хто працює не відповідно до освітнього рівня, властиве декларування певної особистісної незатребуваності, що виражене у їхніх відповідях щодо відсутності придатної роботи – 43,1 %, тоді як

для фахово працевлаштованих частка таких становить лише 23,9 %. Тому складається враження, що для переважної більшості тих, хто працює не відповідно до отриманого фахового рівня, вибір роботи був вимушеним і ймовірно на користь тимчасової роботи, що й позначилося на показнику задоволеності роботою – одному з найважливіших в соціології праці аспектів. Для тих, хто працює відповідно до освітнього рівня показник задоволеності роботою суттєво вищий (52,7 %), ніж у працівників, робота яких не відповідає наявному освітньому рівню – 15,2 %. Знову ж таки незадоволених роботою серед тих, хто не працює відповідно до рівня освіти, значно більше – 34,8 %, для тих, хто працює відповідно до рівня фахової освіти, цей показник становить 21,6 %. Ступінь задоволеності роботою взагалі як головний показник ставлення до роботи – певного виду праці в конкретних умовах, – за 90-і роки безперечно знизився, однак з 2001 р. почав повільно зростати, важливо й те, що за цей період зменшилася майже вдвічі частка повністю незадоволених роботою, що за значенням виходить на рівень 1991-1992 рр. (6,6 %). Задоволеність роботою свідчить про стан відповідності вимог і запитів працівника до змісту, характеру й умов праці. Досить обнадійливим є те, що сьогодні частка незадоволених своєю роботою скоротилась на 10 % після 1999 року, коли була максимальною і становила 56,5 %.

Зазвичай рівень задоволеності роботою суттєво впливає й на оцінку свого становища у суспільстві. Наприклад, для тих, хто працює не за рівнем фахової освіти, частка незадоволених своїм суспільним станом становить 53,5 %, для тих, хто працює за фахом (42 %), і знову ж таки задоволених своїм соціальним становищем на 11 % більше серед фахових працівників - 27,7:16 %. Чітко простежена несхильність тих, хто працює не за освітньо-фаховим рівнем, зачисляти себе до середнього класу – 48,7 %, тоді як серед фахових працівників таких значно менше – 33,7 %.

Водночас самоідентифікація з середнім класом серед тих, хто працює за фахом, становить 52,7 %, а не за фахом – 39,4 %. З позицій гендерного аналізу варто зазначити, що в середовищі тих, хто працює за фахом, майже порівну представлені жінки й чоловіки (різниця незначна, 2 % на користь чоловіків), проте в групі тих, хто працює не за фаховою освітою, жінок таки більше (52,5:47,5 %).

Для всебічного аналізу проблеми узгодженості зайнятості й рівня професійної освіти варто звернути увагу на показники частки тих, кому для ймовірно ліпшого соціального самопочуття не вистачає освіти, – кількісне значення групи таких упродовж десяти років не змінювалося й коливалося близько 30-33 %, натомість частка тих, кому освіти вистачає, повільно, але постійно зростає й становить сьогодні 39,7 % (35,6 % – 1995 р.).

Чи зазначене нами явище невідповідності професійно-освітньої підготовки виконуваний роботі набере ознак тенденції до зростання, з'ясують наступні соціологічні обстеження, проте вже сьогодні є очевидним, що третина зайнятих працює не за фахом і половина з них обрали нефахову роботу, бо не мали змоги працевлаштуватися фахово з відповідною оплатою. З прикладу західноєвропейських

країн відомо, що в ринковому середовищі може працювати певна кількість людей не за фахом (від 29 % у Нідерландах до 47 % в Італії) з різних причин. Однак у нашому випадку вирізняється саме причина формування групи тих, хто працює не за фахом, – це незадоволеність оплатою роботи за спеціальністю, тому без реформування системи оплати праці не варто очікувати на скорочення частки тих, хто працює не за фахом, крім того, невдоволення може призвести до негативніших наслідків, конфліктних ситуацій, які не можна буде вирішити лише виплатами та допомагати.

З соціологічного погляду, явище невідповідності зайнятості фаховій освіті негативно впливає на суспільну оцінку значення фаховості, сприяє розмиванню професійного поля, професійної культури, а для соціологів є певним сигналом руйнування освітньо-професійної структури суспільства як основи соціальної структури. Цілком слушно також постає запитання щодо якості професійної освіти, рівня її спеціалізації й відсутності соціально-економічних обґрунтувань необхідної кількості фахово підготовлених кадрів для окремих галузей. І, наостанок, якщо третина робочих місць не потребує певної фахової підготовки, а подекуди, чи частіше, ніякої освіти взагалі, то вбачаємо доцільним не тільки перегляд фахових вимог до конкретних робіт, а й зміну пріоритетів формування кадрової й фахової політики в країні загалом.

Зазначимо, що питання існування й поширення суспільного явища невідповідності виконуваної роботи професійно-освітньому рівню та фаховій спеціальній підготовці породжує, безумовно, небезпідставний інтерес не тільки серед дослідників, а й поміж інтелектуальних і освічених небайдужих кіл громадськості. Остання обставина стосується громадського й експертного оцінювання фаховості й компетентності, передусім, наших урядовців, законодавців, керівників – людей, що очолюють державний суспільно-політичний поступ. Не варто перераховувати поіменно наших “керманичів”, які обіймали й обіймають вищі владні позиції, не маючи не тільки фахової освіти, а й відповідного культурно-освітнього рівня – прикро, що це вже стало майже звичним явищем для нашої спільноти, коли впродовж періоду незалежності тільки від опозиціонерів чуло було публічне здивування фаховою й освітньою невідповідністю керівників державних органів. Напрошується запитання: а чим саме зумовлене таке явище, чи то відсутністю фахових спеціалістів, чи то відсутністю в суспільстві справжнього професійного середовища, а з ним і професійної культури? А річ, певно, у тім, що фаховість при владі у нас не так була затребувана, як ділові й індивідуальні риси. Суспільство ж з часом толерувало таке майже унормоване ставлення до невідповідності роботи фаховій освіті на користь ділової активності та політичної лояльності, це позначилося на масовому відході від отриманих професій до нових трудових і нетрудових, але прибуткових занять. З 2002 р. соціологи почали відстежувати це явище на вітчизняному ринку праці, зазначивши, що в країні з певними коливаннями, проте постійно соціологічно фіксують третину тих, хто працює не відповідно до фаху. Наскільки це явище

вважатимуть поширеним, особливо на тлі й з урахуванням недавньої системної вимоги фахової відповідності працівників, що існувала в термінах кадрової політики за радянських часів, можна буде судити з огляду на подальші соціологічні спостереження процесів у трудовій сфері, проте вже сьогодні можна зробити такі головні висновки.

По-перше, з соціологічного погляду, така тенденція призводить до “розмивання” професійного поля, нівелювання значення професійної етики та культури, і, врешті-решт, до руйнування освітньо-професійної структури суспільства, що є в основі соціальної структури.

По-друге, складається враження, що питання попиту і пропозиції на ринку праці освітні заклади, Міністерство освіти не враховують під час формування освітньої політики в країні, перспектив формування кадрового потенціалу, якщо відповідно до професійно-освітнього рівня працює менше третини зайнятого населення.

По-третє, цілком закономірно постає запитання щодо якості професійної освіти та її спеціалізації, й, відповідно, соціально-економічних обґрунтувань потреб у фахово підготовлених кадрах для певних галузей.

Загалом авторські висновки стосовно соціологічно виявленої проблеми поширення неузгодженості зайнятості наявній професійній освіті лише зафіксували й окреслили основні контурні ознаки цієї проблеми, які можна одночасно вважати також і дослідницькими припущеннями, що потребуватимуть подальших лонгitudних досліджень, застосування інших методів, наприклад, якісних і особливо біографічного методу, результатів порівняльних міжнародних досліджень для отримання обґрунтованіших висновків. Якими будуть подальші тенденції невідповідності / відповідності роботи отриманій професійно-освітній підготовці у вітчизняній трудовій сфері, з’ясуєть уже наступні соціологічні спостереження, адже їхні результати відобразатимуть соціальні наслідки процесу узгодження попиту й пропозицій на ринку праці, зміни престижу професій та занять, формування/деформування як професійних середовищ, так і трудової сфери загалом.

1. Головаха Є. І. Феномен “аморальної більшості” в українському суспільстві: пострадянські трансформації масових уявлень про норми соціальної поведінки // Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2003. – С. 460 - 468.

2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. – М.: Наука. – 432 с.

**EMPLOYMENT AND PROFESSIONAL EDUCATION: QUESTION OF
MATCHING****O.V. Ivashchenko**

*Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine
olgivash@socinform.kiev.ua*

Article is devoted to the description of structural changes in the sphere of employment in Ukraine for the period of 1994-2006. Author traces a tendency of erosion of a professional field. She draws attention to the process of leveling of the value of professional ethics and culture in contemporary Ukrainian society. Author comes to a conclusion that problem of demand and supply at the job market is not taken into account by the educational institutions.

Key words: structure of employment, professional education, job market.

Стаття надійшла до редколегії 25.12.2007

Прийнята до друку 10.01.2008

*Генераційні виміри українського
суспільства*

*Generational Dimensions
of Ukrainian Society*

УДК 37.013(21)

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ТА ЇХНЯ ТРАНСФОРМАЦІЯ: ДОСВІД СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

А. М. Маковецький

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
office@chnu.edu.ua

На засадах багатьох соціологічних досліджень, які проводять в Україні, проаналізовано духовні інтереси та ціннісні орієнтації молоді, що навчається, їхню трансформацію під дією об'єктивних і суб'єктивних змін. Широко використано порівняльний метод дослідження.

Ключові слова: молодь, духовні інтереси, цінності, ціннісні орієнтації, трансформація, диференціація, матеріалізація, оптимізм.

Молодь – найактивніша соціальна група суспільства, тому звернення соціологів до ціннісних орієнтацій юнаків і дівчат, їхніх духовних інтересів та діяльності є цілком закономірним. У Чернівецькому університеті вивчення ціннісних орієнтацій молоді (особливо тієї, що навчається) розпочали у 80-х роках ХХ ст. Його проводили наукові співробітники соціологічної лабораторії університету, яка виконувала держбюджетну тему “Відродження і розвиток національних духовних цінностей в Україні” (очолював лабораторію автор). Дослідженням, яке тривало протягом кількох років, було охоплено десять областей України – Чернівецьку, Львівську, Хмельницьку, Дніпропетровську, Чернігівську та ін. Опитували міських і сільських жителів, людей різного віку, національностей, тих, що працюють, і тих, що навчаються. Окремі дослідження проведені в середніх загальноосвітніх школах Чернівецької обл., у технікумах і чотирьох вузах України – в Чернівецькому університеті (ЧДУ), Чернівецькому медінституті (нині Буковинський медуніверситет), Львівському поліграфічному інституті (ЛПІ) (нині Українська академія друкарства), Кам'янець-Подільському педінституті (КППІ) (нині Педагогічному університеті) Хмельницької обл.

Характерно, що під час усіх опитувань громадської думки в різних регіонах України респонденти зазначали про низький рівень шкільної та вузівської освіти, відставання її від позитивного зарубіжного досвіду. Про це, зокрема, сказали 55,8 % громадян, що працюють, 66,9 % студентів ЧДУ, 64,8 % студентів ЛПУ, 63,4 % студентів КППІ [1, с. 30].

Що стосується шкільної освіти в Україні, то найвищий рейтинг отримали:

– диференціація навчального процесу, як це роблять у школах США, Англії, Франції, Японії та інших країн (за рівнем знань учнів, навчання академічного та практичного плану, природничонауковими і гуманітарними циклами дисциплін та ін.) – 46,2 %;

– уведення спеціалізації з окремих дисциплін (за інтересами учнів) – 30,5 %;
 – стимулювання відмінних знань морально і матеріально (виплачувати найліпшим учням невеликі стипендії) – 30,2 % та ін. [1, с. 31].

Відбулися певні трансформації в старшокласників у сфері їхніх наукових інтересів. Цікаво порівняти дані двох наших досліджень, проведених у загальноосвітніх середніх школах, гімназіях і ліцеях м. Чернівці у 1996 і 2006 рр. (у 1996 р. опитано 400 учнів, у 2006 – 374), (табл. 1).

Таблиця 1

У галузі яких наук виявляються, головню, Ваші наукові інтереси, %

Відповіді:	Роки	
	1996	2006
Природничих наук	25,1	27,1
Гуманітарних наук	47,5	56,4
Технічних (включаючи кібернетику, електроніку і математику)	27,5	25,1

Наведені дані свідчать про певне зростання інтересу у старшокласників до природничих і значне – до гуманітарних наук, тобто гуманітаризація індивідуальної свідомості дітей, що є загальноосвітньою проблемою.

Стійкі тенденції стосовно орієнтації молоді (і студентської, і учнівської) на той чи інший різновид музики. Виявились вони і під час опитування чернівецьких старшокласників у 2006 р. Для порівняння знову наведемо дані двох опитувань (табл. 2).

Таблиця 2

Який різновид музики викликає у Вас найбільший інтерес, %

Відповіді:	Роки	
	1996	1996
Класична (симфонічна, оперна, камерна, інструментальна)	14,9	13,0
Народна	12,2	4,8
Сучасна естрадна (джазова музика в стилі “диско” і “рок”)	71,0	63,3
Інші відповіді (POP, REP, TECHNO та ін.)	25,1	30,0

Формування ціннісної картини світу особистості, як відомо, відбувається в процесі її соціалізації, під впливом як соціального, так і індивідуальних чинників. У цьому плані чинна в колишній Українській РСР, як і в усьому Радянському Союзі, тоталітарна і командно-бюрократична система з її офіційною комуністичною

ідеологією адекватно відображалася в свідомості та ціннісних орієнтаціях людей. Згадаймо хоча б такий пропагандистський “шедевр”, як “радянське – значить відмінне!” І хоча товари радянської економіки не користувалися широким попитом не тільки на світовому ринку, а й у своїй країні, а мільйони людей перебували у стані постійної бідності, громадяни Радянського Союзу гордилися тим, що вони “радянські” і навіть вірили, що “нинішнє покоління людей житиме при комунізмі” (М. Хрущов).

Сьогодні в Україні відбувається своєрідна переоцінка цінностей, причому в широкому, загальнодержавному масштабі. Як свідчать результати опитувань, проведених соціологічною лабораторією Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича на території України, найбільшу гордість у людей викликають проголошення незалежності України в серпні 1991 р., перемога у великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр., Запорізька Січ і звитяги козацтва у боротьбі із зовнішніми ворогами та ін.

Серед найнегативніших з погляду опитаних громадян явищ найчастіше називають у регіонах України Жовтневу революцію 1917 р. в Росії, тоталітарний режим Сталіна і масові репресії, діяльність КППС і партократів, голодомор в Україні 1932-1933 рр., чорнобильську техногенну катастрофу 1986 р., прихід до влади М. Горбачова і проголошену ним перебудову тощо [2, с. 34].

Більшість громадян України (66,2 %), що працюють, орієнтуються на сумлінну працю і справедливу винагороду, люди дорожать такими духовними цінностями, як свобода, дружба, любов, взаємодопомога та ін. Значна частина респондентів (34,6 %) високо оцінює миротворчу і морально-гуманістичну роль християнської релігії, просвітницьку діяльність православної церкви. Що стосується учнівської молоді (учнів 10-11 класів загальноосвітніх шкіл, гімназій та ліцеїв) і значної частини студентів вищих навчальних закладів, то в ціннісних орієнтаціях цієї частини респондентів переважають матеріальні цінності (красивий і модний одяг, взуття, радіоапаратура, мобільні телефони, мотоцикли і легкові автомобілі, тощо). Наприклад, під час соціологічного опитування чернівецьких учнів-старшокласників 2006 р. цінностям матеріального порядку віддали перевагу 57,7 % респондентів, соціальним і духовним – 40,0 % [3, с. 45].

Зазначимо, що ровесники наших студентів ще 1989 р. орієнтувалися головню на духовні цінності (глибокі і всебічні знання, літературу і мистецтво, дружбу і товаришування, любов, спілкування зі своїми ровесниками), про що свідчать відповідні матеріали соціологічних опитувань [4, с. 28].

Отже, йдеться про матеріалізацію ціннісної картини світу значної частини громадян України, і передусім молоді. В цьому плані цікаво порівняти результати досліджень українських соціологів з матеріалами широкомасштабних (у межах багатьох країн світу) досліджень, які понад 10 років проводили під керівництвом американського соціолога Р. Інглехарта з Мічиганського університету. Головна мета цих досліджень – простежити глобальні зрушення ціннісної системи людства від

матеріальних до постматеріальних (соціальних і духовних) на цьому етапі його розвитку. Спираючись на запропоновану А. Маслоу ієрархічну концепцію людських потреб, Р. Інглехарт побудував досить оригінальний 12-індикаторний інструментарій для вивчення ціннісних орієнтацій людей різних поколінь.

Уперше названий інструментарій Р. Інглехарт застосував під час опитування громадян дев'яти країн Європейського Союзу, США і Японії. А потім він регулярно, з інтервалами у кілька років, застосовував його для опитування громадської думки не тільки в Західній Європі, а й у східноєвропейських країнах. Отримані дані свідчать про те, що сутність глобальної ціннісної динаміки полягає у фундаментальному зрушенні від матеріальних до соціальних і духовних цінностей, особливо у молодих людей, що безпосередньо пов'язано, на думку Р. Інглехарта, зі значним зростанням матеріального добробуту в країнах Західної Європи, в США і Японії [5, 6]. В Україні, про що йшлося уже в статті, відбувається зрушення в бік матеріальних цінностей (і не тільки в Україні, а й у більшості колишніх союзних республік Радянського Союзу).

У чому ж річ? Адже життєвий рівень населення в колишньому СРСР був досить низький, приблизно такий же, як у нинішніх незалежних державах – Україні, Росії, Білорусі, Казахстані та ін. Чому ж у ціннісних орієнтаціях населення, у тім числі й молоді, переважали соціальні та духовні цінності? Учений допускає вплив на духовний світ людей двох чинників, яких не беруть до уваги американські соціологи: 1) постійний ідеологічний тиск на свідомість людей усіма засобами масової інформації та виховання; 2) “подвійну мораль”, коли у людей не збігаються думки й слова, мислення та оцінки. Крім того, за відверті висловлювання людей часто переслідували, тому вони й боялися відкрито говорити те, що думали. А звідси недостовірні інформація щодо їхніх ціннісних орієнтацій.

Звернемось знову до результатів досліджень американських соціологів. За їхніми даними, відсоток соціальних і духовних цінностей в опитаних країнах світу зменшується з поступовим постарінням людей. Іншими словами, чим старша соціальна група людей за віком, тим важливіше місце в ній займають цінності матеріального порядку, що, на думку Р. Інглехарта, пов'язано з недостатньою матеріальною забезпеченістю цих людей у попередні періоди їхнього життя, а також з появою дітей, пошуками роботи та іншими побутовими проблемами [4, с. 35].

Висновки Р. Інглехарта є фундаментальними і заслуговують на увагу. Проте, на цій підставі їх не можна механічно переносити на країни Східної Європи, у тому числі й на сьогоднішню Україну. Та й доктор соціології А. Вардомацький, що працює в Інституті соціології АН Республіки Беларусь і в 1990 р. проводив у своїй країні дослідження за методикою Р. Інглехарта, застерігає нас від цього.

Щодо проблеми ціннісного характеру української молоді, яка навчається, приємно зазначити, що абсолютна більшість українських студентів має друзів і хороших товаришів серед своїх ровесників інших національностей. Наприклад, у колишньому ЧДУ (нині ЧНУ) цей показник становив 95,0 %, у ЛПП – 91,0, у КПП – 77,8 %. Характерно, що в разі індивідуального спілкування студенти практично не звертають

уваги на національний чинник. І це є стійкою тенденцією, що підтверджена багатьма соціологічними дослідженнями. Загалом позитивно або нейтрально ставляться студенти також до міжнародних шлюбів: у ЧДУ – 82,1 %, у КППІ – 75,9 %, в Українській академії друкарства (м. Львів) – 73,3 % респондентів [1, с. 35].

Досить самокритичними були студенти в самооцінці своїх знань у галузі мов, літератури і мистецтва (як національних, так мов і мистецтва інших народів, що проживають на території України). Незважаючи на те, що вибіркою під час дослідження з національних духовних цінностей були охоплені переважно студенти української національності, українською мовою як рідною добре володіють далеко не всі студенти-українці: в ЧНУ добре володіють 75,5 %, в УАД (м. Львів) – 77,8, у КППУ – 63,0 % опитаних студентів [4, с. 35].

Проте знання української мови і спілкування рідною мовою – річ не тільки регіональна, а й загальнодержавна. Ми є свідками парадоксального явища, якого немає, мабуть, у жодній країні світу: мільйони українців, особливо в центральних, східних і південних областях, не знають української мови. Причини цього феномена треба шукати в національній політиці колишнього Радянського Союзу, де національне (особливо стосовно України) часто розглядали як націоналістичне. Це найнегативніше відобразилося на українській мові: масово закривали навчальні заклади з українською мовою навчання, українську мову поступово (за винятком сільської місцевості) заміняли російською на промислових підприємствах, в установах, торгівлі, сфері охорони здоров'я, транспорті, просто на вулиці. Зокрема, у період “розвинутого соціалізму” кількість шкіл з українською мовою викладання в таких великих обласних центрах, як Луганськ (колишній Ворошиловград), Чернігів, Донецьк була зведена до нуля; у Харкові, Дніпропетровську, Миколаєві та Одесі – до однієї – двох; у Києві – столиці України – до 34 (з 277 шкіл міста). Скорочували також години місцевих радіо- і телепередач, урізали тиражі українських видань художньої літератури. Наприкінці 80-х років ХХ ст. на одного мешканця України припадало лише по дві книжки рідною мовою, тоді як в Естонії – по одинадцять, в Латвії і Литві – по дев'ять [7].

Відбувалося активне витіснення української мови з театру. Наприклад, з 50 театрів-студій, створених в Україні у 80-ті роки ХХ ст., лише два були україномовними; всі театри музичної комедії – російськомовні; із семи ТЮГів, що діяли тоді в республіці, україномовним був лише Львівський. Навіть республіканські навчальні заклади культури перетворилися в російськомовні. У Київському театральному інституті ім. О. Корнійчука та Харківському інституті мистецтва більшість предметів читали російською мовою [8, с. 16].

Подібна мовна політика негативно позначається на мовних процесах, ставленні громадян української національності до рідної мови. За даними соціологічного дослідження, проведеного Інститутом філософії АН України у 1988 р., в Києві вільно володіли рідною мовою 67,0 % опитаних киян-українців. Проте ті ж кияни (67,1 %) в сім'ях розмовляли російською та українською мовами [9, с. 22 - 23].

Ще рідше користувалися в Києві опитані громадяни українською мовою у побутовому спілкуванні – у крамницях, транспорті, на вулицях (всього 4,7 %), на роботі (8,3 %), у колі друзів і знайомих (10,3 %). Лише в разі спілкування зі старшим поколінням людей (батьками, іншими родичами, сусідами) значна частина опитаних переходила на українську мову [9, с. 23].

Щось подібне можна спостерігати у Києві і сьогодні, та не тільки в Києві, а й у більшості великих міст, за винятком західних областей України. У столиці республіки лише іноді почуєш українську мову, і часом це такий “суржик”, до якого вдаються хіба що письменники, які навмисне домагаються комічного ефекту в поведінці своїх героїв. Правда, коли заговориш з якимось киянином українською мовою, то досить часто він також переходить на українську зі своєрідним полтавсько-київським діалектом. Отже, більшість громадян української національності знає українську мову і добре володіє нею, але ніби соромиться її.

Наші дослідження засвідчують також відсутність в Україні так званої мовної проблеми, тобто наші громадяни практично не звертають уваги, хто якою мовою говорить. Про це загалом по Україні зазначили 57,5 % респондентів, у тім числі в центральному регіоні – 80,6, у східному – 76,7, у західному – 55,1, в Чернівецькій обл. – 51,1 % опитаних громадян [1, с. 37].

Коли проводились дослідження серед молоді, що навчається, то окремим аспектом було виділено блок запитань щодо тих найважливіших цінностей, на які сьогодні орієнтуються студенти. Опитування засвідчують глибокий песимізм щодо майбутнього з боку студентів, їхнє незадоволення сьогоdnішнім станом життя (62,4%). А серед тих, хто задоволений життям, налічено лише 4,4 % дівчат і 4,1 % хлопців. Більшість студентів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича вважає, що їхнє життя сьогодні залежить від зовнішніх чинників, а не від них самих, тобто в їхній психології виражена екстернальність. Названа риса способу життя більше притаманна дівчатам (44,1 %) і менше – хлопцям (34,4 %), які оптимістичніші в соціальних оцінках. Про це свідчить хоча б той факт, що 34,9 % студентів чоловічої статі своє сьогоdnішнє і майбутнє пов'язують з власною діяльністю і власними зусиллями, а не з зовнішніми обставинами.

Серед соціальних рис, притаманних сьогоdnішнім студентам, можна виділити терпимість (середній бал 3,6 за п'ятибальною шкалою) і впевненість у собі (3,7), а також бажання керувати іншими (3,9). Що стосується готовності студентів займатися після закінчення вузу підприємницькою діяльністю, то вона порівняно з іншими, є в них на останньому місці (2,8 бала).

За узагальненими результатами досліджень* (наших та київських соціологів), головні ціннісні орієнтації студентів зведено в табл. 3.

* Опитування проводили в усіх регіонах України. Опитано 3800 студентів.

Таблиця 3

Ієрархія найважливіших цінностей студентів

Цінності	За всією вибіркою, %	Ранг цінностей серед дівчат	Ранг цінностей серед хлопців
Хороше здоров'я, фізична сила	68,0	3	5
Сім'я, діти	63,9	1	4
Матеріальний достаток, заробітна плата	47,6	4	5
Цікава робота	44,1	5	3
Спокійне життя	35,3	2	6
Високий соціальний статус	10,4	6	1
Інше	2,9	7	2

Отже, як видно з табл. 3 ієрархія цінностей студентів різної статі (хлопців і дівчат) дещо відрізняється між собою. Якщо дівчата більше орієнтуються на сім'ю, дітей, спокійне життя і хороше здоров'я, то у хлопців найвищий рейтинг мають соціальний статус, кар'єра, цікава робота, матеріальний достаток. А що стосується сім'ї, дітей, спокійного життя, хорошого здоров'я, то названі цінності фігурують у них у "другому ешелоні" [3, с. 46 - 47]. Такий розподіл ціннісних орієнтацій між юнаками та дівчатами є закономірним, він завжди був у суспільстві і зумовлений як природним розподілом соціальних ролей між чоловіком і жінкою, так і багатьма соціальними чинниками.

Аналіз отриманих соціологічних даних, спостереження за життєдіяльністю студентів свідчить про досить високий рівень їхньої політичної та моральної свідомості, уболівання за справи в суспільстві, про їхню соціальну і політичну активність. На відміну від попередніх років, у центрі уваги нинішньої студентської молоді не тільки політичні, а й економічні проблеми, що адекватно відображає соціально-політичну та економічну ситуацію в країні.

1. Духовні орієнтації молоді: динаміка і формування. – К.: Київ. ун-т, 1994. – 235 с.
2. Маковецький А.М. Людина в структурі соціологічного знання // Людина в сфері гуманітарного знання. – К.: Укр. центр духовної культури, 1998. – С. 22 - 40.
3. Матеріали соціологічної лабораторії Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: ЧНУ, 2006. – Т. 1. – Ч. 3. – 89 с.
4. Духовные интересы и ценностные ориентации студенческой молодежи // Социол. исследования. – Черновцы: ЧНУ, 1989. – 33 с.
5. Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society. – Princenton, 1990. – P. 68.

6. Вардомацький А. П. Сдвиг в ценностном измерении? // Социол. исследования. – 1993. – № 4. – С. 46 - 65.
7. Новиченко Л. Українська радянська література в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих // Літературна Україна. – 1987. – 25 черв.
8. Кобко Л. Г. Розвиток національних культур: діалектика інтернаціоналізації і суверенітету // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – №7. – С. 11 - 19.
9. Войтович С. А., Мартинюк І. О. Перспективи “неперспективної” мови // Філосо. і соціол. думка. – 1989. – №5. – С. 21 - 24.

VALUE ORIENTATIONS OF UKRAINIAN YOUTH AND THEIR TRANSFORMATION: SOCIOLOGICAL ANALYSIS

A.M. Makovetsky

*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Univesity
office@chnu.edu.ua*

Based on the sociological investigation being held in Ukraine, the article analyses spiritual and value orientations of the studying youth, their transformations under conditions of objective and subjective order. The author uses the comparative method of analysis.

Key words: youth, values, value orientations, transformation, differentiation, materialization, optimism.

Стаття надійшла до редколегії 30.11.2007
Прийнята до друку 10.01.2008

УДК 316:061.213(477)

МОЛОДІЖНІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ, ФУНКЦІЇ, КЛАСИФІКАЦІЯ

О. Т. Бень

Львівський національний університет імені Івана Франка
orysia.ben@gmail.com

Розглянуто один з найважливіших інститутів громадянського суспільства – молодіжні громадські організації. Проаналізовано і синтезовано терміни, що їх використовують українські та зарубіжні дослідники, у яких визначено молодіжні організації, запропоновано власний варіант визначення.

Ключові слова: молодіжні громадські організації, функції, класифікація.

Чи можемо вважати українське суспільство громадянським? Чи трансформації, які тривають в Україні вже майже два десятиліття, зуміли наблизити пострадянське суспільство до такого, яке прийнято називати громадянським? Ці та інші запитання не втрачають актуальності та гостроти й на початку ХХІ ст. Відповідь на них, яку в той чи інший спосіб намагаються дати представники більшості соціогуманітарних наук, зокрема соціології, може стосуватися різноманітних сторін проблеми громадянського суспільства.

Ми пропонуємо звернути увагу на один з головних інститутів формування громадянського суспільства, а саме – молодіжні громадські організації. Від стану і рівня розвитку цих організацій частково залежить рівень розвитку всього громадянського суспільства, особливо з огляду на майбутнє. Тому вивчення цього інституту має вагомий значення для сучасних соціологічних наукових розвідок.

Питання, пов'язані з соціологічними аспектами дослідження проблеми молодіжних громадських організацій, відображені як в українській, так і в зарубіжній науковій літературі. Серед українських учених цій проблемі присвятили праці В. Головенько, О. Корнієвський, В. Кулік, М. Головатий, В. Якушик, О. Стегній та ін. З різних наукових перспектив громадські організації досліджували В. Пауелл, Д. Кортен, Дж. Кларк, М. Едвардс та Д. Гальме, Дж. Фаррінгтон і А. Беббінгтон, Дж. Фішер та інші зарубіжні вчені.

Зазначимо, що значно частіше об'єктом дослідження цих авторів, зокрема західних, ставали не молодіжні громадські організації, а громадські організації загалом. Оскільки молодіжні організації є різновидом громадських, то багато понять, які окреслюють громадські організації як такі, стосуються їхньої молодіжної складової. Однак молодіжні організації, безперечно, мають особливості, які, на нашу думку, потребують детальнішого висвітлення.

Наша мета полягає в тому, щоб:

- проаналізувати і синтезувати погляди дослідників громадських, у тому числі й молодіжних, організацій та на цій засаді запропонувати свій спосіб концептуалізації поняття;
- дослідити функції, які виконують молодіжні громадські організації, будучи невід'ємною частиною системи соціальних інститутів;
- навести класифікацію молодіжних громадських організацій відповідно до функцій, які вони виконують.

Розгляд поняття “молодіжні громадські організації” варто розпочати із загальнішого терміна, а саме – громадські організації, який має багато різновидів та модифікацій і, як зазначено вище, більше досліджений у науковій літературі.

Дуже часто громадські, а отже, і молодіжні, організації називають *організаціями третього сектора* (термін запроваджений В. Нільсеном 1979 р. [1, с. 10]). Це поняття ґрунтується на тому, що першим сектором вважають державу і всі пов'язані з нею інститути, другим – комерційні інститути, спрямовані на отримання прибутку, а третім – громадянське суспільство, що складається з інститутів чи організацій, які займаються різноманітною діяльністю, але не входять ні в систему державних органів, ані в систему прибуткових структур.

Відповідно до цього, є дві групи понять.

Перша група відображає протиставлення громадських організацій першому сектору, тобто державі. Сюди належать такі терміни:

- *недержавні організації (НДО)* – це поняття, яке вважають найпоширенішим (набуло поширення ще в 1970-1980-х рр. [2, с. 4]), воно засвідчує, що організації створювані і керовані громадянами без жодного формального втручання держави [3, с. 15];
- майже синонімічне поняття *неурядові організації (НУО)*, оскільки в побутовому словнику держава асоціюється із виконавчою системою влади [4, с. 5];
- розгляд поняття “громадські організації” як *неурядові організації розвитку (НУОР)*, що супроводжується твердженням про заангажованість цих організацій у розвиток суспільства, зокрема в контексті зменшення бідності [5, с. 1].

Друга група понять відображає антикомерційний статус громадських організацій. Це такі поняття:

- *неприбуткові організації (НПО)* – термін (популярний у США), який передбачає, що організація проводить діяльність, не маючи на меті отримання комерційного прибутку за підсумками цієї діяльності;
- *волонтерські організації (ВО)* – тобто такі, які діють завдяки волонтерській або добровільній праці (термін поширений у Великій Британії [5, с. 34]).

Ще один термін, який використовують у літературі, – *міжнародні неурядові організації (МНУО)*. Помітний розвиток саме цих організацій, як і всього неприбуткового сектора, простежувався в період після Другої світової війни [6, с. 409].

Перебіг процесів глобалізації зумовив появу ще одного терміна, а саме – *транснаціональні неурядові організації (ТНУО)*, які створюють свої мережі, коаліції тощо в межах світової спільноти [7, с. 6].

Ці два поняття засвідчують міжнародну активність громадських організацій, яка поживається на початку ХХІ ст.

У науковій літературі трапляється ще одне поняття, яке стосується громадських організацій. Один з дослідників громадських організацій Дж. Фішер назвав їх *незалежним сектором* [1, с. 10]. Учений наголосив, що громадські організації відіграють ключову роль у формуванні громадянського суспільства, виконуючи функцію посередника між громадянським суспільством і державою. Якщо громадські організації покликані бути посередником між державою і громадянськістю загалом, то молодіжні організації повинні виконувати посередницьку місію між державними органами і молоддю. Це одна з найважливіших характеристик громадських організацій, яка, проте, не завжди працює на практиці.

За визначенням Д. Льюїса, неурядові або громадські організації – це частина громадянського суспільства, що починає формуватися у багатьох країнах і слугує противагою державі та ринку [5, с. 1].

Українські дослідники М. Дейчанівський, О. Сидоренко та Н. Ясько пропонують уважати неурядові організації такими, що відіграють стабілізуючу роль у демократизації суспільства, беруть участь у вирішенні складних соціальних проблем, сприяють реалізації прав громадян у всіх сферах суспільного життя, тим самим цементуючи взаєморозуміння між державою та громадянами. Вони повинні мати такі риси:

- добровільність;
- незалежність;
- неприбутковість;
- зорієнтованість на суспільне благо [8, с. 4 - 5].

Отже, західна наука є досить багатою на різні терміни, які, незважаючи на особливості, фактично стосуються тих самих громадських організацій. Найпоширенішим є поняття неурядових організацій (NGO), яке може змінюватися залежно від контексту. В українській науці здебільшого використовують термін “громадські організації”, рідше – “неурядові організації” або організації “третього сектора”.

Одним з відомих українських дослідників саме молодіжних організацій є М. Головатий. Він пропонує називати молодіжною громадською організацією об’єднання молодих людей, створене для задоволення власних потреб у спілкуванні з однодумцями, а також для успішнішої реалізації своїх інтересів у всіх сферах життєдіяльності. Завдяки цим організаціям регулюють стосунки молоді з державою та створюють найсприятливіші умови для розвитку молодої людини [9, с. 12 - 13].

В. Головенько описує молодіжні громадські організації як важливий чинник залучення молоді до участі в суспільному житті. Ці організації допомагають

молодим людям вирішувати їхні проблеми, дають змогу виявляти ініціативу, діяти відповідно до власних потреб та інтересів. Вони є середовищем спілкування і взаємодії, своєрідним “суспільством у суспільстві”, у якому, крім загальноприйнятих правил поведінки, діють свої норми і закони. Саме через ці організації молоді люди стають активними громадськими діячами, здатними розкрити свій потенціал і здібності як у власних, так і в загальнодержавних інтересах [10, с. 127].

На нашу думку, поняття молодіжних громадських організацій є багатовимірним, а тому його можна розглядати з різних поглядів. Ми пропонуємо трояке визначення цього поняття відповідно до субстанціональних, дескриптивних та функціональних характеристик, якими доцільно користуватися в соціології:

- молодіжні громадські організації – це соціальна спільнота, сформована на добровільних засадах молодими людьми, які мають спільні чи подібні інтереси і спільно діють для досягнення певної мети;

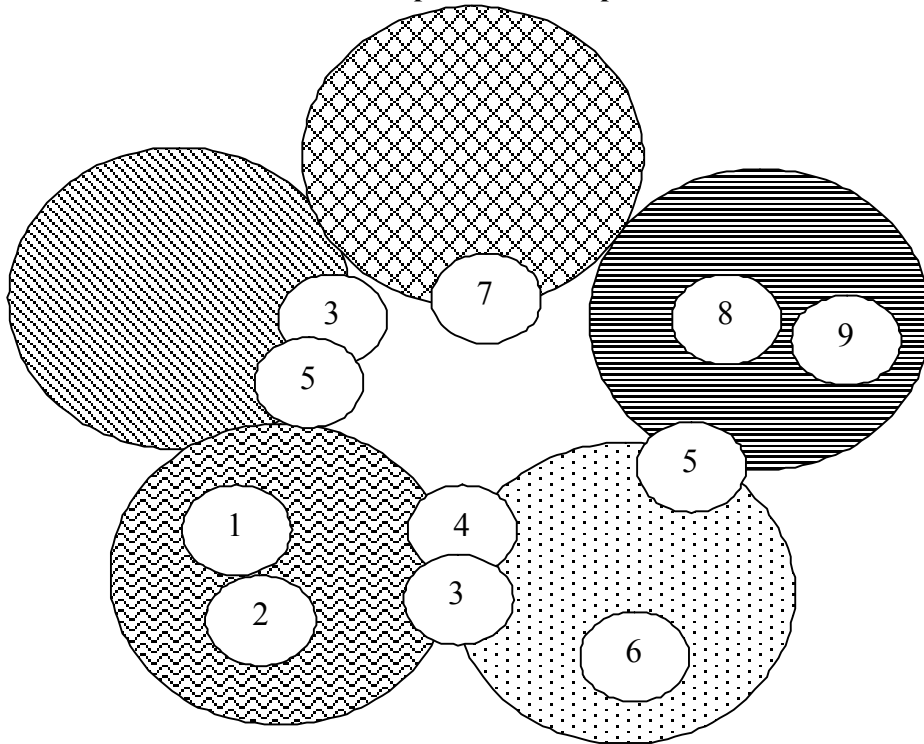
- молодіжні громадські організації – це об’єднання молодих людей, сформоване для досягнення певної мети чи задоволення певної потреби, яке має власну історію, сформувало свою структуру та систему норм і правил, пройшло процеси легітимації та легалізації, а також є невід’ємною (проте незалежною) частиною усього суспільства;

- молодіжні громадські організації – це один з інститутів громадянського суспільства, який відповідає за формування такого суспільства, виконуючи функцію посередника між державою і громадськістю.

Розглянемо детальніше третє, тобто функціональне визначення молодіжних організацій. Щоб з’ясувати, які соціальні функції виконують молодіжні громадські організації, на нашу думку, доцільно зіставити “поле” цих організацій з “полями” різних соціальних інститутів, які діють у суспільстві. Ми дотримуємося класифікації соціальних інститутів, відповідно до якої їх поділяють на політичні, економічні, культурні, виховні та власне соціальні. Відтак пропонуємо з’ясувати, як молодіжні громадські організації, відповідно до напрямів діяльності, входять у поле кожного з соціальних інститутів (див. рис. 1).

З рисунка бачимо, що молодіжні громадські організації перебувають переважно в межах полів виховних, соціальних та культурних соціальних інститутів; до політичних соціальних інститутів, відповідно, належать політичні громадські організації; у поле економічних інститутів частково входять професійні організації та об’єднання за інтересами. Тобто молодіжні громадські організації, будучи інтегрованими у суспільні відносини, так чи інакше виконують виховні, соціальні, культурні й навіть політичні та частково економічні функції.

**Співвідношення полів різних видів соціальних інститутів з полем
молодіжних громадських організацій**

Інститути:

- економічні;
- політичні;
- культурні;
- виховні;
- власне соціальні;

Молодіжні громадські організації:

- 1 – виховні;
- 2 – релігійні;
- 3 – професійні;
- 4 – студентські;
- 5 – об'єднання за інтересами;
- 6 – соціальні;
- 7 – політичні;
- 8 – спортивні;
- 9 – культурно-мистецькі.

Рис. 1.

Щодо виховних функцій, то, на нашу думку, вони мають важливе значення, адже діяльність *молодіжних* громадських організацій спрямована на молодь, яка саме проходить процеси соціалізації та виховання. Молодіжні організації справедливо називають одним з агентів процесу соціалізації молоді.

Соціальні (у вузькому сенсі цього слова) функції також є органічними для молодіжних *громадських* організацій, бо за суттю покликані відповідати на різноманітні соціальні запитання і потреби.

Функції культурницького спрямування також є зрозумілими в контексті молодіжних громадських організацій, оскільки вони пов'язані з різнобічними інтересами готових до творчості та новацій молодих людей.

Натомість виокремлення політичних функцій, якщо йдеться про молодіжні громадські організації, нам видається дещо штучним (саме тому молодіжні організації політичного спрямування не є повноправним членом політичних інститутів (див. рисунок)). Молодь, безумовно, відіграє важливу роль у суспільно-політичному житті своєї країни. Зокрема, в Україні тут добрим прикладом буде Помаранчева революція, у якій молоді люди були дуже вагомим рушієм. Проте, аби бути політично активними, не обов'язково створювати так звані молодіжні крила дорослих політичних партій (адже саме такий статус має більшість молодіжних громадських організацій політичного спрямування), існування яких часто обмежене, залежне або й зовсім формальне.

Якщо говорити про економічні функції, то в контексті молодіжних громадських організацій вони виражені найслабше (тому професійні організації та об'єднання за інтересами входять до економічного інституту тільки частково (див. рисунок)). Адже організації, за статусом неприбуткові, не мають власного інтересу в економічній сфері. Однак тут є два моменти. По-перше, якщо те чи інше об'єднання за інтересами має економічне підґрунтя, то воно все ж належить до інститутів економіки. А по-друге, за реальних умов, зокрема українських, уже давно не є таємницею існування так званих паперових організацій, які створюють лише чи переважно для того, аби заробляти гроші, які отримують від різноманітних спонсорів чи з державного бюджету. Тому економічний інститут також охоплює важливий сегмент сучасного інституту молодіжних громадських організацій.

Відповідно до проаналізованих вище загальних соціальних *функцій*, які виконують молодіжні громадські організації, ми можемо запропонувати класифікацію цих організацій. Зокрема, молодіжні громадські організації (МГО) можна розділити на п'ять груп, а саме:

- МГО, що займаються вихованням молоді;
- МГО, які допомагають вирішувати соціальні питання;
- МГО, які функціонують у сфері культури;
- МГО, які є частиною політичної системи суспільства;
- МГО, що діють в економічній сфері.

Зазначимо, що ця класифікація є дещо умовною, оскільки на практиці трапляються організації, які можуть виконувати кілька із наведених вище функцій.

Як бачимо, намагання вписати інститут молодіжних громадських організацій у традиційний перелік соціальних інститутів виявився досить плідним. Проте нам не вдалося залучити всі молодіжні громадські організації до одного з соціальних інститутів: вони частково належать до виховного, соціального і культурного, менше – до політичного та економічного соціальних інститутів.

Є також інший підхід до класифікації соціальних інститутів, про який частково йшлося вище. В його предметному полі інститути поділяють на

- державні (перший сектор);
- комерційні (другий сектор);
- громадські (третій сектор).

За таким нетрадиційним для української соціології підходом до типологізації соціальних інститутів інститут молодіжних громадських організацій можна досить упевнено віднести до третього сектора.

Отже, підсумовуючи сказане вище, можемо зробити такі висновки:

- у науковій літературі є досить багато термінів, які є певною модифікацією поняття “громадські організації”, серед яких найуживаніші “неурядові організації” (NGO) в західній літературі та власне “громадські організації” чи “організації третього сектора” в українській;

- молодіжними громадськими організаціями треба вважати соціальні спільноти, сформовані молодими людьми на добровільних засадах для досягнення певної мети, які мають всі ознаки інституціоналізованого утворення (мають певну структуру, систему норм і правил, пройшло процеси легітимації та легалізації тощо), а також відповідають за формування громадянського суспільства, виконуючи функцію посередника між державою і громадськістю;

- як невід’ємна частина суспільства, молодіжні громадські організації належать до виховних, власне соціальних і культурних інститутів та менше – до політичних та економічних інститутів; відповідно до цього, такі організації виконують виховні, соціальні, культурницькі й частково політичні та економічні функції, що стало підставою для виділення п’яти відповідних груп молодіжних громадських організацій.

1. *Fisher J.* Nongovernments: NGOs and the Political Development of the Third World. – Connecticut: Kumarian Press, 1998. – 237 p.

2. *Cleary S.* The Role of NGOS under Authoritarian Political Systems. – NY: St. Martin’s Press, 1997. – 274 p.

3. *Theunis S.* Non-Governmental Development Organizations of Developing Countries. And the South Smiles... – Dordrecht, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1991. – 372 p.

4. *Романюк А. С.* Що таке громадська організація // Громадські ініціативи. – 1998. – №7. – С. 5 - 7.

5. *Lewis D.* The Management of Non-Governmental Development Organizations. An Introduction. – London, NY: Ruetledge, 2001. - 242 p.

6. Organizations, Policy, and the Natural Environment. Institutional and Strategic Perspectives / Hoffman A., Ventresca M. – Stanford, California: Stanford University Press, 2002. – 489 p.
7. Gready P. Fighting for Human Rights. – London, NY: Routledge, 2004. – 198 p.
8. Третій сектор в Україні та організації, що розбудовують його інфраструктуру / Упор. О. Грущенко і О. Пархомчук. – К.: РЦ “Гурт”, 1997. – 173 с.
9. Головатий М. Молодіжний рух як об’єктивна передумова розробки і здійснення державної молодіжної політики в Україні // Молодіжний і дитячий рух в Україні: історія і генезис. – К.: Укр. НДІ проблем молоді, 1993. – С. 8 - 23.
10. Головенько В. Ставлення молоді до громадського життя // Молодь України у дзеркалі соціології / Заг. ред. О. Балакіревої, О. Яременка. – К.: УІСД, 2001. – С. 125 - 133.

YOUTH NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS: CONCEPTUALIZATION, FUNCTIONS, CLASSIFICATION

O.T. Ben’

Ivan Franko National University of Lviv
orysia.ben@gmail.com

This article deals with one of the most important institutes of civil society, which are youth non-governmental organizations. The author analyses and synthesizes different terms used by Ukrainian and foreign researchers for youth NGOs and proposes her own one. The attention of the author is focused on the functions of youth NGOs and also on the classification of these organizations according to their functions.

Key words: youth non-governmental organizations, functions, classification.

Стаття надійшла до редколегії 28.12.2007

Прийнята до друку 10.01.2008

Перші спроби

First attempts

УДК 316.334.56

КОНЦЕПЦІЇ МІСТА В ПРАЦЯХ ВЧЕНИХ-УРБАНІСТІВ ЧИКАЗЬКОЇ ШКОЛИ

Г. О. Артюх

Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна
sociology@univer.kharkov.ua

Наведено короткий огляд праць представників чиказької школи стосовно соціології міського простору. Зроблено висновок про їхню актуальність для сучасного українського суспільства.

Ключові слова: місто, чиказька школа, міський простір.

На сучасному етапі розвитку суспільства типовим представником соціуму є мешканець міста. Більша частина населення проживає у місті; рівень урбанізації (незважаючи на паралельні процеси де- та реурбанізації) в усіх країнах світу підвищується з кожним роком. Саме тому дуже важливим є соціологічне вивчення міста як важливої складової життя сучасної людини. Сучасне місто невід’ємне від життя людини, вони перебувають у ритмічній та життєвій залежності одне від одного.

Вивченням цього питання займається соціологія міста, методологія і головні напрями якої закладені у працях класиків соціології XIX – початку XX ст. Сьогодні є багато різних соціологічних теорій у царині соціології міста, що зумовлює потребу повернутися до “стартового” рівня зазначеної спеціальної соціологічної теорії, щоб реалізувати щодо неї гегелівську стратегію “зняття”.

Трансформація та диференціація міст у сучасному світі потребує формулювання єдиного теоретичного системного підходу до феноменів міського простору, морфології міста та його специфіки, що, відповідно, передбачає детальний розгляд можливих підходів.

Наша мета – ретроспективний огляд соціології міста в концепціях чиказької школи (як такої, що ініціювала специфічно соціологічне вивчення міста), щоб надалі сформувати дослідницький підхід до сучасного міста.

Діяльність чиказької школи охоплює період з 1915 по 1934 рр., що хронологічно збігається з періодом праці в Чикаго Роберта Парка, найяскравішого представника та визнаного лідера школи. Тісно співпрацювали з Р. Парком такі вчені, як Е. Берджес, Л. Вірт, Р. Маккензі [3]. Як ми вже зазначали, Р. Парк був засновником та ідейним центром школи, Е. Берджес став послідовником та логічним продовжувачем парківських традицій і розробок, а Л. Вірт, репрезентуючи наступне покоління школи, у подальших дослідженнях розвивав їхні ідеї, змінивши кут зору на розгляд проблематики міста.

Головним об'єктом вивчення для соціологів чиказької школи були міські спільноти, перш за все спільнота м. Чикаго. Місто в уявленні цих дослідників – це не лише один з можливих об'єктів соціологічного інтересу, а й “соціальна лабораторія”, у якій можна досконало вивчити природу людини та цивілізації. Перевагами такої “лабораторії” вони вважали сконцентрованість соціальних проблем на обмеженому просторі, можливість формулювання припущень щодо розвитку людської цивілізації загалом на базі дослідження проблем міста.

Отже, у міських дослідженнях чиказьких соціологів повністю віддзеркалилася їхня орієнтація на вивчення реально значущих соціальних проблем, що чітко вписується в загальну традицію північноамериканської соціології [5].

Безліч проблем міста пов'язана з тим, що міський тип життя призводить до зростання контактів між людьми, які виходять з різних локальних культур, але продовжують так чи інакше бути їхніми носіями. Місто стає своєрідним “плавильним тиглем”, який сплавляє етнічні культури в єдині гібридні утворення і робить людину космополітом (і тут ми маємо погодитися з дослідниками в тому, що місто репрезентує загальносоціальні тенденції: на той час саме конституювали так звану політику великого плавильного казана в США). Не дивно, що найяскравіше цю тенденцію описали саме дослідники міських феноменів. Однак доки цей процес гібридизації триває, зіткнення різних культур і традицій стає джерелом серйозних конфліктів (треба враховувати вже зазначену практичну орієнтацію американської соціології).

Нарешті, поява міста як форми життя зумовила нечувані за масштабами і темпами соціальні зміни.

У міських дослідженнях соціологи Чикаго наголошували на таких важливих аспектах сучасного соціального життя, як міська просторова та демографічна експансія і домінування міста над сільською місцевістю (і, відповідно, міської західної цивілізації над сільськогосподарськими і сировинними периферіями) та відповідне зростання ролі міст. З урахуванням останньої тенденції, вони робили важливі кроки в аналізі впливу міської форми поселення на спосіб життя і повсякденні практики особистості. Урбаністичні дослідження, розробку *процедур* вивчення міста, *теоретичний аналіз* міських структур, процесів і способу життя можна вважати найважливішим внеском чиказької школи у розвиток соціології. Отже, серйозне місце в цих дослідженнях посідає конкретно-методологічне забезпечення, що й на сучасному етапі гарантує їхню актуальність.

Важливо в цьому разі пам'ятати про схильність представників школи трактувати соціологію міста в широкому сенсі як соціологію сучасного суспільства (що багато в чому відповідає сучасній ситуації на пострадянському просторі, де практично всі соціально значущі процеси сконцентровані в містах, причому в найбільших).

Саме найбільші міста (на прикладі Чикаго) стали фокусом уваги урбаністів. Це й не дивно, враховуючи масштаби не тільки соціального впливу мегаполісів, а й екологічного. І саме Р. Парк заснував напрям екології міста. Головними процесами змін у місті він вважав такі:

- 1) концентрація населення;
- 2) централізація (виділення центру);
- 3) сегрегація (тобто вплив хронотопу проживання особистості на її соціальні практики, її спрямованість, успішність та життєві траєкторії).

Р. Парк, розглядаючи вплив на міську екологію (і, відповідно, на зазначені вище процеси), в основу своєї теорії заклав відмінності двох груп чинників: біотичних і культурних [2].

Біотичний рівень – рівень базисних потреб людини (потреба у воді, їжі, одязі, житлі та інших ресурсах). Ці чинники визначають кількість населення в конкретному хронотопі існування (ареалі розселення). Термін “природні ареали” використаний в аналізі появи так званих трущоб, багатих передмість, кварталів прибуткових будинків: усе це – результат дії стихійних сил біотичного рівня. Ці природні ареали є наслідком боротьби за існування різних “видів” (груп населення), за забезпечення їх житлом, ресурсами та послугами.

Рівень існування, на якому до розгляду людського суспільства застосовні загальні екологічні принципи боротьби за екологічну нішу, природного відбору, виживання найсильнішого, спеціалізації виду, є базовим для існування будь-якого міста. Сюди можна зачислити ландшафт, клімат, забезпеченість водою та якісними ґрунтами, доступ до морських просторів, багатство флори та фауни екологічної ніші міста тощо.

Над біотичним рівнем суспільства підноситься **культурний рівень**, який характеризують іншими закономірностями й іншою внутрішньою логікою (і тут ми маємо констатувати серйозний філософсько-методологічний вплив марксистської методології з її онтологічною детермінацією духовного життя).

Цей рівень конститує комунікація, тобто *суб’єктивно осмислена* взаємодія (а саме таким, дещо веберіанським, чином ми інтерпретуємо парківське поняття комунікації, що й дає змогу нам, наприклад, надалі використовувати конструкти Р. Парка у вивченні культурного рівня існування сучасних міст). Саме на цьому рівні стає можливою найскладніша форма людської соціальної поведінки – колективна (у парківських термінах – корпоративна) дія; і основоположним для нього є принцип кооперації (і тут ми спостерігаємо збіжність з Дюркгеймом і його тезою про суспільний поділ праці як базовий чинник формування суспільства. До речі, дослідження міського простору залежно від соціально-економічної та культурної спеціалізації є перспективним напрямом сучасної соціології міста). У цьому випадку головною функцією культурних конвенцій є соціальний контроль, регулювання біологічних імпульсів людини, раціональне обмеження біотичної стихії.

Біотичне і культурне соціологи чиказької школи розмежовують перш за все в онтологічному сенсі: біотичне співтовариство – це субстанціальна основа культури. Якщо ж говорити про реальні соціальні утворення, то в них одночасно є обидва аспекти. Біотичне і культурне тісно переплетені й взаємопов’язані.

Ідеї детермінованості організації міста різними рівнями буття в рамках чиказької школи мають також і графічну розробку.

Ернесту Берджесу [1] вдалося створити графічний додаток екологічного підходу до міст – теорію концентричних міських зон (1925). Зонування міст було вивчене на багатьох прикладах. Один з найвідоміших прикладів – праця Х. Зорбауха “Золоте узбережжя і трущоби” (1929) [за 5]. Робота побудована на вивченні контрастно розділеної північної частини Чикаго: узбережжя озера Мічіган, населеного найбагатшими родинами міста, і бідної частини міських трущоб “Хобохемі”.

Е. Берджес виявив тенденцію, властиву, на його думку, більшості міст у разі розділення їх на певні “зони”, населені представниками одного соціального класу. Центром міста в його аналізі є центральний діловий район, оточений зоною переходу – внутрішнім містом, – яка забудована заводськими корпусами мануфактурного виробництва і житлом робочого класу. Потім іде зона резиденцій вищого класу, забудована будівлями відповідного типу, і приміська зона, населена людьми, що приїжджають на роботу до міста.

Ці тенденції, модифіковані та адаптовані до сучасних умов, можна простежити під час вивчення міського простору сучасних мегаполісів, що змушує нас акцентувати увагу на методології Е. Берджеса.

Ще одним напрямом досліджень чиказької школи є локальні емпіричні дослідження універсальних рис міського життя (на прикладі Л. Вірта, представника наступного покоління школи). Ключова теза цього напрямку – збільшення кількості, щільності та гетерогенності населення міста, що супроводжується ускладненням міських соціокультурних характеристик.

Міське життя ґрунтується на абсолютно інших порівняно з сільськими відносинах. Для сіл характерні відносини первинних груп або безпосередні відносини, що формуються на підставі взаємної близькості (тут ми простежуємо зв’язок з тьоннісівським *Gemeinschaft*). У містах же домінують вторинні відносини, побудовані на тимчасових, офіційних, деперсоналізованих зв’язках. Панування вторинних відносин породжує анонімність і дистанціювання між міськими жителями, які зрідка знають тих, з ким вони взаємодіють, – продавців, перехожих, працівників в одній організації і навіть сусідів. Як наслідок, місто виявляється нелюдям і негуманним. Л. Вірт стверджував, що наслідком саме цих чинників є сімейні розриви, алкоголізм, злочинність та інші негативні аспекти переважно міського життя.

Також наслідком саме величезного розміру міста є перетворення його на “мозаїку соціальних світів”, у якій послаблені зв’язки дружби, спорідненості. Інститути ЗМІ, поліції, бюрократії, освіти тощо покликані забезпечувати механізми соціального контролю в індустріальному суспільстві. Незважаючи на більший обсяг контактів, люди в місті знають не більшу кількість людей, аніж сільські жителі. У цьому разі наростає формалізація контактів, і, як наслідок, мораль як інститут соціального контролю (що домінує в сільському бутті) поступається місцем більш формалізованому праву.

Отже, досліджені нами праці стали базовими для всього подальшого розвитку соціології міста. Ідеї цих учених можуть і повинні бути використані для вивчення сучасних міст (наприклад, для вивчення знакового та стратифікаційного просторів міста дуже плідним може виявитися парківська дихотомія культурного та біотичного рівнів). Розробки вчених-урбаністів чиказької школи можна застосувати для вивчення субкультур у сучасному місті, залежності між місцем проживання людини та її професійною діяльністю, морфологічної структури міста та ін.

Чиказька школа та її вчені-урбаністи зробили величезний внесок у соціологію загалом і створили новий напрям у цій науці – соціологію міста, яка на сучасному етапі розвитку суспільства є дуже важливою та актуальною галуззю соціологічного знання. На жаль, у сучасній Україні, незважаючи на актуальність міських проблем, цей напрям досліджень не є досить розвиненим.

-
1. McKenzie R. D., Park R. E., Burgess E. W. *The City*. – Chicago: University of Chicago Press, 1967. – 239 p.
 2. Park L. E. *The Urban Community*. Selected Papers from the proceedings of the ASS, 1925. – New York: AMS Press, 1971. – 268 p.
 3. Арон А. Этапы развития социологической мысли. – М.: УНИВЕРС, 1993. – 608 с.
 4. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни // Социология. – М.: ИНИОН РАН, 1997. – С. 22 - 43.
 5. Козер Л. Мастера социологической мысли. Идеи в историческом контексте. – М.: Норма, 2006. – 528 с.

CONCEPTS OF CITY IN WORKS OF RESEARCHERS-URBANISTS OF CHICAGO SCHOOL

H. O. Artyukh

V.N. Karazin National University of Kharkiv
sociology@univer.kharkov.ua

A short review of major works of Chicago school scholars in the field of urban studies is presented in the article. The author comes to the conclusion about their applicability for studying current processes in Ukrainian society.

Key words: city, Chicago school, city space.

Стаття надійшла до редколегії 01.05.2007

Прийнята до друку 10.01.2008

УДК 316.2

КРИМСЬКІ ТАТАРИ – НАЦІЯ ЧИ ЕТНОС?

Е. Б. Зіятдінова

*Львівський національний університет імені Івана Франка
emine_zb@mail.ru*

Розглянуто особливості націогенезу кримськотатарського народу. Виконано порівняльний аналіз окремих дефініцій “етносу” та “нації” для вироблення концептуально обґрунтованого підходу до дослідження особливостей формування кримськотатарської нації.

Ключові слова: етнос, нація, кримськотатарський народ.

Після здобуття Україною незалежності гостро постало питання шляху національного розвитку країни. Суттєві регіональні відмінності ускладнюють процеси націотворення і формування загальної національної ідентичності. Гострою для Української держави є ситуація в Автономній Республіці Крим, де існують сильні національні кримськотатарський та російський рухи, які мають підтримку з-за кордону. Наявні розбіжності (інколи дуже суттєві) у поглядах різних політичних сил України та Криму, а також населення країни, щодо особливостей національного розвитку України та роль у ньому кримськотатарської спільноти може призвести до конфліктів. Тому важливим є чітке визначення проекту національного розвитку і статусу кримськотатарського народу, які були б прийнятними як для кримськотатарського народу, так і для українського, а також для Української держави. Всі ці процеси актуалізують питання теоретичного осмислення процесів націогенезу кримськотатарської спільноти. Від того, чи визнаватиме Українська держава кримських татар етносом чи нацією, залежить її політика стосовно цієї групи, рівень її самостійності в реалізації економічних, культурних і політичних прав та потреб.

Об’єктом аналізу є складний та багатоаспектний процес націотворення в українському суспільстві.

Предмет дослідження – теоретичний аналіз головних аспектів формування кримськотатарської нації.

Наша мета – порівняльний аналіз окремих дефініцій етносу та нації для вироблення концептуально обґрунтованого підходу до дослідження особливостей формування кримськотатарської нації.

У межах цього дослідження ми ставили такі завдання:

1) систематизувати положення теорій Е. Сміта та К. Симонса-Симонолевича, що пояснюють процеси формування етносів та націй. На їхній підставі визначити головні характеристики і засади розмежування цих понять;

2) на підставі визначених термінів розробити критерії для аналізу націєформувальних процесів у кримськотатарській спільноті;

3) дослідити особливості формування кримськотатарської нації на емпіричному матеріалі;

4) розглянути наявні проекти націотворення, які стосуються групи кримських татар.

Однією з найбільш дискусійних ділянок в етносоціології є визначення її теоретичного поля. Як уже зазначено, сучасна українська етносоціологія не тільки ґрунтується на власних дослідженнях, а й веде активний діалог із західними (дослідженнями національних меншин та студіями з націоналізму), запозичуючи певні теоретичні підходи та концепції.

Дискусії навколо визначення термінологічного поля етносоціології (зокрема, термінів “етнос” і “нація”) розпочалися ще в першій половині ХХ ст. В останню чверть ХХ ст. людство вступило в період, який можна окреслити як “етнічний та національний ренесанс”. Відповідно, протягом останніх кількох років значно посилюється наукове зацікавлення проблемами етно- та націогенезу, спровоковане цим явищем. З огляду на це сформувався широкий спектр термінів, які концептуалізують феномени етносу та нації: “етнос”, “етнічна спільнота”, “етніе/ethnie” “етнічна група”, “етнонаціональна група”, “етнічна чи національна меншина”, “нація” тощо.

З порівняння їхніх визначень можна зауважити їхню постійну еволюцію та відмінності у трактуванні, які виникають через належність авторів до різних теоретичних шкіл чи напрямів (примордіалізму, етносимволізму, конструктивізму та ін.). Незважаючи на те, що терміни “етнос” і “нація” є дискусійними, існує певна узгодженість у поглядах науковців щодо сутності цих понять. Автором однієї з найвідоміших теорій походження нації є Е. Сміт [1]. Він належить до етносимволічного напрямку. Е. Сміт визначив етнічну групу як тип культурної спільноти, що надає великої ваги міфам про походження та історичній пам’яті і вирізняється однією, а то й кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою, інституціями [1, с. 29]. Згідно з його теорією, відмінності між етносом і нацією можна узагальнити (табл. 1)

Таблиця 1

Характеристики етносу та нації за Е. Смітом

Етнос	Нація
1. Групова власна назва	1. Власна назва
2. Міф про спільних предків	2. Спільні міфи
3. Спільна пам’ять	3. Спільна історія
4. Культурна диференціація	4. Спільна національна культура
5. Відчуття зв’язку з “рідним краєм”/ Батьківщиною	5. Спільна історична територія, або завойована Батьківщина
6. Чуття солідарності у значної частини населення [1, с. 30].	6. Однакові економічні та юридичні права для всіх членів [1, с. 49].

Джерело: Сміт Е. Націоналізм. Теорія, ідеологія, історія. – К., 2004. – С. 20.

Інший автор – К. Симонс-Симонолевич – запропонував свій перелік найхарактерніших рис нації, який частково видозмінює, а частково доповнює перелік Е. Сміта. Він визначив націю як “територіально означену спільноту людей, що поділяють певний варіант модерної культури та яких пов’язує між собою сильне почуття єдності й солідарності; спільнота, відзначена чіткою історично закоріненою свідомістю національної ідентичності, яка має або прагне мати власне політичне самоврядування” [2, с. 545].

Як бачимо, К. Симонс-Симонолевич у теоретичних розробках наголосив на трьох найважливіших ознаках нації, протиставивши їх схожим властивостям, притаманним етнічним групам:

1) культура етнічної групи є радше локальним явищем, тоді як новочасна національна ідентичність розвивається разом з появою “високої”, кодифікованої культури;

2) сильні почуття єдності й солідарності в етнічних групах і націях можуть не відрізнятися за рівнем інтенсивності, однак нація значно відрізняється рівнем самоусвідомлення та здатністю до самоорганізації для вирішення своїх проблем;

3) етнічна свідомість є обмеженою через закоріненість в усній традиції, натомість національна, як звичайно, охоплює ранню етнічну свідомість (міфи та легенди) і перетворює усну спадщину на оригінальну історичну традицію, яку культивують не лише старші покоління чи громадські діячі, а й національна історіографія, література і мистецтво [2, с. 545].

Порівняння і систематизація положень цих двох теорій допомагають нам визначити головні відмінності між поняттями “етнос” і “нація”, дають змогу розробити власну теоретичну схему дослідження націєформувальних процесів у спільноті кримських татар. Для того, щоб дати відповідь на питання: “кримські татари – етнос чи нація?” – ми повинні розглянути такі ознаки, фіксуючи їхню наявність чи відсутність:

1) етнічна належність/ національна самосвідомість;

2) наявність міфу про походження та історичну Батьківщину чи усвідомлення спільноті історичного минулого та територіально означеної Батьківщини;

3) наявність окремих диференційних культурних ознак (мова, релігія тощо) чи розвиненої сучасної кодифікованої культури (ЗМІ, освіта, література, мистецтво, музика та ін.), яка пов’язує між собою членів спільноти, дає їм сильне почуття єдності й солідарності;

4) політична самоорганізація, підтримка диференційних культурних елементів, зокрема символіки;

5) економічно-правова система, що об’єднує всіх членів спільноти.

Самосвідомість. На нашу думку, модерна кримськотатарська нація почала формуватися в період депортації. Акт депортації за національною ознакою, а також роки існування спецрежиму для депортованих стали причиною глибшого усвідомлення членами спільноти своєї інакшості стосовно решти населення СРСР.

Звинувачення у зраді Батьківщини, акт депортації, режим спецпоселень, нерівність прав депортованих з рештою населення СРСР сприяли формуванню віктимного історичного дискурсу, а відчуття національної образи сприяло солідаризації кримськотатарського народу. Це відіграло (і відіграє сьогодні) консолідувальну роль у кримськотатарському середовищі. Саме в цей період зароджується національний кримськотатарський рух, який ставив перед собою завдання повернути спільноту в Крим [3]. На підставі матеріалів соціологічного дослідження, проведеного в 1989 р. під керівництвом Е. Паїна Центром незалежної експертизи радянсько-американського фонду “Культурна ініціатива”, можна зробити ряд узагальнень про цей рух. У дослідженні вивчали три ключові питання – “чим незадоволені кримські татари сьогодні?”, “чого вони очікують в майбутньому?”, “чи впевнені вони, що їхні бажання здійсняться після переїзду в Крим?”. Як засвідчили результати опитування, 69 % кримських татар, які проживали тоді в Узбецькій РСР, були незадоволені здебільшого соціально-культурними умовами і планували після повернення в Крим задовольнити свої запити. Серед них виявилася окрема група з домінуванням етнокультурних орієнтацій: збереження традицій, спілкування в своєму національному середовищі, виконання мусульманських обрядів, відновлення державної самостійності [4]. Кримські татари головню не шукали ліпших соціально-економічних умов. Вони очікували і очікують на інше. Їхні установки розкриваються у таких цитатах із записаних Е.Паїним інтерв’ю з кримськотатарським населенням: “на батьківщині увесь наш народ збереться разом”, “буде відновлена історична справедливість”, “з’явиться можливість відродження національної культури” і особливо часто – “хочу повернутися на батьківщину” [4].

Згідно з даними українського перепису 2001 р., кримські татари становлять п’яту за кількістю в Україні етнічну групу і налічують 248,2 тис. осіб [5]. Їхня кількість з кожним роком збільшується внаслідок міграції з Середньої Азії та позитивного приросту населення.

Досить актуальним для кримськотатарської спільноти є питання назви, або самоназви. Кримськотатарська еліта та деякі дослідники історії кримських татар пропонують використовувати ендоетнонім (самоназва) “киримлі” замість екзоетноніма (назва, яку дали сусіди) “кримські татари”. На їхню думку, одним з головних аргументів на користь подібної зміни назви є те, що в радянський період у більшості українського населення було сформовано стійкі негативні етнічні стереотипи стосовно екзоетноніма “кримські татари”. Однак зазначимо, що наразі ендоетнонім “киримлі” також не набув популярності, його зрідка використовують у побуті самі представники групи.

Територія уявної Батьківщини. Суперечки щодо походження кримських татар можна пов’язати так само з “легітимністю” права на кримську територію. Радянська історіографія пов’язувала етногенез кримських татар з приходом монгольських орд на територію кримського півострова, тим самим виправдовуючи депортацію як “заслання на Батьківщину”. Однак кримськотатарська спільнота чинила опір

подібним спробам переселення та накидання їм іншої “уявної Батьківщини”. На противагу цій радянській конструкції, кримськотатарська еліта сьогодні доводить свою автохтонність на території Кримського півострова та “європейськість”, виводячи своє походження з епохи таврів, скіфів, сарматів, аланів, греків, готів, гунів, римлян, хазар, печенігів, турків, монголів, кипчаків [6].

Історичне минуле. Сама ж історія кримськотатарського народу є білою плямою. Вона висвітлена фрагментарно. З одного боку, кримські татари згадані в контексті історії сусідніх країн чи інших національних груп (наприклад у шкільних підручниках з історії Росії, України чи Польщі), а з іншого, кримськотатарська еліта намагається конструювати власну історію, часто поєднуючи її з віктимним дискурсом. Зокрема, у підручниках історії України і Росії висвітлені такі моменти історії кримських татар, як українсько-російсько-кримськотатарські відносини в період Козаччини, приєднання Кримського півострова до складу Російської імперії, події Другої світової війни і репатріація. Еліта ж загострює увагу на таких моментах – етногенез, міжетнічні стосунки в кримському ханстві, роль релігії у функціонуванні кримського ханату, утиски з боку Російської імперії за Катерини II (знищення Кримського ханату, подвійна зміна кримськотатарської абетки), Друга світова війна, депортація, режим спецпоселень, боротьба за повернення і репатріація. Однією з найважливіших проблем є те, що більшість кримськотатарського населення (так само, як і українського) не ознайомлені добре з історією Кримського ханства. Зокрема, не розроблено програм чи тематичних модулів для вивчення історії Кримського ханства в школах і університетах.

На території Криму є невелика кількість пам’ятників жертвам депортації, діячам культури і національним героям, проте вони відіграють важливу роль в націєформувальних процесах у кримськотатарській спільноті, оскільки увічнюють історію і надають їй форми. Також у цьому процесі вагоме значення має історично-меморіальний комплекс ханського палацу і мечеті.

Кодифікована культура. Кодифікована національна культура може охоплювати різноманітні маркери. Як засвідчують дослідження, одним з ключових диференційних культурних маркерів кримськотатарської спільноти є мова. Однак зазначимо, що освітня система в Криму скоріше сприяє поширенню серед кримських татар української чи російської кодифікованої національної культури, ніж кодифікації власної. Єдиний предмет, який стосується цього процесу і який вивчають у школі – це кримськотатарська мова та література.

Мова. В Україні у 2002/2003 навчальному році налічували 13 загальноосвітніх навчальних закладів з кримськотатарською мовою навчання та 3 752 учнями, в інших школах кримськотатарську мову як предмет вивчали додатково 5 599 учнів, а факультативно цієї мови навчалися ще 2 652 учнів. Дещо оптимістичніше виглядає кількість загальноосвітніх закладів з двома – російською та кримськотатарською мовами навчання – 45 шкіл з 18 800 учнями. Водночас відомо, що серед 46 968 учнів кримськотатарської національності в усіх загальноосвітніх навчальних закладах

АРК рідну мову в різних формах, у тому числі як предмет і факультативно вивчали лише 39 136, або 83,3%. Зазначимо, що 16% учнів кримських шкіл не вивчають рідної мови, бо нема достатньої кількості учнів для організації груп. Проте навіть ці показники, на нашу думку, не відповідають реальному стану речей, оскільки не враховують якісних характеристик, таких як відповідність кваліфікаційного рівня вчителів, невиробленість термінологічного поля для вивчення точних, природничих наук кримськотатарською мовою тощо. Невикористання кримськотатарської мови в діловодстві, на державному рівні, виданні науково-технічної літератури суттєво звужує сферу її вживання [7, с. 348]. Половина кримськотатарської молоді спілкується в сім'ї, школі, з друзями та знайомими двома мовами – кримськотатарською і російською. Досить значна частина кримськотатарської молоді (60%) у повсякденному житті спілкується російською мовою [8, с. 123]. Однак на запитання “Яку мову вважаєте рідною?” 97 % кримськотатарської молоді відповіло – кримськотатарську [8, с. 145]. Це свідчить про високу етнічну самосвідомість на фоні порівняно вузького кола вживання мови в щоденній практиці.

Релігія. У світогляді кримських татар релігійні цінності посідають одне з чільних місць. Показовими щодо цього є також результати проведеного у місцях їхнього компактного проживання в Сімферополі та Старокримському і Бахчисарайському районах опитування, яке засвідчило бажання 77,8% респондентів мати такі школи для своїх дітей, які поєднували світську і релігійну (мусульманську) освіту. Кримськотатарську школу без вивчення основ ісламу хотіли б бачити тільки 4,8% [7, с. 347]. Хоча кримські татари є спільнотою, яка організована скоріше за принципом етнічної належності, ніж релігійної, проте іслам трактують як важливий компонент їхньої ідентичності самі кримські татари, їхні політичні лідери і немусульманське оточення. Меджліс намагається контролювати релігійну ситуацію в кримськотатарському середовищі. Офіційний іслам, який представляє Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), є каналом, що використовує Меджліс для блокування негативних ідеологем, що конфліктували б з позицією Меджлісу. Зокрема, він намагається обмежити можливість політичного використання ісламу як альтернативної ідеології [9, с. 95]. Іслам розуміють як частину культури кримських татар. ДУМК має чітку ієрархічну структуру, налічує шість вищих духовних училищ (для дівчат одне), мечеті, де проповідують “традиційний кримськотатарський іслам”. Ісламську символіку поряд з національною використовують для репрезентації себе як кримських татар. Мечеті часто є своєрідними символічними маркерами території.

Національні символи та інші елементи кодифікованої культури. Сьогодні є вироблена національна символіка (герб, прапор, гімн), яку застосовують для офіційної презентації кримськотатарської спільноти. Кримськотатарську національну символіку часто використовують під час публічних зібрань, різних політичних та комемораційних ритуалів.

Серед інших сфер, де виявляється кримськотатарська культура, можемо згадати існування власних ЗМІ (телебачення, радіо та окремих газет), музично-драматичний

театр у Сімферополі та наукову бібліотеку імені Ісмаїла Гаспрінського. Повернення на Батьківщину дало новий поштовх до розвитку народних музичних і танцювальних ансамблів. Широко популярні серед кримськотатарського населення нові музичні гурти.

Політична самоорганізація. Головними розрізняльними характеристиками між етносом та нацією є наявність кодифікованої сучасної культури у поєднанні з політичною самоорганізацією, яка мала б на меті збереження і розвиток національної культури.

Основами політичної самоорганізації кримськотатарської спільноти є санкціоновані збори, акції, мітинги, де часто еліта у вимогах, претензіях апелює до історії і культури. Важливу роль у цьому процесі відіграють також ЗМІ, які складаються з декількох періодичних видань (газети “Яни Дунья”, “Хідаят”, журнал “Йилдиз”), у тому числі релігійного спрямування, радіо “Мейдан”, телеканал “АТР”. Проблемою періодичних видань є орієнтація здебільшого на старше покоління або ж на наймолодших.

Від початку кримськотатарського руху однією з головних його вимог, поряд з поверненням і облаштуванням, стало забезпечення кримським татарам права на самовизначення, яке лідери кримських татар трактували як право на відновлення національної державності кримськотатарського народу на території Кримського півострова. Зокрема, на II Курултай кримськотатарського народу 26-30 червня 1991 р. висунуто перелік головних засад кримськотатарського руху. У Декларації Курултаю зазначено: “Кримська АРСР, відновлена не як національно-територіальне утворення, розглядається як спроба юридичного закріплення результатів депортації... і не визнається Курултаєм у такому вигляді” [10, с. 409]. Курултай утворив Меджліс як вищий повноважний представницький орган кримськотатарського народу, фактично вибудувавши у його середовищі систему, альтернативну державній владі. Була сформульована і стратегічна мета – відновлення політичних і національних прав кримськотатарського народу, трансформація кримської автономії з адміністративно-територіальної в кримськотатарську національно-територіальну [10, с. 409 - 410].

Меджліс є політичною самоорганізованою структурою, яка одним із завдань ставить відродження, збереження і формування нової кримськотатарської нації. Боротьба за права та відстоювання інтересів кримських татар потребує визнання навколишнім оточенням “кримських татар” таких, які могли б на це претендувати і сьогодні – а це потребує політичної самоорганізації і підтримки диференційних елементів культури кримськотатарської спільноти, розвитку сучасної кодифікованої культури для консолідації народу. Однак цю структуру і досі не визнала українська влада. Натомість для зняття соціально-політичного напруження, врахування позицій представників Меджлісу, Курултаю при Президентові України створено Раду представників кримськотатарського народу як консультативно-дорадчий орган. Рада підготувала та внесла на розгляд Уряду, Верховної Ради, Президента України низку документів, пов’язаних з політико-правовими, соціально-економічними та іншими

питаннями щодо повернення, облаштування, адаптації кримськотатарського народу, гарантування і задоволення його прав [11, с. 12].

Крім цих структур, є мережа громадських організацій різного спрямування – Ліга кримськотатарських юристів, Кримськотатарська ініціатива, Бірлік та ін.

Економічна самоорганізація. Важливим для націоформувальних процесів є використання національних міфів та символіки в економічних цілях. Є велика кількість кафе, ресторани національної кримськотатарської кухні, для продажу виготовляють елементи національних костюмів у вигляді сувенірів тощо. Це сприяє відновленню традиційних ремесел.

Розмежованість між слов'янською і кримськотатарською спільнотами можна спостерігати за таким показником, як матеріальна безпека. Економічні проблеми соціальної адаптації громадян, які повернулися й повертаються з місць депортації, належать до найгостріших. Наприклад, за даними дослідження проведеного І. Прибитковою в 2000 р., головними проблемами самі кримські татари називають такі: відсутність роботи – 79, 9 %, бідність – 58,7, відсутність житла – 38,5, безгромадянство – 25,6, участь в паюванні і приватизації землі – 11,1 % [12, с. 65]. Про облаштування репатріантів говорити зашвидко, бо досягнути рівня середньостатистичного мешканця України їм вдасться не скоро. Відповідно, кримські татари декларують спільні економічні інтереси.

Отже, на засадах порівняльного аналізу окремих положень теорій Е. Сміта та К. Симонса-Симонолевича ми визначили головні характеристики і засади розмежування понять “етнос” і “нація” та розробили критерії для аналізу націоформувальних процесів у кримськотатарській спільноті. На підставі вивчення особливостей перебігу цих процесів можемо говорити про націоформувальні процеси в середовищі кримських татар. Ці процеси значно помітніші на рівнях національної самосвідомості (частиною якої є релігійна), формування національних символів і політичної самоорганізації групи. З іншого боку, зафіксовано несприятливі умови для витворення та поширення кодифікованої кримськотатарської культури. Найпроблематичнішими є питання освіти, зокрема вивчення кримськотатарської мови, літератури та історії. Для їхнього вирішення потрібна не просто невизнана офіційною владою політична саморганізація, а й доступ до важелів влади хоча б на регіональному рівні. Тому метою кримськотатарського політичного руху є національно-територіальна автономія.

Такий розвиток подій суперечив би сучасній українській політичній системі, яка передбачає непорушення унітарності. На додаток, згідно з українським проектом націотворення, кримські татари мали б стати частиною української політичної нації і увійти до неї на правах національної меншини (з усіма відповідними правами). Отже, маємо справу з двома майже взаємовиключними національними проектами. Саме тому українська влада не визнає кримськотатарського народу як автохтонного, корінного, як націю. Меджліс так само не визнаний вищими ланками української влади, натомість при Президентові створено дорадчий орган з кримськотатарських

питань. Визнання фактично альтернативної влади означало б визнати претензії кримськотатарського політичного руху, у тім числі на самовизначення. Загалом українська влада дуже обережно ставиться до подій у Криму, іноді їх ігноруючи.

Є й інші проекти націотворення, зокрема пан-ісламський проект і російський. Кримські татари вважають себе одним з європейських корінних мусульманських народів. За часів Кримського ханства в основі кримськотатарської державності був Іслам. Тому міжнародні ісламські організації сприймають Крим (опираючись на мусульманське населення) як можливу територію для створення ісламської держави та нації. У національних проектах, озвучених деякими російськими політиками та представниками російської спільноти в Криму, наголошено на азійському походженні кримських татар, заперечено їхнє право на проживання на Кримському півострові.

Результати аналізу націєформувальних процесів у спільноті кримських татар за ознаками теоретичної схеми розмежування етнос – нація наведені в табл. 2.

Таблиця 2

Аналіз націєформувальних процесів у спільноті кримських татар за ознаками теоретичної схеми розмежування етнос – нація

Характеристика	Наявність/відсутність
1. Національна самосвідомість	+
2. Історичне походження, Батьківщина	+
3. Історія	- +
4. Диференційні культурні ознаки	+
5. Розвинена сучасна кодифікована культура	- +
6. Політична самоорганізація	+
7. Єдина економічно-правова система	+

Оскільки більшість елементів, які характеризують націю, наявні, то ми схилиємося до думки, що кримські татари – це нація, яка перебуває в процесі формування. А визнання чи заперечення цього статусу скоріше впливає з економічної, культурної політики тої чи іншої держави.

1. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.

2. Симонс-Симонолевич К. Поняття нації: спроба теоретичного пояснення // Націоналізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 538-545.

3. Губогло М. Н., Червонная С. М. Крымскотатарское национальное движение. – М.: ИЭА РАН; ЦИМО, 1991. – Т.1. – 330 с.

4. Паин Э. А. Возвращение (о репатриации депортированных народов) 1990 р. // <http://ecsocman.edu.ru/images/pubs/2006/11/02/0000293592/07Pain.pdf> [11 березня 2007 р.]

5. Всеукраїнський перепис населення 2001 // www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/crimea [11 березня 2007 р.]

6. Куртиев Р. Этногенез и этапы этнической истории крымскотатарского народа // www.qirimtatar.org/modules.php?name=Etnogenez&file=index&func=one [11 березня 2007 р.]
7. Кондратюк Г. М. Школьное образование крымских татар: исторический опыт и современные перспективы // Проблемы інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. м. Київ, 13–14 травня 2004 р. – К.: Світогляд, 2004. – 530 с.
8. Яременко О. О., Ганюков О. А., Бабак О. В. та ін. Соціальні орієнтири, запити та інтереси кримськотатарської молоді: Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 159 с.
9. Богомолов А. В., Данилов С. И., Семиволос И. Н., Яворская Г. М. Исламская идентичность в Украине. – К.: Стило, 2006. – 200 с.
10. Панчук М., Бекірова Г., Ганкевич В. та ін. Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.
11. Курас І. Ф. Інтеграція репатріантів в українське суспільство і завдання української науки // Проблемы інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. м. Київ, 13 – 14 травня 2004 р. – К.: Світогляд, 2004. – 530 с.
12. Прибыткова И. М. Правовые и гуманитарные проблемы реинтеграции ранее депортированных в Крыму: Аналит. доклад. – К.: Компания ВАИТЭ, 1999. – 264 с.

CRIMEAN TATARS – ETHNICITY OR NATIONALITY?

E. B. Ziyatdinova

*Ivan Franko National University of Lviv
emine_zb@mail.ru*

Article considers specific of Crimean Tatars nation formation processes. Author conducts a comparative analysis of definitions of “ethnicity” and “nationality”, creates a conceptual framework for studying nation-formation of Crimean Tatars.

Key words: ethnicity, nationality, Crimean Tatars.

Стаття надійшла до редколегії 01.10.2007
Прийнята до друку 10.01.2008

УДК 316.356.4

ЕМІГРАЦІЙНА АКТИВНІСТЬ ЖІНОЧОГО НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

О. С. Химович

Львівський національний університет імені Івана Франка
ksjyshonhello@yandex.ru

Розглянуто особливості жіночої еміграційної активності в сучасному українському соціумі. Основу дослідження становлять статистичні дані та індивідуальні глибинні інтерв'ю.

Ключові слова: міграція, активність жіночого населення.

Термін “міграція” походить від лат. *migratio*, що означає переміщення, переселення. Як звичайно, поняття “міграція” в соціогуманітарних науках, розглядають не тільки як “просторовий рух населення”, а також у зв’язку з тими чи іншими його аспектами, наприклад: часовим простором, правовим статусом, територіальним та ін. У науковій літературі еміграцією називають переселення (добровільне чи примусове) в іншу країну на постійне або тимчасове місце проживання, зумовлене будь-якими чинниками [1]. Ще одне трактування – це місце або час перебування за межами батьківщини після такого переселення або сукупність емігрантів, що проживають у певній країні [1].

Сучасні міграційні процеси – невід’ємна частина життя багатьох українських сімей, що й зумовлює актуальність обраної теми дослідження. В українських офіційних та неофіційних джерелах, у тому числі у ЗМІ, можна знайти різні дані стосовно кількості трудових мігрантів, які протягом останніх років виїхали на роботу за кордон. Діапазон таких оцінок коливається від 2 до 5 млн осіб [2]. І це не дивно. Адже з’ясувати точну або хоча б приблизну кількість українських заробітчанин за кордоном надзвичайно важко, зважаючи на переважно нелегальне їх перебування там та небажання ставати об’єктом обліку як українських консульських служб, так і міграційних служб країни перебування [2].

Після непродуманих реформ початку 90-х років ХХ ст., більша частина населення країни опинилась за межею бідності. Безробіття або ж мізерні заробітні плати та затримка їхніх виплат, економічна нестабільність, відсутність безпеки громадян слугували підставами для потужних еміграцій населення України. Отже, головним чинником еміграції українського населення на початку 90-х років, була економічна криза в країні. Забезпечення сім’ї, належна освіта для дітей, ліпші умови праці в майбутньому – це ті чинники, які в багатьох випадках призводили до виїзду українських жінок, як і чоловіків, за кордон.

На сучасному етапі українське суспільство трансформується, і зазнає суттєвих змін, які проникають у всі сфери людського життя. Сьогодні суспільство вже не відчуває “еміграційного буму” 90-х кінця ХХ ст., однак і тепер Україна переживає значну втрату молодих, перспективних, цілеспрямованих громадян. Стрімкий розвиток та постійні зміни в суспільстві призводять до потреби керування міграційними процесами.

Одним з наслідків міграційних процесів є трансформація рольових структур українських структур, коли жінка в українських сім'ях перебирає на себе функцію “годувальника родини”, що не може не позначитися на стосунках з дітьми та чоловіком, які здебільшого “відчужуються”. Значна частина родинного життя залишається поза увагою жінки. І це особливо відчутно в українській сім'ї, яка завжди була традиційною і, дещо навіть консервативною. Зміна ролі жінки в родині призводить до трансформації форм сімейного життя, а відтак і до зміни в суспільних структурах.

Сьогодні обговорюють проблему еміграції, проводять дослідження, опитування, моніторинги. Міграцію як загальне явище вже вивчають, проте українські вчені ще порівняно мало уваги приділяють трансформації сімейного життя внаслідок трудової міграції та, зокрема, специфічним наслідкам жіночої трудової міграції. Проблемою міграційних процесів в Україні займаються О. Хомра, І. Прибиткова, В. Євтух, О. Малиновська, В. Банних, О. Беляєв, В. Васильченко, Т. Петрова, О. Ємець, В. Новік та ін. [1]. Більшість з них розглядали загальні тенденції еміграції, не зосереджуючи уваги на трудовій міграції жінок.

Наша мета полягає в реконструкції еміграційної активності жінок за допомогою біографічних інтерв'ю. Ми намагалися коротко проаналізувати такі теми, виявлені під час інтерв'ю, як причини трудової еміграції, умови переїзду та перебування за кордоном, повернення на Батьківщину. *Об'єкт дослідження* – жінка-трудова емігрант, *предмет* – еміграційна активність українських жінок. Завдання дослідження полягають у з'ясуванні таких моментів: 1) у які країни найчастіше виїжджають українки; 2) характер і умови праці жінок за кордоном; 3) життєві траєкторії жінок після повернення на батьківщину.

Ми провели десять інтерв'ю з жінками-трудоваими мігрантами. Умовно можна спробувати поділити жінок-емігрантів на дві категорії за часом їхнього перебування за кордоном. До першої групи зачислено жінок-емігрантів, які перебувають понад п'ять років за кордоном. Таке довготривале безвізне проживання дає право на легалізацію перебування й отримання статусу трудового емігранта. Це, відповідно, створює емігрантам можливість вищої оплати праці, права на щорічну відпустку, медичне обслуговування. До другої групи належать жінки, які щорічно повертаються на батьківщину, щоб за якийсь час знову емігрувати за кордон.

Визначити масштаб української трудової міграції дуже важко. В низці джерел можна виявити приблизні цифри, які часто значно відрізняються. Зібрані журналістами “Львівської газети” приблизні дані засвідчують, що найбільше наших

земляків працює в Росії – близько 1 млн, близько 500 тис. в Італії, десь близько 300 тис. у Польщі, 200 тис. у Чехії, 150 тис. у Португалії і близько 100 тис. в Іспанії. Основна частина українських трудових мігрантів перебуває за кордоном нелегально, рідше – напівлегально і вже зовсім рідкісним винятком є легальне перебування та працевлаштування. Наприклад, у Москві, за оцінками деяких експертів, нелегально працює близько 400 тис. людей з країн близького зарубіжжя. Всього у Росії понад мільйон мігрантів, і близько половини з них – вихідці з України [4]. В Іспанії працює понад 360 тис. українців [5]. Федерація українських асоціацій вважає, що їх 0,5 млн. Дві третини – нелегали [5]. В Італії перебуває близько 120 тис. нелегальних мігрантів з України, і тільки 8 тис. українців легально працюють у цій країні [6]. У Польщі кількість тих, хто звертався за отриманням дозволу на легальне працевлаштування, коливається від 2 до 3 тис. осіб у рік, що становить не більше декількох відсотків від загальної кількості українців, які працювали в цій країні [7].

Найчастіше жіноче населення України виїжджає у такі країни, як Італія, Чехія, Польща, Португалія, рідше в Росію (згідно з проведеним опитуванням). Росія належить до країн, куди здебільшого виїжджають чоловіки, значно рідше – жінки. Італія, Португалія – це країни так званого далекого зарубіжжя. Туди їдуть переважно на довготермінові заробітки. У Польщу та Чехію (країни близького зарубіжжя) виїжджають на короткотермінові заробітки. Також можна простежити і тенденцію, коли жінка-трудова мігрантка виїжджає на роботу в країни близького зарубіжжя, а згодом переїжджає у країни далекого зарубіжжя. Спонукальним чинником до такого переїзду є передусім вищий рівень оплати праці. На думку респондентів, ці країни є розвиненішими, і тому якщо жінки психологічно готові до подальшої еміграції, вони переїжджають у країни далекого зарубіжжя¹.

Українські громадяни емігрують за кордон з причин, які сьогодні можна згрупувати так: економічні, особисті, соціально-професійні та культурні. Через економічний чинник виїхало дев'ять з десяти респондентів і лише один інформатор повідомив, що поїхав на роботу за кордон через сімейні негаразди. Отже, більшість респондентів виїхала за кордон через незадоволення матеріальним становищем. Значна частина опитаних перед від'їздом ставила за мету заробити грошей для нормального проживання, як зазначила респондентка Стефанія Миколаївна, “на хліб насущний”. Респондент Марія Петрівна виїхала для того, щоб заробити грошей для навчання дітей. Зі слів респондентів, є і такі причини їхньої еміграції, як бажання заробити гроші для ремонту, купівлі нової квартири чи будинку.

Що ж до місця праці, то простежено таку тенденцію. На початку перебування за кордоном усі опитані жінки були зайняті в домашньому секторі. Це переважно хатні робітниці, няні чи ті, які доглядали за пристарілими і людьми літнього віку. Нелегалізовані емігрантки-жінки, працюючи нянями і доглядальницями, виконували

¹ Записано 28.08.2006 р. у м.Миколаєві Львівської обл. від Марти Богданівни, 1966 року народження.

додаткову неоплачувану працю з хатнього господарства. Однак з часом, коли жінки-трудова мігранти адаптувалися, вивчили мову, легалізували своє становище, вони найчастіше змінюють місце праці та місце проживання. Якщо раніше вони були прив'язані до дому і сім'ї, в якій проживали, то тепер вони мають змогу винаймати окреме житло, й отримувати ліпше оплачувану працю. Наприклад, найчастіше легалізована жінка-емігрант шукає роботу у кількох сім'ях, де займається лише прибиранням. Такий вид робіт надає їй вищого статусу, порівняно з попередньо виконуваною роботою. Зі слів респондента М. П. Кушнір : "... спочатку працювала в сім'ї, де бавила дітей ...тепер маю чотири контракти, приходжу зі своїми ключами прибираю ... після обіду маю трьох дітей ... до мене добре ствляється ... мені довіряють ...".

Серед опитаних є жінка, яка працює інженером на одній з фармацевтичних фірм. Респондент І. П. Сидор є швидше винятком серед опитаних, оскільки вона одружена з італійцем, і саме він допоміг їй з влаштуванням на цю фірму. Перед знайомством І. П. Сидор працювала, як звичайно, доглядальницею за пристарілим.

Після того, як жінки-емігранти досягнули початково поставлених перед собою цілей, вони не бажають повертатися на батьківщину. У більшості інтерв'ю фігурує фраза "повертатися... принаймні не зараз". Причин на це є декілька. По-перше, заробітна плата, яку пропонують сьогодні в Україні, є для них занадто низькою, адже за кордоном за цю ж роботу їм пропонують значно вищу оплату. По-друге, проживши тривалий період за кордоном, жінка-емігрант адаптувалася до рівня життя, який є там. По-третє, пропрацювавши за кордоном тривалий час, і здавалось уже, втілюючи в життя поставлені перед виїздом цілі, вони не готові сьогодні повернутися, тому що змінилися потреби та ставлення до багатьох речей.

На момент проведення інтерв'ю дві з десяти жінок після повернення на батьківщину влаштувалися на роботу. Проте обоє в перспективі планують знову поїхати на роботу за кордон.

Респондент І. П. Сидор, яка виїхала в Італію на заробітки і там одружилася й народила доньку, також не збирається повертатися в Україну, тому що сьогодні для себе, а тим більше для своєї доньки, не бачить майбутнього в Україні. Вона повертається на батьківщину лише відвідати батьків та брата.

Отже, українське суспільство сьогодні зіткнулося з низкою проблем, які виникають як "постеміграційний синдром". Зазвичай називають лише негативні сторони еміграції українок. І справді, українське суспільство, як і українська держава, ще не раз буде відчувати в майбутньому наслідки такого некерованого відтоку робочої сили, а сім'я як основа суспільства – відчує відчуження в родині (часті розлучення серед трудових мігрантів), втрату зв'язку поколінь і інші не менш негативні соціальні чинники.

Однак із записаних інтерв'ю простежено і позитивну сторону еміграції українок, про що зазначають самі респонденти. Наприклад, виїзд за кордон змінив їхнє бачення деяких, здавалось б, незмінних речей, змінив їхній світогляд, ціннісні орієнтації.

1. Ровенчак О. Вивчення та класифікація міграцій у науковій літературі з соціогуманітарних наук як спроба наближення до операціоналізації понять // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 127 - 139.
2. Карпачова Н. Трудова міграція завдає шкоди економіці України. Виступ на сесії Верховної Ради Уповноваженого з прав людини Н. Карпачової з доповіддю “Про стан дотримання і захист прав громадян України за кордоном” // Громад. контроль. – 2003. – №4. – С. 2.
3. Кириленко Н. В. Міграційні процеси в Україні та їхні соціальні наслідки // Методолгія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць: У 2 ч. – Т. 2. – Харків: ВЦ Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна, 2006. – С. 52 - 56.
4. Конечна Й. “Йшли на захід...” “ Про міграційні плани українців // Українська трудова міграція в контексті змін сучасного світу / За ред. І. Маркова. – Львів: Манускрипт, 2005. – С. 126 - 138.
5. Юдина Т. О. социологическом анализе миграционных процессов // СОЦИС. – 2002. – №10. – С. 102 - 109.
5. Кушніренко Н. Повернімо заробітчанин додому! // Експрес. – 2005. – 19-26 травня. – № 56. – С. 9.
6. Малімон Н. А на площі Гарібальді продають роботу... // День. – 2001. – 25 травня. – № 91. – С. 4.
7. Столович Л. Об общечеловеческих ценностях // Вопросы философии. – 2004. – № 7. – С. 86 - 97.
8. Володько В. Вибір країни міграції та життєві траєкторії українських трудових мігрантів (регіональний аспект) // Вісник Одес. нац. ун-ту. Соціологія і політ. науки. – 2007. – № 12 (6). – С. 679 - 686.

UKRAINIAN WOMEN EMIGRATION ACTIVITY

O. S. Khymovych

Ivan Franko National University of Lviv
ksjyshonhello@yandex.ru

The article considers specifics of women emigration activities in contemporary Ukrainian society. The research discussed in the article is based on statistical data and in-depth interviews.

Key words: emigration, activities of Ukrainian women.

Стаття надійшла до редколегії 25.10.2007

Прийнята до друку 10.01.2008

ВИМОГИ
до оформлення статей, які подають для опублікування в збірнику
“Вісник Львівського університету. Серія соціологічна”

Статті приймають на дискеті або електронною поштою у текстовому редакторі Microsoft Word (обов'язково два роздруковані примірники). Стаття повинна бути обсягом не більше 40 000 знаків (шрифт – *Times New Roman*, розмір – 14, інтервал – 1,5). Автор не має права передавати в інші видання статтю, прийняту Редакцією та ухваленою Редакційною колегією до друку. Редакція зберігає за собою право скорочувати статтю й правити мову. Статті за підписами авторів висловлюють їхні власні погляди, які можуть не збігатися з позицією Редакційної колегії. Рукописи не повертають. Редакційну експертизу виконують винятково для внутрішнього користування. Статті друкують українською або англійською мовами.

Оформлення статей

1. Шифр/індекс (бібліографічні показники) УДК (ліворуч).
2. Ініціали та прізвище автора/авторів.
3. Назва статті (великими літерами).
4. Анотація статті українською мовою (не більше 10–12 рядків).
5. Ключові слова.
6. Текст статті.
7. Література.
8. Прізвище автора, Назва статті, Анотація, Ключові слова англійською мовою.
9. Супровідна сторінка: відомості про автора/авторів (прізвище, ім'я, по-батькові, адреса, телефон, факс, e-mail, місце роботи, посада, науковий ступінь, вчене звання).

Під час набирання тексту треба дотримуватися таких правил:

- 1) вимкнути “перенос”;
- 2) відступ першого рядка кожного абзацу робити не “пропусками”, а автоматично через меню *Microsoft Word* (Формат – Абзац – виступ на першій сторінці);
- 3) рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*;
- 4) відстань між словами – не більше одного пропуску; зайві пропуски між словами небажані.

Бібліографію оформляють за стандартом, визначеним ВАК України. Посилання на літературу повинні бути подані в кінці статті з послідовною нумерацією відповідно до розміщення у статті; у тексті статті посилання оформляють так:

- перше за порядком (з посилання на сторінку): [1, с. 237];
- друге за порядком (без посилання на сторінку): [2];
- третє за порядком, посилання на те саме джерело, що й у першому випадку (з посиланням на сторінку): [1, с. 255];
- четверте за порядком, посилання на те саме джерело, що й у першому випадку (без зазначення сторінки): [1];
- п'яте за порядком, посилання на інше джерело (з посиланням на сторінку): [5, с. 178];
- шосте за порядком, посилання на інше джерело (без посилання на сторінку): [6].

Статті надсилати на адресу:

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії та теорії соціології, 328,
вул. Університетська, 1,
м. Львів – 79000.
sociology_chair@yahoo.com
Збірник наукових праць

З М І С Т

Вігальне слово	3
-----------------------------	---

Сусак В. І. “Я змалку відчуваю час дуже добре” (Сторінки зі життєвої історії проф. Наталії Йосипівни Черниш	5
--	---

Історія і теорія соціології

Сокурянська Л. Г. Суб’єкт помер!? Хай живе суб’єкт! Соціологія у пошуках втраченого суб’єкта	18
---	----

Трансформації політичного простору в сучасній Україні

Стегній О. Г. Типи політичної культури регіональних спільнот України	32
---	----

Місто-село у глобальному просторі

Бабенко С. С. Структурна трансформація й успішні практики повсякдення: глокалізація на сільський манер (за результатами дослідження у Криму)	58
Середа В. В. Місто як <i>lieu de mémoire</i> : спільна чи поділена пам’ять? Приклад Львова	73
Мусієздов О. О. Соціальні уявлення про культурну ідентичність Харкова (за матеріалами дослідження харківських першокурсників)	100
Демків О. Б. Девіантогенні аспекти організації міського простору: концептуалізації та досвід дослідження	110

Соціокультурні виміри суспільства

Зашкільняк Л. О. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців та поляків	127
Сорока Ю. Г. Проблематика ідентичностей у сучасній європейській соціології (за матеріалами 8-ї конференції Європейської соціологічної асоціації)	138
Арбеніна В. Л. Соціальний статус етнічних груп та його виміри	149
Ручка А. О., Скокова Л. Г. Дім як приватний соціокультурний простір	162
Володько В. В., Ровенчак О. А. Моделі соціокультурної адаптації іммігрантів	182
Хричіков С. В. Участь і включеність у культурнобагатоманітних суспільствах: інституційний підхід	211

Гендерні відносини

Бурейчак Т. С. Рекламні стратегії конструювання нормативних гендерних дискурсів (на прикладі сучасної української телереклами)	227
Клімчак-Зюлек Й. Соціологічна рефлексія над репрезентаціями жіночої ідентичності в польських мас-медіа	243
Дзенняк-Пуліна Д. Показові ігри в статі	251

Економічні аспекти розвитку українського суспільства

Коваліско Н. В., Кудринська А. І. Специфіка стратегій економічної поведінки на регіональному рівні	266
Кондратик Л. М. Методологічні, теоретичні і методичні лакуни соціології моралі та емпіричне дослідження нормативних аспектів економічних взаємодій	278

Організаційний вимір сучасних суспільств

Декер С., Стейплз В. Дж. Технології тіла, технології себе: домашній арешт як неоліберальне управління	291
Вітковскі М. Чи стануть міжкультурні дослідження майбутнім маркетингу та управління?	307
Іващенко О. В. Зайнятість і професійна освіта: щодо проблеми взаємовідповідності	319

Генераційні виміри українського суспільства

Маковецький А. М. Ціннісні орієнтації української молоді та їхня трансформація: досвід соціологічного аналізу	330
Бень О. Т. Молодіжні громадські організації: концептуалізація поняття, функції, класифікація	338

Перші спроби

Артюх Г. О. Концепції міста в працях вчених-урбаністів Чиказької школи	347
Зіятдінова Е. Б. Кримські татари – нація чи етнос?	352
Химович О. С. Еміграційна активність жіночого населення в Україні	362

Вимоги до оформлення статей, які подають для опублікування в збірнику

“Вісник Львівського університету. Серія соціологічна”	367
--	------------

CONTENTS

Greetings	3
Susak V. I. “From the Childhood I Feel Time Very Well”... (Life Story of Professor Natalia Chernysh)	5
<i>History and Theory of Sociology</i>	
Sokuryanskaya L. G. The Agent is Dead!? Viva Agent! Sociology in Search for the Lost Agency	18
<i>Political Space Transformations in Contemporary Ukraine</i>	
Stegniy O. G. Types of Political Culture of Regional Communities in Ukraine	32
<i>City and Village in Global Space</i>	
Babenko S. S. Structural Transformation and Successful Practices of Daily Life: Village Glocalization (On the Research Findings in Crimea)	58
Sereda V. V. City as <i>Lieu de Mémoire</i> : Common or Segregated Memory? Case of Lviv	73
Musiyezdov O. O. Social Perceptions of Cultural Identity of Kharkiv (based on the materials of Kharkiv first-year students’ study)	100
Demkiv O. B. Deviant behaviour in urban context: the experience of conceptualization and empirical study	110
<i>Socio-Cultural Dimensions of Society</i>	
Zashkilnyak L. O. Ukrainian-Polish Relations of 20 th Century in Social Consciousness of Ukrainians and Poles	127
Soroka Yu. G. Issue of Identity in Contemporary European Sociology (based on materials of the 8 th European Sociological Association Conference)	138
Arbenina V. L. The Social Status of Ethnic Groups and Its Measuring	149
Ruchka A. O., Skokova L. G. Home as a Private Socio-cultural Space	162
Volod’ko V. V., Rovenchak O. A. The Models of Immigrants’ Socio-cultural Adaptation	182
Khrychikov S. V. Participation and Inclusion in Diverse Societies: Institutional Approach	211

Inter-Gender Relations

Bureychak T. S. Advertising Strategies of Normative Gender Discourses Construction (on Example of Contemporary Ukrainian TV Advertising)	227
Klimczak-Ziolek J. Sociological Reflection on Representations of Female Identity in Polish Mass Media	243
Dzienniak-Pulina D. Demonstrative Play in Sex	251

Economic Aspects of Ukrainian Society's Development

Kovalisko N. V., Kudrynska A. I. Specific of Strategies of Economic Conducts at Regional Level	266
Kondratyk L. M. Methodological and Theoretical Lacunas' of the Sociology of Morality and Empirical Study of the Normative Aspects of the Economic Interactions.....	278

Organizational Dimensions of Contemporary Societies

Decker S. K., Staples W. G. Technologies of the Body, Technologies of the Self: House Arrest as Neo-Liberal Governance	291
Witkowski M. Whether Corss-Cultural Studies Will Become a Future of Marketing and Management?	307
Ivashchenko O. V. Employment and Professional Education: Question of Matching	319

Generational Dimensions of Ukrainian Society

Makovetsky A. M. Value Orientations of Ukrainian Youth and Their Transformation: Sociological Analysis	330
Ben' O. T. Youth Non-Governmental Organizations: Conceptualization, Functions, Classification	338

First attempts

Artyukh H. O. Concepts of City in Works of Researchers-Urbanists of Chicago School	347
Ziyatdinova E. B. Crimean Tatars – Ethnicity of Nation?	352
Khymovych O. S. Ukrainian Women Emigration Activity	362
The requirements to the contributors to the “Visnyk of University of L’viv. Sociological Series”	367

Збірник наукових праць

ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія соціологічна

Випуск 2

2008

Підписано до друку “__” “_____” 2008.
Формат 70×100/16. Папір офс. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 30,2. Обл. вид. арк. 33,5
Наклад _____ прим. Замовл. № _____

Видавничий центр Львівського національного університету
імені Івана Франка. 79000 Львів, вул. Дорошенка, 41

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 3059 від 13.12.2007р.